

Л2005

4860

мура

Кітапханасы

КЕКІЛБАЕВ

ӘБІШ

КЕКІЛБАЕВ

Ханша-
Дария
хикаясы

Балладалар мен роман

Әбіш

АЛМАТЫ
«АТАМҰРА»
2003

Кекілбаев Ә.

К 28 Ханша-Дария хикаясы. Балладалар мен роман. — Алматы: Атамұра, 2003.— 320-бет.

ISBN 9965—05—871—7

Көрнекті жазушы Әбіш Кекілбаевтың бұл кітабына қазақ көркем прозасынан өз орнын алған, психологиялық, философиялық терең астарлы балладалары мен «Аңыздың ақыры» романы еніп отыр.

К $\frac{4702250201-316}{418(05)-03}$ хабарландырусыз, 2003

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 9965—05—871—7

© Кекілбаев Ә., 2003
© «Атамұра» баспасы, 2003

Бағалар

Көңілдің қорғанышы — алданыш.

ХАНША-ДАРИЯ ХИКАЯСЫ

*Бұл өзі әлде шындық, әлде өтірік,
Ақиқатын білетін адамдарды
Жіберген уақыт өзі көрге тығып.*

Еркін Ібітанов.

... Шығыс Азиядағы бір өзенді қытайлар Хуанхэ — Сары өзен, тибеттіктер Мачу — Қызыл өзен, маңғұлдар Хара-Мүрэн — Қара өзен деп атайды. Ал енді оны Хатын-Гол — Ханша-Дария десеніз, бәрі де түсіне қояды.

Неге олай?

I

Күз танының сұйқылт суық нұры шатырдың ішіне енді-енді жайыла бастағанда ол ұйқыдан оянды. Бүгінде таңертең төсектен тұрғанда тандайынан дәмі кетпей тамсанып отыратын баяғы балқаймақ ұйқы жоғалған. Жан-жағындағы сатыр-сұтыр ат дүсірін де естімей, ердің басына камшыңды тіреп, мандайыңды соған қойып, сәл мызғысаң, қыз қойнынан өргендей көңілің бүрлеп сала беретін қунақылық та ұмыт болыпты.

Күнде жатарда жеті кісіге қаратып, жеті әйелге қайта салдыратын құс мамық төсекке алғаш жатқанда, әлгі ауыздарының суы құрып айта беретін пейіштерінің де тап осыдан артықтығы шамалы шығар деп ойлайтын. Қазір суық тиеді. Сол қомағай жібектің мұз боп қарығанынан құдды бір суық жердің қойнына кіріп жатқандай тұла бойы түршігіп, біразға дейін көз іліндіре алмайды. Онсыз да ерғашты көңілі бетімен лағып, әр нәрсені бір ойлап, зорға ұйықтайды.

Кәрі жүрек көп қуана бермейді. Бірақ әр күн сайын таңертең төсегінен тағы да тірі өргенін көргенде қалай да көңілденеді. Қызметшілерін шақырмай тұрып, ешкім жоқта тамыр-тамырының бәрі андап-андап тұрған тарамыс қолын бүгін көріп отырғандай тесіле қарап шығады; асыл жүзік салынған он саусағын түнде ұйықтап жатқанда біреу қырқып әкеткен жоқ па деген кісіше, әрқайсысын жеке-жеке салалап көреді.

Бұл асыл жүзіктің әрбіреуінің өз тарихы бар. Мынау ақ маралдың қарға тамған қанындай нарт лағыл Бұқараны шапқанда түсті. Ол кезде қазіргісінен әлдеқайда жас еді. Сардиган сар даланың төсінде көң қотырдай қоңырайып көрінетін қара құрым шаһарлар көзіне шалынса болды, қалын түмендер суға шапқан киіктей жөңкіліп, лап қоятын.

Аппақ шаң аспанды лайлап, жерді ойып жіберетіндей қалын дүсір құлағына шалынғанда, делебесі қозып, тыпыршып, ауыздығымен алысып кететін шағыр атының дікектеген басын еркіне жібере жаздап, зорға шыдап отыратын. Бір жағы – Жейхунның жойқын лайы, бір жағы – білем-білем құм шағылдың ортасында алапес тигендей оқшау көзге ұрып тұрған әлеміш шаһардың қамалын бұзып ішіне кірген соң, көк күмбез мешіттің табалдырығына қарғып шығып, соңындағы қолына айқай салған-ды:

– Шалғынды шауып алдық, енді аттарды еркіне жіберіңдер!

Сол-ақ екен, манадан бері жау жағаласпен жүрген көк найзалар үй-үйдің сығырайған шайтан көз әйнектерін түртіп, гүрзілер есік бұзды; қайқы қылыштар бала-шағаның, катын-қалаштын, көрі-құртанның желкесіне төнді. Қынаптан суырғанында оқ жыландай ысқырынатын жылман қылыштың зәрлі ысылың сыбызғының сазынан бетер құныға тыңдайтын сарқаптал, қанды балақ, құзғын көз, қырғи жүрек сарбазға жауандаған жанарлар мен кемсеңдеген иектерді, дірілдеген қолдар мен дірдектеген сирактарды көргеннен артық ләззат болушы ма еді? Қан жұқпаған қанжардан не пәтуа, қан жұтпаған еркектен не пәтуа, қаймықтырмаған қаһардан не пәтуа!

Әлгі, әншейін, жердің бетін көл-жоса қып көміп кеткен қара қан – жеңістің айғағы емес; жеңістің айғағы – жылты қашқан көздер мен сұрқы қашқан сөздер. Дұшпанның һарам қанына белшеден жүзсең де, ол мүсәпір болған жауынның жауандаған көзінен ытқып шыққан бір тамшы ыстық жасты өз көзіңмен көргеніндей болмайды.

Бұның қай соғыстың соңынан да, қолға түскен тұтқындарды өзі жүріп тінтіп шығатыны да сондықтан. Қашан жоса-жоса боп аққан көз жасын көргенше, екі қолы артына байланған тұтқындарды әкелдіре береді, әкелдіре береді. Көз жасын көргенде барып мынау үнсіз тергеуін оқыс тыяды. Алда-жалда ешкімнің көзінен жас көрмесе, шаһардан да сау тамтық жұрнақ қалмайды. Шабылған елге шабынған ер емес, мөлтендеген көз жасы ғана араша болмақ.

Бұқараны шапқан күні кешке қарай, қолбасылар бұның шатырына талауға түскен шаһардың талай қызын саудагердің керуеніндей көзінен тізіп алып келді. Шаһар әкімінің қатыны бұл отырған сары ала шатырдың босағасынан басын имей аттады. Екі босағада тұрған екі жасауыл тәкаппар қатынның аспандай қараған асқақ басына қылыш апара бергенде бұл ымдады. Екі жасауыл әйелді қақ алдына әкеліп, жер тізерлетті. Зиялы қауымның ортасында жарық жұлдыздай жарқырап қалған асқақ әйел бұны қорашсынды ма, әлде ерінің намысы мен елінің

аруағын сыйлағаны ма, әйтеуір, басын имей мелшиіп отырып алды. Екі жасауылдың күштеп жер тізерлеткенін, бұл оның бас игені емес екенін көрсеткісі келген болу керек, көкке қарап қолын жайып, ерінін жыбырлатып дұға оқыды; сонда әлгі тізе бүккені аллаға ақырғы мінажат қылғаны болып шықты. Қайсар әйелдің амалсыз жерде айла тауып кеткеніне бұл іштей сүйсініп отыр, әйел аппақ қолын жүзіне апара бергенде, сүйіріктей саусағынан қызыл шоқтай лағыл жүзік жарқ етті; ол біраз уақыт көзін жұмып, ернін күбірлетіп, екі қолын бетінен енді ала бергенде, жасауылдарға ишара қылды.

Көк желкеден төнген қайқы қылыш сүйіріктей-сүйіріктей он саусақты қу жүзгеннің шырпысындай қыршып түсті. Төкаппар әйелдің қайқы еріндері оқыс жымқырылып, мәрмәрдай аппақ жүзі ду ете қалды. Тостағандай-тостағандай екі көзінен секіріп шыққан екі тамшы етегіне домалады. Әйел қайтадан қу шүберектей боп оңи қуарып, сазарып алды.

Жарты әлемді қау шөптей жапырған бұның алдында да айылын жимаған қайсар қатынның лағыл жүзігі содан бері бұның қолында. Жеңіс бермеген әйел өрлігінің ескерткішіндей ескі көз.

Ал енді мына біреу — Отырарды алғанда, ойда жоқ жерде көк желкесінен тап беріп, басын балтамен шауып түсіре жаздаған кәрі ұстаның өнін от алып күңгірт тартқан сіркелі күміс сақинасы. Анау — Самарқанның аспанмен арбасқан сайқал мешітін шапқанда, михрабта мінажат қылған қалпын бұзбай отыра берген діндар мұсылманның меруерт сақинасы. Сұқ қолындағы Қап тауында бұның көзі түскенін байқап қап, сұр мойнақ арғымақ атынын кеңірдегін бір-ақ орған ерегіспе ер жігіттің шынашағынан алынған үр тас. Бұл өз алдына келгенде қаймықпаған адамның қай-қайсысының да жүзік-сақинасын кесіп алып тағып жүр. Адамдар неткен көзсіз, неткен өжет. Тап бұдан айбынбайтын адам шанда-шанда бір жолығар деп ойлап еді, ондайлардың тек сақина-жүзіктерінің өзі бір-неше керуенге жүк болды. Бұл өрлік пен ерлік түгілі, мешкейлікті де, дүниеқоныздықты да жеңе алмады. Термездің базарында бір саудагердің бұны көргенде жалма-жан саусағынан жүзігін шешіп алып, жұтып жібергені бар. Бұл қасындағы сарбазға тап сол бойда мұнша дүниеқоныз саудагердің ішін жарғызып, жүзікті таптыртын алды. Мына біреу күлгін жақұт сол.

Бұның әскері өткен жерде неше мың адамның саусағы қырқылды! Сол бір топар қолдардың ұзын-ырғасы қанша болғанын жүзік артқан түйелердің санына қарап санайды. Осынша жаны қас топар қолдардың дәл қазір бұған жеңгізбегені рас. Бірақ бұл артынан әскеріне қолы топар кісі көрсендер, әйел болса — қарының жарып, жатырын алып тастандар, еркек болса — ұстап алып,

акта қылып жіберіндер деп жарлық шашты. Бас имеген топар колдардың тұқымы өздерімен құриды.

Бұл салған ойран-бүліктердің тұсында тек басын баққандардың ғана қол-аяғы сау қалады. Басын баққандар тек басын бағатындарды туады. Сөйтіп, бұдан былай дүниеде тек басын бағатындар ғана өмір сүреді. Басын бағатындардың мойын омыртқа сүйегі осал болады. Сосын бұл, бұнын анау Шағатай, Үгедей, Жошылары, олардың жер бетінің түкпір-түкпірінде өсіп-өрбитін шашыранды тұқымдары өншең құрттаған шыбыштың құйрығындай шыбындаған бастарды ғана көреді. Шыбындаған бастар манайында не болып, не қойып жатқанын жөнді көре алмайды. Олар сөйтіп тек бастан ғана емес, көзден де айрылады. Бұнын тұқымына бас пен көздің қажеті шамалы, жыбырлайтын аяқ пен кимылдайтын қол табылса болғаны.

Ол он саусағындағы сакиналардың аман-есен орындарында тұрғанын көрген сайын көңілденіп сала береді.

Бүгін бір түс көрді. Түсінде ененен туғандай тыр жаланаш, қардай аппақ еті бар, ай десе — аузы, күн десе — көзі бар бір сұлу мойнына оратылып, құшып жүр. Түсінде көңілденгендіктен бе, ұйқыдан да жадырап оянды. Мынау шаршы дүниенің төрт бұрышының сұлулары түгел бас қосқан гаремінің есігіне бас сұқпағанына да біраз болып барады. Қартаяйын дегені ме, солардың көбінің аты-жөнін ұмытып та қалыпты. Соңғы кезде алыс жорықтан жүріс өтіп кетіп, сыр алдырып алмайын деп, ешқайсысын қасына шақыртпаған-ды; түсінде жаланаш сұлу көріп жүргеніне қарағанда, шамасы, әлі де бір түндік қауқары болғаны ғой.

Ол Қасар мергенді шақыртып түсін жорытып алайын деп бір оңтайланды да, сосын өмір шіркіннің өзі де көрген түстей емес пе, қай түсіңе нанарсың деп тағы ойлады. Баяғыда қуғын көріп, ел асып, жер асып жүргенде бір қуыста ұйықтап жатып, түсінде айдалада қурап қалған өз қаңқасына күзғын қонып отырғанын көріп шошып оянғаны бар. Бірақ арада ай өтпей жатып ақ киізге көтеріп, хан сайланды. Қонырауын шылдыратып, есік алдындағы жасауылды шақырды. Оның әкелген киімі мүл-мүздай екен.

— Бұнысы қалай?— деп сұрады.

— Бүгін түнде қар жауды, — деді жасауыл. Ойына жыл сайын қансонарда қасына Қасар мергенді ертіп аңға шығатын әдегі түсті.

II

Аңға шыққанда қашанда Қасар мергенді бір елі жырақ жібермей, қасында ұстайды. Мергендердің жақын жүргенінен алыс

жүргені қауіпті, мерген еместердің алыс жүргенінен жақын жүргені қауіпті.

Жатаған болса да, жауырыны қалақтай шағыр атының осы қолдария көшелілігін ұнатады. Көшелі аттың үсті өз үйіңнің төріндей: тұрқы келте ат мінсең, құрдым құздың ернегінде тұрғандайсын.

Бүгін күн тіпті тамаша екен. Алыс қырандар ала балақтау, ойға қар тегіс түсіпті. Көзінді көлегейлегенімен, дүниенің бәрін жұмсартып, балбыратып жіберетін іркілдек сүт тұман төңіректі түгел перделеп, кілкіп тұр. Қос ат сол енді ұйып келе жатқан сүт кілегейді кеуделеп жыртып, жымысқы жықпылы көп жермешел таудың қойнауына енді. Қасындағы нөкерін анды үркітпеске, тынышын бұзбасқа, тек алыстан бас-көз боп жүруге, кейінірекке тастап кеткен.

Қасар мерген бұның ел-жұрттан безіп, тау мен тасты паналап жүргенде қасына ерткен жолдасы еді. Онда мерген бұдан қаймықпайтын. Елсіз тауда екеуінен басқа жан жоқ болған соң, бір-бірімен емін-еркін сөйлесе беретін. Әккі аңшы ұлы билеушіге талай-талай атып алған киігін тасытып, тезегін қалатып, тамағын пісірткен-ді. Артынан өзі хан болып сайланған соң, ол алыс тауда жападан-жалғыз жүретін аңшы досын қасына алдырды.

Қасар мерген сары ала шатырдың ішіне кіріп келгенде, қак төрде шалжиып отырған бұны көріп, екі қолын бірдей созып, ентелей ұмтылды; кірген беттен сампылдап сөйлеп, саңқылдап күлді. Шатыр ішіндегілер: «Апыр-ау, мына неменің есі дұрыс па?»— дегендей, көздерінің аласымен қарап, айран-асыр болды.

Арада екі-үш күн өтпей жатып аңшы досы шатырға тағы келді.

— Сый-сыяпатына тәңірі разы болсын, тауыма қайтам, — деді.

— Тауында нең қалып еді?— деп сұрады бұл.

— Әй, билеушім-ай, сен нені білейін деп едін. Жақпар тастың арасынан шалқи сокқан желде қу тезектің түтінін иіскеп отырып терлеп-тепшіп ішетін арқардың күйік дәм сорпасын сағындым, жамбасымды қыз-қыз қайнатып, қыдықтап жататын аю терісі бөстегімді сағындым, екі аяқты отқа қалап емін-еркін қақырынып-түкірініп отыратын қара лашығымды сағындым, — деді.

Сонда бұл қарқылдап күлген-ді. Қасар мерген бұртиып, ләм-ләм деместен сырт айналып шығып кетті. Бұл сары ала шатырдың есігін жұлқып ашып шығып бара жатқан досының артынан көзінен жас аққанша, ішін басып күле берді, күле берді. Сонда шатырында отырған өншен игі жақсылардың, бұлардың қайсысының есі ауысқан дегендей, екеуіне алма-кезек жалтаң-жалтаң қарасқаны әлі есінде.

Бір күндері сусылдаған сары жібек шатырдың ішінде қараптан-қарап отырып өзі пұшайман болды. Қаншама үлде мен бүлдеге оранса да, омырауына төскейдің қоңыр салқыны тимеген сон, үсті-басы ду-ду қышитынды шығарды. Ондайда жалма-жан саусақтарын көкірегіне көсіп-көсіп жібергелі қолын көтеріп алған бойы, көздері бір өзіне қадалған шонжарлар есіне түсіп, көсе иегіне үрке біткен екі-үш жирен түкті қышыр-қышыр үйкелеп, қолын кері тартып әкететін-ді. Күні бойы бұл шатыр толы шонжарларды андиды, олар бәрі жабылып бұны андиды. Тақтың тауқыметін сонда аңғарды. Қасар мергеннің тауға неге қайтқысы келгенін де сонда түсінді. Қасындағы мызылып-сызылғандар әбден мезі қып бітті. Қажет десе қалжындасып шек-сілесі қатқанша күле де алмайды. Бұл әншейін езу жиырса, олар шегінен күлімдеп қоя береді, ал енді жазатайым қарқылдап күле қалса, көздері тас төбелеріне шығып кетеді. О жазғандар езулері желімделіп қалғандай тек жымығанды ғана біледі.

Ондай ерігіп кеткен сәттерінде бұл атын алдырып, түмендерді аралауға шығады. Әскерін аралап жүргенде, түменбасыларының шатырына түспей, шолғыншылар қосы тұратын қарауыл төбенін басына барып ұйықтайды.

Қарауыл төбені шырқ айнала түнгі аспанның жұлдыздарындай әскер қостарының оттары құжынайды; төбеде — жер қайысқан қалың қолдың ығы-жығы қостарының отындай жұлдыздар самсайды; біреулері әлі маздап тұрса, енді біреулері жер ошақта қалған козадай солғын бозарады. Баурайда аттар пысқырады. Қостардың басындағы сан қилы сөздер, сан түрлі дауыстар араласқан алашабыр жабыр-жұбыр әңгімені қырдың түнгі самалы біресе қағып әкеліп, құлағынның түбінен самбырлатса, біресе талықсытып, түү-түү алысқа, шалғайға алып қашады. Ара-тұра жел жақта жайылып жүрген жылқылардың мұрын жарар күлімсі иісі мұнкі ете қалады. Ащы тер, қажымас қайрат, алыс жорықтардағы сан қилы жолдардың шаңы, сан қилы шөптін нәрі ию-кию араласқан сол бір иіс — мынау маужыраған бейқам түнді серпілтіп кететіндей сергектіктің, сақтықтың, бұл маңай қанша жайлы, қанша рақат болса да, ертең тағы жорық барын, алда талай азапты кешу, арпалыс тұрғанын сездіріп, бір түрлі айбындырып тастайтын қатыгез рухтың қаһарлы сесіндей.

Аспан мен жердің ара-шегі жойылып, төңіректегі тұтасқан қалың мұнар мен жымындасқан оттарды көргенде ол жер басып тұрғанын ұмытып, сонау көз ұшында еміс-еміс жымындасқан жұлдыздардың ортасындағы хақ тәңірдің өзіне айналып кеткендей сезінеді. Сонау төбесіндегі, мынау іргесіндегі жыбыр-жыбыр көп от бұған тауап етіп жатқан көп ғарыптың жалбарыныш шыра-

ғындай; оларды осылай моншақтай тізіп маздататын да, бір үпіріп өшіріп тастайтын да құдірет тек өзі сияқты.

Осылай аспан мен жердің арасына сыймай, кеудесін кернеп, алып-ұшып бара жатқан желкілдек көңілін су сепкендей баса қоятын да әлгі бір келте самалға ілесіп мұнкі ете қалатын күлімсі сілті иіс. Ол иіс бұның танауына мынау көкірегінді, кеуденді шайып жатқан саумал ауадан бетер жағады. Атқосшыларын шақырып, төбенің басына ақ шаңқан киіз жайғызып, төсек салдырады, жел жағына өзінің ер-тұрманын қойғызады. Төсегін шыр айналдыра жылқының қылынан жаңа есілген қыл арқан тастайды. Жылқының тер иісі мен қылтанақ қылынан қашпайтын мақұлық жоқ көрінеді. Қараңғы түнде үрей тудыратын ібіліс-пәлекеттер де айғыр жылқының ащы тер иісіне жуи алмайды деседі. Бұл осындай кара түнде қапысын тауып кете ме деп қауіптенетін оқыс пәлекеттерінен жылқының күлімсі иісімен қорғанады да, жұмыр бастылар тарапынан келетін қатерден шыр айнала қоршап алып, таң атқанша кірпіктерін бір ілмейтін қырық жасауылы қорғайды, ал алда-жалда олардан келер пәле болса, оны әрі құралайды көзінен ататын мерген, әрі қараңғы түнде құмырсқаның жорғалағанына дейін сезе қоятын сакқұлақ аңшы Қасар досы бір өзі көріп алады.

Бұл қанша қаннен-қаперсіз ұйықтап жатса да, таң сібірлесе болды, біреу түртіп оятқандай төсегінен атып тұрады. Қалың қос тегіс оянып болғанда, ол ат үстінде жүреді. Қапелімде оның қайда түнеп шыққанын да өз нөкерінен басқа ешкім білмей қалады.

Әскерді аралай берсе, тіпті де шаршамайтын түрі бар. Бірақ қайта-қайта қостарына соғып, қайта-қайта табақтас бола берсем, қауқылдасқан қалың қолды бойыма үйретіп алам ба деп қорқады. Тіпті түменбасылардың да шатырына отырып жарымайды; қонақасы өзірлеп қалбаңдасып қалған талай қосқа тоқтамады да. Әскербасыларын өз шатырына аз жинайды. Көбіне біріндеп шақырып, жеке мәслихаттасады. Түменбасыларын айда-жылда болмаса, көбіне-көп бір-бірімен кезіктіре бермейді.

Өз шатырында болатын ұлықтарға да барынша іш алдыртпауға тырысады. Бұның мінез-құлқына бой үйретіп, сыралғы болып алғанын байқаса, дереу шатырдан аластаудың қамын ойлайды. Шатырдан аласталғандар содан қайтып бұның көзіне түспейді. Сондықтан да шығар, бұның шатырында қызмет атқаруға жұрттың тап онша құлқыны құри қоймайтын тәрізді.

Дүниеде билеуші атаулы бет-ажары келіскенмен, денесінде тыртығы бар сұлу әйелмен бірдей ғой. Әлгіндей әйел сыртынан алдына келген еркектің құлқынын құртып, құмартқызып отырғанмен, ішінен әлем-жәлем боп, қорынумен болады. Сұлулы-

ғыма табынған еркек денемдегі мінімді біліп қоймаса екен деп қуыстанады. Өйткені әлгі міні әйгілі болған күні сұлу аты да құриды. Билеушілер де сыртымен ықтырып отырғанмен, ішінен сескенеді, бағыныштысын бойына дарытқысы келмейді. Ал сарай маңының сабылмаларының да нәпсіқор еркектердей қашан барлық гәпті біліп болғанша өліп-өшетін ежелгі әдеті бар. Сондықтан да бұл бағыныштысының қасы мен қабағын алдымен өзі аңдиды; егер ол алда-жалда мұның бір сырына түсініп қалса, дереу көзін құртады. Өйтпесе, өзіне қауіп. Өйткені билеушінің тағдыры да сұлу әйелдің тағдырындай. Қай күні жұрт оның ісі мен қылығына таңданудан қалса, сол күні оның да дәуренінің өткені.

Ол талайларды тамсантумен келеді. Әуелі өзімен қырғи қабақ болған ағайындарын алдап таңырқатты; олардың ауыздарын алып алған соң, дереу бастарын жалмап таңырқатты. Сосын біреуді орынсыз мадақтап, біреуді жазықсыз жазалап таңырқатты. Ол үшін істегенін жұрттың мақұлдаған-мақұлдамағаны бәрібір, әйтеуір таңырқаса, таңданса болды. Қайта оған сол жұрттың құптағанынан гөрі ұқпағаны керегірек. Ол шатырына ойындағысын айтпай танып отыратын сұңғылаларды жуытпайды, не істесе де таң-тамаша қалып отыратын жұмыр түйсік, маубастау адамдарға көбірек үйір. Қасынан Қасар мергенді тастамайтынының да бір себебі сол. Қасар мерген құм үстінде құмырсқа жорғалап келе жатқанын сыбысынан біле қоятын аңшыл, бірақ жұрттың не ойлап, не қоятынында атымен жұмысы жоқ. Оның үстіне, хан отырған сары ала шатырдан гөрі қасқыр мен сілеусін қаптаған күз-қия шатқалдарға құмар. Ол өзгелерді сәл нәрсе үшін жер қаптырып жататын катыгез ханның өзіне елден ала-бөтен неге қаны қата қалғанына қашанда қайран. Қасар мергеннің осы күнге дейін жыланды тірілей жұтып, шоқ шайнайтын тибет көз баушысы Эрен мен өз әміршісінің осы мінезіне түсіне алмай, таңырқаумен өмірі өтіп барады. Әлгі бір ұлы әміршінің басқан ізін жырға қосып дастан қылып отыратын ақындардың өлеңдері оған әуелі әншейін желбуаз сөз сияқты көрінетін еді, қазір оларға да ынт-шынтымен ұйитын болды. Мінекей, Қасар мерген қасында, төңірегіне құлақ түріп, тың тындап келеді. Түнде қар жауған соң, бұйығып қалған аңдар әзір бой сергіте қоймаған. Аңдау-аңдау араны көп қара шатқалға енді жетті. Жақпар тасқа өрмелей өскен қарағай мен самырсынды қар көміп қалыпты. Сәл лып еткен лептен сүмелек қар сусып төгіледі. Қансонардың мамық мұнары да сейілмепті. Күн жылы. Екі ат шатқалдың шатқаяқ жолынан аяқтарын санап басады. Барған сайын бұлтарыс көбейіп, жол қиындай түсті.

Қапталдан тау өзені жолықты. Сайдың сонау тұңғық табанында ұлпа қарды жидіте тіліп ағып жатқан қап-қара судан бу бұрқырайды. Сай бойындағы әлдебір тасқын желкелеп айдап әкеліп тастаған шомбал-шомбал қойтастар келте тонынан бөкссесі көрінген алыптардай үсті ағарып, асты қарауытып, дөңкіп-дөңкіп жатыр. Анандай лепіре, лекілдеп аққан тентек ағынның қасында, жол бойында мертіккен аттай теңкіп жатқан неткен ерсі. Өмір де осы бір ескі арнаның алдамшы ағынындай. Сонау қырық үйіріліп, бұрқырап-сарқырап жатқан ақ түтек су осыдан қай жерлерге дейін барады. Жауды жапырып, жөңкіген қолдай өнмендеп аға береді. Қай құздан бас алып, қанша жартасқа айбат шегіп, қанша қойтастың басынан қарғып өткенімен жұмысы жоқ. Осы бетімен лағып барып шалқып жатқан шалқар айдынның құшағына еніп, із-түзсіз жоғала ма, жоқ жол-жөнекей құмға сіңіп құри ма — оны да ойламайды. Сыңайы, осы бәр-бәрімізді өнмендетіп қойған өмір шіркіннің өзі де, түптеп келгенде, тап осы ағын судай баянсыздық, сылдыр-сұйық пәтуасыздық шығар.

Ағын суға әйтеуір аққан мұрат болса, өмір шіркінге де әйтеуір өткен мұрат. Адам пақыр да, ағын су да жан-жағынан ықтырмалап, тықсыра қуған толқынның жойқын пәрменінен жаны кіріп, делебесі қозып, делбеңдей беретін қу жаңқа тәрізді ғой: о да басын тасқа ұрып, суға ұрып жөнкі беретін көп нөпірдің ішіне бір түскен соң, алды-артына қарап жарымайды. Ол пақыр да мынау желкелеп қуған нөпір тірліктің баянсыздығын, өз қарекетінің пәтуасыздығын анау жағаға шығып қалған қойтас-тай сазға отырған күні бір-ақ біледі. Бірақ енді кері ағатын су, қайта бастайтын дәурен жоқ. Сол жеткен жерінде зорыққан нардай мәңгі бақи шөккенін; сол арада су шаяды, жел қағады, тозасын, тозанға айналасын. Бағзыда асқар таудың бір шыңынан үзіліп түскен жұмыр тас күйіңе қайта орала алмайсың: жолағанды кесіп кетер өткір пышақтай қырың болса, су шайып, жел жалап тегістейді, зіл батпан салмағың болса, бір күні күзді күнгі қанбақтай қанғалақтап қалғаныңды өзің де байқамайсың.

Пенде біткеннің бәрі де әлгіндей пенде екенін қашан бетінен әр, бойынан әл кеткенше біле бермейді. Баяғыда өзін ақ киізге көтеріп хан сайлаған пенделер талай әміршіден ауыздары күйсе де, мұның ертең не істейтінімен шаруасы болды ма? Жоқ. Тек бір-екі ру басы, олар да әншейін пенделікке басып, бұдан сырт айналып безіп кетті. Бұл сонда: «Пенде екенін рас болса, еміннің не екенін мен де білемін», — деп қалған. Артынан басқа пенделерді ауызына қаратқан күні, оларды сонынан қуып барып, ауылдарын шауып талапайға салып, қара қан жұтқызып қайтты.

Содан бері мынау аспан астының біраз жерін көзімен көрді. Талай әміршінің ақ ордасына атын сарытты. Соның бәрі бұның қаһарын асыра түсті. Бүгінде оның атын естігенде әзірейілдің атын естігендей шошынбайтын пенде кемде-кем. Сұлу өзінің ажарын, батыр өзінің қайратын, шешен өзінің тілі мен жағын қандай қызықтаса, бұл да айбарын, қолындағы өктем билікті сондай қызықтайды. Сұлу өзінің ұнағанынан, батыр өзінің жеңгенінен, шешен өзінің сөзінен қандай ләззат алса, бұл да ел біткенді бағындырып, жұрт біткенді қалтырататын қаһарынан сондай ләззат алады.

Ол осылай өзінің айбынын қызықтап, аспан астын түгел жаулап алам деп, ел асып-жер асып жүре берер де еді; сонау үнді мемлекетінің терістігінде бір шаһарды шапқан күні түс көрді. Көк күмбезді көп шаһарды шаңын қағып шағып бітірген сон, қыран жапқандай той қылды. Тойдан кейін шатырында жатып бастығырылды.

Айналасына алақ-жұлақ қарайды, тұла бойы қорғасынмен қаптап қойғандай қозғалтпайды. Шатырдың алдындағы жасауылдарды шақырайын десе, дауысы шықпайды. Төсегіне, ту сыртынан желім құйып тастағандай тырп ете алмады. Бір уақытта сары ала атлас шатырдың ауызғы шымылдығы ақырын сусып көтерілді де, астынан әлдекім сып етіп ішке кірді. Тұла бойы түп-түгел қара. Бетін де қара пердемен көлегейлеп алыпты. Мысық табандап бұның төсегіне қарай жақындап келеді. Міне, екі-ақ адым жер қалды. Бейуақтағы бейсаубат қонақтың оң иығы қимылдағандай болды. Аяғының басына дейін малынып түсіп тұрған қап-қара киімінің өңірінен алмас қанжар жарқ етті. Бұның сол баяғы қыбырсыз қалпы. Бейсаубат адам қайта қозғалды; міне түп-тура мұның қасына кеп тоқтады. Үңіліп бетіне қарады. Қолындағы алмас қанжарын баппен созып, көкірек тұсына такай берді. Қағып жіберейін десе, қолы қимылдамайды. Ақ алмас жалаң-жалаң етеді. Манадан бері не болса да артын күтейін, әмірші басыма ар болатындай асығыс қылық жасамайын деп сабыр жиып жатқан санасы оқыс шайқалып, жан дауысын шығарып, айқайлайын десе, үн оралмай, тек иегі ғана кемсең-кемсең етті. Дәл кеңірдегіне тіреліп тұрған суық қанжар мұп-мұздай боп, омырауына сылқ құлады. Бейсаубат адам енді мысық табандап есікке беттеді. Атлас шымылдықтын бір шетінен ұстап тұрды да, артына бұрылды. Бетіндегі пердені түрді. Өні таныс тәрізді.

Осы бір өндірішегі сорайған, сығыр көз, сінір сарыны қашан көрді, қайда көрді? Анау жез қияқ мұрты мен шошак сақалын да күнде көріп жүрген жоқ па еді? Қой көзі садақ атып, нысана көздеп тұрғандай індете қарайды. Құлды бір жолбарыспен арбасқандай,

жанарын жартылай жасырып, сығырайып тұр. Дүниедегі ең айбарлы қарас осы. Алдына келген адамға осылай қарасан, зәреқұты ұшып қорықпағанмен, өзінен-өзі қуыстанып, қаралай дінкесі құриды. Осылай қарасан, ешкім саған бой үйрете алмайды. Алдына келгенде амандық-саулық сұраспай, әуелі тап осылай бір тінтіп шықсаң, не бір жүрегінде жүні бар деп жүрген ерлердің өзі арбалған торғайдай абдырап сала береді. Сосын абдыраған кісіге шынын айтқызу, әмірінді орындату бәрінен оңай. Сөзден бұрын көзбен тергеп алу мұның қашаннан бергі әдеті.

Бейсаубат адам енді, міне, бұның өзін тінтіп, тергеп-тексеріп тұр. Арғы-бергіңді түгел көріп қойғандай. Өне көкірек тұсы тағы қимылдады. Мұның жон арқасы қайта мұздап қоя берді. Тағы да қанжар шығарады екен деп қорқып еді, ол нығындағы малынған қара киімін шешіп тастап, шымылдыққа беттеді. Үстінде аю терісінен жасалған кеудешесі бар. Тани кетті. Мынау, апыр-ау, өзі ғой. Баяғыда соңына шырақ алып түскен дұшпандарынан жасырынып, тау ішінде Қасар мергенге еріп қашып-пысып жүргенде тап осындай еді ғой.

Кеудешесі бар адам атлас шымылдықтың шетін еппен түрді де, сып беріп шығып кетті. Шымылдықтың алдында ұйықтап жатқан қара аюдай дөңкиіп киімі қалды.

Бұл не – өні ме, түсі ме? Төсінде мұп-мұздай болып өлгі бір суық қанжар әлі жатыр. Сипалап көріп еді, қанжардың өзі жымжылас жоқ, орыны мұп-мұздай. Шошып оянды.

Ұйықтап жатып ағыл-тегіл жылапты. Мұп-мұздай көз жасы селдір шокша сақалын түгел жуып, омырауын малшып тастапты. Басын көтеріп, есік жаққа қарады. Жібек перденің ар жағынан еміс-еміс түскен шырағданның сұйқылт нұрынан басқа ештеңе жоқ. Енді қайтып көзін жұма алмады. Таң атқанша бақырайып жатты да қойды. Таң атқасын түсін жорытқысы келді. Бірақ артынан бұны жұрт естісе, әміршінің көңіліне осалдық кіріп жүр екен деп сөз қыла ма деп, тірі жанға тісінен шығармасқа бекіді.

Сары ала таннан тұрып, шабдар атына мініп, анадай жердегі шолғыншы төбеге шықты. Етекте тапалған төсектей мыж-мыж боп қираған қала жатыр. Көшелерінде қыбыр еткен ешкім жоқ. Ойрандалған қаланы қоршай қонған ауыр қол енді-енді ояна бастады. Әр жер-әр жерде керней тартылды. Жаздың таңы жарқырап атты. Тек бұның ғана бойы дел-сал.

Содан бастап түн ұйқысы бұзылды. Арқыраған аттар үні де, қалың қолдың ызы-қиқы қиқуы да бойын сергітпейді. Шатырына кіріп-шыққан сайын абдырап сала береді. Шымылдықтың алдында әлдене аяғынан тартып қалатындай тезірек өтіп кетуге асығады.

Көзден ұйқы қашса, көңілге ой үйір. Қыбыр-қыбыр тіршіліктің бәрі сілтідей тұнып тыныс алған мынау жым-жырт түнде тек қатер мен қауіп қана ояу сияқты; шатырдың бұрыш-бұрышына тығылып алып, кірпігі қашан ілінер екен деп, көз жазбай бұны аңдып тұрғандай. Мынау селк етер дыбысы жоқ, аңылжыған дүние төбеннен ерсілі-қарсылы оқ зуылдаған ұрыс даласынан әлдеқайда қорқынышты екен. Айқас даласында ауыр қолдың айқайы, кісінеген ат үні, қалың дүсір, ысқырған жебелер, ышқынған дауыстар мен ағыл-тегіл қан аруағынды шақырып, делебенді қоздырса, мынандай жым-жырт түнде аяқ астынан, шөп арасынан, арбандап шыға келетін сары шаяндай ойда жоқта сап ете қалатын жымысқы ойлар төбе құйқанды шымырлатып, еңсенді езе түседі.

Елден шыққалы біраз болыпты. Одан бері айтқаны болып, атқаны тиіп, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ сайран салып келе жатқанымен, бұның өзін мысқалдап болдырта түсетін өлшеулі ғұмырдың алдамшы жылдарының бірталайын ада еткені есіне енді оралды. Жыл деген шіркін де аяр ажалдың мойынына салып қойып, шошытып алмайын деп, қатты жұлқымай, бір шетінен шым-шымдап өзін тартып жататын өзәзіл жібек тұзағы ғой. Оны да тап осы күнге дейін ойлап көрмепті. Жарты әлемді тікесінен тік тұрғызған өмірші басымен ұйықтап жатып жылағанына қарағанда, мұның да иманы сескенетін болғаны. Пенде шіркіннің небір ессізін мен есерін де үрейлендіретін өлім мен көрілік бұны да түршіктіргені. Әуел баста көршілес сартаулы¹ елін шабамын деп шығып ап, қалың қолдың қиқуына ілесіп, жеті шыған жер түбіне асып кетіпті. Қолдың алды бүгінде Әбескүннен әрі асып, арғы дүниенің шанын қағып жатыр. Бұл болса сол мол қиқудың артынан тепеңдеп аса беріпті, аса беріпті. Сары ала шатыры төбесінде болғанмен, елі жері артта қалды. Қыл тұзақпен буындырып зорға уыстап отырған жат ел, жат жерде қауіп пен қатердің қайдан келедісі бар ма! Бұдан арғы еңку-еңку жер шалып жөнкілген қолдың соңынан желкілдеп шаба бергенді жасы да көтермейді. Шаптым, алдым деп сыртынан көңіл тоғайтып жүрген кең байтақ қонысы артта қалды. Бұлар жөнкіліп мұнда жүргенде, онда не болып жатқанын кім біліпті... Ендігі жорықты ұлдары мен баһадүрларына тастап, осы иемденген елі мен жерінің қызығын көруге шыққан жөн шығар. Бұлай шапқылай берсе, үнгірінен адасып қалған көрі аюдай жат жерде неге тап болатынын қайдан біледі. Жас қартайып, әл тайып келе жатыр, мынандай сүргін жорықта бір күн болмаса, бір күні сонындағы қолына сырын алдырып қоюы да мүмкін. Онан да тасы

¹ Маңғұлдар Орта Азиядағы мұсылман халықтарын осылай атапты.

өрге домалап тұрғанда, сонау желкеден жау төніп тұрмайтын бо-
стан өз еліне жетіп, ауыр қолды да, баһадүрларды да, ұлыс-ұлысқа
ұлық қып тастап кететін ұлдарын да алыстан айбарымен ық-
тырып, сары ала шатырдың төрінде шалжиып неге жатпайды!

Сол тартқаннан мол тартып, туған жердің топырағына аяқ
басқанына да біраз болыпты. Алыс жорықтарда әбден атсоқты
боп шаршағанын осында келген соң байқады. Енді бұрынғыдай
емес, ат үстінен гөрі мамық төсекке бойы үйреніп барады. Сөйте
тұра, кей-кейде бұндай бейбіт дәуренінен де тіксініп қалады. Кеше
жорықта жүргенде тілдесе, тек қолбасшылармен тілдесіп, қай-
дағы бір қарлы кара тау шаруалар жайын кенесуші еді, ондайда
мәжілістестеріне басынын озықтығын күнбе-күн көрсетіп, қалың
әскерді соғыс сайын бір таңырқатып отыратын-ды. Енді, міне, ара-
тұра алыс елдерден келетін елші-жаушы болмаса, салиқалы мә-
жіліс те жоқ, ақыл жарыстырар, айбар таластырар мәжілістесі
де жоқ. Кіріп-шығатындар — тек қызметшілер, айтылатын әңгіме
берілетін тағам мен салынатын төсектің жайы. Кешегі қатыгез
әмірші бүгінде мамық төсекте масайраған шолжан бала сияқты.
Төнірегіндегілердің бәрі асты-үстіне түсіп, айтқанын жасап жүр.
Қол астындағы халық сені басына бір шығарып алған соң, қор-
қытпасан танданбайды. Әр істе тамсанып, таңырқатып отырма-
сан, айбыныннан айрыласың. Қорқытқанның жөні осы екен деп,
кіріп-шығып жүрген қызметшілерге онды-солды бақырып-ша-
қыра берсең, қазір қасын мен қабағынды бағып, сілтідей тұнып
отырған тыныш халқыңды күндердің күнінде сыртыңа шығарып
алуың мүмкін. Туған жерге қайта оралып келуін келсе де, міне,
қайдағы-жайдағы қырық қия қиялға түсіп, пұшайман боп жүр.
Одан мынау аң қарай шыққан ермегі де сейілте алмады.

Түнде түсіне әйел кіргені несі екен? Не бар мақсатын тауы-
сып, әйелден басқа ойлайтыны қалмаған кісінің, не бүкіл өмірін
жын-ойнақтың соңында өткізген желбас еркектің түсіне әйел
кірсе керек еді. Сонда бұның бар арман, бар мақсаты таусылға-
ны ма?..

Соңынан кикү шықты. Таң атқалы мүлгіп тұрған тыныш
шатқал дүр етті. Манадан бері абайламапты, екі ат құзды еркек-
теген қия жолдан шығып, шатқал түбіндегі шок-шок қарағай ара-
сындағы шағын алаңқайға енген екен. Мұның ту сырты дүсір
етті де, қар көмген шыршаның түбінен ақ түбіт ту қоян атып
шығып безе жөнелді. Артындағы нөкері бұл қапы қала ма деп
кикулап жатыр. Қорамсақтан бір оқ алды. Зәресі зәр түбіне кетіп,
мәнсіз-мағынасыз шыбын жанын қайтсем аман алып қалам деп
безіп бара жатқан қол басындай қораш мақұлқат ақырғы рет бір
қарғыды да, таны қып-қызыл боп, анадай жерге ұшып түсті.

Қасар мерген екеуі желе-жортып қасына жетіп барды. Түнде жауған мамық қар бетіне кан тамғанда қандай әдемі. Есіне түндегі түсі оралды.

— Осы дүниеде, сірә, денесі тап осы кансонардың қарындай аппақ әйел баласы бар ма екен?—деді. Қасар мерген:

— Таңғұттардың Шидүрге деген бір бекзадасының Гүрбелжін деген әйелі қараңғы үйге кіріп барғанда, самаладай жарқырап кетеді дейді. Болса, тек соның жүзі ғана осындай шығар, — деді шала-жансар қоянды тамағынан орып жатып.

— Таңғұттардың дейсің бе... Шыңғысхан ойланып қалды.

III

Одан бері де он жеті жылдың жүзі ауыпты. Сенсең бөрік секілді сенгір-сенгір таулардың қап-қара тәнінен шымырлап шыққан қара өзеннің тіп-тіке терістікке бет түзеп, жолында тағы да тауға жолығып, шығысқа қарай күрт аунаған қойнауында мұның қалың қолы жатты. Тапал атты көп әскер күні-түні оңды-солды ойкастап, тапыр-тұпыр шаба берген соң, қатқыл жер келінің түбіне түскендей күл-паршасы шықты. Екі жақтан орағыта қоршап, мұнартып тұратын қара таулар да, шалқи аққан тұнық сулы қара өзен де ақ шаннан көрінбей қалды. Қоңыр күз келді. Шөп басына қырау түнеп, ызғар күшейді. Елден жаз ортасында шыққан сарбаздар дірдектеп тона бастады. Екі таудың аршасы аяусыз өртелді. Бірақ таңғұт астанасы маңына дарытпай қойды. Қала ішінен анда-санда бір көрініп кететін жансыздар басы Ан-Цюан әміршінің өзі болып, қала жұрты тегістей камал басында жүр дейді. Қыш қорғанның маңына жоласаң болды, төбеннен тас жауып, ыстық су мен қара май шашырап қоя береді. Үстінде қой терісінен басқа лыпасы жоқ манғұл әскері қанша құмырсқадай қаптағанмен, шайтан шаһардың әлгіндей айла-шарғысына амалы таусылып, тайқып шыға келеді.

Қыс ызғары ширыққан соң Шыңғысхан барлық түменбасы, мыңбасыларды түгел шатырына шақырып, кеңес құрды. Өзәзіл қала әлі де берілмейтін болса, өзенді бөгеп, топан су қаптату керек деп пәтуаласты. Қалың әскермен төніректен еріксіз айдалып келген босқын жұрт қара өзеннің ағынына қарсы тосқауыл салып, жолын бөгеді. Сенгір таудан сел боп аққан қара өзен арнасынан аунақшып, қалаға қаптады. Үйлердің асты үңгіліп, күрс-күрс құлаумен болды. Адамдар илеуін сел алған құмырсқадай суға қалқып кетті. Әбден ісініп-кебінген өліктер лай судың бетінде бірімен-бірі соқтығысып жүр. Кеудесінде санаулы күндік жаны қалған пенделер құламаған үйлердің төбелеріне өрмелеп шығып,

көрші шүршіт тайпалары көмекке келмес пе екен деп, түксиген-түксиген сенгір таулардың түнерінкі шатқалдарынан көз алмайды. Екі көздері төрт болғанмен, көмекке келе жатқан ешкім көрінбеді... Сенгір таулар селт етпестен жатып алды.

Енді үміт үзілді. Сондай бір аңылжыған ақырап түнінде аспанның түбі тесілгендей ағыл-тегіл ақ жауын құйып берді. Бұрынғы сел сел ме, шын топан енді қаптады. Бұған дейін сыр алдырмаған сәнді сарайлардың да бөксесі жаланаштана бастады. Кеше ғана Тибет пен Терістік Қытайды қалтыратып-дірілдеткен бай елдің байтақ астанасы ішіне лай су құйған кетік тостағандай; араны ашылып алған жойқын селдің сар тегештей шаһардан саутамтық қалдырар түрі жоқ. Сосын мұндағы тірлік кен қойнауға төгінді судай быт-шыт шашырап, біржолата жоғалады.

Сол екі ортада, үйі төбесінде тұрған таңғұттар маңғұл қостарының әлденеге абыр-сабыр болып жатқанын көздері шалып қалды.

Маңғұлдардың пәлен күннен бергі лепіріп тұрған көңілдері су сепкендей басылды. Жойқын сел олардың тұрғызған бөгетін бұзып-жарып, енді өздеріне беттеді. Сасқан маңғұлдар қостарын көшіріп те үлгерместен аттарына мініп, ел қайда, су қайда деп, бет-бетіне беже жөнелді.

Жауын сол күні түс ауа тыйылды. Кешке қарай маңғұлдар таңғұт ханына елші жіберді. Әбден ит-сілікпесі шығып, титықтаған ел тәуелді болуға көніп, Ан-Цюань қызын Шыңғысханға беретін болды. Үшінші әйелі Чахэ солай түскен-ді. Шыңғысхан қала салып, қамал салып, қайдағы-жайдағы айла-шарғының бәріне әбден жетіліп алған таңғұттарды, ең болмаса, кіндігінен шырмап, маңынан шығармас үшін Чахэні әйелдікке алды.

Бірақ бұл жекжаттықтың да дәурені ұзақ болмады. Арада сегіз жыл өткен соң Шыңғысхан таңғұттардың жаңа әміршісі Дэ Ванға: «Баяғыда оң қолыңыз боламыз деп уәде беріп едіңіздер. Одан бері сендерге ешқандай салмақ салып көрген жоқпын. Салмақ салатын жер енді келді. Іргемді түрткілеп тыншытпай отырған Сартаулы еліне жорыққа аттанбақпын, соған қол қосыңыз», — деп жаушы жіберді.

Сонда бұнын елшісі сөзін бітірер-бітірместен, таңғұт бекзадасы Аша-Гамбу әміршісінің алдын кес-кестеп: «Шыңғысханға айта бар, әлі жетпейтін таяқты беліне қыстырып қайтеді, қауқарсызы бар, хан болған не теңі!» — депті.

Бұл оның таңғұттардан естимін деген жауабы ма еді! Жексұрын хабарды жеткізген елшінің сол күні түнде көзін құртты. Араға ай салды да, Сартаулы еліне жорыққа аттанды. Талай шаһарды қан сасытып, талай тақты белінен басып жүргенде бұл сөз

есінен шығып та кетіп еді, сонау Үнді елінде жүргенде, таңғұттар тағы бас көтере бастапты, көршілес тайпаларға бәріміз бірігіп маңғұлдарды шабайық деп жаушы салып жатыр деген хабар жетті.

Туған еліне суыт оралуының тағы бір сыры осы. Бірақ ол сыры ешкімге тісінен шықпаған, баяғыдан бері бір жақ бүйрегінде бүк түсіп жатқан да қойған.

Елге оралған соң таудың ар жағындағы таңғұттарды таңғалтам деп, ешқайда табан серіппей тып-тыныш жатып алды. Жарты әлемді жамбасына бүктеп қайтқан әміршінің басынан сөз асырып, аш құлақтан-тыныш құлақ жатып алғанына таңғұттар, әрине, таң қалады. Шыңғысхан таңғұттарды осы түсініксіз бейбітшілікке әбден ет үйретіп алған соң, ойда жоқ жерде тағы бір таңғалтпақшы болды.

Алдын ала байбаламды суқаны сүймейді; не істесе де, құдды бір құдайдың өзі жіберген зұлматтай тосыннан, тұтқиылдан тап болып, ес жиғызбай, есеңгіретіп тастағанды қалайды.

Түсіне Гүрбелжін арудың кіргені тағы бір тосын шаруаға мензегені деп түсінді.

Шыңғысхан таңғұттарға елші шаптырды.

«Бір кезде маған оң қол болам деп айтқан уағдаларың бойынша, іргеме ши жүгіртіп, мазамды ала берген Сартаулы еліне жорыққа аттанарымда сарбаз қос деп сөз салып ем, анттарыңды аттап, жасак ертпегендерің былай тұрсын, айдай әлемге түгел мәшһүр болған атыма тіл тигізіп, балағаттауға дейін бардыңыздар. Ол кезде өзге шаруадан қолым босамаған соң, сенімен есептесуді кейінге қалдырып едім. Сартаулы жорығы бітті. Тәңірімнің бір өзі жар болғанының арқасында, Сартаулы халқын сара жолға салып еліме оралдым. Ал енді, бурхан¹, мен, міне, өзіннен баяғы сөзіңнің нәтижесін сұрауға бел будым».

Осындай ызғарлы сәлеммен аттанған жаушыдан он бес күн бойы хабар болмайды. Он бес күннен соң елшісі оң жоқ, түс жоқ. сары ала шатырдың есігінен аттар-аттамаста, шарт жүгініп отыра кетті. Жаушысының өнін көріп, таңғұттың жасыл шапандыларының² жауабы оң болмағанын түсіне қойды.

Шатырдың ішінде отырғандар жаушының өлденеге қаймығып отырғанын байқап, қозғалақтай бастап еді, бұның оң қолын көтеруі мұн екен, бәрі жым болды. Елшімен тілдескенде ешкімді куә қылмайтын бұның мына ишарасына айран-асыр боп, аңтарылып отырып қалды.

Жаушы жағын енді ашты.

¹ Таңғұт әміршісін маңғұлдар солай атаған.

² Таңғұттардың ақсүйегі жасыл, қарасүйегі кара киініп жүрген.

Шыңғысхан Дэ-Ван я баласын менің ордама кепілдікке жіберсін, я ат-тұрмандарын әзірлей берсін деген талабын естігенде, таңғұт ордасы төбесінен жай түскендей болыпты. Бекзадалар жағы: «Тақсыр, бұл маңғұлдар да бір, тау мен тастың тағы аңы да бір. Олардың жым-жырт жатқанынан аранын ашып алдыңнан шапқанынан бетер қорқу керек. Мұрагеріңізді маңғұл ордасына жібермесеніз, еліңіздің басына кара күннің туғаны», — деп бебеулей жөнелген екен, Дэ-Ван қалш-қалш етіп орнынан атып тұрыпты.

— Жалғыз баламды арыстанның аузына, зымстанның түбіне жіберер жайым жоқ. Біз де ел емеспіз бе. Көрші-қоланның да ынғайы біз жакта, — депті де, елшіге бұрылыпты. — Ұлы өміршіге сәлем айт, ұлым мен тіріде өз ордамда болады.

Шыңғысхан жымиып қойды. Елші сөзін қалт жібермей отырған орда маңы бір-біріне қарады. Шыңғысхан жаушыны жанына шақырып алды да, басқаларға шыға беруге ишара жасады.

Аң-таң жүрт шатырдан шығып бара жатты.

IV

— Тақсыр, ойбай, әлгі маңғұлдар Қара-Қаланы басып алыпты.

— Тақсыр, Сучжоудан жұрнақ қалмапты. Халқын түп-түгел қырып тастапты.

— Тақсыр, Лянчжоу жауға ұрыссыз беріліпті.

Төсек тартып жатқан Дэ-Ванның үш күн бойы естігені тек осы. Жан-жактан ат сабылтып жексұрын хабар жеткізген шабармандардың ешқайсысына ләм-мим тіл қатқан жоқ. Төртінші күні таңертең Ордостан екі өкпесін қолына алып, еңтігіп кірген шабарман төр алдында өліп жатқан өміршісін көріп, аңырайып тұрып қалды.

V

Сағым шалып, көз ұшынан алдап-арбап тұратын сайқал Сәнін, таңғұттардың ақырғы астанасынын жермен-жексені шықты. Біреуге үміт, біреуге үрей боп көрінген таңғұт елінің бақталайы өлік кеудесінен ұшқан жалпылдақ қарғадай бетімен лағып кетті.

Енді мынау ойран боп жатқан күл-қобыр ертендері қызыл төмпешікке айналады. Арғы күні жабағыдай ұйысып шөп басады. Саршұнақтардың інінен басқа тіршілік белгісі түгел құриды. Сосын не ел емес, не мола емес бұл қу төмпекке кімнің көзі түсе

берер дейсің. Алыс жолдан шаршап-шалдығып келе жатқан жолаушы бағдар айырып алайын деп, басына шығып, атын отқа жіберіп, өзі таң атқалы изен-изең жүрістен құрыстап қалған аяқ-қолын созып, қау шөптін үстіне құлай кетіп, бір сәт көз іліндіріп алар. Сонда тусырап жатқан тың топырақтың астындағы бір кездегі дуылдаған күлкі, сауық-сайран, қызыл кенірдек айтыс, қыран-топан ұрыстар оның қаперіне де кіріп-шықпас. Ұйқысынан тұрып, керіліп-созылып, беймағлым обаның, оның астындағы беймағлым тарихтың тас төбесіне бір отырып, белін босатып, атына мініп, желе-жортып жүре берер.

Ал дәл қазір мұнда кешегі тірліктің ізі әлі өше қойған жоқ. Анау бір жығылған нардай болып, жеке-дара сұлап жатқан — таңғұт ордасының орыны. Сарбаздардың қоржынындағы салдыр-күлдір — таңғұттардың күні кеше өлсе көрге өзімен бірге алып кетердей болып қорғаштап жүрген дүниелері. Сонау қиыр далаға бет-бетімен безіп бара жатқан ит екеш иттер де олардың бөтен екенін біліп, анадайдан тұра қашады; көзді ала беріп, қираған үйінділерге қайта келіп, кешегі жылы үйшігін, ас жалаған ит-аяғын, күнде құйрығын бұлғаңдатып алдынан шығатын қожасын іздейді. Жер түбінде сыбыс болса шабаландап үріп, шыр айналып шапқылап, жаны қалмай торитын дуалын сағынады. Күні кеше соның бәрі оған осы орындарынан тапжылмай мәңгі-бақи тұратындай көрінуші еді. Енді солардың бәрі быт-шыт. Әрқайсысы бір-бір қақпаны күзетіп, бастары қосылса, сирақ шайнасып, құлақ қыршысып таласатын күн де көзден бір-бір ұшты.

Анау қираған қамалдың іргесіндегі будак-будак түтіндерге, жалп-жалп етіп аспанды жалаған алау жалындарға жолай алмайды. Өзәзіл жел сол жақтан қара қазанның әбден ыс сіңген қақпағының, жылқы етінің тәтті иістерін айдап әкеледі. Мұрындары құрт жегендей жыбыршып бара жатса да, сол бір жүздері суық, бейтаныс адамдардың аяғына жығылып, етігін жалап, құйрығын бұлғаңдатып, сүйек-пүйек олжалауға жүректері дауаламайды. Шығанға шығынып кетіп, шөкелеп жатып алады да, көп сырына қаныға қоймаса да, сондай сүйкімді, сондай үйреншікті кешегі бір дәурендерін жоқтап, мынау әлі ештеңесіне түсініп болмаған атымен бейтаныс соны өмірді жатырқап, іштері дуылдап, жел жаққа тұмсықтарын түріп, баяғыдай сап-салқын ауаны сораптап жұтып, қаз-қатар бірінен-бірі қалыспай, әбден дауыстары қарлыққанша, ішін тартып ұлиды келіп.

Бейтаныс оттағы қазанның мұңкіген бу иісі, ығы-жығы қызыл төмпектің қан иісі ию-кию араласып, бастарына шауып, көздері қарауытады. Бірақ оған да қарамайды, ішегі үзіліп кеткен-

ше ұлн береді. Босаға баққан ит шіркін ірге тыншыта үргеннен басқа, жамандық күні ұлығаннан басқа не бітіреді.

Сол ұлитындары жақпай ма, әлде бұл өлкеде енді осыдан басқа істейтін шаруалары қалмаған ба, әйтеуір, тері тонды, тапал атты бейтаныс адамдар соңдарынан атпен қуып жүріп атып, қырып барады. Талайының қарынына садақтың оғы тиіп, ішегін шашып кетті. Қызыл төмбектің маңы ығы-жығы. Қираған дуалдардың түбінде жеңілген елдің құлы мен бекзадасы, иті мен адамы айқұшақ қауып жатыр.

...Жыл бойы алысқан астана ақыры құлады. Сә шаһары берілгенше, маңғұлдар таңғұт өлкесінің басқа жерін түгелдей бағындырып болды. Мынау қызыл төмбек өліскенше беріспеген өлкенің ақырғы аяқ серіпкен жері.

Былтыр анау ақ тақыр жонда алғаш айқасқанда таңғұттар тас қамалдан қалай-қалай паңданып шығып еді. Әуелі өне бойы жарқылдаған қалың атты қаптап кетті. Құлды бір ұрысқа емес, ұрып келе жатқандай қатар түзеп, керден-керден, бұлғаң-бұлғаң, сәнмен басады. Көлденені көш-күлаш сала мойын тұлпарларға тізесін соқтыра жабу жабылыпты. Ер-тұрманының өзі жылқыға емес, нар түйеге жүк болғандай. Ақ болат үзеңгілері аспандағы күннің өзімен қабак қағысып, жалт та жұлт. Осынау жерді ойып жіберетіндей алапат тұлпарларға құдды бір құрыштан соққандай. өне бойында темірден сау-тамтық жері жоқ, көк сауытты адамдар мініпті. Олардың қолындағы көк сүнгі тек маңғұлдарға ғана емес, барша жарық жалғанға түгел айбат шеккендей. Самсаған қол тапал атты маңғұлдарды тапап өтетіндей салдырап-күлдіреп салып келеді. Түсінің өзі көкпенбек, сылдырмақ-шылдырмағы әлдебір тажал тіс қайрап жатқандай, төбе құйқанды шымырлатады. Қытай мен тибет әскерін бөрі тиген қотандай бөрліктіріп, бет-бетіне қашырып жүрген «темір қаршығалар» осы. Енді, міне, өншең өріске шыққан буыршындай маң-маң басып бұған қарсы қаптап келеді. Жер тітіренткен тұяқтарынан күллі дүние шайқалғандай.

Шыңғысхан қанша елді алып, қанша қолды қырып жүрсе де, тап мынандай сән мен мынандай сұсты өмірі көрген емес. Өлімнің өзіне шекелей қараған мынау маңғаз дулығалылардың алдында бұның әскері жас тайға жайдақ шауып жүрген жала-наш балалар тәрізді.

Көк дулығалылардың сылдыр-күлдірі жақынды түсті. Қак алдындағы қаз-қатар тізілген қан күрең сауыттылар — қолбасшылары. Бастарындағы алтын айдар дулығалары жер түбінен күлімдеп, көзінді ұялтады. Қан күрең сауыттың белінен буынған алтын кіселерінің зер шашағы тізелерін көміп, атан түйенің сан

жүніндей желк-желк етеді. Олардан қозықош кейінгі күміс дулығалылар мыңбасылары да, анау жып-жылтыр кара дулығалылар жүзбасылар. Қазір жеме-жемге жақындағанда осы алтын, күміс дулығалылар екі жарылып қос канатқа шығып, бірте-бірте ауыр қолдың артына қарай аунап кетеді, мұздай темір құрсаңған «темір қаршығалар» қасқайып ілгері шығады.

Ол түменбасыларына белгі берді. Бұнын шетінен атқа жеңіл-құбаша қолы артынып-тартынған ауыр қолдың сол қанатына тосыннан лап қойды. Ауыр қол талтайып-талтайып тұра қалды. Құйғытып келіп киліге кеткен талай маңғұл сарбазы қармаққа іліккен шабақтай, таңғұттардың көк сүнгісінің ұшында тулап жүр. Тақымның астынан суырып алып сілтенген айбалталар да талайдың түбіне жетті, маңғұл сарбаздары шауып жеткен бойы ер үстінен қанғалақ асып, ию-кию аттардың аяғының арасынан бір-ақ шығады. Бірақ сәнмен жылжып, сап түзеген ауыр әскер бұның бет алды, бейберекет шабатын, ұрымталдан ұрынып, жалт бермесі көп тәсілқой сарбаздарының айла-шарғысына қапелімде түсіне алмай қалып, тазымен алысқан барак иттей бет алды арам тер боп, көп күші босқа кетті. Бұның бұлтармасы көп жылмаң төс жауынгерлері тістене соғысқан «темір қаршығалардың» оңтайына ілікпей, қырық құбылып, ақыры бастарын шауып әкетіп жүр. Темір дулығалы бас күлдіреп-шылдырап жерге дүңк ете қалғанда, ерге байлап тастаған мұздай темір құрсаңған ауыр дене сылқ құламай, ат үстінде тікесінен-тік отырып, алға өнмендеп барады. Ақ тақырдың үсті ию-кию. Сәскеге дейін «темір қаршығалар» атанған ауыр қолдың аламан-асыры шықты. Өншен бастан айрылған құр денені арқалаған тоқпақ жалды тұлпарлар ештеңе көрмегендей тобын бұзбастан, қаз-қатар тізіліп айдалағаманып барады.

Қаланың қақпасы тағы ашылды. Енді екі өркеші баладай, шудалары желк-желк еткен кара буралар қаптап шыға келді. Сол-ақ екен, аспаннан арсы-гүрсі тас жауып кетті. Кара бураларға ауыптап артқан тас атқыштар маңғұлдардың жаландап тұрған әскерін төмпештің астына алды. Жер түбінен ысқырынып зулап жеткен кара тас ат үстінен бір-ақ қағып әкетеді. Әскер тырағайлап кері шегінді. Түйеден әлдеқайда жылдам атты әскер тас астынан бас сауғалап безіп шыққанда, қос канаттан таңғұттардың жеңіл атты әскер қоршалаған жаяу әскері лап берді. Бұның ауыр қолмен айналып, әбден ит сілікпесі шыққан атты әскері енді мына төмпешке беттей алмай, бет-бетіне тырым-тырақай қаша жөнелді. Олардың қашқанына елігіп, соңдарынан салып беріп, таңғұт әскері де қырық бөлініп кетті. Соны күтіп тұрған маңғұлдың тосқауыл әскері аяқ астынан қаптағайлап ұрысқа шықты.

Шыңғысхан таңғұттардың сілесін солай қатырды. Аты жер жарған таңғұт әскері екі күннің ішінде сүйегі жиюсыз жайрап қалды. Дэ Ван өлген соң такқа отырған Шидүрге аман қалған аз ғана қолымен кері шегініп, камалға кіріп бекінді.

Шидүргенің қанша қолдың қарасымен кері шегінгенін жақсы білетін Шыңғысхан онша күш шашпай, шаһарды шыр айнала қоршап жатып алды. Таңғұттардың тас камалының сыртынан қатар-қатар шатырлар, киіз үйлер тігілді. Тас шаһардың тап іргесіне ұлыған-шулыған көп ауыл кеп қонды. Шыңғысхан таңғұттарды әбден арам қатырғанша, тап осы арада тапжылмай отыра беруге бел буды. Шаһарға ұрыс салмады. Қанша күтсе де, шаһар ішінен ақ ту ұстап шауып шыққан бітімші елшілер бәрібір көрінбеді.

Осы бір мылқау егес жылға ұласты. Қала үсті құзғын қарғаға толды. Қанаттарын сабалап, адамдардың мына ісіне шек-сілелері қатып күлгендей үсті-үстіне қарқылдап, құлақты ығыр қылды. Шыңғысхан қарғалардың сол қағанағы қарқ, сағанағы сарқ тоқ үнінен шаһарды аштық жайлағанын айтпай-ақ біліп отырды.

Шидүрге сонда да тұяқ серіппеді. Қыс өтті. Жаз шықты. Қала жұртының қамбасының ақи-тақи таусылатын уақыты болды. Қақпа бәрібір ашылмады. Шыңғысхан да ерегісіп, қимыл көрсетпеді. Шаһар үстіндегі түтін күннен-күнге селдірей түсті. Қорғаннан еміс-еміс көрінетін бастар да сиреді. Жыл бойы қолы қышып, зорға тағат етіп келген қалың әскер бұдан арғыға шыдай алмай, қамалға лап қойды.

Шаһардың іші теңкиіп-теңкиіп жатқан өліктерден аяқ алып жүргісіз. Олар қорғанның ішіне сау етіп кіріп келгенде, қарқ-қарқ аспанға көтерілген қарғалардан көктің жүзі көрінбей кетті, бір сәт шаһардың іші аспанды бұлт торлағандай бұлыңғыр тартты.

Төңіректен көмек келе ме деген үміті сарқылған Шидүрге қамалдың қараң қалғанына қуанған да жоқ, ренжіген де жоқ. Енді ол мынау әбден титықтатып бітірген маскара тірліктен біржола құтылатынына қуана-қуана пейіл болды. Сонысын білген Шыңғысхан Шидүргені үш күн бойы сарайына қамап, сыртқа шығармай, не өлтірмей, не тілдеспей, пұшайман қып қойды.

Үш күн өткен соң жасауылдары жағы қуарып жүдеген Шидүргені алдарына салып айдап әкелді. Жасы отыздан енді-енді асқан, нағыз дер шағындағы әміршінің тек салдырап сүйегі ғана қалыпты. Басқыншының алдында намысын түсіргісі келмей, ұлы тағына лайық киініп келген екен, басындағы ауыр тажы қурайдай мойынын үзіп жібермей шаққа тұр. Қалған шаһар қанша жерден аш болса да, тап билеуші бұлай қалжырамаса керек еді, шамасы Шидүрге шыдамсыз, намысқой, күйгелек адам тәрізді.

Шыңғысхан қашан да қақырайып таққа мініп отырғанды ұнатпайды. Ол күні де сары ала шатырдың төрінде аю бөстектің үстінде малдас құрып отыр еді. Есіктен бас имей аттаған Шидүргеге назарын тіктеп қарамағанмен, көзінің қиығын бір тастап өтті. Тізіліп отырған түменбасыларымен де тілдеспеді. Екі-үш қызметшіні шақырып алып, таңғұттарды жеңгеннің құрметіне ертен жасалатын тойдың жай-жапсарын айтты. Екі қызметшіден ертен болатын тойдың бүге-шігесіне дейін тәптештеп түгел сұрап алды. Қызметшілердің шатырдан шығып кетуіне сосын барып рұқсат берді.

Шатырдың іші сілтідей тынған. Шыңғысхан Шидүргеге әлі де назар аударған жоқ. Сырттан екі уыз жас жүзбасы жігіт кірді де, иін тіресіп отырған игі жақсылардан қысылып-қымтырылып, босағадан ілгері озбады. Шыңғысхан назарын енді соларға тіктеді. Сыбырлап шығатын тарғыл дауысымен баяулата сөз бастады. Әдейі, жұрт тып-тыныш тындасын деп, естілер-естілмес қып, әр сөзін баптап, бипаздап сөйлейді. Бірақ жүзінде мәймөңкеліктің, алдап шығарып салайын деген аярлықтың нышаны атымен жоқ. Дауысы қаншалықты биязы болса, өңі соншалықты қатқыл. Тайпақ мандайынан да, қысыңқы қоңыр көздерінен де не зірк-зірк еткен ашудың, ыза мен кектің, не өңменнен өтіп кететін үнсіз өшпенділіктің белгісін ешқашан көре алмайсың. Тек шалғы мұртының жіп-жіңішке қос құйрығы ғана астына кекесін жасырып тұрған кейіп танытады, мынау бұйығы тартқан күзгі даладай көз токтатар еш қасиеті жоқ тайпақ сұрғылт жүзінде кісіні қаралай қуысты қылатын да сол мұртындағы болар-болмас кекесін салқыны ғана.

Шыңғысханның кекесін күлкісінен де, окта-текте қиығын салып өтетін жымысқы көздерінен де иманы сескеніп тұрған Шидүрге жоқ. Ол не тұлғасында, не келбетінде кісі тұшынар көркі жоқ, не алдына келгенді ә дегеннен мысы басатын асып жатқан ызбары жоқ, тек әншейін төр алдында тері бөстектің үстінде шүйке түтіп отыратын можа кемпірдей бір шөкім боп шөгіп отырған осы бір ұсқынсыз немеге күні кеше мыналар мың жерден жанталасса да мұрындарына иісі бармайтын өнер мен білікке, дәулет пен көрікке ие боп, гүрлеп тұрған мұның елі қалай белін беріп қойғанына айран-асыр қалды. Ителгінің жетім шөжесіндей осы бір жапырақ адам талай-талай кеудесімен көк тіреген өміршілерді қалай-қалай жер соқтырып кеткеніне аң-таң. Қираған шаһардың жұртынан қызылды-жасыл дүние қазып алып, көбінің не екенін, не пайдаға асатынын білмей, аяғымен теуіп бір қарап, найзасымен шұқып екі қарап жүрген алаңғасар топ бұның қай жеріне табынады? Енді, міне, жарық дүниені өлі тоқтының кеудесіндей астына басып, ай-

наласына өлексеге қонған күшігендей сығырая қарап отырысы мынау. Бұл немелер бір-бірінің кеңірдегіне жармасып, жердің оты мен судың мол көзіне таласып-тармасып жатқанда, бұнын елінің талай ғұлама ғалымдары бір таудың арғы жағындағы халықтың не ойлап, не қойып жатқанына түсінбесе де, аспан астының құпияларын түгел тінтіп жатпаушы ма еді? Енді, міне, соларды өншең наданға бас болған бір аяр сұм келді де шегіртке тігген өрістей көктей солдырды.

Шидүргенің не ойлап тұрғанын іші біліп отырғанын сездіргісі келгендей, Шынғысхан бір ауық оған көзін аударып, ұзақ телміріп тінте қарады. Солай біраз отырды да, жүзін қайта бұрып әкетті.

Әбден жүйкелеп, зығырданы қайнап тұрған Шидүрге бұдан арғыға шыдай алмады, сары ала шатырдың ішіндегі құлағы барлар түгел естісін деп, жұрттың бәрін бір селк еткізіп, оқыс шаңқылдады:

— Әй, Шынғысхан...

Шынғысхан оған мойын бұрды, сосын аузын ашқанынша мұрша бермей, сырттан Қасар мергенді шақырды.

— Сен осы анада дүниедегі қардай аппак еті бар қаса сұлу кім деп едің?

— Таксыр ием, жер бетінде ондай сұлу болса, тек жаңғыз Шидүрге ханның ханымы Гүрбелжін ғана болуы мүмкін деп естігем.

— Ендеше, Гүрбелжін ханымға бас-көз болуды өзіңе тапсырам, ертеңгі тойдың артынан маған әкеліп жолықтыр, ал оған дейін оның тәніне жел екеш жел тигізсен, басыңды алам.

Қасар мерген шығып кетті. Шынғысхан Шидүрге енді біржолата бұрылды. Шидүргенің сұп-сұр жүзі онан сайын қуқылданып, отты көздері шатынай түсіпті.

— Ей, асқақтаған ақымақ хан, жер бетінде таңғұттан тігерге тұяқ еркек кіндік қалса, сенін бұл қорлығынның артын сұраусыз жібермес. Мені өлтіру өз еркінде; қазір өлтірсен — өзіңнің басына қауіп, өлтірмесен — артындағы ұрпағына қауіп, — деді де, одан әрі ызаға булығып, шашалып, ештеңе айта алмады.

Сары ала шатырдың іші толы адамның ешқайсысында үн жоқ. Осы бір тізерлесе тізілісіп қалған айғыр топ екі адамның егесін емес, екі төбеттің таласын көріп отырғандай ынт-шынттары кетіп, телмірісе қалыпты. Ешқайсысының бетінде «бұл қалай болды?» деген дағдарыс ой жоқ; «енді не болар екен?» деп ентелеген қызық құмар желіктерін Шынғысханнан сескеніп зорға жасырып отыр.

Шынғысхан Шидүргенің жүзіне қарап қулана жымиып қойды. Ол таңғұттардың қасарған жерден қан алатын ерегіспе, кекшіл

екендерін әуелден білетін-ді. Кегі кеткен кісіні қашан кара қанын қасықпен ұрттағанша өкшелеп қыр соңынан қалмайтын салт та осылардікі. «Егер кісіге кегімді жіберіп қойсам, басыма шаш бітпесін, алдыма ас түспесін, қатын-балам қағынып өлсін, малыма топалаң келсін», — деп қарғанатын да солар. Үйінде кек қайтарадай еркек кіндік болмаса, көрші-қоланын тегіс шақырып, асты-үстіне түсіп сыйлап, дұшпанымнан кегімді алып бер деп қолқа салады. Қашан қас-дұшпанының бас сүйегіне не құстың, не иттің қанын араластырып шарап құйып ішкенше таңғұт кегім қайтты демейді.

Ендеше, мынау Шидүргенің дәмесін кара! Жарты әлемді жамбасына басқан Шыңғысханның басына көк төбеттің қаны араласқан шарап құйып ішіп шалқымақ қой сабазын! Осы бір өздерінің қолдарынан келмейтін нәрсені кейінгілер істеп, кейінгілер тындырады деп ертеңге иек артатын есірік дөме-ай!

Шыңғысхан Шидүргенің жүзіне зәрлене қарады.

— Менің басыма көктегі хақ тәнірдің өзінен басқа ешкім қауіп төндіре алмайды, алда-жалда басымды шауып алғысы кеп өреленер жау болса, кезінде көріп алармын, ал енді ертең ұрпағымның тынышын алатын жау болса, осы қазір қапы қалмай тұрып көзін жояйын!—деді.

Айбалта ұстаған екі сарбаз Шидүргені есікке қарай жетеледі.

VI

Ол орданың жермен-жексен боп құлап, әр жер-әр жерде үйіншектері ғана қалған кетік-кетік тас дуалына қанша қараса да, келе жатқан Шидүрге көрінбеді. Тапал қара ат мінген кара дулығалы сарбаздар арасына он қадамнан жер тастап, сап түзеп, самсап тұра қалыпты. Не әрі өткен, не бері өткен ешкім жоқ. Состиған-состиған сарбаздардың иықтарындағы шошайған көп найзадан әуедегі құс екеш құс та қорқып, бұл төніректен безіп кеткендей. Бақтың іші жым-жырт. Тіршілік біткен демін ішіне тартып, ін түбінде бұғып жатқандай. Аумағы ат шаптырым үлкен сарайда тірі адам қалмағандай. Есік сықыры, аяқ дыбысы естілмейді.

Үш күн бойы осылай-ды. Мана сәскеде қақпа аузынан қайқы қылыш ұстаған бір топ адам көрінгенде, Гүрбелжің ханым қалай «уһ!» деп қойғанын өзі білмей қалған. Олардың сүйінші сұрап келе жатпағанын білсе де, әйтеуір мынау сарылтқан сартап тыныштықтан құтылатындай көрінген. Әйнек алдынан кетіп, айнаға барған-ды. Дұшпан қапняда тап болып, үсті-басымынан шашау тауып, табалап жүрмесін деп, пәлен күннен бері киімін, бет-ажарын — бәрін тәптіштеп тәртіпке келтіріп, сақадай сай отырса да, сырт-

тағы баспалдақта тарс-түрс аяқ дыбысы естілгенде абдырап сала берді. Ол бас алуға келе жатқан жендет екен деп қорыққандық емес, үсті-басында өзі байқамағанмен, өлімтікке түскен құзғындай тінте қарайтын жендеттің тіміскі көзі шалатындай олпы-солпы ештеңе жоқ па деген сақтық еді.

Айнаға қанша қараса да, өз бойынан ешқандай мін таба алмады. Сосын айлапат үлкен бөлменің қақ төріндегі піл сүйегінен жасалған төрт таған орындықтың үстіне шығып, тізерлеп отырды. Жан-жағын көйлегінің етегімен қымтап алды. Асыл тастарды аямай төккен алтын сәукелені ауырлаған мойынын күшпен тіктеп, қолын қусырып, екі көзін есікке қадап қатты да қалды.

Сартылдаған аяқ дыбысы бұның есігіне бұрылмады. Бірақ ханым міз бақпаған қалпы отыра берді. Аяқ дүбірі әлсірей-әлсірей алыстап барып басылды. Зіл тыныштық қайта орнады. Бөлме іші бұрынғысынша аңылжып сала берді. Ханым сірескен мойынын бір сәт босатып еді, дүрсілдеген дыбыс қайта шықты. Ханым жалма-жан бойын тіктеді. Аяқ дүсірі бірте-бірте күшейе берді. Сырттағы дүсірден бөлменің іші де дүбірлеген үнге толып кетті. Дүсір жақындай түсті. Бұның есігінің алдына келді. Ханымның қаусыра ұстаған қос қолы оқыс әлсіреп, тізесіне қарай сұлық құлап бара жатты. Дүсір бұның тұсынан тағы да өтіп кетті. Әлден соң тас төселген тықыр аулада жендеттер ортасында кетіп бара жатқан Шидүргені көрді.

Ханым орнынан ұшып тұрып, терезенің алдына барды. Қайқы қылыш ұстағандарға қара аттылар қақ жарылып жол берді. Күнге шағылысқан қылыштар арасынан Шидүргенің алтын тажы бір жалт етті де, көзден ғайып болды.

Ханым құлазып жатқан аулаға қарап ұзақ тұрды. Көз алдында басын барынша шалқақ ұстап, аяғын маңғаз басқан Шидүрге. Ол көптен сыпырғы көрмей толарсақтан тозаң басқан сұрқай тас алаңның шетіне жете алмай әлі кетіп бара жатқандай. Артына бұрылып бірдене дер ме екен деп, әйнекке бетін тақап телміре түседі. Шидүрге мойынын бұрар емес. Қайқы қылыштар ортасында шалқақ басып кетіп барады, кетіп барады.... Тозаң басқан бозғылт алаң таусылар емес.

Кенет есік қағылды. Ханша бұл оқыс дыбысқа капелімде түсінбей қалды. Бұрылып қарап еді — алтын жақтаулы есіктің босағасы қызыл күрен қанға боялып келеді екен. Қан бірте-бірте үйдің қабырғасына да жайыла бастады. Міне, бұның қақ алдына жете беріп кілт тоқтады.

Ханым қарсы алдындағы қан-жоса қабырғадан жүрегі айнығандай көзін алып қашып, есік жаққа бұрылды. Табалдырықтың қыр көзінде маңдайын жерге тигізе иіліп-бүгіліп тағзым етіп жат-

қан қызметші әйелді көрді. Жаңағы қызыл қанға малынған қабырға да, босаға да ғайып боқты. Бөлме іші бұрынғы қалпы.

Қарсы алдына байыптап енді қарап еді — таңғұт сарайының бейбіт күндергі әдетімен бетіне ешқандай өрнек салынбаған қан күрен шұғадан жер сыздыра малынтып шапан киген ұзынтұра шал тұр. Қазына ұстаушы. Шапанының етегіндегі зермен көмкерген кез ойықтан қайқы бас көк сауыр кебісі көрінеді. Қос қолын кіндік тұсынан буынған жарқылдақ сарғыш кісесіне шірей тірепті. Катпар-катпар маңдайдың астынан сығалаған бұқпантай көзінде қалақтай-қалақтай қос көзілдірдік жалтырайды. Қалқан құлақтардың деңгейінен басталған көкшулан жүн алқымдыққа жете беріп кідіріпті де, екі жақ қанаты қайқиып-қайқиып жоғары көтеріліпті. Салбыраңқы мұртының да қос қияғы қағылмай, екі езуін қымтап апты.

Ханым қарсы алдына кеп қаздия қалған қазына ұстаушы шалға таңырқай қарады. Шалдың қаймыжық солғын еріндері қимылдайтын тәрізді. Ханым түсінбесе де басын изеді. Қазына ұстаушы тас алаң жақты меңзеп иегін көтерді. Ханым аулаға қарап еді — сол баяғысынша анылжып жатыр. Ханым назарын қайтадан шалға тіктеді. Ол ханымның тесірейген ойсыз-отсыз жанарына аңыра қарап біраз тұрды да, есіктің қыр көзіндегі қызметші әйелге ымдады. Әйел сол екі бүктетіліп тағзым еткен қалпы басын көтермей ортаға озды. Малыңған ұзын женнің ішінен дөңгелек күміс табақша көтеріп, төрдегі төрт тағанның үстіне апарып қойды. Сосын қазына ұстаушының есік жақ қапталына барып тіктеліп тұрды.

Айлапат кең бөлмеде шалдың ызындай шыққан салғырт даусынан басқа үн жоқ. Ханым ұшып жүрген араның ызынындай көмескі сөздерге түсіне алмады. Телмірген күйі тұра берді.

Шал сөзін бітірді де, ханымның аузына қарап біраз антарылды. Ол ештеңе демеген соң, қызметші әйелге ымдады. Әйел женін шұбалтып төрт таған жаққа тағы өтті. Күміс табақшаның үстіне тық еткізіп әлдене қойды. Сосын орнына барып тұрды. Гүрбелжін күміс табақшаға көзі түсіп еді, кішкене көгілдір көзі бар алтын жүзікті көрді.

Шал қайта ызындады. Тағы да ханымның жүзіне антарылып қарады. Тағы да жауап тосқандай сәл мүдіріп тұрды. Сосын төрт тағанның қасына өзі барды. Иіліп күміс жүзікті алды. Бажбиған көгілдір көзін бұрып әкетті. Жүзіктің көгілдір көзіне салынған бір шөкім көк ұнтақты көрсетті. Ханым оның не айтып тұрғанын бұл жолы да ұқпады.

Шал жүзікті табақшаға қойып, орнына кеп тұрды. Әйелге тағы да ымдады. Әйел кібірткітеп, ханым мен шалға жаутаң-жаутаң

қарай берді. Шал теріс айналып кетті. Әйел ханымды арбап тұрғандай, екі көзін айырмаған күйі, малынған атлас шапанының белдігін ағытты. Ар жағынан майлап қойғандай жып-жылтыр қызғылт тәні жарқ етті. Сең сокқан кісідей селкос тұрған ханым селк ете қалды. Жалаң тәніне сусыма шапан киіп келген мынау ұятсыз әйелден көзін айыра алар емес.

Әйел кенет сөлекеттеу еңкейіп, оң қолын шапанының ішіне жүгіртті де, тыр жалаңаш тәнінің қай жерінен тауып алғаны белгісіз, сопақша сарғыш бірдене суырды. Бір қолымен шапанының омырауын ұстап, екінші қолымен әлгі нәрсені күміс табақшаға апарып қойды. Сол-ақ екен, манадан бері теріс қарап тұрған қытай шалы жалт бұрылып, білегінен ұстай алды. Әйел кілт тоқтады. Аппақ бордай бетінде бір тамшы қан жоқ. Ұялғанын тісі кіріп кеткенше қатты жымқырып алған астыңғы ернінен ғана байқауға болады. Шал үстіндегі қан күрең шапанының қалтасынан жанағы әйелдің қолындағыдай бірдене алды. Одан жалғыз-ақ айырмасы – өңі қызғылтым. Онсыз да көзі шарасынан шығып кеткен ханымды одан сайын таңғалта түскісі келгендей, әлгі сопақша нәрсені ашып еді, ішінен жұп-жұқа әлдене жылт етті. Шал екінші қалтасынан бір қарыстай камшы суырып, бір шетін әйелге ұстатты. Сосын әлгі жалтылдақпен бір тартып еді, камшыны қак ортасынан орып түсті. Шал «көріп тұрсыз ғой» дегендей ханымның жүзіне бір қарады да, әлгі жалтылдаған қызғылтым қорапшасына салып, күміс табақшаға тастады. Әйелдің қорапшасын өзіне қайтып берді. Сосын тағы да ауланы мензеді. Екеуі сахнаға шығып өнер көрсетіп болған көзбояушылардай үсті-үстіне тағзым етіп, есік жаққа қарай жылыстай берді.

Гүрбелжін ханым бұның бәрі өңі екенін, түсі екенін біле алмай аң-таң. Біресе жана екі қызметші шығып кеткен есікке, біресе тордегі төрт тағанның үстіндегі жұмбақ жүзік пен қызғылт қорапшаға қарайды.

Түс қайтты – Шидүрге көрінбейді. Көленке ұзарды – Шидүрге көрінбеді. Сол баяғы тозан көмген тас аула. Ауланың жан-жағындағы қираған үйлер күн кештеткен сайын кісіні жұтып қоятындай арандарын аша түседі.

Қорғасындай зіл тыныштық мойынына мініп ап, мың сан шенгелімен сүйек-сүйегінің бәрін мытып, ұнтап, үгіп жатқандай, сұлдерін сүйретіп төсегіне зорға жетті. Осынша бұралтып тастаған шаршағандық екенін, әлде таң атқалы нәр сызбаған аштық екенін өзі де білмейді. Мынау ажары қашып аңылжыған дүниенің ортасында өзінің де тек құлазып құр қаңқасы ғана қалғандай. Жыл он екі ай жүрегін сыздатқан қасірет те, төбе күйкасын шымырла-

тқан үрей де, көкірегінің басын көмірдің шоғындай тызылдатқан ыза да — бәрі де жым-жылас... жоғалған... өшкен... құрыған... Ойраны шыққан үйлерден қашып шыққан көртышкандардай бұның қор көкірегінен енді қасірет пен үрей де безіп кеткен.

Қос қызметшілерінің әлгі әурелері мұны мынау ебіл-себіл тіршіліктен серпілтіксі келген ермектері ме, қасірет қаусатып бара жатқан қауқарсыз кеудесіне жан оралтатын шипа әкелгендері ме — ол арасын айыруға да дәл қазір ақылы жетер емес. Ойлануға ыждаһаты да әлдеқашан саркылып біткен-ді.

«Шидүрге келмеді ғой...»

Кенет жаңа ғана жоғалтып алған үрейі қайта оралды. Бір түрлі ұйығандай боп салдырап бара жатқан аяқ-қолына қан жүгіргендей, жан кіргендей. Төсегінен ұмтылып тұра беріп еді, үйдің қас ортасына қара мәрмәр тұғырдың үстіне орнатқан құлжаның қос мүйізін көрді. Дереву жанына жетіп барды. Шидүрге күйеуге шыққанда әкесінің атып әкелген құлжасының мүйізі. Ырым қылып бұған сыйлаған-ды. Содан бері таңғұт үйінің киелі орны — қас ортада, мынау мәрмәр тұғырдың үстінде тұрған. Шидүрге екеуі екі жағынан отырып алып, осы мүйізге қарап бал ашады. Анау шиыршық атыңқыраған үлкендеуі — Шидүргенікі, кішісін Гүрбелжін иемденген. Көп болса екі-үш қар басқан жас құлжаның жып-жылтыр мүйізіне қанша тесіліп қараса да, бұрын көздеріне түспеген ешқандай өзгеріс таба алмайтын. Сонда мынау бастарындағы бал дәурен мәңгі бақи тұра беретіндей көрініп, жаңдары жай табатын. Тек былтыр ғана осы бөлменің табалдырығынан аттамай жатып, Шидүрге антарыла қарап тұрып қалды. «Неге таңдандың, не боп қалыпты?» — деген ханымға ханзада: «Мынау мүйіз қандай тегіс жарқырап тұр! Неткен тамаша!» — деген. Ханым күйеуінің қасына барып қараса, құлжаның мүйізі шынында да ғажап екен! Әр бунағына күміс сақина кигізіп қойғандай жалтырап, көздің жауын алды. Сөйтсе, қызметшілер алдында ғана мүйізді жылтыратып майлап кеткен екен. Оның үстіне, бөлмені шаңқай түстің мол жарығы кернеп алған әсем кез еді. Ертеніне қайтыс болған кәрі қадиданың орнына жас ханзада таққа отырды.

Содан бері Шидүрге екеуі мүйізге талай сағаттар бойы қанша шұқшиып қараса да, ешқандай өзгеріс таба алмаған. Тіпті мынау аяқ астынан тап болған аласапыран тұсында да мүйіз еш нышан байқатпаған. Іргені қиратып, есікті төмпештеп тұрған озбыр жау бұларға ештеңе етпейтіндей, киелі мүйіз жылтырап тұра берер-ді.

Міне, айдан асты. Күні бойы оқ пен оттын ортасында жүріп қалжыраған Шидүрге кешқұрым бұның бөлмесіне келеді. Әуелі екеуі мүйіздің жанына барып бал ашады. Телміре-телміре көздері

талған соң, бір-біріне қарап ұзақ отырып қалады. Бұл күйеуінің күні-түні басы қатып, ұйқысы қашып, тағам атаулыдан тәбеті қайтып, әбден дінкелеп, шілмиіп жүдеген сүп-сұр жүзін көргенде, іші-бауыры жидіп жүре беретін. Үйленгендеріне жыл жарымнан асса да, оған тап осынша елжіреп көрмеген-ді. Сұрқы қашып, сиқы кеткен осы бір қораш еркекке неге мейірлене қалғанына өзі де түсінбейді. Әлде кәйінгі кезде шаруа басты боп, жар төсегіне жуи да алмай жүргенінен бе екен? Рас, кей түндері бұл әр сыбдырды аңдып, есіктен күйеуі кіріп келе жатқандай болып елегізіп шығады. Ондайда: «Қап, бәлем, таң атсын! Қанша ұят болса да, падишаға аңсарымды айтармын», — деп, өзін-өзі қайрап бақса да, ертеңіне жайрап жатқан камалды, қырылып жатқан жұртты, беті онғарылмай қойған шайқасты, күннен-күнге су сорған жарқабақтай мүжіліп бара жатқан күйеуін көреді де, әлгіндейді айтуға дәті бармай, дымы ішінде болып жүре береді. Бірақ оның сонғы айлардағы Шидүрге деген ықыласы тән дертіне келіңкіремейді. Сонау ерлі-зайыпты дәуреннің алғашқы айларындағы от жалын құштарлықтан тап осынша тебіренерлік мейірім байқай қоймаған тәрізді еді.

Гүрбелжін ханым некесі қиылмай тұрып Шидүргенің бет-жүзін көрген емес. Қай қыз жана бой жетіп келе жатқанда қиялында өзі көріп жүрген жігіттердің ешбіріне ұқсамайтын, олардың бәрінен көрікті, бәрінен ақылды, бәрінен мейірімді періште жігіттің құшағында жүрмейді дейсін. Ханымның да капелімде некелі жары — жас ханзаданы қиялындағы аңсарына ұқсата алмай, қомсынып қалған кезі болған-ды. Ақ некенің төсегінде де баяғы қыз күнгі түстерін көріп жүрді. Ол ылғи түсінде ертегілердегідей бір перізада жігітке ғашық болып, елден-жерден безіп, айдалаға барып, құздан ұшып өлгелі жатқанда оянып кетеді. Сонда дәйім қасындағы серігі өзі әлі бұл дүниеден көре қоймаған бейтаныс біреу болушы еді. Ондай түс көрген күннің ертесіне өзінен-өзі қуыстанып, күйеуінің бетіне қарай алмайтын.

Осы жуықта да түс көрді. Тағы да баяғы құздың басы. Сондарында — қуғыншы. Алдарында — зымыран. Бұл қасындағы серігіне қарайды. Сөйтсе — Шидүрге. Ажал алдында оған деген көл-көсір сүйіспеншілігін білдіргісі келіп, күйеуінің салалы саусақтарын құшырлана қысады. Гүрбелжін күйеуіне деген айрықша ықыласын сол түсінен кейін анық аңғарғандай болды.

Айлапат сарайда қараптан-қарап отырып жалғызсырайды. Ондайда ойламаған жерден мынау кесапатқа тап боп, нағыз жар қызықтайтын уақытының босқа өтіп бара жатқанына күйінеді. Ара-тұра аждаһадай абажа сарайдың құлақкесті тыныштығынан

сергітіп, қансоқта соғыстын тылсым үрейінен бір сәтке болса да алаң қылатын сәби сүймедім-ау деп уайымдайды. Төңірегінде мейірін төгер, назарын бөлер жан таба алмай қиналады. Алаң көңілін бірденеге аударғысы келіп бақ кезеді, нөкер ертіп қала аралайды, жер асты жолдармен қорғанға көтеріледі. Онда қапалы көңілі бұрынғыдан да қамырығып, мынадай қызыл қырғын тұсында құрсақ көтеріп, жас сәбидің обалына қалмағанына тәуба айтып оралады. Бақса, мынау жау қоршаған алақандай әлемде Шидүргеден жақын, Шидүргеден қымбат ешкімі жоқ екен. Соны ойлағанда, өзі бұрын бастан кешіріп көрмеген, атымен бейтаныс бір жана жұмбақ сезімге бөленеді. Еркекке деген сұлде құртар ашқарақтықтан ада, бірақ жүйе-жүйесінің бәрін балбыратып бара жатқан сол бір өзгеше мейірімін күйеуі әншейін етсіңісті некелі жардың үйреншікті пейіліне жорып жүре ме деп қорқады. Кешқұрым оның самайын ерте қырау шалған асқақ басын көкірегіне қысып, аймалағысы келеді де, ұмсына берген қолын аяқ астынан біреу қағып жібергендей, ұят жеңіп, тез кері тартып ала қояды.

Шидүрге де кеш сайын үн-түңсіз отырады да, өз бөлмесіне кетіп қалады. Ауық-ауық бірдеңе айтатындай бір оқталып қояды да, үндемейді. Ханым күйеуінің көмейінде тұрған сөздің не екенін әр саққа бір жүгіртіп, әбден дал болады. Бұл не айтса да өзiр. Бірақ Шидүрге діңкесін үндемей құртады. Ханым оның телмірген жанарынан құштарлықтан гөрі аяушылықтың, қимастықтың сесін көп көреді. Әсіресе кейінгі үш кеште падиша қасына келіп әрі-бері үңсіз отырып, бір уақыттарда барып бұның жүзіне әлгіндей әрқилы сезім арбасқан жұмбақ көзқараспен бір қарайды да, күрсініп қойып шығып кетеді. Кеше кешке әлденеге белін бекем буғандай болып келді. Бірақ бұл жолы да ауызын ашпады. Бұрынғыдай телміріп қарамай, қаша береді. Тек кетерде ғана:

— Ертең саған қазына ұстаушы келер, — деген.

Оны неге айтқанын сұрауға да мұрша бермеді, шығып кетті. Гүрбелжін ханым түн бойы аунақшып шықты. Падишаның бөлмесіне өзі кіріп барғысы кеп те кетеді. «Ертең бармыз ба, жоқпыз ба? Бәлкім, бұл ақырғы түніміз шығар» деген суық ой кірпігінің арасына тіреу боп тұрып алды. Көкірегіне лық толып, жүрегін сығымдай түскен сол дүлейден қалай құтыларын білмейді. Күйеуінің омырауына басын тығып емін-еркін жылап алғысы келеді. Жыл бойғы тастүйін хал әбден қажытты. Ең болмаса осы бір түн жүйке-жүйкені еркіне жіберіп, көкірегін шер-шеменнен бір босатып алуды ансады. Әлденеше рет төсегінен атып тұрып, әлденеше рет есік алдынан қайтып келді.

Сол бір тұла бойын қыл арқанмен шандып тастағандай сірескен күйден әлі айыға алмай отыр. Сол бір қыл шылбыр ойын

матап, қиялын тұсап тастапты. Таң атқалы жан-жағында болып жатқан нәрсенің ешқайсысына түгел түсіне алмай-ақ қойды. Адамның көңілі ештеңеге тұрақтамайды, назары ештеңеге тоқтамайды. Төгілмеген ащы жас тамыр-тамырын буып ап, төңірегін тұман қымтап отырған жанары тағы да құлжаның мүйізіне түсті. Тағы да еш өзгеріс таба алмады. Тағы да назарын аударып әкете бермек еді, кенет қос мүйіздің арасындағы шытынай жарылған сызатты көзі шалып қалды. Сол көз алдын көлкештеп тұрған қарағанақ бұлыңғырды қықайыраңдай. Өз көзіне өзі сенбей, тағы қарады. Мынау қықайыраңдай ай сызатты бұрын неғып байқамаған?

Ханым көзі желімделіп қалғандай, қықайыраңдай қалды деп айтырлар емес. Күнде көзіне түспеген мынау сызат ненің нышаны?

Ханым қос көрінгендей, көз алдында тұрып алған әлгі сызатқа әлі сенбей отыр. Мынандай айым-қайым күндерде оны қайтіп жақсылыққа жорымақ?! Ап-анық нышанның оп-оңай жоруы, қапелімде, ойына түспеді. Ол туралы ойланғысы да келмеді. Бар зейіні «Апырау, бұрын неғып байқамағанбыз?» деген сауалдың төңірегінен шыр айналып шықпай қойды. Өз шылбырына өзі оралған жылқыдай бір сұраққа тұрып алған сұғанақ ой бір уақытта жауаптың да суыртпағын тауып, шетінен шым-шымдап суыра бастады. Бұрын екеуі мүйізге қанша қарағанмен, ортасындағы қықайыраңдай көздері түспепті. Әрқайсысы өзіне енші мүйізді тінте қарап шығатын да, сонымен тынатын. Қарағайдай-қарағайдай қос мүйізді жалғастырып тұрған қықайыраңдай жұмыстары болмайтын. Зұлматтың нышанындай әлгі сұрқия сызат қалтарыс қала беретін. Енді бүгін бұл өзіне еншілі де, Шидүрге еншілі де мүйізді қоса шолып шығып еді, тасадан тап берген бөрідей шаужайына оратыла кетті. Қос мүйізді қықайыраңдай орталарынан қықайыраңдай түсетіндей қатерлі сызат. Кешегі дарқан заманды қықайыраңдай тұрған қылы күннің нышаны. Інге түгін салғандай ірге бағып отырған жымьысқы жау бүгін-ертең орданың ойранын шығарады. Тақ мініп, тәж киген бұл екеуін дарға асады. Сонда мынау дүние қықайыраңдай, қанырап қараң қықайыраңдай не болады! Бұндай боларын кім көріп, кім біліпті? Мынау сұмбайы сызатты да бастарына күн туған үрегей шаққа дейін көріп пе еді, біліп пе еді?! Тіпті әкесі де білмеді. Білсе, ырым қып бұларға сыйлар ма еді! Ойда жоқта тап болған ойран опаттай о да ойда жоқта көзге түсті. Оны күн сайын бір үніліп кететін Шидүрге де көрген жоқ. Көрсен, бұған айтар еді ғой. Әлде... Соңғы күндері көмейіне іркіп жүргені... Осы болмасын!.. Сонда ол бұны неге жорыған! Неге жорушы еді... Жоқ, мұның арты құрулы дар екенін былтыр жау кеп қоршап алғанда-ақ білген. Жендетті қықайыраңдай

мықпай күтіп алуға белді бекем буып, тастүйін боп отырғандарына жылдан асты емес пе! Шидүрге құтқармасқа қалған ажалға бола тап мұнша күйзелмейді! Онда он-сан оқталып айта алмай жүргені не болды? Ол бұған ылғи қимағандай қинала қарайды. Жанарында әлдеқандай базына, наз тұрғандай. Ертең өзімен бірге өлетін кісіге ол не наз, не базына? Апырау, сонда не...

Ұмытып барады екен. Есіне енді түсті. Орнынан тұрып, төрдегі төрт таған орындыққа барды. Күміс табақшаның үстіндегі жүзікті қолына алып көрді. Тырнақтай көк тастың астындағы көк ұнтақ у екен. Жылмағай мүйіз қорапшаның ішіндегі алмас ұстара боп шықты. Манағы екі қызметшінің келісіне енді түсінгендей. Шидүргенің пәлен күннен бері айта алмай жүргенін енді ұққандай. Мұнысы несі? Өзін-өзі өлтірудің керегі қанша? Ертең жендет өзі-ақ жайғамай ма? Әлде азапқа төзе алмас деп қорыққаны ма? Жыл он екі ай мына тамұққа шыдағанда, айбалтаның астындағы қас-қағым сәтке неге шыдамасын! Енді жаудан да, өлімнен де қорқатын ештеңе қалған жоқ. Түгел жусап қалған елінен, күйеуінен жаны артық па! Дарға асса – құдай қосқан қосағымен бірге асылады, басын кессе – жендеттің алдына бірге барады. Ақтық демдері біткенше жарық дүниені бірге көреді. Араларына адам түгілі ажал түспейді. Әлде... Жаудың басқа бір ойлағаны бар шығар. Өлгі сызат дұшпанның сондай ниетіне көрінбесін! Біреуі басынан оқ тиген жаралы құлжаның сыңар мүйізіндей соқитып жалғыз қалдырып жүрмесін! Бәсе, мана бұлардың екеуін неге бірге әкетпеді?

– Апырау, Шидүрге неге айналды!?

Дұшпанның зымиян ниетіне енді көзі жетті. Терезенің алдына барды. Қара ат мінген қалың нөкер бұрынғысынша самсап тұр. Кенет олар ығысып әлдекімдерге жол берді. Кетік қақпадан қайқы қылыш ұстаған бір топ адам көрінді. Ханым оларды ордаға жеткенше қарап тұрды. Араларында Шидүрге жоқ. Гүр-белжің жалма-жан төрт тағанның үстіндегі күміс табақшаға тұра ұмтылды.

VII

Қара өзеннің жағасын киқуға толтырған ұлан-асыр той бір аптаға созылды. Осынша опыр-топырдың неге болып жатқанынан атымен бейхабар арсыз күн қаран қалған шаһардың қақ төбесіне шығып ап, жымың-жымың етеді.

Күлге айналған кесектердің арасына құмырсқа илеу салыпты: ию-кию төмpekтердің төбесінде тіршіліктің жемін тасып, әрлі-берлі сабылып жүр. Кешегі қан-қасап болған қабырғалардың ас-

тынан ін қазып алған саршұнақтар күн нұрына арқасын төсеп, қит-қит әндетіп қояды.

Дүниеде не болып, не қойып жатқанынан бейтарап уақыт жолынан қалмапты. Қызыл қанның орнына желкілдеп көк масаты шөп өсіпті.

Таңғұт астанасынан қалған тігерге тұяқ азғана тұтқынның бүгінде ішіп-жеп, мәз-мейрам болып жатқан басқыншылардың даурықпасы мен ызы-қиқы ын-жыңына әбден құлақтары үйренген; жасыл төбелердің бөксесін тесіп жүздеген жер ошақтар қазып, буын бұрқыратып ас түсіріп, қымыз сапырып, шарап жұтып, шатшадыман боп жатқан шапқыншылармен шаруасы жоқ. Сонау шыр айнала қоршап мұнартып тұрған көгілдір тауларға, кеше таңғұт қойшылары мал өргізіп шығатын қоңыр қойнаулар мен сылқ-сылқ ағып жатқан Қара өзеннің мөп-мөлдір суына көздері боталап көп қарай береді.

Бүгін аптаның ақырғы күні. Шыңғысхан қыран-жапқан той жасағанда әуелі төбе шаштары тік тұрып, іштері жидіп, буындарын діріл жайлап, шеттерінен шамырығып жүрген еді, ырду-дырду күннен-күнге ұласа берген соң, сол бір даракы опыртопырға да еттері өліп, селт етпейтін болып алған-ды. Бүгін Шыңғысхан шатырының қасындағы шаршы топта мәжіліс көбейіп кеткенін байқап, бейшара жүрек әлденеден шам алып, үсті-үстіне сыздай береді. Бесін ауа алпыс тұтқынды кісендерін шылдыратып, сары ала шатыр тұрған қақ ортадағы дөнбек төбеге қарай алып жүрді.

Шыңғысхан дастарқанының сән-салтанаты әлі тарамапты. Сартаулы мен Кавказдың, Үнді менен Қытайдың не зергерлерінің қолынан шыққан алтын, күміс жиһаздар аузы-мұрнынан шыға толыпты. Шыңғысхан да күндегі күлгін сұсынан айрылып, қызара бөртеп отыр. Алпыс тұтқынды бұзау тіс жеті өрме камшымен желкелерінен бір-бір тартып, амалсыз жер тізерлетіп, анадай жерге иіріп қойған соң, кісенін шылдыратып Шидүрге әкелінді. Әміршілерін көргенде алпыс тұтқынның көздерінен ағыл-тегіл жас шұбыра бастады.

Шыңғысхан Шидүргеге тіл қатты:

— Сен кеше жер бетінде, әйтеуір, жалғыз таңғұт тірі қалса, менің кегімді жоқтайды дедің бе осы?

— Иә, айтқаным айтқан.

— Ендеше, сенің таңғұтыңнан тірі қалған осы алпыс және өзін. Қалған еркек кіндіктің бәрін лакша бауыздадым. Әйелдерді сұрыптап жүріп, тек сұлуларын ғана аман алып қалдым. Олар бұдан былай манғұлдан бала сүйеді. Ал мынау алпыс қазір сенің көзіңше жаһаннамға жөнелтіледі.

Шыңғысханның мына сөзін естігенде анадай жерде бөлек иіріп қойған тұтқын таңғұт әйелдері жендет семсері әрқайсысының ішін жарып, бөрінің бөлтірігін тірілей салып жібергендей, оқыс ышқынысып қалды. Арасында мырс-мырс жылап тұрғандары да баршылық.

Шидүрге көк желкеден бір-бір айбалта төнген қандастарына ақырғы рет бір қарап қалғысы келіп, көзін аудара беріп еді, алпыс бас жел ұшырған қаңбақтай жарыса домалап кетті. Қапелімде қалт тұрып қалған құр кеуделер сәлден кейін етпетінен гүрс-гүрс құлады.

Жау алдында белін бергісі келмей қанша сыздаса да, мынаны көргенде ет-жүрегі езіліп, шыдай алмады; көзінен жастың қалай ыршып кеткенін өзі де байқамай қалды.

Шыңғысхан дауысы қайта шықты:

— Мухули мусхули угай балған!¹

Әміршінін дауысы шеке шымырлатардай шанқ-шанқ етті:

— Бұдан былай дәл осы күнді, дәл осы сағатты естен шығармас үшін, алдарыңа ас келген сайын «Мухули мусхули угай» деп айқайлайтын боласындар.

Сол-ақ екен, бүкіл алқап:

— Мухули мусхули угай!— деп шанқ ете қалды. Шыңғысхан тағы да Шидүргеге бұрылды:

— Енді жер бетінде таңғұттан өзіннен басқа еркек кіндік қалған жоқ. Сенің де басыңды қазір аламыз. Сосын мынау жарық дүниеге бір де бір таңғұт тумакшы емес. Қарыны кампиған әйелдің бәрін жарып тастадық. Сонда сенің кегіңді кім кектейді?— деп сұрады.

Тұтқын әйелдер шоғырынан оқшау бір шетте сегіз жігіт көтерген жібек шатыр ішіндегі Гүрбелжін ханым ернін тістен, сазарған да қалған. Қарсы алдына тұтылған жібек шілтерден бәрін көріп, бәрін естіп отыр.

Шидүрге бойын жиып ала қойды. Шиыршық атқан ызалы дауыспен:

— Ей, Шыңғысхан, мың асқанға бір тосқан. Саған да зауал бар шығар! — деп шақырлаған қос азуын күшпен тежеп, маңдайына шапшып шыққан ащы терді мойнын қатты бір жұлқып сілкіп тастады.

Шыңғысхан оған ләм-мим жауап берген жоқ. Қос жендетке ым қақты. Екі темір көк желкеден шақыр-шұқыр шайнаса қалды. Шидүргенің басы алтын таждың астынан Шыңғысханның алдына домалап түсті.

¹ Тұқым-теберін құрттық (мангүлша).

— Мухули мусхули угай!— деп күркіреді бүкіл алқап.

Ханым көйлегінің женін шап беріп асап алды. Өң-сөл жок сүп-сүр жүзін удай ашы көз жасы тілгілеп жатыр.

Шидүргенің кеудесі домалап бара жатқан тажды шап беріп ұстай алғысы келгендей етпетінен гүрс етіп құлап түсті.

Шыңғысхан атып тұрып таңғұт тажынан аттап өтіп, ханым отырған сары жібек шатырға қарай беттеді. Гүрбелжін өндірішегі сарайған сығырақ көз шалға да, оның қапсағай денесіне де, бір аяғын ұйып қалғандай сүйрете басканына да таңырқағандай анырып отыра берді. Оң қолының сұқ саусағындағы жүзіктің көкшіл көзінен күлдей көк ұнтақ төсегіне төгіліп жатты.

...Қара өзеннің қағанағы қарқ, сағанағы сарқ. Аңғар бойы сылдыр-сылдыр, сынғыр-сынғыр.

Шыңғысхан Қасар мерген бастаған төрт-бес күтуші еркекті алып, андап-андап тұрған құз жартастардың арасымен аңғар бойына түсті. Енді сары шатыр маңына көзін сатушылардың көп болатынын біліп, әдейі жұрт көзінен жасырынып, соңында кетті. Андаған тіс-тіс құз жартастардың арасынан аспандағы күн болмаса, басқа ешкім бұларды көре алмайды.

Мынандай жарқыраған күнде Гүрбелжіннің қардай аппак төніне қапысыз қанығып алмақ. Су бойына жасыл шалғын үстіне ықшам жол шатыр тігілді. Күтушілер Гүрбелжін аруды шатырдың тасасына шешіндіре бастады. Шидүргенің манағы өсиетін орындап, сұлудың тұла бойын түгел тінтіп шықпақшы. Асыл камқа сыпырылып түскенде, ар жағынан айдай нұрлы аппак мүсін жарқ етті. Жеті еркек ауыздарын ашып анырды да қалды. Тіпті сұлудың сусып түскен көйлегінің астынан пыр етіп көгершін ұшқанын да көрмеді. Жалма-жан Гүрбелжін арудың қолына жармасып, шатырдың ішіне жетелей жөнелді.

Шыңғысхан таңғұт ханшасымен шатыр ішінде екеуден-екеу онаша қалғанда барып есін жиды. Сосын тысқа құлақ түрді. Уәде бойынша, күтушілер әміршілері әбден тояттап болғанша, аңғар сыртына шығып, қапияда біреу-міреу үстерінен түспеуіне қам жасауы керек еді. Шамасы, әлдеқашан аңғар сыртына шығып кетсе керек, манайда сылдыр-сылдыр су үнінен басқа дыбыс естілмеді.

Өне бойында лыпа жок, қақпанға түскен еліктей өз-өзінен үркіп тұрған аруға қарай төне түсті. Сұлудың тұла бойында қару жасырардай қалтарыс атымен жок. Шыңғысхан алма мойын аруды сұғанақ көздерімен тағы бір тінтіп өтті. Күтушілер қолдағы білезік, жүзік, құлақтағы сырға, шаштағы шолпы — бәрін сыпырып алыпты. Тамағынан күн жұтып қойғандай ерекше бір нұр шашырап тұратын әлсіз аппак мойын құс-мамық төсекке шалқалап құлай берді. Ұлы әміршінің көзі қарауытып, ұлбіреген еріндер

мен жаутан-жаутан қарағанда жалынша шарпыған екі нәркес көзден басқа ештенені көрген жоқ. Сәлден кейін екі тізесін шок қарып алғандай болды; ол ұяттан, ызадан, намыстан от болып өртеніп жатқан Гүрбелжін ханымның ұлпа тақымы еді. Құмарлықтың дүлей желігіне біржолата беріліп, құдды бір жағаға шығып қалған балықтай тынысы тарылып, танауын жас тәннің, асау канның, елден ерек сұлулықтың хош иістері қосыла аңқыған қос анардың ортасына енді апара бергенде, ұлы әмірші оқыс ышқынып, сылқ етіп сұлу үстінен ауып түсті.

Гүрбелжін ханым төсектің аяқ жағына түсіп қалған желен көйлегін қолына іле-міле сыртқа сып берді.

Ұлы әмірші екі санын жуып бара жатқан қызыл-жоса қанға шошына қарап отырып қалды. Күтушілерін дауыстап шақыруға мынау қалпынан ұялды. Азу тісін сындырып жіберетіндей шақыр-шұқыр тістеніп, етпетінен гүрс құлады.

VIII

Ұлы әмірші табан астында ауырып қалды. Сол күні түнде ұлы әміршінің Қасар мергеннен басқа күтушілерінің бәрінің де басы қыркылды. Әміршіні емдегелі барған емші, балгерлер де сары ала шатырдан тірі шықпады! Маңғұл қолы адыра қалған таңғұт астанасынан біржола үдере көшті. Ұлы әмірші көш жөнекей көңілін сұрай барған ешбір жанды қабылдамады. Тіс жарып ешкімге ештеңе демеді. Екі көзі жұмық, әлдебір ойларға батып жатып алды.

Көш үшінші айдың бірі күні Чжан-Хак өзенінің кең қойнауына келіп құлады. Сонда жасыл шалғын мен айна жалтыр өзенді көріп, Шыңғысхан ауырғалы жұртқа естіртіп алғаш рет тіл қатты:

— Мынау бір кәрі бұғы мал болатын, кәрі кісі демалатын жайсан жер екен,— деді.

Сол алқапқа көш кілдірді. Дәл өзен жағасындағы жасыл шалғынның қақ ортасына екі үй жалғастыра тігілетін хан ордасы қонды. Шыңғысхан орда тігілген соң, іргенің алдына төсек салдырып жатты. Жаз күні жайма шуақ. Шалғын ішінде шегіртке үні, құс үні. Орда төбесінен топ-топ тізіліп, түз құстары суға ұшып өтеді. Көштің түйелері, тақымнан босаған жылқылар көк балаусаны күрт-күрт орады.

Шыңғыс өзі бұрын-соңды назар аударып көрмеген осы бір бейбіт тіршілік көрінісін біраз қызықтап жатты да, бесін ауа, анада Гүрбелжінді алып Қара өзеннің басына барған кезде қасында болған Қасар мергенді шақырды. Оған Гүрбелжіннің желен көйі-

легін алғызды. Өткен оқиғадан кейін аңғар бойын түгел шарлатқанда, бір құс тұмсық жартастың ұшар басында қалған осы көйлектен басқа Гүрбелжіннен ешқандай із-түз табылмады. Сосын қайтып, жұрт аузында дабырық болып кете ме деп, іздеу салмады. Бірте-бірте әдемі жас дененің әсем иісінен айрылып бара жатқан бір уыс шүберекті бауырына қысып әрі-бері жатты да, Қасар мергенге тіл қатты. Мынау көйлек бөлек бір үй тігіліп, сонда сақталмақ. Ол ұлы әміршінің Кіші Ордасы саналмақ. Жыл сайын дәл осы күні, дәл осы арада тайлыға¹ жасалмақ, онда құрбандыққа кісі шалынбақ. Алда-жалда ұлы әмірші көз жұмып кетсе, оның сүйегін жуып, киіндіретін кісілердің үстіне ешкім жіберілмеуге тиісті. Олар ұлы әміршінің сүйегін табытқа салып, табыттың аузына кілт салынған соң, мұрагерлерінің бірі кеп, ұлы әміршінің жалаңаш тәнін көргендердің бәрінің де басын алмақшы.

Қасар мерген ұлы әміршінің аманатын айту үшін мұрагерлермен тілдесті. Кешке ымырт үйіріле ұлы әмірші жатқан онаша ордаға қайтып оралды.

Шыңғысхан әшекейлі қытайы кесеге әлдебір сусын құйып, Қасар мергенге ұсынды: түгел жұтып салмай, орталап ішіп, қалғанын өзіме қайтар деді. Қасар мерген бұнысына айран-асыр болса да, ұлы әміршінің бұйрығын орындамауға дәті бармады. Ол қытайы кеседегі жұмбақ сусынды орталап ішіп, кесені мамық төсектің үстіндегі арса-арса бір уыс шалға — ұлы әміршісіне қайтып берді. Қытайы кесенің қолынан шығуы мұн екен, төсектің аяғына құлап түсті. Ол өзінің күні кеше арқар қуып, тау мен таста қаңғып жүрген жаман аңшының сарқытын жарты әлемді қасы мен қабағына қаратқан ұлы әмірші қалай қағып салғанын көріп, таңғалып, ернін бір сылп еткізуге ғана мұршасы келді.

Бұл Қасар мергеннің ұлы әміршісіне ең соңғы таңғалуы еді.

ЭПИЛОГ ОРНЫНА

Бүгінде Чжан-Хак өзенінің баяғы арнасы тартылған. Аратұра қой балшық, жайдақ шалшыққа айналып кетіп отырады.

Сондай бір лайсан шалшықтың жағасында, екі шағылдың ортасында Ихі-Әджен-Хора — әміршінің Ұлы Ордасы атанған қос киіз үй әлі күнге дейін тігулі тұр. Онда Шыңғысханның сүйегі салынған күміс табыт бар деседі. Жыл сайын, ай календары бойынша, үшінші айдың бірі күні Ордос манғұлдары Шыңғысханның құрметіне тайлыға өткізіп тұрыпты. Ондай той күні Шыңғысханның бәйбішесінің үйі — Донду-Әджен-Хора — ұлы әміршінің

¹ Манғұлдардың Шыңғысхан құрметіне беріліп тұратын ас сияқты жиыны.

Ортаншы Ордасы мен Гүрбелжін ханшанын көйлегі сақталған Бага-Эджен-Хора – өміршінің Кіші Ордасы да осында көшіріліп әкелінетін көрінеді.

Тайлығада Шыңғысханның басына жылма-жыл жылқы шалынады. Ертеректе адам да шалыныпты. Кейін тибеттің Панчен-Эрдені¹ бірде Шыңғысханның сүйегі сақталған үйде жұрттан жасырынып жалғыз қалып, табытты ашып, өміршінің беліне қызыл белбеу буып: «Бұдан былай рақымды бол, адамның қанын осы арқалағаның да жетер, енді сенің басына адам емес, жылқы шаламыз», – депті. Табыттын аузына үш жерден құлып салып, кілтін өзімен бірге әкетіпті. Содан бері күміс табыттын ішінде не жатқанын күзетуші дархаттардың² өздері де білмейді.

Ханым-дария—Хатун-Гол атанып кеткен Хуэнхэ өзенінің бойында, Гуйхуачэн қаласының маңында танертен төнкерілген тостағандай, түсте айдалаға апарып тігіп қойған киіз үйдей боп көрініп, ал кешке етегін мұнар шалып, төбесі бұлт арасында қалқи жүзіп жүретін елден ерек төбе бар. Оны жұрт Темір-Олхо атайды.

Баяғыда Гүрбелжін ханша Шыңғысханға еріп өзен бойына барғанда, көгершіннің аяғына Шыңғысханнан қалай кек алатынын айтып хат байлап жіберіпті. Ол хатта сүйегімді судың аяғынан емес, басынан іздендер депті. Жыл бойы қанша сарсылып іздесе де табылмаған Гүрбелжін ханшаның денесі ақыры сол қазір Темір-Олхо тұрған маңайдан шығыпты.

Қытай диқандары жер бетін қан жылатып, өмір бақи жеңілмейтін жиһанкер атанған Шыңғысханнан да кек қайтарған арудың денесіне тауап етіп, әрқайсысы бір-бір күрек топырақ салғанда, Гүрбелжін ханшаның моласы осындай шартараптан өзіне шақырып тұратын найза төмпекке айналыпты. Осынау адамға қысастық қылғанның зауалы ақыры адамнан болатынын айтып, жер түбінен ұран салып тұратын киелі төбенің еңсесі мәңгі биік болу үшін, әрлі-берлі өткен жүргінші Темір-Олхоға бір уыс топырақ қосып отырады. Ал енді Гүрбелжіннің Шыңғысханнан қалай кек алғанын өзінен басқа тағы бір адамға айтып берген кісі де Темір-Олхоға бір уыс топырақ қосқан адам болып есептелетін көрінеді.

Сол ғұрыппен бұл аңыз да кісіден кісіге, елден елге, тілден тілге ауысып келіпті.

Енді, міне, қадірлі оқушым, мен де Темір-Олхоға қосқан бір уыс топырағым болсын деп, бұл хикаяны өздеріне әңгімелеп отырмын.

¹ Тибеттіктердің дін басы.

² Маңғұлдардың бір түрі.

ШЫҢЫРАУ

I

Енсеп ол күні бұл зымыранға енді қайтып түспейтінін білген жок. Шай ішіп шықты да, ыстық қайта құдықтың басына келді. Серіктері шайланып болғанша айналада шашырап жатқан шеген тастарды көрді. Ернек шың бұл арадан үш қонып, төртінші түнемелікке өзер жететін жерде. Одан беріде тас баласы табылмайды. Жылмиған кара сұр жазық.

Байсал бай жайлауға көшкенде қиялама ат жолдан шығады. Ернек асқан соң, екі түнемелікте суат бар да, үшінші түнемелік құламаның құла түзі, малды да, көшті де әбден болдыртып тастайды. Нағыз қоңыр бұйра кең өріс суат жоқтықтан қысырап жатыр. Өткен жазда қыркым өте Байсал бай Енсепке құдық қазып бер деп қолқа салған-ды.

Ол шыңырауды дәл осы арадан, ала қырдың үстінде оқшау қылауытқан тастак жүлгенін терістігінен қазатын болды. Бір-екі ақсақал тастак жыраның құбыла бет күйрығын қолай көріп еді, оған Енсеп өзі ыңғай берген жок. Сонша қыңыр тартуында бір мән бар. Бірақ оны әзір жан баласына тісінен шығармақшы емес. Шет жағасын ертең Байсал байға шыңырау біткен той үстінде айтпақ.

Шеген тастардың бірсыпырасы түсіпті. Әрқайсысы алып тоқаш сияқты; қалыңдығы қарыс жарым да, биіктігі кез жарым. Бұндай тасты сонау үш күндік жердегі құлама ернектен тасып әкелудің өзі күш. Ол үшін белді-белді нарды көтептеп, ауыттап қомдайды да, екі жағына бір-бір шеген тас сыйып кететін екі үлкен кебеже теңдейді. Оған нардың нары ғана шыдайды, анада зауза айында, жабағы жүнді ернектің астында қырыққан Байсал бай Жем бойына көшіп кеткен-ді. Жол-жөнекей бұның қосының қасына бір күн қонды. Сонда Енсеп Байсал байдың келекеле түйелерін аралап жүріп, тас тасытуға осы шыдайды-ау деген он бес нарды өзі таңдап алып қалып еді. Қазір соны жеті-жетіден кезек аттандырып тұр.

Жылмиған үстірт айнала ақ шын ернекке тіреліп таусылады. Сол ернектің бір ұшпа аңғарында бұның інісі Тенсел тас кесіп жатыр. Таудан арамен кесіліп алынған сандық тастар ернектің үстіне шығарылады. Кескенге жұмсақ болғанымен, жел мен суға берік сар кемік тастың ортасын ойып, шыр айнала қырнап, тоқаштан аударып алғысыз тығырық кейінке келтіреді. Ернектен алыстаған сайын жердің топырағы қалындап, астындағы көл-көсір таудың көк тас қабаты тереңдей түседі. Осы жолы бұл көк

тасқа он кісі бойы жер қазып зорға жетті. Мұнша жерді шегендеу үшін қыруар тас керек. Сегіз нарды енді бір мәртебе жіберіп алса, жетіп қалар түрі бар.

Еңсеп тастарды көріп шыққан соң, құдықтың түбінен алынған көк қиыршықтың үстіне құйрығын басып жүрелей отырды. Мойнына күміс шынжырлап тағып қойған ақ мүйіз шақшасын алып, бас бармағының басына насыбай үйді. Сосын екі танауына кезек-кезек тосып еді, ашы көк бұйра кенсірігін дуылдатып, таңк-таңк түшкіріп жіберді. Күшті насыбайдан көзіне ыршып шыққан жасты жалаңаш білегімен сүйкеп тастады да, астындағы көк қиыршақтың бір уысын көсіп алып, алақанына жазып қарады. Құдық түбінен бұдан бір шай ішім бұрын шыққан көк қиыршақ тас мынандай шыжып тұрған талма түсте түгел кеуіп үлгермепті, әлі дымқыл. Су я бүгін, я ертең түске дейін шығып қалар түрі бар. Жалаңаш иығын күн шағып барады. Құдықтан екі аттам жердегі киіз үйдең гу-гу дыбыс шығады. Жігіттердің шамалыда шайланып шыға қоятын түрлері көрінбейді. «Ау, болсандаршы», — деп айкайлап қойды.

Шай ішіп бусанып шыққан жігіттер қасына кеп насыбай атысты. Соңыра салқын түсе, ел қыстауға қайтып келе жатқанда, Байсал бай құдық байғазы тойын қай жерде өткізетінін айттып таласты. Атақты байдың тойында жүлдеге түсетін жүйріктер мен палуандарды санасты. Байсал байдың бәйгеге не тігетініне сырттай тон пішті. Үстірттің үстіндегі ең терең, ең өрісі мол шыңырау осы болмақ. Шығыр тартқанда қара атан қазірдің өзінде екі жүз қадамнан асып қайтып жүр. Кешеден бері құдықтан шыққан топырақтың қиыршығы азайып, жентек-жентек саз ұшыраса бастады. Суының тұщы болуы да ғажап емес. Енді Еңсеп сол туырлық сазды түгел ойып біткенде, ар жағынан балдай тәтті тұщы су тесіп шықса, Байсал бай ханға сәлем берер ме. Аман болса, бүкіл ала қырдың үстіндегі жалпақ ел бұл шынырауға көзін сүзіп өтеді. Байсал бай дәулетін осы жолы төкпегенде, қайда төгеді. Айдыны асқан жерде аямай сілтеп қалатын шығар!

Еңсеп жігіттердің кеу-кеу әңгімесіне араласқан жоқ. Балағын түріп, тізесінің үстіне шығыршықтап түйіп алды. Сосын құдықшыларға тігілген екі үйге қарады. Қырдағы кәсіпқордың қанша мал тапса да үзігі бозармайтын құрым шатпасы. Азын-аулақ тұяқ пен бала-шаға ауыз судың басында. Оларды көрмегеніне де біраз болып барады. Бір жылдан бері осы бір қызыл төмпектің манынан шықпады. Тек сонау суық көктемде, мал төлдеп жатқанда, азғантай шаруасының күйін өз көзімен бір көріп шыққалы қатынбаласына барып қайтқан.

Мынау екі үйде өңшең еркек. Ас пісіріп беретін, үйге ие болатын екі бала жігіт бұлар құдық қазып жатқанда ауыз суға кетеді. Қазір күн ауа екі атанды комдап, метейлерді теңдеп, таңдайларына қойдың көкше құртын басып, күн өтіп кетпесін деп, бастарына шекпен бүркеніп жолға шығады да, ертен күн ыси қайтып оралады. Осындай көші-қонды күйкі тірлікте жүретін құдықшы ауылда не сән, не салтанат болсын.

Ала қырдан су іздеп, құдық қазуды ата кәсіп қылып алатын Қараш әулеті бесіктен белі шықпай жатып естигіні мазак: «Қараш, тіккені күрке, асканы бақыраш, иті үрегеш, қызы күлегеш, ақ боз үйге кіре алмас, шонқайма етік кие алмас, шөккен түйеге міне алмас!..»

Қараш пақырға әйтеуір тамақ іше алмас демегендеріне де шүкірлік. Бірақ Байсал байдың ернекте жайлайтын ерке інісі Өтеске: «Күн ысып кетті, сауынға бір-екі түйе берсін», — деп кісі жіберсе: «Қараштың қарынына қара көжеден басқа ас тұрушы ма еді», — деп келеке қып қайтарыпты.

Әдетте, етікші мен ұстаның байқатпай шаптан тістейтін шақпа тілі болады. Құдықшыда о да жоқ. Болғанда да, жеті қат жердің астындағы оның сөзін кім естиді?

Еңсеп шырт түкіріп қойды. Оның әлденеге томсырайып отырғанын көрген жігіттер кеу-кеу әңгімеден тыйылып, тоқырасып қалыпты. Ол орнынан тұрды. Сосын анадай жерде шөгерулі жатқан шығыр тартып жүрген қара атанды меңзеді:

— Ана бейшара да шөп үзсін, тұсап жібере тұрындаршы!

Жігіттердің біреуі қара атанның шығыр арқанын шешіп, тұрғызып, тұсап қоя берді. Еңсеп беліне қыл арқан байлап құдыққа беттеді. Төрт-бес жігіт қатарласып қыл арқаннан ұстады.

Құдықтың ішіне үңілсең, басың айналады — саңылауы жоқ қара түнек. Еңсеп ысыдан өнін жоғалтып алған күлгін аспанға қарады; сосын құдықтың ішіне аяғын салбыратып, сыз қабырғадан тесіп жасаған теппеге башпайын тіреді. Манадан бері күн қыздырып тастаған бақайы мұздап қоя берді. Кеңірдегін созып қарап еді, құдықтан шыққан сұрғылт төмпешіктердің ар жағында екі құрым күрке қарауытты. Арқаннан ұстап, құдыққа төніп-төніп тұрған жігіттердің әбден күнге шығғырылған қап-қара сирақтары көрді.

Жаңа ғана айнала сағым шалып жатқан көл-көсір көкжиек енді қара сирақтардың ара-арасынан қылт-қылт жылтырайды. Қыл арқаннан шірене тартып тағы бір теппе төмен түсті. Жігіттердің қайыс қара жүзінде моншақтап тер шығыпты. Бәрі де түү сонау зымыранға түсіп бара жатқан бұған телміре қарайды. Шалқар дария кең аспан шара табактай боп құдықтың аузына

төнкеріле қалды. Сыз құдықтың салқын лебі енді шындап сезілді. Тершіп тұрған жауырыны оқыс мұздап, тұла бойы түршігіп кеткендей болды. Тағы да төмендей берді. Құдықтың ішіне кесекелденен түскен күн сәулесі туу сонау төбеде. Маңдайының бәрі бозғыл, бұлыңғыр тартты. Жарықтың бәрі жоғарыға серпіліп, дәл құдықтың аузына мұнардай ұйысып тұрып алыпты.

Сыз лебі манағыдай емес, күшейе түсті. Төмендеген сайын бакайы қарылып, қатырып барады. Әдетте, жоғары шыққанда бір теппе биіктеген сайын көңілін өсіп сала береді.

Көзін құдықта ашса да, жер астына әр түскен сайын бір жас қартайғандай болады. Аяғының астында, сонау көзге түртсе көрінбес кара түнекте ол өмірі көрмеген бір дүлей аранын ашып, тісін сак-сак қайрап тұрғандай ту сыртына мұздай тер шығады. Қашан аяғы жерге тірелгенше төменге бір карамайды, көзі көкте болып, жана ғана артында қалған жарық әлемнің сонау бір алақандай жұрнағына телмірумен болады. О да барған сайын кішірейе түседі. Құдықтың аузындағы жігіттер шыңыраудың түбіне бір тал шаштай боп сымша тартылып созыла түскен жіп-жінішке қыл арқанның ұшына жармасып тырбақ-тырбан етеді.

Топырақ таусылып, көк тасқа жетті. Төнірегіндегі жаңағы бір кара көлеңке бұлыңғыр жарық та сарқылды. Кара да емес, коныр да емес, жым-жылас тас түнек. Бұл сырттан түскендіктен, әлі көз үйренбегендіктен. Әйтпесе, қазір-ақ, айналасын айқын көре алмағанмен, түксиген тас қабырғаларды еміс-еміс ажыратуға болады. Құдықтың ауыз жағы қылдырыктанып, жінішкере түсті. Ауыздағы адамдардың жобасы жоғалып, әлдеқандай кара ноқаттар қылауытады. Екі жүз кадам жердің асты...

Күнде-күнде шығып-түсіп, теппелер әбден жатталып қалған. Осы түс-ау деп аяғын тіреген жері теппе боп шығады. Ишекке-ай... Табанынан өткен суық шекесін тесіп барады. Қыс болса, сыртта кара өкпек соғып, қар суырып тұрғанда мына шұңқырдың ішінде буы бұрқырап, денесі жайылып отырар еді.

Қазір сыртта шыжыған шілде тамыз. Мынау көрдің іші үскіріп тұрған ақ боран.

Шиыршық атқан қыл арқан емшек тұсына, екі бұғанасына қыз-қыз батып күйдіріп барады.

... Міне, жетті-ау ақыры!

Еңсеп көзін тарс жұмып ұзақ тұрып қалды. Біраздан соң қайта ашты. Жан-жағынан түксиген кара сұр қабырғалар қарауытады. Жалма-жан беліндегі арқанды шешті. Сосын арқанды қағып жоғарыдағыларға белгі берді. Қыл арқан қайтадан көкке көтерілді. Шелтеңдеген ұшы көкірек тұсынан сипап өтіп еді, тікендей тиді. Әлгінде ғана екі жүз құлаштан астам түксиген сұр

кара тас, мелшиген меніреу кара жердің астындағы оны серіктерімен, жер үстіндегі жарқыраған тірлікпен, мұп-мұздай сұп-сұр қабырғаларды шыжыған шаңқай түстегі күннің оттай ыстық нұрымен байланыстырып тұрған қыл арқан енді жеті қабат жердің астына жалғыз тастап, өзі сонау иненің жасуындай сығырайма тесікке, жарық дүниеге қарай жаныға өрмелеп барады.

Кенет көз ұшында сығырая жылтыраған жалғыз саңылау да бітеліп қалды. Алыстан болса да атой беріп, емексітіп тұрған жарық дүние жым-жылас ғайып болды.

Еңсеп жан-жағынан анталап тұрған сыз қабырғаларды бөрі-бір көріп отыр. Қатпар-қатпарға тығылған үрейлі көленкелер қазір тұтаса ұйысып, меніреу қаранғыға айналыпты. Табанын қарыған суық шекесінен өтіп барады. Башпайларының да быртылып-быртылып ісіп кеткен түрі бар.

Көп ұзамай ту жоғарыдағы ұйлыққан тұтас қою түнек қайта жыртылды. Қол басындай қап-кара бірдене төмен зулап келеді: Жарқ ете қалған жабағы нұр шашырай сынып, зулап келе жатқан жұдырықтай қараның жан-жағынан жапа-тармағай шарпып жатыр. Бұл — құдықтың ауыз жағындағы жарық. Ол мына тұңғиыққа жете алмай, орта жолда өлеусіреп жоғалады.

Еңсеп құдықтың аузын кара көлеңке көмген сайын қорқып қалады: ол қазынды топырақты сыртқа шығаратын емен күбішелек пе, әлде сырттан домалап кеткен кесек пе, жоқ жер астында зарығып жалғыз отырған құдықшының онсыз да ойнақшумен болатын үркек жүрегін тас төбесіне шығаратын тағы бір көлденең кесапат па, қашан қасына жетіп, қолымен ұстағанша сенбей, көктен көзін алмайды.

Сөйтсе, әлгі қарандап түсіп келе жатқан сыртқа топырақ шығаратын қос құлақты емен күбі болып шықты. Ішіне мұның жылы көкірекшесін, құлынның жарғағынан қонышы қара санына жеткізіп тігілген саптама етігін салыпты. Құдықтың ішіне түсерде қиын болады деп, киімін бөлек жібереді.

Дірдектеп тұрған денесіне жылы киім майдай жақты. Жан-жағынан аш қасқырдай анталаған үрей де кейін серпілгендей болды. Қолына шапқысын ұстап, түксиген сыз қабырғаны сипады. Шып-шып тершіп, су шығып тұрған ештенесі жоқ. Бірақ қиыршақ тастар тілтен былбырап кетіпті. Жентек саз таусылыпты. Ашы ма екен, тұшшы ма екен? Сыз қабыршақты ерніне тигізетигізе дәмін ажыратудан да қалып барады.

Оның қолы қырық қайтара істеп әбден дағдыланып қалған үйреншікті жұмысқа кірісуі мұң екен, көңіліне қырық қайтара ойлап, қырық қайтара есіне алған, бірақ ойлаған сайын тереңдей түсетін тұңғиық ойлар қайта оралады.

Құдықшының қыран-топан қызыққа белшеден батқан берекелі өмірі жоқ. Түксиген сыз қабырғалар мен су киыршақ топырақтан басқа, екі иінінен аждаһадай айқара басқан көрқа-раңғыдан басқа көргені де шамалы. Бірақ оның осы қара көр қуыс пен бір шөкім сұрқай өмірінен бөгде ойлайтын да ештенесі жоқ еді.

Тыным тауып отыра алмайтын күс-күс қолы сыз қабыр-шақтарды үңгіп, жер астының қатпар-қатпарынан су іздеуге кірскенде, мынау мимырт жұмыстан зерігіп кеткен көңілі өз өмірінің азын-аулақ қалқа-қалтарыстарын тінткілей жөнеледі.

II

Тағы да сонау жер бетіндегі жарық дүниеде алшаң басып жүрген күндері, мынандай қара көр жер астынан атымен бейха-бар кездегі азғана қызықты дәурені еске түседі. Неге екенін білмейді, жасы ұлғайған сайын сол бір қас-қағым келте дәурен есіне тым жиі оралып, көз алдына дәл осы қазір көріп отырған-дай бәрі сайрап, ап-айқын елестейтін болып жүр. Әсіресе, әлде-неге алаң боп, жүрегі ойнақшыған сәттерде өткен-кеткен жа-дына оралғанда, шиыршық атып шамырыққан жүйкесі бір түрлі өз-өзінен жұмсарып сала беретіндей көрінеді.

Ал бүгін кеп көксеп отырған сол азғана қызық дәуренінде, тап осы күндерім ертен арман болар деп тіпті де ойлаған емес-ті.

Табаны жарық-жарық қара бала әуелі ортасына үңгіп қорға-сын құйған құлжаның сакасы қолыма түссе деп армандады. Құлжа қолына түскенмен, о да өткінші өмірдің өзге қызықтарындай көп тұрақтамады. Ол ханталапай ойнап, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ боп жүргенде осы бүгін ұтсаң, ертең ұтылатын ит-жығыс ойын тек асықпен тынбай, бүкіл ғұмырына кететінін білген жоқ-ты. Ышқырын толтырып асық ұтып әкелген күндері көңілі жер-көкке сыймай күпсіп жүретін-ді. Нелер тәтті қиялдар мен армандар да тап сондай күндері есіне түсетін.

Ол ең әуелі осы өңірдегі ең өктем адам Бигелді болыстай болғысы келді. Астында — көк жона тоқым, күміс бас ер, көк мой-нақ арғымақ; қолында — өзегіне күміс құйған, сабына алтын әше-кей жүгірткен шашақты төрт өрме камшы; артында — әр ауылдың пысықайлары. Байға қонып, мырзаға түстеніп, ел аралайды. Ел үсті жүрістен жалыққанда қасына қарулы екі-үш жігіт ертіп аң аулайды. Айдалада сайранды сала-сала құмарынан шыққанда серіктерін ауылға қайтарады да, жол-жөнекей шаруа көріп қайта-тын боп, теліген қайныларына бармай, болыстың панасынан дәмеп, жалғыз тұратын жесір келіншек, керме қас Жанылдың

үйіне түседі; сұлу әйел шынашағын шошайтып құйған қан күрен шайды ішіп, күс төсекте қарынын сипап, рақаттанып жатады. Еңсеп ол кезде өзі ер жеткенше керме қас Жаңылдың қартайып кететінін білмейтін еді.

Еңсеп келе-келе Бигелдінің де соңына сөз еріп, түсіп қалғанын көрді. Оны болыстықтан құлатқан көзі тұздай, жирен сақал Шонмұрын би еді. Ақ көйлегінің жайдақ жағасын ашып салып, ылғи быршып терлейді де жүреді. Шүңірек көк көзінің шалғайына саулаған ащы терді шынашағымен қағып жіберіп, қайкак төсіне төгіле құлаған жирен сақалды бір сипап қойып, есіліп сөйлеп отырады. Оның соңында да — айғыр топ қошаметші. Оның да еститіні — тек қолпаш. Қара бала қайта осы Шонмұрындай болсам, тіптен қатып кетер ме еді деп те ойлайды.

Әйтеуір, ол әркімдер әлімжеттік жасай беретін тілік табан, жалақ бет қара бала күйінде қалып қойғысы келмейді. Ал енді ауылдың шетіне оқшау қонып ап, артқы үзігін ескі жабумен жамап, алдыңғы үзігіне алаша сырыған қырық құрау құрым үйдің оң жағына көрік құрып, шыжыған шілдеде сексеуілдің шоғына шыжғырылып отыратын әкесі Құлжандай болудан ат-тонын ала қашады. Құлжанды қазанының түбі тесілген, шайнегінің шүмегі ұшқан көрші әйелдер «қайнағалағанмен», қалған жұрт сыртынан ылғи кекеп, мошқап жүреді. «Қырсық Құлжан» атанған әкесінің ел көзіне неге сонша сүйелдей қадалатынына қара бала еш түсінбейді. Әкесінің өзінен сұрауға батылы бармайды.

Мойыны ішіне кірген ала көз әкесі лып-лып жанған сексеуілдің шоғына темір ұстап, бір қолымен көрікті басып, күні бойы ұсталық құрады. Үй ішінде ешкімге жақ ашпайды. Анасына айтатыны да: «Шайың қайнады ма?», «Ананы алып берші!» сияқты келте сауалдар мен келте бұйрықтар. Еңсеп әкесінің біреумен кермәр сөйлесіп жатқанын әлі көрген емес, бірақ пәленше екенді, түгінше екенді сөзден жығып кетіпті дегенді талай естіген. «Қырсық Құлжан» аталуы да сол жөн сөйлемей, қасақана бұра тартып отыратын қырыс мінезінен болса керек. Қалған Қараштың бәрі құдық қазып жүргенде, жалғыз өзі темір соғып ұста боп кетуі де сол қырсықтығы шығар.

Ешкімге жылы шырай, он қабағы жоқ Құлжаннан балалары қатты айбынады. Ол ләм-мим тіл де қатпайды, ақыл да айтпайды, ешқайда, ештеңеге жұмсамайды да, тек көзінің астымен сынап-мінеп қарап отырады. Содан ба, балалары анасының айтқанын қалт етпей, лыпып тұрады.

Еңсеп он беске енді іліккенде әкесі қылтамақ болып, бір жыл бойы қак төрде қарала алашаның үстінде жатты да қойды. Ем-дом жасамақшы болып келген бақсы-балгерді: «Жәрменкеге барып

сатып алған жаным жоқ, мырзасып берген құдай, сарандығы ұстаса, қайтып-ақ алсын», — деп қасарысып, маңына жуытпайды.

Бір күні пәлен айдан бері нәр татпаған әкесі үй ішінің де тамағынан ас жүргізбей, аңқа-саңқа сүйегін сылдыратып жата беруден әбден жалығып, ызаға мінді. Анасына төрде ілулі тұрған бес өрме қамшыны алып бер деді; сосын оң жақта жүктің астындағы кобдидан пышағын таптырып алды. Өзегіне қорғасын құйып өрген қамшының күлте шашағын типылдап қыркып тастады. Жылмандатып майлады. Үй-іші оның не істейін деп отырғанын біле алмай аң-таң, ешбірінде үн жоқ. Әкесі қамшыны майлаған соң қымыз сұрады. Сары тостағанға құйылған ащы қымызға малып біраз уақыт отырды. Ерні жыбырлап, әлденені күбірледі. Селдір шокша сақалын көкке көтеріп, әнтек шалқайды. «Біссімллә»... Қапелімде қалтырап кеткен қолын күшпен басып, қымыздың ішіндегі қамшыны суырып ап көмейіне тықты. Өне бойы май-май, талай аттың ащы тері сінген кара қамшы оқ жыландай жылжып көмейіне кіріп барады. Есінен айрылып, сылдырап қалған арық қол тастай қатып жабысып алыпты, қалш-қалш етіп, итере түседі. Қамшы бірте-бірте қысқара түсті. Арық қол сонда да итере берді. Терісі қалталанып, шілмиген арық мойыннан безіне шыққан жұдырықтай өндірішек бүлк-бүлк етеді.

Қамшының сағағындағы темір сақина тіске тиіп сарт ете қалды. Әкесінің әбден әрінен айрылған қу шөлмектей аппақ бетіне жаны қарқараға кеп қысылғанда да қан жүгірмеді, бір түрлі күлгін көгіс тартты. Бір қолымен қамшының сабынан ұстап тұрды да, екінші қолымен көкірегін басты. Аузындағы қамшыны қыршып жіберердей тістеніп алды. Көгіс мандайынан бұршак-бұршак аппақ тер көрінді. Сосын қамшыны кері суырды, омырауын қан жуып кетті. Манадан бері дымдары ішінде боп, әкесінен көз алмай тұрған балалар тап осы арада шыдай алмай, өкіріп-өкіріп есіктен ата жөнелді. Анасы даусын шығаруға, зекіп тастай ма деп сескеніп, көзінен ыршып кеткен жасты жаулығының ұшымен жасқап, қанға батып жатқан күйеуіне шылапшын тосты.

Әкесі содан қайтып оңалмады. Аттың ащы теріне әбден піскен қамшымен жарса да, тамағынан ас өтпеді. Ми қайнатқан ыстық басталды. Дені сау адамның өзі жанын қоярға жер таппады. Әкесін шөл шыдатпады, шыжыған шілденің қас ортасында көз жұмды.

Өлерінде әйелін, балаларын қасына шақырды. Әлсіреген солғын дауыс еміс-еміс естіледі:

— Ал, балаларым, кетіп барам. Артында дәулет қалдырмады деп әкелеріне өкпелемессіндер. Қара жер орнында тұрса,

тышқан мен Қараш аштан өлмес, тіпті болмаса, жер шұқыр-сыңдар.

Дүниеде құдықшы дейтін кәсіп барын Еңсеп сонда білді. Әр ауылда жалғыз-жалғыз үй кірме болып отыратын Қараштың азын-аулақ азаматы жиылып, әкесін көмді. Қабырден кайтқан соң садақаға жиылған төрт-бес шал Құлжан балаларының бас көтерері Еңсепті онаша шақырып алды:

— Шырағым, әкеден айрылдың. Құлжан пақыр қасарыспа болғанмен, ер жігіт еді. Есіл қайраты далаға кетті. Сүйегін орарға кара ала алаша зорға табылды. Шалқар дәулетке кенелтпесе де, бала-шағаның қарнын ашыртпаған ата кәсіптен қол үзгеннен опа тапқан ол жоқ. Сен де әкеншілеп, ата-баба ырзығын аяққа баспа. Қаршадай бауырларың мен анаң қалды. Дәржан ағаң үйлеріңді көшіріп әкетпек. Соған еріп, жолын ұста, — деп ақыл айтып, қолдарын жайып бата қылды.

Дәржан ағасындай емес, денелі, бұлшық еті ойнақтап, ылғи жаланаш жүреді.

Қаба қара сақалды қалай болса, солай қағусыз бетімен жіберген. Үлкен басына тым құрдым көрінетін шұнақ құлағы удадуда самай жүнінен атымен көрінбей қалады. Таңқак танаудан шыққан дем шиыршық атқан бұйра мұртқа малтығып жатқандай. Әр талы сояудай қатты сақал жұдырықтай-жұдырықтай екі емшектің ортасын тырнай құлаған. Осынша қалың қара жыныстың үстінде қак төбесіне дейін ай қасқа дөң маңдай жылтырайды. Қос қиығы қанталаған алақан көз айналасына алақ-жұлақ қарағанмен, ештеңеге тоқтамайды; ылғи айдалаға лағып жүреді.

Сөз дегенді атымен білмейді. Үйінің ішінде де, сырт жұртқа да не тәтті, не қатты тілі жоқ. Қатарларынан біреу-міреу көңілінен шықпаса: «Көріңді ұрайын!» — деп бір дүнк еткізеді де, сосын қайтып жақ ашпайды.

Жұрт: «Қырсық Құлжан мен қорбан Дәржан бір енеден туған деуге адам нанғысыз», — деп аңыз қылады. Құдықтың ішінен тұла бойы балшық-балшық, жүн-жүн Дәржан шығып келе жатқанда, көрмеген-білмеген кісі, қапелімде, жер астынан жік шықты деген осы екен деп қалардай.

Әйелі Ханым қол-аяғы балғадай, бойлы-сойлы, өнді кісі. Дөңгелек отғы көзінің нұры жұмсақ. Ағайын-жекжатқа да араласымы мол. Дәржан қанша бауыр тартса да, көшпелі ауылға ұста боп кеткен қырсық Құлжан қанаты сынған қарғадай әр бұтаның түбінде бүгежекпен қала беретін құдықшы ауыл тірлігін місе тұтпай, өзі ілікпей қойған-ды.

Иесі өлген жетім үйді Ханым жылы шыраймен қарсы алды. Абысынын қой сойып, қол қусырып қонақ етті; бетін сүйектеп,

сынғырама құлып салған әшекейлі сандықтан мата алып көйлек тікті, басына жарқыратып жаулық тартты.

Құлжанның үйі көшіп келген соң пәлен күн бойы Ханымның қолынан оймақ түскен жоқ. Үсті-басы ебіл-себіл балалардың иіні жанарды. Құлжанның өмір бойы бозармай кеткен қара құрым үзігі өлген соң ағарды.

Ханым етегі қанамаған кісі. Онсыз да өңді әйел, қасына қайнағасының үйі қонып, есігінен бала-шаға кіріп-шығып жатқан соң, тіпті құлпырып кетті. Кішкене Тенселге сүт пісірсе, қаймақ жалатып, нан илесе, шетінен тоқаш ұстатып, өбден асты-үстіне түсіп жүр.

Дәржан үйіне шаршап келсе де, балаларды көргенде екі езуін жия алмай, ырсындап күліп, мәз-мейрам боп қалады. Құлжанның суық қабағынан ықтап өскен балалар әуелі Дәржанға да дөттері бармай, жуымай қойды. Бірақ көп ұзамай өне бойы удадуда еңгезердей үндемес кісінің бет алдының жұмсақтығын іштері сезсе керек, шай ішуге келгенде Еңсептен басқалары бірі тізесіне мініп, бірі мойнына асылып тапалайды да жатады. Қыңқ дейтін Дәржан жоқ, қолындағы шайын үстіне төгіп-шашып, ыржиып отыра береді.

Еңсеп сонау жетім көкірек бала кезіндегі жүрегіне қона қалған осы бір ыстық ықылас пен жылы мейірімді ойлағанда, әлі күнге ет-бауыры елжіреп, жидіп кеткендей болады. Қанша шаршап-шалдығып, қанша кісіден көңілі қалып, беті қайтса да, сол бір жылы қабак, жұмсақ алақанды ұмыта алмайды. Нелер тағаты таусылып, сабыры сарқылған, у ішкендей боп, көкірегі өт татып, жарық жалғаннан түгел түңіліп, сырттап кете жаздап тұрған кездерде сол бір шұғылалы шуақ есіне сап ете қалады. Асылы, адам көңілі өмірдің көп өткіншісі шұбырып жататын айдау қара жолының үстіндегі қайыршының кетік тостағаны сияқты; өткіншілердің біреуі у тамызады, біреуі бал тамызады; өншен у болса, әлдеқашан жер қабар едің, аз болса да, анда-санда бір тамса да, жер үсті тіршіліктің тәттілігін сездіріп, таңдайыңды татытып кететін балы бар ғой тағы да. Адамның есінен қанша танғанымен, есірік дәмеден қол үзбей, ылғи әлденеге тырмысып, арам тер болып жүретіні де сондықтан шығар.

Дәржан қапелімде Еңсепті, «кел, көр, үйреніп ал» деп құдыққа сүйреген жоқ. Маңдайына бала бітіп көрмеген кісі жер шұқып, топырақ қазғанды өзі сияқты қу сіңірлер де зорға шыдайтын тауқымет санап, бала жігіттің етін жыртып, көңілін сындыруға әлі ерте көріп, аяп, құдық маңына жуытпады. Еңсеп ағасының үйінің қасына келген соң тағы екі жыл балалық дәурен құрды. Ашаң қара торы жүзі жылтылдап, көзінің оты оянып,

ер жетіп келе жатқан қайнысын ақылды Ханым атқа өзі мінгізді. Дәржан, шүкір, ол кезде табысты еді. Бірақ қонағы келсе, пышағы әзір, көңилдесі келсе, аты әзір Дәржанның іргесінің көңі қалындамады. Дегенмен, ағасы мен өз үйін ішер ас, киер киімге кенде қылмайтындай, қазанының түбі қансымас күйі бар-ды. Дәржанға біткен жылқының ішінен мандайында бармақтай ақ жұлдыз меңі бар құндыз торы дөненді жеңгесі Еңсепке мінгізді, ер-тұрманын да өзі түзеді. Сосын бір жылы жазғытұрым Дәржан екеуі төркініне көрісе барғанда қастарына оны да ертіп кетті.

Ханымның төркіні тек мал жиғанына мәз сасық байлар емес-ті. Дәулетке сай сәулет те түзеп, көшін де, дастарқанын да, төсек-орнын да салтанатпен ұстайтын сәнкой ауыл-ды. Алпыс үй ақ төс Арын атанған ауылдың жігіттері ылғи сән түзеп, ауыл қыдырып, ат үстінде жүрер еді. Шетінен Орынбордың қара мандаласынан тіктіріп қынама бешпет киетін-ді; омырауларын ашық тастап, ақ шәйі көйлектері анадайдан жарқырап келе жатар-ды. Олар не торы, не қара өншең сүлік сұлу ат мініп, төстері жарқырап жал басына шыға келгенде, қапелімде қай-қай ауыл да сасып қалар-ды. Қыз-келіншек дереу үй ішін жөндеп, самауыр қойып, сар қарын әйелдер мен кемпірлер жалма-жан ыдыс-аяқ тазалай бастайды. Арын ауылының жігіттері аттарынан да сәнмен түседі, тізелерін бүкпейді, тізгіндерін ұстап, қолтықтарынан демейтін — ауыл иелері. Қашан аттанып кеткенше көліктің жайын сұрамайды. Мамық төсектің астында сынық арпа жатса, бірден біле қояды. Шетінен сайқымазақ; жұрт ел ішіне жайып кетеді деп, көбіне-көп Арын жігіттерінің қуақы тілінен қорқар-ды. Еңсепті Ханым жеңгесі сол еркебұлан жігіттердің тобына қосты.

Бай ауылдың ерке-шораларына Еңсеп тез сіністі. Сері жігіттер бұны кірме көрген жоқ. Ашаң, қара торының әдемісі, аттың құлағында ойнайды; шырқау биік болмағанмен, майда қоңыр даусы бар, әнді нәшіне келтіріп, тыңдаушысының құлағын кесіп алардай қып, қылқылдатып, ерекше бір назбен салады. Дала жасының бір басына бұл аз өнер емес. Әр жалдың басында жан-жаққа шашырай жайылған қой мен жылқыны торып іштері пысып отырған ауылдың делебесін бір қоздырып, мәз-мейрам ғып кетуге, жігіттердің құлақ құрышын қандырып, бір серпілтіп, ал ата-анасының не жеңгесінің қасында көзін төмен салып, бетке қан ойнап ұялып отыратын уыз бойжеткендер мен шай құйғанда шыны аяғынды беріп жатып ақ сүйірік саусақтарымен абайсыз жанасып, ұшқынды көздерінен ықылас шашып бағатын жас келіншектердің көңілін қобалжытуға, әйтеуір, түскен үйінің берген шайы мен сойған малын қысылмай ішіп-жеуге молынан жетіп жатыр.

Еңсеп жиын-тойда ортаға шығып, колына домбыра ап ән шырқағанда, не хиссалардан терме сокканда, тас маңдайларын талай қыстың ызғары жалап, көкіректен өздері өткізген көп жылдың бұлар әлі біле қоймаған көп тікендері тырнап тастаған кәрі жағы көздеріне жас алады. Тумай жатып өздерін желдін өтінде санайтын ер жүрек жігіттер көздеріне мұнар, көңілдеріне мұн жүгіріп, томсара қалады. Как ортада қара домбыраны сабалап, сілтеп отырған қаршығадай қара жігітке көздерінің астынан ұрлана қарап, беттері балбұл жанып, сонау ақ шәйі көйлектін астындағы көгершін төске не бір сұғанак көздер болмаса, капелімде қалған жұрт байқай бермейтін болар-болмас діріл жүгіріп, көңілдеріне әлі өздеріне де анық емес, әйтеуір бет дуылдатып, қан толқытып, жүрек кобалжытып, көмей құрғататын тым жұмбақ, тым нәзік, тым дінке құртып елітіп бара жатқан елжірек ынтық, ыстық ықылас оянып, қуана, сүйсіне тындайтын тек әлі беттеріне шаң, еттеріне дақ тимеген уыз көңіл бойжеткендер ғана. Думаншы топтың ішінде әнші балаға октын-октын шүйіліп-шүйіліп өтетін қырғи көз сақа келіншектер де аз емес. Қаршығадай қара бала қай-қайдағыны айтып көсілткенмен, айтып отырғанына өзі мән беріп жатпайды; сынапша сусылдатып, лекітіп төге беретін тақ-тақ әуенге басып, көбіне-көп көмейінен шығып жатқан сөздерден гөрі төңірегіндегі көздерге баса зер салады; жанарының қиығына ақша жүздер іліксе, айдындана, арқалана түседі. Осындай от-жалын өжеттік тек ән салып отырғанда ғана бой көрсетіп, ән біткесін жым-жылас жоғалып кетеді. Жан-жағынан жапа-тармағай қараған көп жанар мен жамырай айтылған көп қошаметтен бір түрлі қысылып, екі беті дуылдап ала жөнеледі. Ондайда каралай өліп-өшіп, шығарға жаны басқа болып отырған ынтық қыздар іштей шыбын-шіркей боп аяса, қырғи келіншектер осынша нәресте бозбалаға бұрынғыдан бетер сұқтана түседі. Әйтеуір солар отырған жақ беті өртеніп бара жатады.

Бірақ не керек, дала жасының дәурені қырдың бір сәскелік келте көктемінде тым шолақ. Қыз байғұсты бетінің қызылы енді-енді көрініп келе жатқанда ұзатып жібереді, жігіттің иегі түбіттенбей жатып басына нокта түседі. Еңсептің де жастық дәурені алыс жолда ай батқанша жүріп-жүріп кеп, тек таң алдында ғана бел шешпей сұлай кетіп, көз шырымын алған суыт жүргіншінің таң ұйқысындай тым тәтті, тым қысқа болды.

Сол күндері еске түскенде Еңсептің егде тартқан жүрегін әлі күнге бір жұмсақ мұң шарпиды; жер қазып, тас қашап ширатылып қалған бұлшық еті бір түрлі балғын тартқандай балбырап сала береді. Бұл үйлі-баранды егде адамның көңілін қайдағы жоқ

иектеп, енді қолға көп түсе бермейтін жігіттікті көксегені емес-ті; сонау келмеске кеткен жас дәурені еске түскенде, кісі өмір бақи армандап, өлерінде де көріп өлдім бе, көрмей өлдім бе деп, күмәнмен кететін жалғыз аңсары — бақыттың шын лидарын көрсе, тек жас шағында ғана көре алатынын, бірақ бақытты жастық бақыттылығы сонша, тіпті басындағы бақыттың өзін тұсында байқай алмай қалатынын ойлағаны еді. Адам, асылы, өмір бойы көңіл деген көтерем тұғырды бас-көзге төпеп бақыт қуған сайын, одан солғұрлым алшақтай түсетін сияқты; бақыт қуған адамның тапқан бақытынан жоғалтқан бақыты көп болса керек. Бақыт... Адам байғұстың қиялы жеткен жердегі жақсы мен тәттіні бір бойына сыйғызған осы бір сөз қашан кісінің көңіліне шемен боп байланған сәтінен бастап, бастапқы мән-мағынасының бәрінен түгел айрылып, онсыз да кем қанағат, онсыз да өлермен пендені онан сайын жан алқымға түсіретін қайыс қамшыға айналатын көрінеді. Ондай қайыс қамшының соныңнан қан саулатып сабылтып жеткізетін жері — бақ шығар, дәулет шығар, данқ шығар, әйтеуір, бақыт емес.

...Алдындағы емен күбіге салған топырағы сырғанап тұрмады. Әлдеқашан толып кетті. Арқанды қағып, жоғарыдағыларға белгі берді. Шүпілдеп толған емен күбі сусып жоғары көтерілді. Еңсеп қап-қара үнгірдің ішінде тағы да сонау жарық дүниемен байланысы үзіліп, жалғыз қалды. Тас төбесіне найзадай төнген кара үнгірде тек арқанның дір-дір дыбысынан басқа үн жоқ.

Емен күбіні жоғары тартып әкеткенде Еңсептің ойы қашан да үзіледі. Дағдарып отырып қалды. Сосын тағы да сыз қабырғаларды үнгуге кірісті. Бірақ жана-жана бойы сергіп келе жатқан кісіге мандайы енді жіпсі бастағанда қайтадан тер қатқандай алсал тартып қоя берді. Бірденесін ұмытқандай ойы он-сан бөлініп, жана ғана жайылма судай жан-жағынан ентелеп келе жатқан ескі елестер мен тап осы қазір табан астында туып отырған ойлардың бәрі бір жаққа безіп кеткен. Шықшыты бүлкілдеп, әлдебір ашу көтерілгендей... Кеңсірігі қаңсып, басы мен-зең тартты. Еңсеп омырауындағы шақшаны қолына алды. Көкбұйра насыбай танауын жыбырлатып, түшкіріп жіберді. Бір емес, әлденеше рет үсті-үстіне түшкірді. Көкірегін қышап тұрған зіл түгел сыртқа атып кеткендей, дені жайылып сала берді. Дағдарып қалған көңілінде қайтадан ой оянды.

III

Еңсеп құдалардың ауылында дырду-думанның соңында қанша жыл жүрем десе де, «кой, бала, жетер енді» дейтін Дәржан-

ның түрі көрінбейді. Қайта анасы байғұс шыжбалақтап, өз-өзінен қысылып, мұның бос селтең жүрісін қойып, ағасына қолғабыс жасайтын уақыты әлдеқашан жеткенін құлаққағыс қылды. Еңсеп те анасының көмейін түсініп, өзінің шыннан да шаруаға қырсызданып бара жатқанын байқады. Жұлдыз менді торы атын жылқыға қосты. Бұған енді ағасының ауыл арасына мінетін бурыл тұғыры ерттелді. Ол кезде Дәржанға Төкен бай құдық қаздыртып жатқан-ды. Ағасы Еңсепті әлі де аяп, «әуелі көрсін, үйренсін» деп, қиынға сала қойған жоқ. Құдықшыларға шай қайнатып, тамақ пісіреді.

Көктем шығып, көк көріне бастаған кез. Баурай-баурайдағы індігеш екеш індігештерге дейін шик-шиқ үнге бөгіп, табиғаттың қағанағы қарқ шағы. Мұндайда қазақ іргесі күбір сасып, отыра алмай, қыстаудан біржола көтеріледі; жал-жалдың басына самсап ақ жұмыртқа ауылдар қонады.

Еңсеп те күн бата бере бурыл тұғырды ерттеп ап, құдықшылар қосынан безіп отырады. Ауылдардың біріне түсіп, шалдардың шаруа жайы мен жыл сынайын айтқан кеу-кеу әңгімесіне құлақ тосады, қой сауып, қозы айырғандардың ызы-қикы у-дуын құныға тыңдайды. Заржак қатындардың қозысын алмаған саулықты иітпек боп «тұбай-тұбайлаған» көйгөйі құлағына күйдей жағады.

Еңсеп әкесінің елмен бірге көшіп, бірге қонып жүретін ұсталыққа құмар боп, құдықшылықтан неге қашқақтап өткеніне енді түсінді.

Бурыл ат қой маңырап, ит үріп ызы-қызы болып жатқан ауыл жаққа қарай ентелей басады да, ертесіне қосқа қайтқанда мойыны салбырап, митын-митын мандымай қояды.

Жан-жануар түгілі, қара жердің де дені жайылғандай. Самиян дала кеудесіндегі ол қызық пен ұлан-асыр сән-көрікті, енді өрбіп-өркендей бастаған балауса тірлікті үркітіп, шошытып алмайын дегендей шуаққа омырауын тосып, маужырай керіліп жатыр.

Кең дүние түп-түгел серпіліп, сергіп шыға келіпті. Тек Еңсептің ғана назары сынық. Мынау қарсы алдына шығып ап бет-аузын аймалап келе жатқан майда самал да, өн бойы шырынға толып, жұпар аңки бастаған көк шөп иісі де бұны өз-өзінен елегіздіріп, жеңінен тартқылап, әлдеқайда, ту-ту алысқа «жүрші-жүршілеп» азғырғандай.

Ондайда албырт көңіл ауаланып, көрдің аузындай індігешке телміріп отырған құдықшылар қосынан атымен безіп, мынау маң даланың әлдебір тұсына маңып кеткісі келеді.

Сілті ішкендей ішек-бауыры түгел жидіп, мимырт бурылға камшы ұруға да дәрмені жетпей, дел-сал келе жатады. Тізгінінен тартып, басын басқа жакка бұрған ешкім болмаған соң, бурыл ат үйреншікті сүрлеуге түсіп ап, құдықшылар косының іргесінен кеп бір-ақ тоқтайды.

Жаз шықты. Шөп пісті. Қозы-лақ аяғынан тік тұрып, айдауға көнетіндей боп, буындары бекіді. Ауылдар қыркымға кірісті. Жабағы жүнінен айрылып тұлдыр жаланащ калған қойларды көргенде Енсепп өз-өзінен жүдеп сала береді.

Бір күні Арын ауылы жайлауға көшеміз, қоштасып калсын деп қызы мен күйеуін шақыртыпты. Ханым қайнысын да ерте жүрді.

Бай ауыл мәре-сәре. Еркек жағы ат ұстап, түйе матап, әйел жағы жүкті буып-түйіп, абыр-сабыр. Тізгінге әлі жететін балалар ертен көш-жөнекей мінетін тайларын жуасытып, табандарынан таусылып жүр. Аксақалдар қайта-қайта иіріліп, жол бағыты мен жолай суаттар жайын мәслихаттасады.

Ертен көшеміз деген күні шаңырақ сайын бір-бір бозкасканың басы қыркылды. Шалдар дастарқан басында ұзақ мақамдап жолдың сәті мен өрістің онына бата бағыштады. Енсепп ол күні елегізіп жата алмады. Қайда бес кісінін басы косылса — соны жағалайды. Көз таса онашада он кабак құдашаларымен қалжындасты, ойын-шыны аралас назын айтты. Біреу-міреу үстімізден шығып қала ма деп сыртқа елеңдей құлақ тосқан бойжеткендер жігіттің үзіле айтқан сикырлы сөздерінін буына балкып, үнсіз күлімдеседі. Қоштасарда қыр қызының тілсіз, тылсым пейілінін куәсіндей жан-жағына моншак төгіп кестелеген жібек орамал ұсынады.

Ертеніне ауыл таң бозарар-бозармаста ұйқыдан оянды. Әдетте әрі-бері аунақшып, төсектен тұрып болмайтын балаларға дейін бүгін елден бұрын атып-атып тұрып, байлаулы тұрған тайларына жүгірді. Жаулығы карқарадай кәрі әжелер таяктарына сүйеніп ап, үй жығып жатқан қыз-келінге анадайдан жөн-жосык айтып қояды. Жас келіндердің де жүгіріп бағатыны осы тұс. Кімнің көшінің бұрын жөнелгені ең алдымен соларға сын. Енелердің шыдамсыздау қазымыр жағы қайта-қайта таяктарын шошанда-тып зіркілдеп ала жөнеледі де, ал сабырлылары жас әйелдердің әр қимылын калт жібермей үнсіз бағулы.

Түйелер қомдалды. Жүк артылды. Әжелер мен жас балалар мінетін түйелерге шырқ айнала текемет коршалды. Каруы қайта қоймаған сары қарын бәйбішелер жаулығы карқарадай боп алдыңғы түйеге мініп көш бастайды.

— Иә, пірім!

– Е, биссіміллә!

Жүк артқан түйелер орындарынан тұра бастады. Көштің алды жөнге шықты. Қос капталда қаз-қатар тізіліп, сәукелелері сылдырап, үкілері бұлғаңдап қыз-келіншектер барады. Еркектер жағы әлі аттарына мінген жоқ. Құтты қоныс болған ескі жұртқа құран оқып аттанбақ. Алақан жайылды, бет сипалды. Қонышқа тығулы қамшылар қайтадан қолға алынды. Бірінің тізесіне бірі таянып ақсақалдар орнынан тұрды. Оларға ілесе басқа еркектер де дүр көтеріліп, аттарына беттеді.

Жасы үлкендер жағы жол сілтейміз, өріс, суат барлаймыз деп, желе-жортып ілгері озып кетті. Жастар көш капталындағы қыз-келіншектер тобына келіп қосылды. Біреулері қарқ-қарқ күліп, қалжың айтса, біреулері түйе үстіндегі егде әйелдердің көзін ала беріп, келіншектердің омырауына жармасып, аш белдеріне қол жүгіртеді. Бір-біріне көздерінің астымен қарап, үнсіз сұхбаттасып келе жатқан бойжеткендер мен бозбалалар да бар. Жігіттердің желөкпелеу жағы ұйқыашар болсын, ат жарыстырамыз, орамал бер деп тұстас жеңгелерін тақымдап, тізгіндеріне жармасады. Орамал сұрағанды сылтауратып, енді келіншектердің омырауын мытып, мықындарын шымшып, ауызбен айта алмай жүрген ансарларын қолмен білдіріп жатқандар да көп. Жас жігіттердің тегеуірінді қолының тентек қимылдарынан тәндеріне бір сиқыр от дарып, рақат енген кейбір қу келіншектер жандарына майдай жағып бара жатқан осынау озбыр шенгелден тез айрылып қалғысы келмей, ұзақ тайталасады. Бөгде көзге сыр алдыртпай үнсіз жымияды. Қалың кірпіктің астынан сүзіле қарап, омырауын көлкештеген болып, жігіт қолынан қашқақтағансып, жұп-жұмыр білектерін көлденең тосып, ат жалына оңды-солды сылқ-сылқ құлап, онсыз да сабыры сарқылып келе жатқан албырт жасты одан сайын үздіктіріп, әбден арбап бағады. Қашан өзінің де дәрмені таусылып, ашқарақ жас тән тағаттан айрылып, өн бойына әлсіздік буы жүгірген кезде барып қалтасынан орамал суырып, жігітке береді.

Жігіт келіншек берген орамалды төбесіне тудай көтеріп, көштің ық жақ бетін алып дүркіретіп шаба жөнеледі. Таң атқалы тұяқтары қызып келе жатқан өзге аттар сонынан қуып береді.

Көк ала жонға көтерілгенде, жан-жақтан шұбырып шығып жатқан өзге ауылдардың да көштері көрінеді. Тай мінген балалар жағы енді соларды қызықтамақ боп, құйғытып ала жөнеледі. Үлкендер де: «Е, мынау пәленшекем ауылы ғой, барып, көштеріне құтты болсын айтайық», – деп аттарына қамшы басады.

Көш басында жайлы сары атанға текемет қоршап, кілем жауып жайғасқан кәрі әже жол-жәнекей амандасқалы келген сәлемші жастарға қоржыннан жілік-жілігімен ет үлестіріп, балалар жағына бауырсақ ұстатып, қолынан дәм таттырады.

— Әй, әжеке, иманды бол!— деп, жел аяқ жастар тағы бір ауылдың үлкенінен дәм татып қалмаққа аттарына қайтадан камшы басады.

Қыс қоныстан жаз жайлауға қарай шұбатыла көшкен тізбек-тізбек көштердің аралары осылай ерсілі-қарсылы ала шабуыл.

Құдалар ауылын аға-жеңгесімен бірге қозы көш жерге ұзатып салған. Еңсеп жастайынан жадында жад боп қалған осы көріністердің бәрін жаңа көріп тұрғандай тамсана қарады.

Әдеттегі манаурап жататын қыр бүгін дүбірге толы. Кеудесінде жаны бардың бәріне желік біткен. Бәрі де бір жерде тағат таба алмай, әлдеқайда асығып, тыпыршып тұр. Маң-маң түйелердің де аяқтарына көз ілеспейді; ентелей басады.

Ақ текемет қоршаудың арасынан шақырайып көрінетін әжелердің шаңқай жаулықтары әлдеқайда ұша жөнелгелі қанатын қомдап отырған аққулардан аумайды.

Көш — қимыл-қыбыры аз дала тірлігінің әбден асып-тасқан мерекесі. Жақсы өріске, жана қонысқа, жана әсер, жайсан ләззатқа ынтыққан сергек көңілдің шаттығы.

Ол күні көптен қозғалмай, шау тартып, буын-буындарын сарысу алған сырқау аяқ-қолдың өзі ойламаған жерден тынайып сала береді.

Күйбен тірліктің бірлі-ұсақты көп уайымы қажап-қажап қаяу тартқан көңілдер көбелек қанаттанып, елегізіп шыға келеді.

Көл-көсір далиып жатқан жазғы даланың самиян самалы кеп тұрып, көнетоз тартқан мүліктен қыс бойы тұралаңқырап қалған қыр тірлігінің барша шаң-тозаңын сілкіп қағып, түү-түү алысқа аластап, бездіріп жатқандай.

Еңсеп қыр асып бара жатқан ұзын-шұбақ көштің соңынан көзі боталап көп қарады. Сонау маң-маң басқан тізбек-тізбек түйелер осы өңірден күні кеше жал-жалдың басында тізіліп-тізіліп отырған ақ жұмыртқа ауылдарды ғана емес, ың-жың үнді, ду-ду күлкіні, абыр-сабыр қимыл-қыбырды, күллі тіршілікті жым-жылас көшіріп әкеткендей.

Көк майсаның ортасында түйме жараның орнындай боп ақ тандақ-ақ тандақ көне жұрттар жатыр.

Сол ақ тандақ жұрттар құдықшы ауылда екі-үш егде еркектің қасында жалғыз қалған Еңсептің көзіне көпке дейін шоқтай басылды да жүрді.

Құдықшы ауылда ебіл-себіл тіршілік. Алакандай шұқырдың айналасындағы күн сайын бөксесі бұлтиып көтеріле түскен көр төмпектен басқа көз қуаныш та жоқ. Көлдеу ойдың ортасындағы құрым күркелер көл-көсір даладан да таса қалыпты. Еңсеп осы ауылдың шайын ағартып отырған өрістен қайтып келе жатқан қараша інгенге қызыға қарайды. Мынау жер шұқыған екі аяқты пенделерден о да жақсы. Күн ұзаққа ала қырды аяғы жеткенше шарлап қайтады. Бір кезде бұл төніректе де ду-ду өмір болғанын сездіретін көктемгі құмалақтар әбден күн жеп қурады. Еңсеп пен бурыл аттың екі ауылдың арасында сенделген соқпақ сүрлеулерінің сұлбасы жоғалды.

Еңсеп қолына күрек алды. Балауса бұлшық еті тастың астына түсіп жанышталып қалғандай; ал-сал қары салдырап, белі талғанда, күңірсік иісті қыр шөбінің кермек дәмі таңдайына татымай, енесінің жып-жылы бауырына, бал татыған саумал сүтіне аңсары ауып, көзі қарауытып, зарлана боздайтын қараша інгеннің жаңа суалтқан ботасындай, Еңсептің де есіне күні кешегі бостан шағы түсіп, басы мең-зең тартып, көзінің алдын қоймалжын буалдыр көлкештейді.

Енесінің бал емшегінен торыққан қараша бота боздай-боздай сұлдері құрып, өзегін тызылдата жалаған аштықтың аранын қайтармақ боп, ұлпа тұмсығын шаяндай шағып жолатпайтын жексұрын жантаққа амалсыз бас қояды.

Жалғыз қараша бота емес, індігештен-індігешке шөп-шөнге сүйреткен құмырскадан бастап барша тіршілік иесі, қай сикырдың құдіреті екенін кім білсін, әуелде де өзі тіленіп келмеген жарық жалғаннан өздігімен кете алмай, ішінен ештеңе өтпесе, шоқ түскендей жалап шыдатпайтын қу өнештің күйтін күйттеп тырбынып бағады.

Еңсеп енді әр нәрсеге алаңғасарланбай, сол күллі тіршілік иесінің бәрі секілді өз қамын өзі жейтін жасқа жетті.

Сонда өмір сүру деген, енесіне жамырап кетпесін деп, күні бойы темір қазықты шырк айналып шыға алмайтын арқандаулы қараша ботадай, не қорлықты көрсен де, не сұмдықты бастан кешсен де, жан-жүйенді жадыратқан төтті қиял, аңсар арманның бәрінен адыра қалып, маңдайыңды тауға ұрып, тасқа соқ-саң да, өзің тіленіп келмеген, келгесін еш тілегіңді қабыл қылмайтын кер тағдырдың тастақ тар қойнауына қызыл өнешіннен қылғына байлану ма?..

Осы бір зұлматтың сүр жебесіндей оқыс сауал Еңсеп алғаш рет індігештің түбіне түсіп, топырақ аршып, мамықтай майса алақаны күлбіреп ісіп, тыз-тыз ашытып, күрек ұстатпай, тұңғыш рет түңіліп, күрсіне күйзелген күні ойына оралған да, балғын

көкіректің барша балаусасын жапыра жайпап, жермен-жексен кып кеткен-ді. Сонда Еңсеп шұқырдың түбінде күрегіне сүйеніп отырып ұзақ толғанған-ды. Бірақ жауап таба алмаған-ды. Көңілдің бір қалтарысынан сымп етіп шыға келген сол бір сұмбайы ойдан қатты шошынғанды.

Енді, міне, жер ортасына келді. Бала Еңсептің басын қатырған шытырман сауалға әлі жауап тапқан жоқ. Әлде өмір сүру дегеннің өзі де әлгі бір өзәзіл сауалға жауап таба алмай бас қатыру ма? Не де болса, осы бір сұрақты түбегейлі толғап, түбіне жетуге әлі күнге мұршасы болмай келеді.

Колындағы күректің шолақ сабы мандайына қатты баты. Жалма-жан басын көтеріп алды. Мана келіп түскен емен күбінің әлі толмағанын көрді. Сусып құлаған қиыршық тасты күреп сала бастады. Емен күбі толды. Қыл арқанды жұлқылап жоғарыға белгі берді. Шүмпілдеп толған емен күбі түү сонау төбедегі иненің жасуындай саңылауға қарай сырғанай жөнелді.

Еңсеп күрегіне мандайын тіреп, қайтадан ойға шомды.

IV

Әуелі қолға мүйіз бітеді. Сосын күні кеше ал-сал боп алдыртпай жүрген балғын бұлшық ет қатындар керегенің көзінен қазыққа орап тартып ширатқан қыл арқандай боп шиыршық атады. Қатайып, қатыгез тартқан бұлшық етпен бірге көңіл де бекиді. Алдымен арманның аяғына тұсау түседі.

Еңсеп құдық қазуда әжептәуір жөн біліп қалды. Бастапқы кезде топырақ шығаруға көмектесіп еді, енді құдыққа түсіруге де жарады.

Әркімнің аяғына жығылып, құлағынан сипағанға құйрығын бұлғандатып мәз-мейрам болатын бала күшік қораға байланған соң, ырылдап айбат көрсеткенінен, абайсыз сирақтарға азуы тигенінен ләззәт алмай ма?

Еңсеп бұрын қашақтап жүрген өнеріне кем-кемдеп дәм татқан сайын құныға түсті. Үлкендер «ананы өзің істей ғой, мынаны өзің істей ғой» деген сайын бір масаттанып қалады.

Адам алдана білмесе, кеп-келте ғұмырында басынан кешіретін сан-сапат тауқымет пен азапқа бір күн де төзе алмас еді. Көңілдің қорғанышы — алданыш. Адам армандаймын деп жүріп алданумен болады, алданып жүріп-ақ талайды бітіреді.

Еңсеп емен күбіні бір өзі тартып шығара алған күні төбесі көкке жетті. Екі қары талып, бұлшық еті созылған сайын кеше көзіне жас келсе, бүгін көңіліне жел бітетін болыпты.

Көр аузындай кішкене шұқырдың айналасындағы қызыл төмпешік бірте-бірте қоңырайды, сосын сұрғайды, күлгін тартты, ақырында емен күбі жер астынан киыр топырақ, жентек саз емес, коймалжың лай алып қайтты. Күбі түбіндегі лай сұйыла түсті. Топырақ шығарып тұрғандар емен күбіні қайта тастағанда шұқырдың ернеуіне жата қалып тың тындайды. Емен күбі барып жеткенде, түү сонау зымыран түбі емескі шылп ете қалады.

Кенет қыл арқан дір-дір етті. Топырақ шығарып тұрғандар құдықтың аузына жеткенше барлық лай түбіне шөгіп, бет жағына мөлдіреп су тұнған емен күбіні төге салды да, былай алып қойды. Жалма-жан қосшы баланы жұмсап, анадайда жайылып жүрген сары атанды алдырып, шығырға жекті. Құдыққа ұшын тұзақтап шығыр арқан тасталды. Сары атан бык етіп орнынан тұрып, күндегі үйреншікті сүрлеуіне түсіп тарта жөнелді. Ортасы кез ағаш доңғалақты сықырлатып қыл арқан жыландай жылжып келеді. Ақыры өне бойы балшық-балшық құдықшының өзі де көрінді. Құдықтың аузында тұрғандар оны екі қарынан демеп, шығарып алды.

Құдықшы шұқырдан аулаққа, күрғағырақ жерге барып жүрелеп отырды. Шақшасынан бармағының басына насыбай үйді.

Жігіттер құдық түбіне қайтадан күбі салды. Ол бұл жолы орта бөксе боп қайтты. Өні әлі көгістеу. Лай суға жапа-тармағай қолдарын салып, алақандарымен іліп алып, ауыз шайып көрісті. Әлі де топырақ татып тұр. Ащы-тұщысын ешкім жыға айыра алған жоқ.

Кешкі салқынға еті шімірігіп, қалтырап кеткен құдықшы орнынан тұрып, қосқа беттеді. Былайғы жігіттер де сонынан ілесті.

Табадағы қызыл шокқа бөксесін тығып ызындай әндеткен шұнақ шүмек жез шайнектің күрен шайы күні бойы дамыл көрмеген құдықшының денін жайып барады. Шыны аяқтың бетінде шашырап жүрген қуырған бидайды ернімен бір-бірлеп қуалап отырып сораптаған талқы шай тер шығарады, термен бірге өне бойын жерге сіңіріп бара жатқан зіл де тарайды.

Дастарқан жиналады. Қалжыраған құдықшылардың аузы әңгімеге енді киысады. Жер түбінен қозғалған көшелі әңгіме сірә жоқ. Енді не істеу керек екенін қамдаған шаруа жайы.

Ертеңіне бәрі тағы да құдық басына жиналды. Емен күбіні жалма-жан құдыққа салды. Күндегідей қатты жерге тиіп тық ете қалған жоқ, күмп ете түсті. Суы әбден тұнған. Құдықшы емен күбіні қос қолдап көтеріп ап, бас қойып еді, суы тұщы. Енді жігіттер бірінің қолынан бірі жұлып алып ішіп жатыр.

Ерні кезерген ала тағанак қырдың тағы бір жерінен су шықты. Оған ең әуелі құрым күркелі құдықшы ауыл қуанды. Су шыққасын құдықшылардың қимылы тіптен тездеп кетті. Құдықтың төңірегінде шашылып жатқан тоқаш сияқты тығырық тастарды бірінін үстіне бірін өріп қалап, сонау көк тас қабатқа жеткенше шегендеп тастады. Сосын тебін су қайта құйылмасын, мал-мүл түсіп кетпесін деп, шырк айналдыра әйкел салды. Сар кемік тастың ортасын ойып астау орнатты.

Жаңа құдықтың суын ең әуелі қараша інген мен қараша бота келіп ішті.

Сәске шамасында маңайдағы елдің өріске шыққан сауын түйелері құдықшылар қосы отырған шұқыр сайдың ернегіне шыға келіп, күнде құрым күрке ғана тұратын тепсенге едірейе қарасты. Тас астаудағы мөлдіреп жатқан суды көріп, көздеріне сенерсенбестерін білмей, анырайып тұрды да, не де болса барып білейік дегендей, бүлкілдей жөнелді. Тас астауға мойындарын салып, сырпысырп сораптап ұзақ тұрысты. Сосын екі бүйірін кампитып, теңселе басып өріске тартты.

Күнде тас төбеден қиқу салып өте шығатын бір топ бұлдырық астау басындағы қара-құраның азайғанын тосып, тепсеннің төбесінен шырк үйіріліп шықпай жүр.

Түс ауа алыс суатқа суыт жол тартқан бір үйір қарақұйрық ернектің басына шыға келді де, аң-таң тұрып қалды. Сосын қыбырқыбыр қимылдап жүрген адамдарды, құрым күркенің есік алдында мосыдағы қара шайнектің астында лапылдай жанып жатқан отты көріп, дүркірей қаша жөнелді.

Ертеңіне танертен құдықтың айналасында түн қаранғыны пайдаланып келіп, астаудан су жалаған күзен, қарсақ, қоянның ізі толып кетіпті.

Күні кеше ала қырдағы не бас көтертпес оты, не бас сауғалайтын көленкесі жоқ тап осы бір тайпақ тепсенге мойын бұрмай айналып өтетін барша тіршілік иесі оған аңсарлары ауып, жер түбінен әдейі іздеп келетінді шығарды.

Жылмағай дөңдегі ұры тепсең талай санаға мықтап орнап, талай көзге жер түбінен мен мұңдалап тұратын нысанаға айналды. Белгі бедері аз тұлдыр қодыр дөңде жан-жақтан соған шұбырған тарам-тарам сұрлеу-соқпақ түсті.

Ала қырдан бір ұрттам су тата алмай алас ұрып, әбден ката-лаған тіршілік иелері көзі қарауытып, миы зеңіп келіп бас қоятын сұлама дөңде жалғыз бұлтиған осы бір әйкелді құдық ажал аузында сұлқ жатқан шала-жансар дененің төсіндегі әлі суала қоймаған сыңар емшек сияқты.

Енсептің қуанышы қойнына сыймай жүр. Ертелі-кеш құдық

басынан шықпайды. Астаудың ернеуіне қонып, тамағының асты бүлк-бүлк етіп су іше бастаған торғайларды қызықтайды.

Төкен бай үш күн өткен соң келді. Қасында айғыр топ адам. Мойындарын созып құдықтың түбіне үніліп, шеген тастардың қалай өрілгенін көрді. Шығыр тартқан атанның жалғыз аяқ сүрлеуінің қанша қадам екенін өлшеді. Бір түнге қанша астау су өнетінін сұрады. Қауғамен су тартқызып алдырып, дәмін татып көрді, беті-қолдарын жуды.

Төкен байдың атқосшылары жана құдықты жабыла мақтады. Құдды осы құдықты сол қазып шығарғандай ауыздары жалпылдап барлық қошамет-қолпашты Төкенге айтып жатыр.

Көңілі өскен бай ертесіне Дәржанның алдына құдық ақы малын салып берді. Сол күні түс қайта құдықшылар қосын екі түйеге артып ауылдарына, бала-шағаларына қайтты.

Еңсеп шұңқыр ойдың ортасында қалып бара жатқан, кешеден бері «Төкен қаздырған» атанған жана құдыққа қия алмай көп қарады.

Ол Дәржан ағасының қасында үш жыл жүрді.

Еңсеп өзі алғаш рет құдықты Бөкен байға қазды. Қараш ауылына жиендігі бар жас мырза әкесіне ас бермекші екен. Атақты байдың асын бұрыннан белгілі суаттардың қасында бермей, тусырап жатқан соны жерде өткізіп, сол манайды «Пәленшекеннің асы өткен жер» атандырмақ ойы бар боп шықты. Соған әдейі құдық қаздырмақ боп, нағашыларына қонаққа келді.

Қараштың үлкенді-кішісі жиылып: «Кәсібін енді бастайтын бала еді, сіздің тұқымдай ырзықты болар ма екен, бұл құдықты Еңсепжанға қаздырсақ қайтеді», — деп қолқа салды.

Бөкен бай әкесіне асты әрі тұяқ тимеген соны, әрі ат шаптыруға лайық жазық, әрі тұшы су шығатын топырағы асыл жерде өткізбекші.

Бұл шаруаға Қараш әулетінің ақсақал-қарасақалы түгел жұмылды. Ірге бағып қалған құр сұлдер шалдар да орындарынан тұрып, атакты байдың асы өтуге лайық жер қарады.

Дәржанның үйі күні-түні мәжіліс. Ақыры бәрі өншен тұшы су шығатын «Қырық астау» атанған ордалы құдықтың үстімен өтетін тайпақ қолаттын күн батыс құйрығын қолай көрді. Ордалы құдықтан екі көштік жер.

Жылмиған жазық кенет сәл еніс тартады да, қайтадан тақтайдай тегіс боп қайқайып кетеді. Сырт көзге қапелімде байқалар-байқалмас ойпаң жүлгенің бойын Қараштын бас көтергендері бес күн бойы армансыз шарлап шықты. Ана жерге барып та, мына жерге барып та топырағын қарайды, шөптің тамырын қазады, иісін иіскейді. Ең соңында Бөкен байдың үйір-үйір жылқысын алды-

рып, біресе текіректетіп айдап өтіп, біресе шаптырып көрді. Қалың жылқы тасыр-тұсыр шаба жөнелгенде, ақсақал шалдар жата-жата қалып, жерге құлақтарын тосып, тын тындайды.

— Кеуек жоқ. Кеуек болса, дүсірге жаңғырығып, дүңкілдеп кетер еді.

— Сазы алыс білем, тұяқтың үні тұншығып шығады екен.

— «Қырық астаумен» екі ортада не сор, не кебір жоқ, қара жон.

— Шөбіне қарасайшы, шілденің ортасында да балауса татиды. Астында сор болса, ендігі тамыры күйіп кетер еді ғой.

Еңсеп ақсақалдардың кеу-кеу әнгімесін еліге тыңдағанмен, көбіне ештеңе түсіне қойған жоқ.

Үлкендер кенесе-кенесе кеп, ақыры ала бөтен ұйлығып өскен қалың жантақтың арасына қазық қақты.

Бөкен бай қазықтың үстіне үй тікті. Қасына тағы да бір-екі қараша үй қондырды.

Сосын екі ауылдың шалдары қазықты шырқ айнала тізіліп отырып құран оқып, Бөкен бай мен Еңсепке баталарын берді.

Қоңыр марқаның басын мүжіген соң, ақсақалдар ауыл-ауылына тарады. Қасында төрт-бес жігіт қолғабышымен Еңсептің өзі қалды. Ауық-ауық Дәржан соғып, хал-жағдайды сұрап, ақыл айтып кетеді.

Еңсеп бес қанат боз үйдің қасында қазық тұрған жерден құдық қаза бастады. Қашан төбесінен күн түспейтін терендікке жеткенше, киіз үй тігулі тұрды. Бай ауыл ет пен қымызға кенде қылған жоқ. Барынша саки атануға тырысатын Бөкеннің өзі де ат құрғатқан емес, Қараштың ақсақалдары біраздан соң қайтадан келгіштеуді көбейтті. Құдық түбінен шығып жатқан топырақты алақандарына жазып қарайды. Келген сайын бай ауылдың бал қымызын сіміріп ішіп бастарын изеп, бағыт жақсы деп кетеді.

Дәл үш айда, күзем жүн енді қырқылып біткенде, Еңсеп құдықты қазып бітірді. Түбіне жақындағанда туырлық көк саз көбейіп кетіп бір қорқытып еді, біраздан соң қалың саз таусылып, қайтадан қайыр шықты. Қайыр қиыршықты қайта-қайта ерніне тигізіп көреді, тұшы сияқты.

Әлі де қаза түсті. Сусыма қиыршық қалындап кетіп, құлап тұрмай ма деп күдік алып еді, шықылдаған қатты тасқа айналды. Көк тасты қырнап ойып келе жатқан-ды; бір күні оң жақ шынтағының тұсы мұздап қоя берді. Жалма-жан сүйменді тастай беріп, сипалап көрді, әлгі жер бір түрлі тершіп тұр.

Су жақын. Осы маңайдан тесіп шығуы мүмкін. Ол құдықтың сыз қабырғаларын шыр айнала сипап шықты. Дымқылдың қай

жерде мол екенінен судың ұлы жобасын білді. Су атып кетеді-ау деген күдігі аз қабырғаны бойлап каза түспекші. Көзді сосын барып ашады. Сонда су құдықтың түбіне мол жиналады; жоғарыдан түскен тас, кесек көзді бітеп тастай алмайды.

Еңсеп әлі де бір құлаштай қазып еді, тағы да бір тұстан су тамшылады. Екі иығына, омырауына мүп-мұздай қорғасын тамшылары тамып-тамып кетеді. Еңсеп судың жобасы білінген тұстың тасын көп қозғамай, қашқақтап, терендеп каза берді. Кенет сүймен жап-жазық тақтай тасқа тиіп, шақ-шақ ете қалды. Жан-жақтан жаңбыр себелегендей тамшы көбейді. Еңсеп бұдан өрі тереңдей берсе, судың астында қалар түрі бар. Осы жер судың көзі-ау деп жобалаған жерлердің тасын қозғап, шұқып-шұқып көрді. Бір жерден манадан бері жолындағы қара тасты тесіп өте алмай, жақпар-жақпардан тырс-тырс тамып тұрған мұздай су сау ете түсті. Бір көз табылды. Ол енді екінші шынтағын мұздатып тұрған тұсты аршып еді, ол жерден де су тесіп шықты.

Екі көзден аққан су құдықтың табанындағы тақтай тасқа шалп-шалп құйылып жатыр.

Сол бір шалп-шалп дыбыс бұл қашан құдықтың аузына жеткенше құлағынан кеткен жоқ. Жүрегінің дүрсілі де сол дыбыспен бірге шығып тұрғандай. Мынау меніреу қара жердің койнында қамалып тұрған жерінен бұл босатып жіберген мыңдаған тамшы тұңғиық түбіне жамыраса ағып, жарыса құйылуда. Тақтай тасты дүсірлете жөнелген қос түтек ағын жеті қат жер астынан тіршілік дабылын қағып жатқандай.

Асқа алты күн қалды дегенде жана құдық шегенделіп бітті.

Ойдағы-қырдағыны тегіс дүрліктірген ас өтті. Көптен бері құдықшының құрым қосынан көп алысқа ұзап шықпаған Еңсеп те бір желпініп қалды.

Адам пақыр талай нәрсеге үйреніскенмен, тап қара жердің астына үйренісе алмақшы емес. Ол азды-көпті зейнетінің қасында, ел-жұртының ортасында құдайдың жарық күнін көріп, жұпар ауасын жұтып жүргенде қай-қайдағыны ойлап уайымға батады. Сондай кем тағат, кем қанағат жанды жарық дүниеге жаратылған жұмыр басты пенденің қай-қайсысы да, аяғының астынан шаянша шағып жатқан сыз топырақ та жеті қат жердің астына, меніреу тұңғиыққа күн сайын тірілей түсіріп қойған соң, не жорық!

Құдықшының жалғыз серігі — үрей. Оны жан-жағынан анталап тұрған сыз қабырғалар да, түү төбеде жылтырап, екі көзін төрт қылып, өзіне телміртіп қойған болмашы санылау да, аяғының астынан шаянша шағып жатқан сыз топырақ та қор-

қытады. Осынша азаптанып қазғанда жөнді су шықса жақсы, ал судың кіндігі бір көш бұру қалуы да мүмкін ғой. Шықса да, ащы боп шыға ма, тұщы боп шыға ма?

Құдықшы сан-сапат жер шұқып, сан рет су шығарса да, өмір бойы әлденеге сезіктенумен, өзіне-өзі сенбеумен өтеді. Қазбас бұрын әбден тәптештеп, тап осы араның құманы жоқ деп қазық шаншығанмен, жер астына кісі бойы түсуі-ақ мұң, қалың күдік қайтадан қамап алады. Енді сол күдігі жер астына бір елі тереңдеген сайын өсе береді. Екі шұқып, бір қараған мимырт жұмыс қандай жүйкені де жүнжітіп, қандай жүректі де қаралай күпті қылып бітетін болса керек. Маңынан тірі жанның не көзін көрмей, не сөзін естімей, бір өзі тырбандай беретін жалғыздық пен ештеңені анық көре алмай пұшайман болатын су қараңғылық жігерін ұстарамен қырғағандай күн санап титықтата түсетін түрі бар. Құдықшы неғұрлым көпті көріп, жер ортасына жақындаған сайын солғұрлым күдікшіл, неғұрлым құдықтың түбіне жақындаған сайын солғұрлым үрейшіл болыңқырайтын секілді. Ал енді су өне шығады, міне шығады дейтін күндері ол тұңғыш рет толғақ қысқан анадай, бұдан бір ай бұрын, бір апта бұрын, тіпті күні кеше қуанғанын атымен ұмытып, өмір бойы өлім аузында жүрген кісідей өң-сұры қалмай, қорқыныш құшағына біржола беріледі. Бір жыл ғана бұрын көкірегі алып ұшып, не бір тәтті қиялдарға бөктірген қуанышы енді кеп табан астынан құрдымға құлататындай шошына уайымдайды. Баяғы тәтті арманның бәрін ерсі көріп, өзін есірік санайды. Әу баста осынша қауіп-қатердің барын көрмеген-білмеген желбуаздығына өлердей ызаланады. Тек осы жолы ісі оңға басып, ойлағанындай болып шықса, ендігәрі мұндай істің маңынан жүрмеуге іштей ант-су ішеді.

Еңсеп те өзі қайлалап тескен тас құрсаудың ортасына түскен сайын иманын үйіріп түсіп, жарық дүниеге әр шыққан сайын тәуба айтып шығатын-ды. Бірақ құдықты қазып бітіргенде өн-бойындағы күш-қуаты түгел саркылғандай боп, жер астына енді беттеместей тауы шағылып шықса да, арада бес-алты ай өтер-өтпесте тағы да құрым күрке тігіп, тағы да жер шұқып жатады.

Күні кеше жігерін құм қылған қаран шұңқырға қайтадан жетелеп алып келген өзәзіл күштің аты не екенін ол кезде Еңсептің өзі де білмейтін. Келе-келе түсінді. Бірін-бірі жақсы мен жаманға бөліп, жағаластырып қойған мына дүниеде бөтеннің аузынан шыққан жылы сөз, қошамет-қолпаш әлі арыны қайта қоймаған арғымақ атқа қатты тебінген үзеңгімен бірдей екен. Ал ол кезде адам пақырды тауға ұрып, тасқа соқтыратын аяр алданыштың әлі арыны мұқалмаған арғымақ кезі еді.

Қошамет-қолпаш атты аяр Еңсепті кара жердің астына талай рет тірілей түсірді. Ол әуелі құдық қазылып біткенде, естіген ел-жұрт түгел қуанады екен деп ойлайтын-ды. Бірте-бірте ол ойының қате екеніне көзі жетті.

Әр шыңырау біткен сайын алдына мал түссе, артына сөз еретінді шығарды.

Құдық біткен күні жанына кеп:

— Апырай, мына байда иман жоқ екен, жетпіс құлаш шыңырауға бар болғаны жетпіс тоқты айдатыпты-ау, — деп сыбырлап қалатындар араға айлар салып өзі келеді.

— Еңсепжан, біз анау пәленше бай емеспіз. Ақынды жемейміз. Ернектің үстінен шыңырау қазып берсең, жүз тоқтыны алдына саламыз, — деп қолқалайды.

Еңсеп енді кез келген қолқашыға қолқ ете қалуды қойды. Алдына келген кісінің шапанына, ер-тұрманына, дәулетіне қарайтынды шығарды.

Көп ұзамай Дәржан ағасы: «Шақырлаған ақ тауды тесіп су шығара беруге тайыз ойдағы елге барам», — деп Үстіртті тастап көшіп кетті. Сол жақта бес жылдай ауыз суға құдық қазып жүрді де, ақырында бір құмның етегінде құдық қазып жатқанда, жұмсақ топырақ үстіне жапырылып құлап, дүние салды.

Еңсеп шың үстінде шыңырау қазып қала берді. Әр құдық біткен сайын құдық ақы малдың саны өсе түсті. Бірақ, оның есесіне, қолқашының саны біртіндеп азайып барады. Дәулеті асқандар ғана атын шығару үшін Еңсепке ат шаптырады.

Үйінің іргесі саябыр тартты. Бір өкпелеп аттанғандар енді көрместей боп түніліп кетті. Барып басқа құдықшы іздеді.

Дәл сол шамада Хорезмнен Қалпақ деген біреу көшіп келді. Әуелі Қалпақ ер шабады, жона тігеді деуші еді. Енді құдық қазалы деген атағы шықты. Еңсепке қолқасы жүрмегендер соған үймеледі. Кейбіреулері қыр көрсеткендей, түп-тура бұның ауылының көк желкесіне жете беріп, бір сәскелік бұру отыратын Қалпақтың ауылына қарай тізгін түзейді.

Бастапқы кезде Еңсеп ондай-ондай қокан-лоқыға мияғынан күлді. Біраздан соң ауылының үстінен аттап өткендер шамына тие бастады. Түрулі іргеден Қалпақтың ауылына қанша атты өткенін санап, олардың қай-қай ауылдың адамдары екендерін аудитынды шығарды. Аталы-аталы үлкен ауылдардан әзір олай қарай ат ізі түсе қойған жоқ.

Еңсепке келген қолқашылар да әңгіме арасында әдейі Қалпақтың атын қыстырып қалатын болды. Ол ондай-ондайға мән бермеген қалып байқатты. Кейінірек: «Хорезм жақтың жері біздей ақар-шақар шың көк ала тас емес, саздауыт келеді. Саз

ойып қалған адам таяз, таңқы құдықтар болмаса, тас қашап, шынырау қазуға көндіге алар дейсің бе?»— деп апшымаған нығыз рай танытты.

Сөйтіп жүргенде, Еңсептің алдынан сағы сынып қайтқан Сағынай бай Қалпаққа Үстірттің үстіне көш шығаратын ақ жолдың тап ұшар басынан құдық қаздырды. Ел ішінде Сағынай үйіне қонақ барғанда, қазанға ас саларда, сыртта ойнап жүрген немерелерінің біреуін шақырып алып:

— Әй, құлыным-ай, күні бойы тыным көрмей шапқылайсын да жүресін. Мына қарашы, сүйек-сүйегіннің бәрі ырсыып кетіпті. Қабырғанды қолмен санағандай. Кәні, кәні... біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу... Тұу, тұу... Омыртқан одан да жаман. Біреу, екеу, үшеу... Сидіған қарына қарап, жұрт сені шыр жұқпаған үйдің баласы екен дейді ғой. Тұра тұр! Ойбай-ау, жауырынына шодырайып шығып келе жатқан мынау не жара! — десе, кемпірі қазанға жауырын, кәрі жілік, бес тал қабырға, үш тал омыртқа салады екен дейтін әңгіме бар-ды. Сол сақалын қазанға малып, асты өзі санап салатын Сағынай саран Еңсепке тісін қатты басса керек. Жұрт ол Қалпаққа ернектегі шынырауды қазған ақысына түйеге бастатып жүз елу тұяқ атапты деп соғады.

Бір күні: «Ойбай, әлгі Қалпақ қазып жатқан шыңырау Үстірттің үстіндегі ең терең шыңырау болатын түрі бар. Қазірдің өзінде жүз қадамнан асыпты», — деген хабар дүңк ете қалды. Содан былай ауыл-ауылдың арасына қатысқан бірен-саран адамның хабары сол Қалпақ қазып жатқан құдықтың төңірегінен шыр айналып шықпай қойды. Күн өткен сайын дабырық ұлғая түсті. Бүгін: «Жүз жиырма қадам болыпты», — десе, ертеңіне: «Жүз отыз қадамға жетіпті», — деп шығады.

Қойшы-қоланның әңгімесін былай қойғанда, инабатты ақсақалдардың өзі Қалпақ қазып жатқан шыңыраудың жайын айтып, қызыл кенірдек бола бастады. Біреулер: «Қалпақтың бабасы әулие кісі болған екен. Содан киелі темір қазық қалыпты. Сол қазықпен жер барласа, су шығатын жерге келгенде, алақаны тартып белгі береді екен. Қалпақ судың көзін солай табады екен», — деп дақпыртты.

Гу-гу әңгіме өрши берді. Бір-екі кісі: «Өз көзімізбен барып көрдік, шыңырау жүз қырық құлаштан асыпты», — деп келді. Енді жұрт жан-жақтан Қалпақ қазып жатқан құдықты іздеп барып көре бастады. Тіпті Еңсептің қонсылары да ерінбей-жалықпай ат сабылтып барып қайтты.

Әзірге қылп етпеген жалғыз Еңсеп. Бұрын Қалпақтың жайын айтуға жұрт бұдан қысылатын болса, енді жұрттан бұл қысылатын болды.

Үй-үйдің көленке бетінде Қалпақтың құдығын айтып гуіл-дескен жұрт Еңсеп қайтер екен деп әдейі айтып отырғандай боп көрініп те кетеді.

Сыртынан сынап отыратын мінші көздерден Еңсеп қатты қаймықты. Бір күні не де болса барып, өз көзімен көріп қайтуға бекініп, атына мінді.

Қалпак орақ мұрын, шегір көз сары кісі екен. Жасы жер ортасына таяған адам болса да, Еңсепті көргенде қалбалақтап қалды. Жалма-жан таңдайының астындағы насыбайын тілінің ұшымен жерге бір-ақ ытқытып, сиректеу жидіп біткен жирен мұртын жеңімен сүртіп, ауыл-аймақтың амандығын сұрай бастады. Иегінде тұқыл жоқ, көк жарғақ көсе. Маңдайы мен желкесінің арасы қарысқа жетпейтін қалақ басын күнінде не кара, не көк болғаны белгісіз күлгін орамалмен таныпты да, бір ұшын құлағын бастыра салбыратып қойыпты.

Әншейінде көзі кісінің жүзіне көп тоқтамайтын Еңсеп Қалпақтың тұла бойынан түк қалдырмай түгел тінтіп шықты.

Қалпак әйкелге түсірген тығырық тастың үстінде отыр. Құдықтың ішінен жана шыкса керек. Тізесінен асыра қайырып қойған балағы су-су. Карала шекпенді жалаңаш иініне жамылыпты. Не тонып отырғаны, не күліп отырғаны белгісіз, — сирек сарғыш шокша тістері аксиып тұр.

Қалпақтың сауалдарына сыпайы жауап қайтарған Еңсеп енді өзі жай сұрай бастады. Мал-жаннның амандығына Қалпактай қадала тоқталмай, шыңыраудың жай-жапсарына көбірек шұқшиды. Құбыла беттегі аксиып жатқан шығыр тартқан түйенің жалғыз аяқ соқпағына қарап, көзімен мөлшерлеп, үнсіз тұрып қалды. Жұрттың айтып жүргені рас екен. Жүз елу кадамға жетіп қалған түрі бар. Манадан бергі сыпайы өні күрт түтігіп кетті.

Өз-өзінен жиырыла қалған маңдайын күшпен жазып, ерні өзер қиысып:

— Оң болсын, — деді.

— Айтқаның келсін, — деді Қалпак.

Еңсептің құлағына оның даусы оқыс санқ ете қалғандай ерсі естілді.

Жалт қарады да, катулы жүзін жадыратқысы кеп, езуін жиырып:

— Судың қашан шығатын сыңайы бар?— деп сұрады.

— Ертеңдері шығып қалар.

Еңсеп атына беттеді. Қалпак дәмге шақырып еді, аузына алдымен оралған бір сылтауды айтып, аяғын үзенгіге салды. Қалпак қолтығынан демеді.

Ол атына мініп, Қалпақтың жүзіне бір бұрылып карап, кош-тасты да жүріп кетті. Оған Қалпақ сонынан мүсіркей карап тұрғандай боп көрінді. Әлгі бір қолтығынан демегені де аяушылық жасағаны сияқты. Соны ойлағанда, біреу қолтығының астынан шымшып алғандай тұла бойы түршігіп сала берді.

Атының сауырына қамшысының қалай барып қалғанын да байқаған жоқ, шоқыта жөнелді. Бұл шыңырау, шынында да, Үстірттің үстіндегі ең терең құдық болғалы тұр екен. Оны жұрт қазірдің өзінде «Қалпақ қазған» атап кетті.

Еңсеп «Қалпақ қазғаннан» еңсесі түсіп қайтты. Айна таз ала қырдан талай су шығарған Дәржан ағасы «пәленше қаздырған», «түгенше қаздырған» деп талай байдың атын шығарды да, өзі ақыры апанның астында қалып өлді. Атан түйені алып ұрардай қайратынан, ат жалынан тартып мінгелі өле-өлгенше тырбынып өткен еңбегінен, кенезесі кепкен талайды суға қандырып алған алғысынан не көрді? Қара дөңнің басындағы қалың қауымның шет жағасындағы қызыл төмпек көнереді, қасына басқа төмпектер қосылады. Сосын жел типылдап қазып тастаған көне шұңқырдың астында кім жатқанын кім біледі? Сонда Дәржан өмір бақи кара жерді үнгіп өткенде не көрді? Иттің итақайы ішіп-киіп жатқан аз күндік азық пен үстегі лыпа ма?

Өзгенің табан астында тасы өрге домалаған тосын бағы Еңсепке өткінші өмірдің ұйытқыма опасыздығын ұқтырды.

Енді іргесі тіпті босап қалды. Бұрынғы күдер үздіріп барып бір соғатын сирек қолқашы там-тұмдап біржола құрыды. Алыста атты біреу карауытса, өзіне келе жатыр деп ойлап қалған Еңсеп әлі де көкжиектен қарайған көрінсе, қашан ауылға жеткенше қырық тыпыршып, тағаты таусылады. Бірақ біраздан бері бұл ауылға соғатын азын-аулақ кара-құраң өңшең бір мал жоғалтып жүргендер боп шығады.

Еңсептің құдық қазып жиып алған азғантай дәулетінің жыл өткен сайын етек-жеңі дөңгеленіп барады.

Ол енді әлденесі ұмыт қалғандай, қараптан-қарап отырып көңілі құлазып, бойы сергімей-ақ қойды. Үйреншікті әдетімен сары ала таңнан тұрады, әйелін асықтырып, шай қайнаттырады. Оны апыл-құпыл ішеді. Сосын бір кіріп, бір шығып күйбеңдеп жүреді-жүреді де, төр алдына сылқ шөгіп тоқырап отырып қалады. Бұрын сыз құдықтың ішінде жер шұқып отырғанда күнді ұзақ көруші еді, енді жердің бетінде, жарық дүниеде, салқын ірге, салулы төсекте ұзақ күнді кеш қыла алмай, тағаты таусылады.

Ақыры сабыры сарқылды. Атына мінді. Қырдың үстінде кара күйрық, кнік жайлайтын қолдеу ойларға, олардың суатқа баратын жымдарына, арқары бар сай-салаға қақпан құрып, аншы-

лықты ермек етіп көріп еді, одан да пәтуа табылмады. Айдалада келе жатып аң барлаудың орнына жер барлайды. Қырка-қырканың, жүлге-жүлгенін қалай тоғысқанын қадағалайды. Шөптін бітісіне зер салады. Алымы жоқ, берімі жоқ атынан түсе калып, камшысының сабымен топырақ қазып, алаканына жазып көреді.

Арқар қарап, қия-қия шатқалдарға тап болса, ара салуға, тасымалға оңтайлы тасы бар жер шолады.

Аң ұстап қарық қылып жатқаны шамалы. Әйтеуір, катын-баланың кірген-шыққанын аңдып жатқаннан жақсы ғой деп, лағып-лағып қайтады.

Жапан түзде өзі құсап аң қуалағандар ұшырасса, төңіректің хабар-ошарын сұрайды.

Сағынай рулы елі боп, Қалпақты қолдарынан шығармауға бекініпті. Ол «Қалпақ қазғанның» тұсынан ешкімді өткізбеймін, суатымды сарқып, өрісімді тоздырасың деп, көшке ұрынатынды шығарыпты. Байсал байдың екі қойшысын, құдығымнан неге мал суарасың деп, астауға танып қойып сабапты. Содан бері екі бай ит пен мысықтай көрінеді.

Бір күні Еңсеп қақпан қарап қайтып келе жатып, іргесінде байлаулы тұрған бөтен атты көрді. Қапелімде өз көзіне өзі сенбеді. «Бұл кім болды екен?» деп ентелей басты. Ауылға жақындаған сайын жүрегі ойнақшып, өне бойын әлсіздік меңдеп барады. Бөтен аттың ер-тұрманына қарағанда, үйіне бір күйлі адам келіп түскен сынайы бар.

Атын тұсап жатып, түрүлі іргеден Байсал байдың майлы желкесін көрді.

Ай қасқа мандай, шокша сақал Байсал есіктен кірген Еңсепке жадырай амандасты. Келген шаруасына бірден кіріспей, ауыл-аймақтың хабарын айтып, әңгімемен отырды. Көптен қонақ көрмей құр құлақ болып қалған Еңсеп тоқты сойғызып, құрақ ұшып жүр.

Аттанарында Байсал:

— Еңсеп, мені өне бір қырға дейін шығарып салмайсың ба?— деді.

— Болсын.

Ауылдан былайырақ ұзай бере бай сөз бастады:

— Еңсеп, естіп жатқан шығарсын. Анау Сағынай ата-бабамыз ежелден ұрыспай-қағыспай, жылма-жыл шығып-түсіп жүрген ақ жолды бір өзі немденіп, өткен-кеткенмен ырылдасып қырып барады. Сонымен басқалар-ақ шайнасын. Сасық күзендей шақылдаған немемен байланыса беріп, не пәтуа табамын? Осы өкпе тұстағы жалғыз аяқ ат жолдан көш шығарып, көш құлатпақпын. Бүгін содан шығып едім, жолының шаппа өрлігі болмаса, тап

онша шаңырақ қағатындай тар емес сияқты. Үсті тұяқкешті емес, оты да бар. Тек бір кемісі — ернек асқасын екі түнемелікте ғана су бар да, одан кейін шөл екен. Мен тағы да күн аралатып суаратындай жерден құдық қаздырам ба деп едім.

Байсал әңгімесін кенет тыйып, Еңсептің бет-жүзіне барлай қарады да, біраздан соң қайта жалғастырды:

— Келер жылғы күземді сол құдықтың қасында қырықсам ба деп едім...

Пәтуа байласылды. Байсал бай қоштасып жүріп кетті. Көшелі сары ат күзгі сар барқын даладан еміс-еміс қылаңытып, тайпалта жорғалап барады. Еңсеп жана ғана өзімен қоштасып, көзді ашып-жұмғанша анадай жерге ұзап кеткен Байсалдың сонынан қызыр көргендей қарап қалыпты.

Бір уақытта есін жиып, атының басын ауылына қарай бұрды. Сол-ақ екен, алыстан біреу бұның атын атап, айқайлағандай болды. Көк желкесі мұздап қоя берді. Байсал жол-жөнекей жаңағы уәдесінен айнып, қайтып келе жатқан жоқ па екен деп, артына бұрылып еді, бай көкжиектегі кара дөңнің үстіне көтеріліпті.

Біраздан соң тағы да бұрылып қарады, Байсал бұл жолы көкжиектен әрі асып, тасаға түсіп кеткен екен.

V

Байсалды шығарып салған соң, Еңсеп қатты толқыды. Қолқашылардың осы келмей кеткені кеткен шығар деп торығып қалған жүрегін енді көптен бері: «Әй, қайтадан құдық қазар болсам, бүйтер едім», — деп жан баласына тісінен шығармай, көмейіне бүктырып келген бір арманына жете алам ба, жоқ па деген тымырсық күдік тызылдата бастады. Пәлен күн бойы атынан түспеді. Байсал бай меңзеген жонды бұта қалдырмай түгел шарлады. Ол денгейдегі жыра-жұлге, қырка-қыран, суат атаулыны тегіс сүзіп шықты. Үйінде де ешкімге жақ ашпайды, өзімен-өзі. Кейде дастарқан басында қолындағы шыны аяғын жерге қоя салып, он тізесін таянып, сұлқ отырып қалады да, біраздан соң ұйқысынан ояңғандай, суып қалған шайына қайтадан қол созады.

Ұзақ толғанып жүріп ақыры осы араға тоқтады. Кенескен рет жасап аталас бір-екі ақсақалдың алдынан өтті, бірақ ақылдасты деген атағы болмаса, олардың еш сөзіне мән берген жоқ.

Байсал Еңсеп қазық қакқан жерге үй тіктірді. Қолқабысқа төрт жігіт қосты. Еңсептің құдық қазуға кірісетін күні түні бойы кірпігі ілінбеді.

Біраздан бері қолына күрек ұстамағандықтан ба, жүрек қайтып қалыпты. Темір қазыққа телміріп ұзақ тұрды. Қанша қажыса да құдық басына қайтадан жетелеп алып келетін баяғы ду-ду қошамет-қолпаштың үні өшкелі көп болды. Ол кездегі «не болса да көріп алдым» деп қойып кететін тәуекелдің арғымағы бүгінде арыны қайтып, қанша қамшыласан да басын кекшитіп, баспай тұрып алатын жауыр тұғырға айналыпты.

Бірақ бұл жолы оны өзге күш жер астына желкелеп түсірмек... «Қалпақ қазғанды» барып көргелі бір бүйіріне шаншу боп қадалған, кейбір ұйқысыз түндерде өкпесін сығып, ара-тұра ақылынан тандырып кете жаздап, талма аурудай жабысып алған сол бір беймәлім дерттің атын атауға әлі күнге аузы бармайды. Күніне әлденеше рет тіршіліктің талай-талай жым-жымын шарлап қайтатын қаңғыма ойы сол жанын жегі құрттай жеп жатқан дерттің түрін түстеп, атын атауға келгенде тайқып шыға келеді. Не де болса, сол жегі мұның жігері тұралап қалған тұғыр болмақ түгілі, орға құлап мертліккен ақсақ есек болса да, сауырына темірдей қадалып, шаптырмай қояр түрі жоқ.

Міне, одан бері де бір жылдың жүзі ауыпты. Мелшиген меніреу жерді тыным таппай үңгіп келеді. Екі-ақ рет жұмысы тоқтады. Екеуінде де атына мініп, тастақ жыраның құлау құйрығын бетке алып, қыр асып кетіп қалды да, бес-алты күннен соң қайтып оралды. Соңғы рет осыдан екі күні бұрын барып қайтты. Қайда барды, неге барды? Ешкімге айтқан емес. Шынырау ойындағыдай боп шықса, той үстінде Байсал байдың өзіне айтпак.

Онда Еңсептің еңсесін ешкім түсіре алмайды. Содан кейін құдық қазбақ түгілі, маңынан жүрмейді. Азғана дәулетін кішкіштеп шаруа күйттеп өмір сүреді.

Ал енді ол ойлағанындай болмаған күннің өзінде, бұл осы ала қырдың үстіндегі ең терең шынырау атанады. Ақ шын ернектен ұзаған сайын жылмиған үстірт аласарып, ойпан тартпайды, қайта анда-санда бір соғып отыратын бүкір жал, көлденен қырандардан асқан сайын, сонау ұлы құмдарға ұласқанша саты-сатылап биіктей түседі. Бұл білетін терең құдықтардың бәрі бұл денгейден төменде, ернек жақта; ол араның суы бұдан әлдеқайда таяздан шығады. Ендеше, бұл шыныраудың суы кемі екі жүз қадамнан бері белгі бере қоймас.

Еңсеп бұл араға өткен жолы осындай іш есеппен қазық шанышқан-ды.

Анда шығыр тартып жүрген қара атан екі жүз қадамнан қайтқанда қатты қуанған-ды. Содан бері көнілі орнықты жүр еді, кешелі бері су қиыршық көбейіп, қайтадан қабағы түсіп кетті. Су қиыршықтың мұнша көбейіп кетуі, әрине, тегіннен тегін емес.

Егер су бұл нысаналаған жерге жетпей, беріден шыкса, онда ол атын екі рет боска сабылтқан болды.

Еңсеп ауық-ауық төңірегіне құлақ тігіп, тың тыңдайды. Қолындағы сүйменнің сыз қабырғаға тиген сырп-сырп дыбысынан басқа дыбыс естілмейді.

Дымқыл қиыршық көп күш салмай-ақ, өзінен-өзі үгітіліп құлап жатыр. Емен күбі теп-тез толып қалады. Соған қарағанда, судың көзі жақын тәрізді. Тіпті осы манайдан тесіп шығуы да мүмкін. Қай жақ қабырға әлі қатты екен деп сипалап көріп еді, көк тас кезікпеді.

Егер мұнын ойлап жүргеніндей болғанда, ендігі шақылдаған көк тас ұшырасса керек еді. Айналасының оп-оңай ылжырап кеткеніне түсінбей отыр.

Еңсеп сүйменді сыз қабырғаға сүйеп қойды да, ойланып қалды. Екі шықшыты дуылдап қышып қоя берді. Саз балшық қолымен қашыр-қашыр қасыды. Миына біреу құм құйып қойғандай басы зіп-зілдей, ойына ештеңе түспеді.

Сүйменді қайта ұстады. Сыз қабырғаны дүк-дүк ұра бастады. Кенет тасқа тиіп, шық ете түсті. Еңсеп өтірік пе, шын ба дегендей, антарылып тұрып қалды. Сосын жанағы сүйменіне қатты тиген жерді бойлап қаза түсті. Әлгі күрт-күрт дыбыс жоғалды. Сүйменнің тиген жері шақ-шүк тас. Сыз қабыршақ таусылыпты. Аяғының асты су жиылып, шылпылдап қалыпты. Таң атқалы қазғаны үлкен көз емес екен; үлкен көз болғанда, ендігі су атып кететін мезгіл болып еді. Ол үлкен арнадан қашып шыққан ұры ағындар босатып тастаған қайыр қабат сияқты. Нағыз арна алда болса керек. Ол мынау тақ-тұқ жанғырып жатқан тас қабаттың астында. Соны ойса, ар жағы — су...

Анада алғашқы кетіп қалғанында, інісі Теңселдің үйін, шеген тас кессін деп, қиялама ақ шың ернекке апарып қондырып қайтқан-ды. Күні бойы көшіп-қондымен жүріп, үй тіккен бойда талықсып ұйықтап кетіп еді. Түн ортасы ауа көзін ашса, құлағына бір суыл келгендей болды. Әрі-бері тыңдап жатты-жатты да, сыртқа шықты. Шілдедегі иін тірескен көп жұлдыз жымың-жымың етеді. Қараңғы түнде пышақтың жүзіндей боп табанының астына кеп тіреліп жататын қап-қара көкжиек — шың ернек. Оның астында — теңіз. Жым-жырт түнде о да дыбыссыз. Тек сәлден кейін қармай алып, бойын шіміріктіре бастаған дымқыл ауа ғана жақын манайда ұлан-асыр көп су жатқанын сездіргендей. Еңсеп салқын самалдан омырауын көлегейлеп, иығындағы шекпенін айқара қымтап, үйге қайта кірді.

Жастығына басы тиісімен манағы суыл құлағына тағы да оралады. Еңсеп енді ұйықтай алмады. Бірауық күз-шындарда бо-

латын үлкен-үлкен үңгірлерден күңірене шығатын желдің ызыңы дейін десе, күн тымық. Қиялы қырық сакка жүгіріп, басы қатты, бірақ ұйқысы шайдай ашылып, кірпігі ілінбей-ақ қойды. Тезірек таң атқанын асыға күтті.

Танертеңгі шайын іше сала, ернекті бойлап қыдырып кетті. Сеңгір-сеңгір ақ құздар көк теңізден біресе шалқая қашып, біресе сұғына төнеді. Кей тұста аппақ бір шындар ақ айран дарияның ортасына белуардан еніп кеткен. Сондай бір ақ тұмсықтың үстіне шыға беріп еді, құлағы тағы да елең ете қалды. Түні бойы ұйқысын қашырған суыл сол төңіректің бір жерінен шығып жатқандай. Құздың ернегінен үніле қарады. Теңіз бүгін де тыныш. Көк атлас көйлектің қатырма етегіндей біріне-бірі ілескен қабат-қабат бұйра толқындар ақ шынның аяғына жығылғандай ауық-ауық шылп-шылп сүйіп қояды. Қарын жарып жатқан ақ түтек айдын емес. Ендеше, мынау ненің суылы? Желді күнгі теңіздің айбарлы өксігіне де ұсаңқырамайды. Құлағын тоса түсті. Сарқыраған ағын судың дыбысы сияқты. Бірақ мынау ақ тағанак ала қырда теңізге құятындай өзен атымен жоқ. Бір-екі жердегі сордан бас алып, сорға құятын ащы ағар жұлгелер теңізден алты көш алыста құрып бітеді.

Еңсеп өз құлағына өзі сенбей, аң-таң. Теңізге өңмендей төнген ақ тұмсықтың қайтадан айдынды орағытып, кейін шегінетін ернегін бойлап жүріп кетті. Азу-азу ақ шындардың арасына кіріп кеткен үшкіл шағын шығанақты айнала бергенде, қарсы беттегі құздың табанында қарауытып жатқан үңгірді көзі шалды. Көк теңіздің шылп-шылп толқыны қара үңгірдің ішіне кіріп-шығып жүр. Әлгі сарыл сол үңгірден шығып жатқан тәрізді. Сол маңайдағы ақ шың ортан беліне дейін сарғыш тартыпты.

Еңсеп солай қарай асыға аяндайды. Үңгірдің өкпе тұсына жеткенде әлгі сарыл күшейе түсті. Ыңырана соғатын теңіз толқынының шылпылы емес, суыт ағынның сарылы. Қара үңгірден көк теңізге жер астынан ағын құяды екен. Кенет көңіліне осындай ой қашты.

Еңсеп қара үңгірдің көк желкесінен оба үйді де, соны нысана қылып жолға шықты. Сөйтсе, сол ақ тұмсықтан осы өзі құдық қазып жатырған тастақ жыраға дейінгі екі орта октын-октын тілім-тілім тастақ ұшырасып отыратын ойпаң жұлге екен. Қырдың үстіндегі шыныраудың көбі сол деңгейді бойлап қазылыпты. Еш жерден төбешік не қыран соқпайды.

Еңсеп сонда құдықтардың бәрі сонау тұңғиық теренде теңізге құлап жатқан үлкен арнаға су құятын бергі — жер бетіне жақында майда тарамдардың кіндігінен шыққан сулар деп болжаған-ды.

Сонау ашы теңізге су құятын сарқырама арнаға жеткен ешқайсысы жоқ.

Сол ойы есіне қайта оралған Енсеп табанының астынан шыққан тақтай тасты төкпектете ұрғыштады. Екі құлағы шыңылдап кетті. Құлақтағы шуыл, сүйменнің дүсірі таң атқалы жым-жырт қара үнгірдің ішін үнге толтырып жібергендей.

Бір уақыт манадан бері сыз жерде тұрған темір сүймен алақанын қарыған соң, қолғабын киейін деп кідіріп еді, бір суыл шыққандай болды.

Ол құлағын тігіп тұрып қалды. Шөл далада, капелімде сай-салада ұшырасып қалатын азын-аулақ жиде ағаштың түбінде жатсаң, тап осындай суыл еститінсің. Бұл не суыл? Әлде осы арада жер үстіндегі кеуектермен жалғасатын жарық бар ма екен?

Қабырғаларды шырқ айналдыра сипап көріп еді, еш жерден қолы сүрінбеді. Қайта тыңдады. Суылдың ар жағында бірдеңе сылдырайтын сияқты. Тағы қазды. Тағы тоқтады. Тағы тыңдап көрді. Сол баяғы түсініксіз суыл.

Енсеп тақтай тасты ұрғылап жатып, ауық-ауық тоқтай қалып, әлгі суылға құлағын тосады. Сылдыраған дыбыс күшейе түскендей.

Кенет қуанып кетті. Мынау судың сылдыры. Енсеп құлағын тосқан сайын күшейіп барады. Мынау кәдімгі күркіреп ағып жатқан сарқырама ағын ғой. Мелшиген сыз қабырғалар да жер астынан шыққан беймәлім дыбысқа құлақ түргендей телміріп тұр. Зымыран қара үнгірдің іші сол бір сарқыраған дыбысқа тегіс жаңғырыққандай.

Енсеп тақтай тасты дүрс-дүрс түйгіштей жөнелді. Енді әлгі жер астындағы сарынды сүйменнің дүнк-дүнк дүсірі де жеңе алмады.

Енсеп ештемеге алаңдамады. Тақтай тасты төкпектете соққылады. Үскірік жер астында тұрғанына қарамастан, әуелі маңдайына, сосын омырауына шып-шып тер шықты. Тақтай тас сарт-сұрт сынып жатыр. Осылай қазыңқырай түссе, ұлы арнаға да жетеді. Жүрегін қуаныш кернеп, өне бойынан әл кетіп бара жатқандай. Темір сүймен қолынан шығып кетпей шакқа тұр. Шсңгелін сыға түсті. Кенет дәл қасынан дүрс-дүрс дыбыс естілді. Қараңғы үнгірдің ішінде бұдан басқа тағы біреу тақтай тасты тарс-тарс төмпештеп жатқандай. Бұл ауық-ауық тоқтап, тын тындайды. Бұл тоқтағанмен, әлгі дүрсіл тоқтамайды. Әлдекім мынау тақтай тасты бұдан бұрын оям, ұлы арнаға бұрын жетем деп жаныға кимылдағандай. Енсеп сүйменіне қайта жабысты. Біраз шапқан соң тағы кідірді. Әлгі бір жұмбақ дүрсіл құлағын жарып барады. Тағы да бұл тоқтағанмен, ол тоқтаған жоқ. Енсеп қайтадан

екілене ұрғылады. Әбден өкпесі алқынып, жүрегі қысылғандай болған соң, бір ауық дем алайын деп еді, бұның көзіне көрінбей, дәл қасында көк тасты дүңк-дүңк тоқпақтап жатқан өзге дүрсіл бұрынғыдан да күшейте түсті.

Ол орнынан тағы тұрды. Темір сүймен тактай тасты тағы да төбелей жөнелді. Еңсептің өне бойын кара тер жуды. Көзіне күйылған ашы терді білегімен жасқауға да мұршасы болмай, үсті-үстіне ұра берді...

Кенет сүйменнен әлдекім шап беріп ұстай алды да, жібермей қалды. Еңсеп көзі карауытып отыра кетті. Кара үнгірдің іші су қаранғы тас түнекке айналды. Оның көз алдынан Қалпақтың көк орамалы желпіп өткен сияқты болды. Қалпак мошқап күліп тұрғаны, я аяп тұрғаны белгісіз, бұның қарсы алдында тісі аксиып, талтайып тұрып алды. Кенет бұған қарай қолын созды да, сүйменіне жабысты. Еңсеп қолындағы сүйменін алып кетеді екен деп, жан-дәрмен шірене тартып еді, тастың жігіне түсіп, тесік ұстап қалған сүймен жылман етіп суырылып шыға келді.

Еңсеп есін енді жинады. Табанының астынан өкпек жел ескендей болды. Сарқыраған судың шуылы анық естілді. Еңсеп шуылға құлағын тосып біраз отырды. Оның құлағы судың сылдырынан бөгде бір дыбысты байқады. Тан атқалы бұның құлағынан кетпей қойған алқына сокқан өз жүрегіннің дүрсілі екен.

Езуіне күлкі жүгірді. Енді ішіне жарты астау су сыятын тай терісінен жасалған үлкен қауға қиналмай сыятындай қып мынау тактай тасты оюы керек. Талтайып тұрып тактай тасты тағы ұрғылады. Біраз шапты. Тесіктің көлемін білгісі кеп, қолындағы сүйменімен барлап көріп еді, әлі шағындау тәрізді. Қайтадан төмпештей жөнелді. Сүймені әр тиген сайын тактай тас күрт-күрт омырылады. Біраздан бері жұртқа есесі кетіп, көңілін ыза жайлаған Еңсеп дегеніме жеттім бе дегендей екілене ұрғылайды. Тұңғыыққа тасыр-тұсыр домалап, біраздан соң барып шылп-шылп құлайтын тас дүсіріне құлағы әбден үйреніп алған. Ештегенен еті шімірікпейді. Жана ғана жан-жағынан сығып тұрған тас құрсауға да, қалтарыс-қалтарыстан қаракшыдай андып тұрған көлеңкеге де, құдықтың аузындағы саңылау жарықтың бірте-бірте өлеусіреп бара жатқанына да, сыртта топырақ шығарып тұрған жігіттердің үсті-үстіне арқанды жұлқылағандарына да — ештегенге де елең еткен жоқ.

Қайкайып тұрып тактай тасты сарт-сарт сабалайды. Кенет сүймені тасқа тимей, тесіктің өзіне түсіп, етпетінен құлап түсті. Мандайы тасқа соғылып, басы зеңіп кетті. Біреудің аялы қолдары қос алақанын жайып, қағып алғандай. Басқа жеріне зақым тимеді. Қак мандайынан бастап жып-жылы жұмсақ алақан сипап өтіп

еді, көмейіне қоймалжын бірдене құйылғандай болды. Мұны қағып алған бейтаныс адамның да омырауы терге малшынып қалыпты, жамбас тұсы, жауырыны мұздап қоя берді. Біреу жүзіне телміре төнгендей. Қарауытып кеткен жанары бұның бетіне мүсіркей үніліп тұрған Қалпақтың көк сұр жарғақ жүзін шолып қалғандай.

Еңсеп зіп-зілдей кірпіктерін әзер көтеріп, көзін ашып алып еді, жан-жағынан ақ түтек боп сарқырап жатқан ағын су әлдеқайда алды да қайқайды. Жан-дәрмен бір бақыруға ғана мұршасы келді. Бірақ оны өзінен басқа ешкім естіген жоқ.

Топырақ шығарып тұрған төрт жігіт қыл арқанды әрі жұлқыды, бері жұлқыды. Күн екіндіге таянғанда қайта тартып еді, ішінде ештеңе жоқ, бос күбі шелектің өзі шықты. Төрт жігіт енді қара атанды шығырға жегіп, қыл арқанның ұшын тұзақтап шынырауға салды. Шығыр арқан да бос қайтты. Есі шыққан жігіттер төртеуі төрт жақтан құдықтың аузына жата қалып:

— Еңсеп! Еңсеп!— деп айқайлайды.

Төменнен ләм-мим дыбыс жоқ. Жігіттердің құлағына сонау жер түбінен еміс-еміс суыл естілді. Беттерін жер астынан бір түрлі суық леп жалап өткендей болды. Жалма-жан бастарын көтеріп алды...

Содан бірнеше жыл бойы қанды құдықтың маңына ел жоламады. Біреулер құдықтың перісі бар екен, Еңсепті ұстап қалыпты десті, енді біреулер о жердің астында айдаһар бар екен, бірде құдықтың аузынан басын шығарып тұрғанын өз көзімізбен көрдік деп соқты.

Арада әлденеше жыл өтті. Жер астынан шыққан айдаһар көрінбеді. Бір-екі жүрегіне жүн байлаған жігіттер барып, қауға салып еді, мөп-мөлдір тұщы су шықты.

Ақсақалдар әрі ақылдасып, бері ақылдасып, молда апарып, кітап ашқызып, дұға оқытып, құдықты жын-періден аластады. Шегендеді. Әйкел орнатты. Тусырап жатқан өңір суға қарық болды да қалды. Жаңбырсыз жылдары қанша шыныраудағы су тарылғанмен, ол лықылдайды да жатады.

Біреулер қауға түсіріп алса, артынан сонау көк теңіздің жағасындағы ақ тұмсықтың астынан табылыпты. Енді жұрт бұл құдықтың суы сонау ұлы теңізге барып құяды екен десті.

Не де болса, ол бүкіл Үстірттің үстіндегі ең терең, ең мол шынырау боп атағы жайылды. Бірақ «Еңсеп қазған» емес, «Еңсеп өлген» атанып кетті.

Июнь-июль, 1969 ж.

Ялта — Алматы.

КҮЙ

Абыл күйші аруағына ескерткіш

I

Онсыз да қапырық шатырдың іші түсте тіпті ысып кетті. Күн жеп тастаған кенептің күнірсік иісі қолқаны атып барады. Қалайы кружканың қара шайын қанша ішкенінмен шөлің бәрібір қанбайды, сол бойда тер боп саулап қайта шығып жатыр. Таң атқалы далада күннің өтінде жүрген жігіттер ыстық таратқылары келіп, ысылдап-пысылдап біраз отырып еді, айналадан аптап ұрып, береке қашырған соң, дастарқанды жинай бастады. Тек Құрбан ақсақал ғана міз бакпады. Кең шатырдың қақ ортасындағы карағай столдың бір басында, сыртына алабажақ гүлдің суреті салынған құманын үстіндегі ала шыбық шапанның етегімен тас кып қымтап алып, көк шайдан бас көтерер емес. Қалған жұртты ағыл-тегіл тер алып бара жатса, қарияның тек қабағы ғана жіпсіген. Шүнірек көзінің алдын шүпір-шүпір сірке тамшылар тұмшалапты. Күндегі әдетіне басса, осыдан шатырда ешкім қалмағанша шай ішеді. Сосын анау су құйған күбіге арқасын тіреп, алыс көкжиектен көз айырмай жатады да қояды. Ондайда ләм-мим демейді. Білем-білем тамыры шыққан ұзын мойыны бір жығылмайды. Құдды көз ұшынан бірдене көріп, сәл қалт етсе көз жазып қалатындай, қашан көленке ұзарып, ыстық іш тартқанша сол қалпынан тапжылмайды. Қанша талып-талықсып келсін, күндіз көз іліндіріп көрген кісі емес. Соныра көленке ұзарып, ыстық қайтқан кезде қолына қылдырық мойын жылтыр жез құманын ұстап, машинаның ізі түспеген, шөбіне шаң қонбаған, май тимеген таза жер іздеуге шығады. Құрбан ақсақал ондай таза жер тауып, сосын беліне орап жүрген ақ шүберек жайнамазын жарқыратып жайып салып, құбылаға бетін беріп, бір тұрып, бір отырып намаз оқып болғанша, қостағы жігіттер де ұйқыларынан оянып, машиналарының күйін күйттеп болып, жолға шығуға әзір тұрады. Бірақ Сырым мана қосқа қайтып келе жатып, шайдан соң кешегі тартқан күйін қайта тартып беруін сұрап еді. Бүгін қария шайын күндегідей көпке созып кеткен жоқ. Әне, құманының түбіндегі жасыл шаманы сыртқа апарып төгіп келді. Сосын шатырдың тіреу ағашына іліп қойған дутарын алды. Мынандай аптапта қансып қалма-

сын деп қара шүберек қабының сыртынан да әлденеше қабаттап орап тастапты.

Құрбан ақсақал дутарына айналған соң, Сырым босағадағы күнде шал жантаятын су құйған күбіге арқасын тіреп, аяғын созып, түрүлі іргеден көрінетін алыс көкжиекке көз тастады. Жаңа ғана далнып жатқан ұлан-асыр қара жон талма түсте пырысқан терідей бір уыс боп қалыпты. Сағым шалған қара дөннен карауытқан көрінді. Өздері әлденешеу. Көкжиекте аспан мен жердің арасын тіреп-тіреп тұрып алды. Бірінен соң бірі шығып жатыр, шығып жатыр. Сағым көмген көкжиек бірде дөң үстіне тұнып қалған түтін сияқты, енді бірде қатқыл дөннің астынан қалқып шыға келген көл тәрізді. Манайда сағымнан өзге ештеңе жоқ. Бұлардың қосы жайғасқан мынау тоқымдай қара жер жан-жақтан жапа-тармағай қаптап келе жатқан жойқын судың ортасындағы құрдым аралдай. Шыр айнала қырық құбылып, қырық толқып сағым билейді. Анау қарайғандар сол көк теңізді тізесінен кешіп серейіп-серейіп тұрып алыпты. Қозғалғаны білінбейді.

Бүгін бұлар түскі асқа күндегіден кеш қайтып еді. Содан күн өтті ме, әлде таң сарғайғанша Құрбан ақсақалдың әңгімесін тыңдаймын деп ұйқысы қанбаған ба, әйтеуір, тұла бойы дел-сал, басы мең-зең. Төңірегіннің бәрі бұлдырап, буалдырланып кеткен. Бесенеден белгілі нәрселерді біріне-бірін ұқсатып, қауыштырып отырғаны да сондықтан. Баяғы бала кезінде атасына мінгесіп келе жатып, төңірегіне көзі талғанша караушы еді. Сонда күнде көріп жүрген үйреншікті төбешіктер мен қыраттар біраз жүрген соң таңғажайып сиқыр заттарға айналатын; күндегі кескін-кейіптерінен айрылып, не бір кереметке, не бір құбыжыққа ауысады. Бала киялы маңайындағының бәрін осылай қырық құбылтып келе жатып, қашан атасы: «Ал түс енді!» – дегенде барып есін бір жиятын. Әлгіндей мінезіне бола әуейі атанды. Сол аты әлі келеді. Тіпті осы отрядтағылардың өзі геодезистің артынып-тартынып жүретін өзге ылдырмақ-шылдырмағы аздай, қайдағы бір магнитофон, киноаппараттарды да жүк қылып арқалап алатын бұны сыртынан «әуейі» деп күліседі. Оның үстіне, Құрбан ақсақал келгелі ылғи шала ұйқы боп көзі қызарғанын көрген соң, тіпті құдайлары беріп қалды. Жапан даладағы кез келген оба мен жыраның атын жаттап жүрген әуресіне місе тұтпағандай, әлдеқашан сүйегі қурап қалғандардың не істеп, не қойғанында не жыны бар екен...

Осындай әуейілігінен де болар, мектеп бітірген соң жыл он екі ай үй көрмей, көші-қондымен жүретін геодезистікті қалады. Міне, Қакпақты десе дегендей тақтайдай тегіс жалпақ дөңде әр

бұтаның түбіне бір тауап етіп, әрлі-берлі кезгеніне айдан асып барады. Мынау ұлан-асыр қу медиен далаға елу жылдай болыпты — ел қонбапты. Ай бойы қанша жерді араласа да, әдетте тенге жараның орнындай оқшау бозарып жататын көне жұрт, не күзекте, не көктемде ши қорамен отыратын қойшы ауылдардан қалған ескі көң — ештеңе көзіне түскен емес. Малдың сүрлеуі, тезегі — түгі жоқ, жым-жылас. Тек теп-тегіс жазық, көптен бері тұяқ баспай, тіс тимей қақалып өскен майқара жусан.

Осынау бедерсіз кеңістіктен бағыт айыру, бағдар тану тіпті қиын. Анада алғаш келіп түскенде бір апта бойы салпақтап босқа жүрді. Далиып жатқан қара жонда назарына ілігер бір белгі кезікпейші. Бұған серік қу тілді жігіттер: «Бір парак қағаз алып, күнбатыс шетіне Каспийді белгілеп, қалған жеріне қол тигізбей, аппақ күйінде апарып тапсырсан, Какпактының картасы дегенге кім сенбейді. Босқа қаңғығанмен, қашып жүрген қара күйрықты белгілемесен, картаның бетіне не түсіресін?»— деп күледі. Шынында да апта бойы аралағанда карта бетіне бір-екі-ақ ауыз сөз жазылды. Атам заманнан бері із түспеген дөңнің ойын-қырын білетін кісі қалып жарымапты. Сырым да базаға адам қатысқан сайын жол көрсетуші тауып беріндер деп қақсады да жатты. Жан-жаққа хабар шашып, иегінде сақалы бар кісі көрінсе, жік-жапар боп жалынып жүргенде, түрікмендердің Қособа деген ауылынан осы Құрбан ақсақал табылыпты.

Құрбан ақсақал жасы жетпістен асса да, сыр алдыра қоймаған сіндір қара шал. Жұмыртқадай шап-шағын басын қашанда тып шапшаң сөйлеп, шапшаң қимылдайды. Кеше бұлар тек жылмиған жазық қой деп жүрген қара жондағы қоңыр жусанның арасынан еміс-еміс көзге түсетін әр бұдырға ат тауып береді. Қапелімде соның бәрі сыртынан көзге түсер-түспес елеусіз көрінгенмен, аттары дардай. Өне бір қалың бұйырғынның қаш ортасында қалып, айналасына құмырсқа илеу салған көк тастың аты — «Қанжар жаныған», ал ана бір жалғыз қылауытқан тоқымдай кебірдің аты — анау-мынау емес — «Қол қырылған». Құдды баяғы бабаларымыз көз сүрінтпес тегіс дөңнің бетінен өздігінен көзге шалына қоймас елеусіз белгі-жұрнақтардың бәрін де ең болмаса есімімен назар аударып тұрсын деп әдейі дабырайтып атаған тәрізді. Не де болса, Құрбан ақсақал келгелі картаның беті шүпірлеген жазуға толып кетті.

Бір кезде мынау иесіз далада да тіршілік болғанын білетін тек сол Құрбан ақсақал мен дөңнің екі-үш жерінен ұшырасып, қоңыр далада, қапелімде, көзіне іліге қоймайтын көне қауым молалар ғана. Ең даладағы көне көз екі көрініс — мынау ызғы-

ған жонда ыққан жылқыны талай қайтарған кәрі жылқышы Құрбан мен осы өңірде тірлік еткен пенденің бәрін өз көкірегіне тығып, бұл манайда не болып, не қойғанын өзі ұмыттырып, өзі есіне түсіретін көне моланын — бір-біріне ұқтыраны көп болса керек. Құрбан қария анадайдан мола көрінсе болды, машинаны токтатып, жерге түседі. Басындағы кара дудар сеңсенін қолыменен бір басып қойып, шофер мен бұған ыммен бұйырады. Шофер кабинасын ашып, орындығының астынан бензин иісі аңқыған май-май кепкасын суырады. Сырым басына етегі делдиген сабан қалпағын киеді. Сосын үшеуі шығып зиратқа беттейді. Құрбан қауымның құбыла жақ алдына шығып дұға оқиды. Шофер мен Сырым зираттағы құж-құж кара тастан әркілы қып орнатқан көне ескерткіштерге үңіледі. Күн жеп, су шайып, қына мен мүк басып, бедері қашқан мелшиген-мелшиген меңіреу тастар. Кейбіреуі жер қойнынан зорға қылтияды, кейбіреуі бүк түсіп жатып алыпты. Құрбан қария дұға оқып болған соң орнынан тұрып, тізесіне жұғып қалған ақ ұлпа топырақты қағып, қауымның құбыла бетіндегі кара тастан қалай болса солай қалай салған тығырық кара молаға келеді. Қасынан бір уыс топырақ алып, кара моланың ішіндегі топырағы ойылып, қымыздық шыққан ескі көрдің үстіне тастайды. Сосын машинаға жеткенше артына карамайды, тырс үндемейді. Мола бір дөңнің астында қалған соң барып әңгіме қозғайды. Сонда әлгінде ғана бүк түсіп, бүлк етпей жатқан қына басқан, құс санғыған, күн жеген меңіреу тастардың қай-қайсысының да көл-көсір хикаясы бар боп шығады.

Кеше түс қайта теңізге тұмсық тірей таусылатын кара жалдың шетіндегі бір көнетоз қауымды көрсетті. Жалдың етегінен басталатын пышақтың жүзіндей жіп-жіңішке түбек көк айран дарияның төріне дейін сүнгіп кіріп жатыр. Сырым мынау елден ерек таңғажайып түбектің сырын сұрап еді, Құрбан ақсақал басын сонау, ту әріден алатын ұзын сонар хикая қозғады. Қосқа келген соң қолына дутар алып, осы оқиғаға байланысты шыққан бір күйді тартты. Жетпістен асса да, қолына діріл жүгірмеген. Саусағынан төгілген саз әлі тәтті. Сырым да жастайынан күй тындап өскен қазақ-ты. Баяғы бала кезінде ку тақтайдың бетінен өзінен-өзі өрбіп жатқан сиқыр үнге еліткенмен, дәл қазіргісіндей сұғына тындамаушы еді. Қазір күй естісе, өне бойының бәрі шымырлап, көкірегіне әлдеқандай бір өзгеше сезім қордаланып, жанарына мұн ұйып, ынтшынты кетеді. Әсіресе, Құрбан ақсақалдың кешегі тартқан күйінен әлі айыға алмай жүр. Мана түске дейін дөңді қыдырғанда да құлағында сол саз оянып, баяғы бала күніндегідей әр

саққа құбылып, әлденеге елегізумен болды. Теодалитке қанша телміріп қараса да, көз ұшындағы қара ноқаттын бәрі біресе әлдеқайда асығыс аттанып бара жатқан қалын қолға, енді бірде әлдебір жақтан соңына қиқу түсіп, жапа-тармағай жапырыла қашып келе жатқан қалын жылқыға ұқсап қалады. Құрбан ақсақалды қайта-қайта қасына шақырып, көкжиекте кілкіп тұрған қалың мұнардың ішіндегі буалдыр елестердің не екенін неше мәрте сұрағанмен, құлағына кірмей қойды. Бағана түскі тамаққа қайтып келе жатып Құрбан ақсақалға:

— Қария, кешегі күйіңізді қайта тартып беріңізші,— деген.

— Мақұл,— деген қария.

Енді, міне, Құрбан ақсақал дутарының күйін келтіріп болып, маңдайына шып-шып шыққан терді сүртті. Шай ішіп болған жігіттер шатырларына тарап, бірқатары ұйқыға кетті, бірқатары картаға кірісті. Сырым ұйып қалған аяғын созып, түрүлі іргеден көрінетін алыс көкжиекке көз тастады.

Сабы жіп-жінішке түймешік бас дутардан үн шықты. Сырым сағым шалған сары далаға қараған күйі елітіп тыңдай қалды. Онсыз да бір бедер, бір өң жазық дала енді бұрынғысынан гөрі де бұлдырай түсті. Қостың қасындағы машина мен бензин құйылған темір күбілер де сол сағым боп сапырылысқан буалдырға кіріп жоқ болды. Күй тартып отырған Құрбан ақсақалдың өзі көз алдынан жоғалып, құлағында тек сай-сүйегін сырқыратқан ызың ғана қалды.

Бәрін де көріп, бәрінен де торығып, бәрінен де сырт айналып, іргеге қарап бүк түсіп жатып алған кәрі дананың үй ішінде өзінен басқа адам қалмаған бір сәтте көкірегін кеулеп, жүрегін сыздатқан мұн-налананы бір лықсытып оңаша күрсінгеніндей, өткен мен кеткенді, дәл қазір қасында кәрі жүрегін тілімдеп жатқан пәтуасыз көп күйбенді, не күлдіретіні белгісіз, не бүлдіретіні белгісіз беймәлім ертенді ойлап күрсінгеніндей, ыңылы баяу, лебі ыстық күй сазы шымыр-шымыр өніп, бірте-бірте шириғып барады. Күй көкірегі өрепкіген сайын түрі жоқ, тілі жоқ мынау мақау дала бетінде әдемі әшекейі болмаған соң ешкім көзіне ілмей, оқып та көрмей, бір шетке ысыра салған көнетоз сұңғыла кітап сияқтана түсті. Сикыр күй мелшиіп жатқан меніреу даладан таң атқалы бұның қиялын әр саққа сабылтып жүрген көмескі елестерді қайта тірілтті.

Күңіренген дутарды тыңдаған сайын құдды жер түбіндегі бірденені көріп отырғандай Сырымның тұнжыр қара көздері кішірейе берді. Көз ұшында, көкжиекте сарайып-сарайып бейтаныс қарайғандар тұр. Өздері көк сүңгісін көтеріп, жер түбінен айбат шегіп келе жатқан қалын қол сияқты...

II

Ала жаздай нәр тамбаған ала дөңде ауыл отыр. Алды-артында иекартпа қырка-қыраң жоқ, түп-тұлдыр жазық. Тек теріскей көкжиектен індей шаншылып сағым зорайытқан қаруыл төбе бұлаңытады. Ортадағы үйдің түрүлі іргесінен үніле караған шүнірек көз кермедегі арғымақтың серек аяқтарының арасынан сонадайда шаншылып тұрған кара сырық бұлдыр сағымға манадан бері тесілулі. Тактайдай тақыр дөңге қолмен үйгендей оқшау біткен найза төбе биыл тіпті қызыл топырағы шығып жалаңаштанып қалыпты, жер түбінен буалдырланып көрінеді. Керме маңының сілті иісі қыр шөбінің күйік иісімен араласып, қолқанды атып барады. Төнірек жым-жырт. Қол-аяғы серейген кара мойнақ қатпа боталар таң атқалы зарлай-зарлай жалығып, енді үй-үйдің көленкесіне тығылыпты. Үй ішінде де сес жоқ. Төрден есікке дейін тізіле жайғасқан дудыраған сенсең бөріктер бір-біріне ауық-ауық үнсіз көз тастап, түгел мүлгіп кеткен. Торы ала құманмен келген шай да ішілместен суыды.

Теріскей көкжиектегі сидиған сырық бұлыңғыр тапжылар емес. Кауқиған-кауқиған кара сенсең бөріктер де кашанғы едірейіп тұрсын, көкірекке сұлапты. Тек қақ төрдегі айыр сақал дойыр кара ғана апай төсін әнтек шалқайтып, шаншылған қалпы, кірпі қабағынан ашу шашырап, түрүлі есіктен көрінген бір үзік көкжиекке түйіліп алған. Онын сол қолындағы ақ сенсең киген, сақал-мұрты қудай қария алдындағы ақ лактын терісіне шашылған жиденің тастарына карап басын шайқап қояды. Айыр сақал оны көзінің қиығына бір ілді де, қайтадан маңдайшаның астына қадалды.

Қарауыл төбе жақты іргеден бағып отырған қызыл шыбығы, кара шыбығы аралас торы ала шапанды қайыс қараның иық тұсы бұлк ете түсті. Мүлгіген бастар селк етіп айыр сақалға қарады. Кенет жұрттың өзіне тесіле қалғанын көріп, айыр сақал артына бұрылды. Еңкейіп іргеге көз салды. Қарауыл төбенің шығыс жағынан төбелерімен көк тіреген екі-үш қарайған шығыпты. Жүрістері өнбей көкжиекте бұлдырап тұрды да қойды. Қарауыл төбенің басындағы кара буалдыр орнынан тырп еткен жоқ. Айыр сақал тіктеліп отырды. Елегізіп еңсе көтеріп алған сенсең бөріктер қайтадан сұлқ түсті.

Жаңағы қарайғандар тезек теріп келе жатқан мәңгүрт қазақтар болып шықты. Олар өткен жазда қолға түскен тұтқындар еді. Бұл Дүйімқараның туған нағашысының ауылын шауып, он бестен он алтыға енді шығып отырған алты қыз бен он алты-он жеті жасар алты бала жігітті таңдап жүріп атқа өңгеріп әкеткен-ді. Алты

кыз адайдың деген арулары екен. Бетінен қаны тамған, тостаған көз қырдың қызын көргенде, Мәмбетпана өулеті түгел естерінен танды. Бай ауылдың шетінен өупірім көп жігіті тұтқыннан келген алты сұлуды өзара бөлісе алмай, әлі дау-шармен жүрген көрінеді. Алты бала жігітті бұл бай ауылға түсірмей, өз ауылына алып келді. Азғана ағайынын жиып ап өмір қылды. Бұл атанын өзінен үлкен ақсақалы — балгер Аннадүрдіні Мәмбетпанаға жұмсады. Кешегі жорығы мен алты күннің ақысына ана жылы Хорезм шапқынынан қолға түскен ақ інгеннен туған ақ тайлақтардың біреуін берсін, Көкбөрінің басына сойып құдайы берем деді. Қас дұшпаннан қан құстырардай қып өш алып кайтқан соң, інісінің басына ақ түйе сойып айдын асырғысы келді. Аннадүрді Мәмбетпананың ауылына көп айналған жоқ, сол күні кештетіп екі өркеші баладай ақ тайлақты жетелеп кайтты. Ақ тайлақ ауылдың қасындағы шөбі әлі тұяқкешті бола қоймаған астау ойға жайылып шықты. Тұсаулы тайлақты таң атқанша атқа мініп үш жігіт күзетті.

Ертеңіне осы күнді бір айдан бері асыға күтіп отырған ауыл ақ тайлақты жетелеп, Көкбөрінің басына барып құдайы беріп кайтуға аттанды. Алты тұтқынды арқасы қырдай екі көрт түйеге қосып мінгізіп алып жүрді. Ілгерірек аттанған қос аттының соңында екі өркеші дір-дір етіп, ақ жібек желке шудасы желкілдеп ақ тайлақ кетіп барады. Қос жорғаның жүрісіне сыр білдіргісі келмегендей май бүлкілден бір таяр емес.

Аттылы-түйелі қара құрым тізбектің қыр соңында алты тұтқын келеді. Мынау жер қайысқан қалың дүрмектің өздерін қандай күнге тап қылатынын біле алмай, айналаға алақ-жұлақ қарай береді. Ағаш ашамайға кілем жапқан сала мойын қара нарлар ырғала басады. Сұр мойнақ арғымақтар да сес шығармай суси жүйткіді. Сеңсен бөріктері қалқиған сұсты жүргіншілер олар түгілі бір-бірімен де тіл қатыспайды. Қырдың шөбі енді-енді пісіп, адыр-адыр марка жонданып бұйраланып қалыпты. Аспан да апашық. Антарыла қараған алты балаға о да: «Шырақтарым, мен ештеңе білмеймін»,— деп, жалтарғандай сыр ашпайды, жазғы күннің әлі қайратына міне қоймаған жылы шұғыласына малынып жарқырап тұр.

Алты тұтқын қатқыл жонның дүк-дүк дыбысына құлақ түріп, тұяқ сайын қылт-қылт ұшқан аласа ақ шаңға көз тігеді. Көз ұшында садақаға шалынатын ақ тайлақтың әсем екі өркеші ақырғы рет көзді арбап бұлт-бұлт етеді. Ұлы дүрмек бір шай ішім жер жүріп, қара жусанды қатқылға келіп тоқырасты. Қол-аяғы шандулы тұтқын жігіттер жайпақ даланың қалың қара жусанының арасынан қапелімде көзге түсе қоймайтындай осы бір жермен-жексен

оқшау сұр төмпекке жеткенше көресілерін әбден көрді. Жауыр көрттердің пышақтың жүзіндей қыр аркасы қондарын ойып тастапты; комсыз түйенің тері сініп удай ашытып барады. Елдерінен шыққалы еттерінен екі елі жырақ кетпеген қыл арқан кесіп қанталап қалған білектері түйенің изен жүрісінен қайтадан қажалып, бебеулетте түсті. Оларды Көкбөрінің моласына жеткен сонда көрттен түсірген жоқ.

Оқшау молаға келісімен аттың бәрі қантарылды. Жұрт кішкене төмпекті көш жерден шыр айнала қоршап құран оқысты. Қыннан босаған катулы қолдар алақан жайып, беттерін сипады; от шашқан көздер бір сәт момақансып мүлгіп қалды. Жаңа ғана айдаланы тітіренткен айбарлы топ тып-тыныш, моп-момын. Үзеңгінің де сыңғыр-сыңғыр үні тыйылған; күніреніп шыққан зарлы мақам құлаққа талықсып жетеді.

Құран оқылып болды. Қалын дүрмек дүркіреп орындарынан тұрды, ақ топырақ жұғып қалған тізелерін қақты, жаңағы тылсым тыныштық кішкене селдір тозан боп ауаға көтерілді. Енді әр жер - әр жерден қауқылдасқан дауыстар шыға бастады. Екі-үш жігіт моланың құбыла бетіне ақ тайлақты алып келді. Ақ сәлделі молла тағы да алға шығып құраннан қысқалау бір сүре оқып берді. Жұрт тағы да жапа-тармағай жер тізерлеп, қолдарын жайып, құдайы мал қабыл болсын десті. Білектерін түрінген төрт-бес жігіт ақ тайлақты әп-сәтте жайратып тастады. Екі-үш жерден жер ошақ қазылып, қазан асылды. Қара нарлардың қапталында келген кішкене емен кеспектердің суы қотарылды. Бойынан ылғал кете қоймаған қыр шөбінің қышқылтым иісті ашық көк түтіні ұшты.

Алты тұтқын бір сәт уайымды ұмытып, түрікмендердің асы қандай болады екен деп, айналасына қызыға қарасты. Қазактардай ашылып-шашылып жатқан бұлар жоқ. Қазактың асындағыдай қарқ-қарқ күлкі де, өжендескен дау-жанжал да, шырқырап көкке сермеген ән де, тартылған күй де жоқ. Беліне шарқат буып, қыз-келіншек жиылған жерлерді төніректеп, жер бетіне сыймай желпініп жүрген жігіт-желең де көрінбейді. Қатар-қатар үй де тігілмеді, шолпылары сылдыраған қыз-келіншек те әкелінбеді. Шапса, шашасына шаң жұқтырмас арабы қан ағызба арғымақтар да ертеден қара кешке дейін қантарулы тұр. Түрікмендердің бәрі түнерген қалпы; үйге тастаса, біреу ұрлап әкететіндей, бәрі де қылышы мен қанжарын салақтатып асынып келіпті.

Ақ тайлақтың еті табаққа түсіп желініп, тағы да құран оқылған соң, әр тұтқынды екі қолынан екі жігіт жетелеп ортаға алып шықты. Қастарына қолдарында жалаңаш қанжарлары жарқ-жүрк етіп бір-бір мосқал түрікмен келді. Білектерін түрініп алып-

ты. Тұтқын балалар жаутандап жүздеріне қарап еді, канын ішіне тартып қара сұрланып алған катулы кісілер еш шырай бермеді. Төбелеріне төніп келе жатқан қанжарды көргенде алты бала жігіт сілтіден шыққан сүйектей қуарып, көмейлеріне өксік кептеліп, көздері мөлтендеп, буын-буын, жұлын-жүйкелерінің бәрі жидіп, суға түсіп кеткен шөже балапандай дір-дір етті. Катулы түрікмендер қанжардың қынымен желкеден бір салып еді, дірілдері пышак кескендей тыйылып, мойындары ұйып, қалшиып қатты да қалды. Аршынды түрікмендер құлақтан тұқырта тартып, жерге шөкелетіп отырғызды да, екі иықтарын тақымдарына қысып, желкелерінен төніп тұрып алды. Мойындары сорайған жез құманмен су әкелінді, әуелі бастарына су құйылды; қанжары жалақтаған мосқал түрікмендер шаш жібітіп жатқандай, алты тұтқынның бас құйкасын, самайын ысқылап укалай бастады. Антан тұтқындар алақтап айналаға қарайды. Төбелерінде күлімдеген жазғы күннің көзі көлегейлеп қанжар дірілдейді; айналаға қараса, әлгінде ғана далиып жатқан көкжиекті қусыра тарылтып, қалың дүрмек шыр айнала қоршап алыпты. Тан атқалы жақ ашпай үнсіз тұрған көп түрікмен қауқылдасып, тыныш даланы бастарына көтеріп барады; бәрінің де көзі түкке түсіне алмай абырап отырған алты тұтқын балада.

Зілдей жұдырық желкеден нұқып қалды, алақтап отырған алты тұтқын жым болды. Айнала қоршап тұрған жұрт та бір сәт саябырсыды. Мосқал түрікмендер онсыз да зәре-құты қалмай отырған алты баланың жүрегін зу-зу еткізіп, қанжарларын қоныштарына жаныды. Сосын бір қолдарымен тұтқынның маңдайынан ұстап, қылпылдаған ақ алмасты шашқа тигізді. Сыр-сыр етіп шаш сыпырыла бастағанда шиыршық атып жиырылып алған құйка тері жазылып жүре берді. Бірақ жұрт тұтқындардан әлі көз айырмаған жоқ. Көзді ашып-жұмғанша алты тұтқынның шашы алынды. Шаш алғыштар қанжарларын сүртіп, қындарына салды. Алты бала әлі сол шөкелеген қалпы: жұрттың көзі енді бұлардың жалтыр басында. Жаңа ғана шашы алынған көк құйка бастар айналдай жарқырайды; жазғы күннің жылы шуағы шөкелерін қыздырып, маужыратып барады. Айнала қоршап алған қалың түрікмен енді бұрынғыдан да гөрі ентелей түсіпті. Төрт-бесеуі ақ тайлақтың терісінің маңында күйбеңдеп жүр. Жаңағы шаш алып берген мосқал түрікмендер аулақ кетісті. Әрқайсысының қасына тағы да екі-екіден басқа бір мосқал кісілер келіп тұрды. Бұлар да білектерін сыбанып алыпты. Тұтқындардың көкіректерінде тағы да күдік ояңғанмен, бұл жолы қорқыныштан гөрі енді не болар екен деген әуестік жеңіңкіреп, манағыдай емес, тыныш отыр. Қалың көптің ортасында қайтадан гуіл ұлғайды. Жұрттың

коршауындағы алты тұтқынның қақ алдында жатқан Көкбөрінің кішкене төмпегі де бір сұмдықтың боларын білгендей, шашақтанып бой түзеп өскен түздің сойдақ сояу кара жусанының тасасына бұға түсіпті.

Алты тұтқынның көздері ақ тайлақтың терісіне үймелескен көп түрікменде: күнге шағылысқан ақ қанжарлар сыр-сыр етеді, жана ғана көлдей боп жайрап жатқан ақ теріні үзім-үзім қып турап жатыр. Қанжары жалақтаған жас жігіттер кесіп алған терілерін анадайда жер тізерлеп, тұқшындасып әлденені малшылап отырған екі шалдың алдына тастайды.

Көлдей ақ теріден де ештеңе қалмай барады. Әлгінде ғана сол арада айналасына тостаған көздерін төңкере қарап, қаннен-қаперсіз күйсеп жатқан екі өркеші баладай жібек шуда ақ тайлақ теңкііп төңкеріліп түскен қарыны мен қан-жынынан басқа еш белгі қалдырмай біржола ғайып болды.

Қалын дүрмектен бір адым ілгері оқшау тұрған айыр сақал, дойыр кісі алты тұтқынды көзімен атып жеп барады. Мынау кара жусанның қалтарысында жатқан аласа төмpek — оның інісі Көкбөрі. Жау іздеп жалақтап өткен ер еді. Не бір тұтқиылда көк арғымақпен жалғыз тиісіп, жылқыны айырып кете беретін төтен ерлігіне әбден сырмінез болып алған қазақтар оған Көкбөрі деп ат таққан. Дүйім түрікмен де оның азан шақырып қойған Дүрді атын ұмытып, Көкбөрі атап кетісті. Десе дегендей жүрек жұтқан көк жұлын болды. Кейде бұнын өзі дәт қылмаған жортуылдарға аттанып жүре беретін. Біраз жылдардан бері мұнымен қабақтары жараспай жүрген Мәмбетпана тұқымы онашада Көкбөріге: «Сенің қасында ана аған Жөнейіт те батырмын деп найза ұстап жүр ғой», — деп қоятын. Ондай кеу-кеу қошаметке жалаң төстеу жас батыр іштей ылығып, дәлірінкіреп кететін болса керек. Опатына көрінген соңғы соқтығысқа да әлгіндей айдап салма әңгімеге елігіп барған сияқты. Қазақтар түрікменді Үстірттің қыры мен Маңғыстаудың ойы түгілі, Қарынжарық, Аксорқа, Үдек сияқты жайдақ қоныстарынан да ығыстырып, ішер суы, жайылар оты тапшы Қауынды, Қақпақтының ызғыма дөңіне тықсырып тастады. Әсіресе, ызғындай малы бар Мәмбетпана тұқымының өрісі тарылды, қалған түрікменге де күй болған жоқ. Дутар біткен «адыра қалған Айладырды» сарнап, бахшы біткен Маңғыстаудың кара ойын айтып жыр шертеді. Кешқұрым ыстық тарап, сағым кашқанда терістікте сонау жер түбінен Қаратаудың шоқылары бұлдырайды. Сонда түрікмен біткен көлеңкеге кілем төсеп сыртқа отырады. Көк шайды сораптап, көз ұшында мұнартқан атамекенге көздері талғанша қарайды. Ләм-мим тіл қатыспайды. Адам түгіл, мал екеш малға дейін үйреншікті

өрісін өгейлейді де тұрады. Жатқа бұйырмасын деп жаның қалмай торып жүрген жылқың жанбыр мен желде жаудың қолына өзі ығып барады. Ұзын сирақ түйе жануар тіпті қайырғаныңды білмейді, өрісте сонында малшы болмаса, ерте алмайтындай әлжуаз бота-тайлақты шайнап тастап, ежелгі от-суына тартып отырады. Бөрік киген еркек кіндіктің қай-қайсысы да осыны көргенде басына қан шауып, көз алды қарауытып кетеді. Дәл сол сәтте: «Ал, кәнеки, атқа мініңдер!»— десе, бөрі де тілге келместен жүгенге жүгірер еді. Бірақ сондай берекесіз шапқыншылықтан ел де әбден титықтап бітті. Талай үйдің төрінде сенсен бөрікті біте жеп тоздырды. Талай боздақ казактардың ауылының қасында белгісі-берекеті жоқ үйме-жүйме қырғын төбе болып қалды. Женілген елдің талай батырының басына женген елдің иті сарыды. Соның бөрін көре тұра, біле тұра, жау қайда-сын деп атқа қона беруге батырлардың да жүрегі дауаламайды.

Мәмбетпана малына жау тиген сайын: «Бара көр! Қайтара көр!» — деп осыған келеді. Соңғы бір келісінде: «Құмырскадай құжынаған көп әулетің бар, қасыма қол ерт. Әйтпесе, маған да жан керек, жалғыз аттанар жайым жоқ», — деп қайтарған. Батырдан да айдынды бай тұқым айбат асырғысы келгендей үйінен сегіз өрме қамшысын сығымдай қысып, сызданып шыққан. Со бойда Көкбөріге барыпты. Аңғал батыр көне кетіпті. Талай рет жау сонынан жалғыз қуып, Мәмбетпананың жылқысын қайырып әкеп те жүрді.

Мәмбетпананың сағымға шомылған көп жылқысында көз ақысы бар казактардың бірі — Дүйімқара. Бүгінде Адай ғана емес, исі Алшында одан асқан батыр жоқ. Оның қайнына ұрын барған сапарына дейін қазақ түгіл түрікменге де аңыз боп тараған. Қалыңдығының қасына алғаш түнеген түнінде қайын жұртының жылқысына жау тиіпті. Айдауға кеткен жылқысын қайтарып келер батыр таба алмай сасқан ел күйеудің отауына кіріп барады. «Жау тиді» қиқу құлағына тиісімен батыр күйеу жар төсегіндегі жалаңаш қалпы атып шығып, атқа қонады. Тан енді сес берген елең-алаңда жауға да жетеді. Бұлыңғыр таңда жайдақ шауып келе жатқан жалаңаш неменің адам екенін, жын екенін біле алмаған барымташылар жылқыны тастап қаша жөнеліпті. Ертеңіне түсте Дүйімқара жалаңаш етіне алдынан шыққан жылқышының қақпа шекпенін киіп, жылқыны айдап қайынына оралыпты. Сөйткен Дүйімқара бүгінде бір елді ығында жүргізген дігірлеген батыр. Қос балтыры бурадай, уда-дуда, жүн-жүн төсін дудыратып, пініне киім ілмей, белуардан жоғары тыр жалаңаш шабатын оны түрікменнің жылқысына дейін сонадайдан танып, жөнкіле қашады. Бірақ оған да тісін қайраушылар көп-ақ. Оның ауылының да

іргесі тыныш тұрмайды. Әсіресе Мәмбетпана әулеті сойыл жиып, Дүйімқараға қарсы аттандырады да жатады. Екі жақтың да бір-біріне соғымға сойдыртқан жылқысынан соққыға жыққызған жігіті көп.

Бұның сонау бала кезінде екі елдің игі жақсылары бітімге жиылып еді. Жиынға атасы Оғыланға ілесіп бұ да барған. Кеше ғана бірінің жағасы бірінің қолында кетіп, жұлқыласпен жүрген екі жақтың да қабағы қатыңқы, иіні салыныңқы. Пәлен жылдан бергі қан төгістен қай-қайсысы да қалжыраған. Бірақ, екі жағы да жүні жығылғанын байқатпай, дөң айбатпен сырт орай ұшырасып, самарқау тілдеседі. Қараман атаның басына жиылған қара құрым жұрттың ішінде түрікмен жағының ең белдісі әрі би, әрі бай Жұма болды. Көшелі көк мойнақ арғымаққа шалқалап жатып алған кербез байдың артында сүліктей қара арғымақ мінген қаншырдай қара бала жігіт еріп жүрді. Сол — осы кебеже қарын Мәмбетпана. Ол кездегі өңінен тек төнірегін ішіп-жеп отыратын жылан көзі ғана қалпында қалыпты. Андысқан екі жақ әуелі бірін-бірі ықтырып тастағысы кеп көпе-көрінеу даудан бастады. Көк арғымақтың үстінде шалқалап жатқан Жұма қауымның күнбатыс бетіндегі әлдеқашан сыры онып, тек бұдыр-бұдыр бедері қалған дәу қара құлпытасты иегімен нұсқады. Онысы: «Білесің бе, мынау ең көне құлпытасты кім орнатқан?»— деп сұрағаны еді. Адай биі бұған абыржыған жоқ. Екі би беттескен жерде көрі ойылып кеткен көне қабір бар-ды. Қабірдің үстінде жел мүжіп, күн жеп, әбден шөгіп, тек төбесі ғана қылтиған, өне бойында қынадан сау-тамтығы жоқ, жермен-жекпен қойтастын жұрнағы тұр екен, соны мензеді. Жұма шүнірек көзін қыса қарап тұрып қалды. Адай биінің сөзіне шөгі барын сездіріп, қасынан бір шал, бір жігітті тасқа жұмсады. Жұрттың бәрі енді сол кішкене тасқа ентеледі. Екі түрікмен кішкене тасты ана жағына да шығып қарады, мына жағына да шығып қарады, ештеңе көздеріне түспеді. Жұмаға қарап иықтарын қикандатты. Адай биі қасындағы бір серігіне иегімен тас жақты сілтеді. Ол орнынан тұрып тастың қасына келді. Кішкене қойтастын құбыла бетіндегі ұйысып өскен қалың қынаның арасында енді болмаса ізі жоғалуға айналған алшын таңбаны көрсетті. Екі түрікмен: «Көрдік, көрдік» дегендей бас изесті. Екі бидің әр қимылын көз жазбай бақылап тұрған халық бір гу етті. Адай жақ бел алып масаттанып дуылдаса, түрікмендер опынып бас шайкасты. Жұма казактарға бұл жер менің атамекенім деп иық көрсетейін деп еді, адай жағы бұл жерді алшындар сендерден де бұрын иеленген деп қарсы дау айтты. Екі жақ бұндай теке тірестен ештеңе өңбесін біліп, енді бопсаға көшті. Түрікмендер казактың жерді алғаны-

мен қоймай, қайда көшсе де өкшелеп, малын малша, жанын жанша қиып, елді тоздырып бара жатқанын бетке басты. Қазақтар діні басқа, тілі басқа қалмақтан бас сауғалап ағайын деп келгенде түрікменнің алдарынан қару ап шыққанын, соғыстың содан тұтанғанын салық қылды. Бұл енді шіренісу емес, бір-бірінен сөз тартқаны еді. Екі жақтың тілмарлары да әнгімені ушықтырмай, майдалай-майпаздай жөнелді. Жеті жұртты ел қылған, жеті жұртты жер қаптырған Манғыстауды шұқылай берсең, қай халықтың да моласы табылатынын айтып, өткен өреуіл, қалған салауат десті. Атырау мен Аралдың, Сағыз бен Қарабұғаздың арасындағы көл-көсір ала қырдың адайдың да, айладырдың да еркін жайлауына жететінін айтып тыныш тірлікке, ағайыншылыққа пәтуаласты. Екі жақтың да аузы дуалылары қауымның терістік бетіндегі шындағы кеуекте жатқан Қараман атанын басына барып құран ұстасып ант берісті.

Одан бері де көп заман өтті. Сонда ат ұстауға барған бұлар да азамат болып, атқа мінді. Заман өзгерді, заң тозды деп, баяғы бітімді комсынатындар да шықты. Ондай әнгіме ең әуелі сол бітімді өз көзімен көріп, өз құлағымен естіген Мәмбетпана ауылынан өрбіді. Сол әулеттің молласы Дегенеахун адай мен айладырдың бітімі кезінде бір арам айладан болды деген қауесет таратты. Адай мен айладыр кім жазықты болса, соны жазала деп, әулиенің басына жығылып, анттаспақшы болған деседі. Алдымен ант-су ішетін адай жағы қулық істеп, астарына қара ат мініп, ерінің басына етік тігетін біз шаншып барыпты да: «Е, әулие, қараны атсаң, қара атты ат, біз айыпты десең, бізді ат!»— депті. Сонда ердің басындағы біз анадай жерге ұшып кетіпті, қара ат табанда қатыпты. Бұны көріп тұрған екі жақтың ақсақалдары: «Әулиенің өзі де кінәні адайға да, айладырға да артпай, тар заман, қысталаң халге аударып, көрін қара ат пен етік тігетін бізге түсірді, енді екі елдің жауласатын жөні жоқ!»— деп бітіммен тарасыпты. «Адай әулиенің көрінен айламен құтылды, бірақ жерінен айырылған елдің кегінен тек қанмен ғана құтыла алады, сүйекке түскен таңбаны тек қан ғана жуып кетіреді»,— дейді Дегенеахун. Молланың бұл сөзіне елден бұрын Мәмбетпана ұйыды.

Ол содан бастап соңғы кезде іргесі тыншып, ең жайлау бастаған адайдың шашау шыққан жылқысын тақымға басып, шетірек қонған ауылын шауып кетуді кәсіп қып алды. Қарап жатар адай ма! Қан төгілді, намыс қозды. Екі ел тағы да сойылға жармасты. Баяғыдай қалың қол жиып, қаһар салыстырысатын майдандасу азайып, оның орнына оқшауға тиіп, оңашаны тонайтын бөрібасарлық көбейді. Әуелі жылқыға қамшы, жылқышыға сойыл

тиді, сосын батырдың басы шабылды, шалдуар жағалас аруакқа шапты. Алғашқы кездегі итіркылжынға ыңғай бермегендер де амалсыз айбалта ұстады. Жөнейіт те екі ел арасы осылай ушығып тұрған тұста атқа мінді.

Екі елді керістіретін де сөз, келістіретін де сөз. Дауға найза араласты-ақ келісім жоқ, кетісу бар. Келістірер сөз тек кемеңгердің көкейінен шығады, алжастырар айбалта кез келген тентектің тақымында жүр. Тентек күнде туады, кемеңгер мың жылда бір туа ма, жоқ па, туа қалса, өншен қылышқа жақын қыршанқысы көп қырсық ел оған тізгінін бере ме, жоқ па?.. Беймәлім дүние. Ендеше, ол шапса, сен де шап! Ол қорласа, сен де қорла! Алдырып жатып ақылгөйсiген кемеңгерлік құрысын! Жөнейіт атқа мінгенде, осындай қатты тұтыммен мінген.

Дүйімқараның да қорлығы асып барады. Малды алғанымен қоймай, ылғи арға тиіседі. Жау қуып шықтым деп ауыл шабады. Жылқыны іргеге матап тастап, қызылды-жасылды кілемді күлге төсеп, олардың біріне де тимей, етегін жел ашпаған қыз баланың намысын шашады. Бұл бос кергілес, итіркылжыннан бойын тысқары ұстап, араласпай жүр еді. Ана бір жыл аталы бір ауылға көріскелі бара қалды. Бүкіл жалдың басын бір өзі толтырған іргелі ауылдың кеудесінде жаны бар пендесінің бәрі сыртта сенделіп кеткен. Еркек біткен өз бармағын өзі шайнап, тістеніп алған. Әйел жағы шаштарын жұлып азан-қазан. Ауылдың алдында көген басында жиырма-отыз бойжеткен қыз жерден басын көтермей, беттерін тырнап, шаштарын жұлып, қызылала қанға батып өкіріп жылап жатыр. Той-томалакқа үйірлігі шамалы түрікмен жыл он екі айда бір келетін құрбан айтта ғана бір жасап қалатын. Бұл ауылдың да еркек жағы бүгін танертен Мәмбетпана ауылындағы сайысқа ат қосуға, палуан күрестіруге кетіпті, ауылда қалған қыз-қырқын бастанғы жасап, өткеншек теуіп, мөре-сөре боп жатқанда Дүйімқара бастаған қалың қол сау ете түскен. Адам түгіл, құдайды да ұмытқан айлаңкес батыр өткеншектердің арқанын киып, қыздардың бәрін ауылдың қаласына алып шығыпты, қолдарына жабысқан қатын-қалаш жағын қамшының астына ап, байлап тастаған. Ауылдағы қыз біткенді көгеннің басына апарып, сонындағы қолына қорлатып, құмарларынан шыққан соң, бәрінің де қол-аяғын матап, етектерін басына түріп, қоламта құйып кетіпті. Жау тиді хабарды естіген еркектер жалма-жан аттарына мініп, шапқылап жетсе — жау әлдеқашан ұзап кеткен, орнында мынау маскара қалған. Еркектер үйлеріне де кіре алмай, ойран тиген қатын-баласына тіл де қата алмай, аттарының тізгінін ұстап, бармақтарын қыршып, өз қандарын өздері жұтып қатқан да қалған.

Көшерін жел, қонарын сай білетін мұның халқының жылқы бары болса, қыз ары емес пе еді. Ол байғұстын одан басқан төгетін, жан қиятын не асыл, не ардақтысы бар! Жөнейіт азан-қазан ауылдың зарын тындап тұра алмады. Аттын басын терістікке бұрып, ағыза жөнелді. Бір уақытта барып артында қалың дүсір келе жатқанын байқады. Бағанағы ауылдың бар еркегі атқа мініп соңынан ергенін сонда білді. Бұл содан бері ат үстінде. Содан бері исі түрікменнің Дүйімқараға қаны катулы. Бірақ түрікменді өшіктіріп алдым-ау деп айылын жиып жүрген Дүйімқара жоқ.

Өткен жазда жылқысына тиген жауды қуа-қуа Қакпактының дөңіне шығып кетіпті. Түрікмендердің қалың ортасына тым сұғына кіріңкіреп кеткеннен кейін байқап, астау ойдың маңында отыратын жалғыз үйлі түрікменге кеп қонады. Есер батыр түрікменнің үйіне құдайы қонақ боп келген кісіге қиянат жасауға болмайтын мұсылмандығына сеніп қонды ма, жоқ, әнгүдік неме, маған кім тиетін еді деп ойлады ма — оны бір Алланың өзі білсін! Жатарда қонағы түзге отыра кеткенде, үй иесі керегенін басында ілулі қалған қылышын ап, қынабына желім құйып қояды.

— Ит те болса, қонағың ғой, — деп әйелі қолына жабысқан екен, қағып жіберіпті.

Мейманның көзі ұйқыға кете Мәмбетпанаға хабаршы шаптырады. Хабар тиісімен Мәмбетпана Көкбөріні алдырады.

Жөнейіт ақ тайлақтың терісі жатқан жақта, ішінде Дегене молла бар айғыр топтың ортасында тұрған Мәмбетпанаға көз тастады. Мәмбетпана күннің ыстығына шыдамай, алаулай қызарған етшең бетін бір қырын салып, молланың аузына телміріп қалыпты. Дегене-ахун ақ шәйі сәлдесінің бір ұшын жымырып ұстап ап, ұзын-сонар шарифатқа түсіп кетсе керек. Қастарындағы төртбес дудар бөрік тым еңсесі түсіп, төмен иіліп кетіпті; молла сөзіне ден қойған боп, шұлғи береді. Тек Мәмбетпананың көкала сенсені ғана құдайыда емес, жиын-тойда тұрғандай әуелеп қарайды, білектей-білектей күрен бұғағы негін тіреп шалкалап қалыпты. Әрине, былтыр алдына Көкбөрі барғанда бүйтіп аспандап қараған жоқ. Ол әдетте өзімен теке тірес кісілермен ғана қабағына сыз жиып сөйлеседі. Басқаларға түсі жылы, дастарқаны кен. Көкбөрілердей алдауына онай көнетін ақ көйлек кісілерді көргенде анау білекпендей бұғак жіптіктей боп кетеді, дағара бөркі де бүйтіп көк тіремейді. Ебдейсіз етженді денесін де ширақ ұстап, шапшаң қозғалып, лыпып сөйлейді. Сөзі реті де мап-майда. Адуын батырға: «Ал, қапы қалма, Көкбөрі. Алдыңда адайдың ең мықтысы; кетіп барады. Жырынды неменің енді тап осылай онай қолға түсе қоюы екіталай. Қимылдап қалар кезін осы!» — деген

соң, ол сірә атына мінгенше асығады ғой. Арамдығына найза болмайтын Мәмбетпана батырдың мәрт мінезінен қорқып, Дүйімқараның қынабына желім құйылғанын, әрине, айтпай бүгіп қалады.

Таңертен шайланып-жайланып барып жолға шыққан Дүйімқара тап осы араға, мынау кішкене қоңыр төмpek жатқан көне қауымның өкпе тұсына келе бергенде артынан ақ бұрқылдақ шаң көреді. Дәу де болса қуғыншы шығар деп ойлаған Дүйімқара ала тірсек қара атының тізгінін кілт тежеп, талтайып тұра қалды. Қуғыншыны тұлға-тұрпаты анық көрінетіндей жерге жақын келтіріп, кім екенін білген соң атынан түсті; шылбырын қарына іліп, түзге отырды. Ойнақшыған көк арғымақ таптап кетердей, дәл көк желкесіне кеп кідірді.

— Дүйімқара, тұр орныннан!

Дүйімқара елең еткен жоқ, отыра берді. Қамшысының сабымен алатағанақ жерді бір нұқып қалды да, уысын толтырып, кесегі аралас топырақ алып ауына апарды. Сосын орнынан тұрып, қуғыншымен түз киімінің бауын байлап тұрып сөйлесті. Екі ат бір-біріне едірендеп, құлақтарын қайшылайды. Мына басынғанға шыдай алмай, ызаға булығып қалшылдап тұрған қуғыншының қолындағы қылыш күнге шағылысып дір-дір етеді. Көмейіне кермек толып, үні де шықпай қалды. Дүйімқара майтопырақ жұғып қалған қолын тізесіне сүртіп, атына беттеді.

— Шық жекпе-жекке!

— Болсын, бала.

— Қылыш?!

— О да болсын.

Бұндайдың талайын көріп, әбден сыралғы болып қалған екі арғымақ ытқып кері шегіністі. «Әй, шәуім бас қазақ, кәлланды күзгынға мұжытармын», — деп Көкбөрі қалшылдайды. «Шүлдіреген шақша бас неменің құтырғанын-ай», — деп Дүйімқара тістенеді. Екі арғымақ андысып тұр. Екі батыр айбат салыстырады. Дүйімқара жай әншейін насыбай атысқалы тоқтағандай жай-баракат, нығыз. Көкбөрі де тайсалар емес, тап берер сәтті күтіп жалаңдап тұр. Айдала. Құла дүз. Араға түсер, араша сұрар ешкім жоқ. Батырлар беттескен маңайда шөп арасында ұясы болуы керек, қырдың бармақтай қотыр торғайы екеуінің біресе о жағына, біресе бұ жағына шығып шыр-шыр етеді... Суға өріп бара жатқан бір үйір қара құйрық екі аттыны көргенде естері қалмай, айдаладан беже жөнелді. Екі адамның оларға алаң болар мұршасы жоқ. Олардың көзі бір-бірінде. Кабақтар түюлі. Шықшыт еттері жиырылып, сақылдаған тістерін күшпен әзер басып тұр. Қан қарая түсті.

Көк арғымақ карғып кетті. Ақ алмас зу етіп ағып өтті. Қара ат жалт беріп бұғып қалды. Артынша ытқып сырт айналды. Көкбөрі сенсен бөркін көзіне түсіріп, тағы емініп келеді. Дүйімқара қынға қолды енді салды. Әншейінде лып етіп әуеге ойнап шыға келетін қайқы қылыш тапжылар емес. Дүйімқара аңдысқан жауынан көзін айырмай, тағы да тартып көрді. Қылп етпейді. Жон арқасына шып-шып тер шықты. Ту сонау кара бақайына дейін сүп-суық бірдене жүгіргендей болды. Алқымын әлдеқандай бір ащы кермек тырнап барады. Көкбөрінің қылышы жарқ-жарқ етіп төне түсті. Дүйімқара енді қылыш суырам деп әуре болмай, қынабымен түгел ағытып алды да, көк арғымақтың құлағының үстінен құлаштап сермеп қалды. Шекесіне қан шапшып, көзінің алды ию-кию араласып, асыр салып жүрген теңбіл-теңбіл дөңгелектерге толып, көк ала тұманданып тұрған Дүйімқара анадай жерге саулап ағып түскен екі жай отын көрді. Қынабын қайта тартып алды. Көкбөрінің қылышы бел ортадан қак бөлініп жерде жатыр.

Екі батыр оларға бір қарап қойысты; енді үн-түңсіз тіс қайрасып, жақындаса берді. Екі ат кегежектеп бастарын қашыртады. Міне үзенгі қағысты, екі темір бірін-бірі сірә аяр ма, шақыршұқыр тістелесіп жатыр. Қылыш та, қамшы да жайына қалды. Бұғанадан мытып ұстаған тегеуірінді шеңгелдер жазылар емес. Шірене тебінген үзенгілер аттардың тірсегін майыстырып, жерге сіңіріп жіберердей. Екі жануар бір-біріне шошына қарады. Екі адам болса бір-біріне кенеше кадалып алған. Киімнің дардар жыртылғаны, өкпелердің өліп-өшіп алқынған демі, шақыршұқыр қайралған тістер, мүнкiген тер иісі ию-кию араласып, екі жылқының басын айналдырды. Адамдардың капелiмде айқасты доғарар түрі көрінбейді. Аттар тәлтiректеп зорға тұр. Кенет көк арғымақтың шоктық тұсы жан шыдатпай тызылдап ала жөнелді. Жануар құлындағы даусы құраққа жетіп, шынғырып жіберді. Күтір етіп бір уыс жал үзілді, көз алдын кара мұнар басып, есеңгіреп кеткен жылқы бір уақыттарда барып көзін ашып еді, арқасы босапты. Көз алдынан от саулатып әлдене ағып өтіп, анадай жерге барып түсті — қылыштың сынығы. Сол екі ортада біреу тізгінін оқыс жұлқыды. Жалт қарады. Екі адам енді жерде алысып жүр. Анадай жерде қылыштың қалған сынығы күнге шағылысады. Бірін-бірі алма-кезек аударып, итжығыс түсіп жүрген екі дұшпан ыңғайға келгенде қылыштың сынығына екеуі бірдей таласа қол созады. Бірақ бірін-бірі жібермейді. Арсы-күрсі алысып жүрген екі адам тағы бір жаққа аунап кетеді де, ақ алмастың жарқылдақ сынығы көзге оттай басылып, сол орнында қала береді.

Шірене тартқан қайыс тізгін көк арғымақтың мойынын ауыртып тастады. Кенет тізгіннің бір ұшы шолтаң етіп, көзінің алдына кеп ұрды. Ат анадай жерге бір-ақ ытты. Бұрылып артына карап еді, төсі жүн-жүн дәйі кара кісі бұнын иесінің кеудесіне мініп алыпты. Қылыштың сынығы ақыр соның қолына түсіпті. Мұнын қайыс тізгінін шорт кесіп ап, иесінің қолын байлап тастапты. Енді өзінің қыл шылбырымен аяғын буып жатыр. Көкбөрі бақырып-шақырып бірдене дейді. Оны құлағына қыстыратын Дүйімқара ма — көзіне құйылып бара жатқан ашы терді шынашағымен қағып жіберіп, ырс-ырс дем алады.

Көк арғымақ шыр айнала шапқылап жүрді де қойды. Иесіне барайын десе, төбедей боп төсіне мініп Дүйімқара отыр, алақандай ала көзін айналасына төнкере карап қояды. Көз жетер жерде кара жоқ. Күншығыс жағындағы қоңырлықтан өне боіын қына басып кеткен төрт-бес кара тас қылтияды. Ескілікті моланың орны. Дүйімқара орнынан тұрды. Қасында жатқан қылыштың сынығын өзімен бірге ала кетті. Тастардың қасына барды. Біреуінің көрі ойылыпты. Ит-құс алып жеген бе, қураған қаңқа сүйектің жұрнақтары сыртқа шығып қалыпты. Көрдін үсті ойпаттанып шөгіп кеткен. Дүйімқара көк шұлан көкірегін қамшының сабымен қышыр-қышыр тырнап қойды. Сосын қол-аяғы байлаулы жатқан Көкбөрінің қасына қайтып келді. Ақырып әлдене делі, Көкбөрі де ақырды. Дүйімқара сүйрей жөнелді. Қыл шылбырдың ізінен бұрқыраған шаң көтерілді. Ойылған көрдін қасына апарды. Сосын сәл кідіріп әл жиды да, Көкбөріні қос қолымен балаша көтеріп алды. Әрлі-берлі шайқап-шайқап ойылған көрге бір-ақ атты. Өзі кейін ытқып кетті. Көрдін үстінен тозақ бұрқетті. Жер астынан тұншыға айқайлаған дауыс шықты. Көк арғымақтың жон арқасы дір ете түсті. Көрдін айналасын шыр айнала тепкілеп, топырақ құлатып жүрген Дүйімқараны көрді. Ала шаң... Жан ұшырған айқай. Көк арғымақ шұрқырап бір кісінеп алды да, қатқыл кара дөңді дүнк-дүнк төмпештеп, кейін қарай шауып жөнелді.

Көк арғымақ ер-тұрманын бауырына алып бос келген соң, онсыз да май ішкендей болып отырған ауыл бір сұмдықтың болғанын біле қойды. Еркек кіндік атқа мініп, Көкбөрінің сүйегін жиып қайтуға шықты. Ішінде Жөнейіт бар бір топ адам ертеніне осы араға жетті. Көрі ойылған кара тастың маңы ғу-ғу, көк шыбындар құжынап жүр. Аттарынан түсіп, ентелей басып келіп еді, көр түбінде — Көкбөрі. Көкірегіне тас құлапты, топырақ басыпты. Топырақтан шығып жатқан бет-аузына шыбын үймелепті. Анадай жерде жазғы күннің нұрымен көз ұялта жарқырап Көкбөрі қылышының сынығы жатыр. Дүйімқара Көкбөріні бауыз-

дап та өлтірмей, тірідей көрге көміп кеткен. Жөнейіт мына сұмдықты көргенде, тұқым-тебері түгел құрып кеткенше Дүйім-қарадан бұдан да өткізіп кек алмай тынбасқа ант қылған-ды.

Көкбөрінің моласын шыр айнала қоршап тұрған қалың дүрмек оқыс дүр ете қалды. Жөнейіт ойынан серпіліп, басын көтерді. Қолдарына ағарандаған бір жапырақ тері ұстаған алты жігіт қалың топты жарып өтіп, тұтқындарға беттеді. Манадан бері білектерін сыбанып әзір тұрған мосқал еркектер алты баланы құлақтан тартып шөкелетіп, жерге бұқтырды; алты жігіттің қолдарындағы теріні алып, тұтқындардың басына жапты. Әлі ылғалы бойындағы жып-жылы тері жана ғана шашы алынған жалтыр басқа жабыса кетті. Тұтқын балалар бұның не екеніне түсіне алмай, айналасына әлі алақтап отыр. Қолдары жып-жып еткен мосқал еркектер терінің жиегін шыр айнала бүрмелеп қойған көн тартпаны шірене тартып, сықситып таңып тастады. Жана ғана дені жайылып отырған бастар қайтадан зіл тартты. Жылы тері шекелерін солқылдатып сорып ала жөнелді.

Алты тұтқынды қайтадан екі көртке бөліп мінгестірді. Жұрт та жапа-тармағай аттарына жүгірді. Ұлы дүрмек енді қайтадан ауылға бет алды. Бедірейген кара дөңде тұяқ сайын қылт-қылт шаң өрді. Екі көрттің сол баяғы изен жүрісі. Тұтқын балалардың көздеріне тер құйылды. Сүртеіін десе, қол кісендеулі. Бастары да солқылдатып алып барады. Шақырайған жаздың күні қақ төбеге барып шалжиып жатып алыпты. Ұлы дүрмек көп озып кетпей, бұларға айналсоқтап келеді. Ауылдың өзі жер түбінде қалса керек. Қақпақтай кара дөңнің әр жер-әр жерінен самсап әлденелер қарауытады; қастарына келгенде сағым зорайытқан бұталар боп шығады.

Екі көрттің кара қайыс мойындарынан тер жылтырады. Тақымдары да удай ашиды. Кенет тұтқын балалардың бірі артындағы тұтқынның кеудесіне екі шекесін алма-кезек ұрғылап шыңғырып жіберді. Ақ тайлақтың терісі күнге күйіп тырысып барады. Қаудырлап кеуіп жатқан түйенің көні бас сүйекті сытырлатып шаға түсті. Қазір-ақ ұн қылып уатып жіберетіндей. Басқа тұтқындар да бебеулей бастады. Манадан бері алда кетіп бара жатқан аттылы дүрмек арттарына қарап, тұра-тұра қалысты. Көздерінен жас парлап, кісендері шақырлап, қалшылдап-дірілдеп, арпалысып жатқан алты тұтқынды көргенде көп атты: «Я, аруак!»— деп ауылға қарай топырлатып шауып ала жөнелді. Көрттерді жетелеген екі мосқал түрікменнен басқа ешкім қалмады. Алты тұтқын айдалада ауыз жаппай сарнап келеді.

Олар бір апта бойы осылай зар илеп, шыңғырды да жүрді. Сосын бастарына шаш шықты, ол түйенің көнінен өте алмай,

кайтадан бастың құйқасын тесіп кері өсті. Алты тұтқын елі қайда, жері қайда екенін білмейтін мөнгүртке айналды. Жүре-жүре тілден де айрылды. Түйемен бірге өреді, түйемен бірге келеді. Жөнейіт былтыр, бауырларының қандай күйге ұшырағанын Дүйімқара өз көзімен көрсін деп, екі тұтқынды адай арасына апарып тастады да, былайғы төртеуін осы ауылдың түйесін бағуға, тезегін теріп, суын тасуға алып қалған-ды.

Тезек теріп қайтқан мөнгүрт қазақтар ауылға келіп ошақтың басына қаптарын төгіп жатыр. Қарауыл төбенің басындағы шолғыншы тапжылар емес, қаққан қазықтай серейіп әлі тұр.

III

Бұл Дүйімқараның нағашысын шауып келген сол сапарынан бері жортуылға шықпады. Ойлап отырса, күні кеше аты күркіреген Ер Оғыланның тұқым-теберінде бұдан басқа батыр қалмапты. Жас деген жер ортасынан ауып барады. Баяғы дабырық болмаса, көптен бері жекпе-жек түскен жері жоқ. Қазір қауқарының қандай екенін де шамалай алмайды. Соңынан шыққан ізбасары тағы жоқ. Үлкен ұлы Қылыш сексеуілдей мығым қайыс кара болатын; әрі қылышкер, әрі найзагер, көздемей көзден тигізетін мерген еді. Жастайынан жауға ертіп барам деп ертерек мерт қылып алды. Қазір ауылдың алдындағы кара жалдағы қауымда. Одан кіші ортаншысы Алпан аяғына мінген соң-ақ жұдырығына жалынды, ауылда одан зәбір көрмеген бала мен ит жоқ, сонысы үшін аттың бауырына алып талай сабаған. Ерегіспе болғанымен, о да еліккіш, әсіресе дау десе, жанжал десе, жаны қалмайтын, ылғи оқтың өтінде жүретін Көкбөріге құмар-тын. Соған ерем деп ақыры сүйегі жиюсыз жат жерде қалды. Кенже ұлы Дәулет анадан келбетті, тұлғалы болғанмен, үгілме көңіл үлпілдектеу туды. Екі иығына екі жігіт мінгендей жоталы. Той-томалақта жауырыны жерге тимейді. Тостаған көз, торсық шеке, түрікменге бітпейтін бидай өң; екі бетінен қан төгіліп, албырап жүреді. Жүндес қабағын ылғи нұр шашырап тұратын қонырқай көзі жұмсартып жібереді. Өзін осы төңіректің итіне дейін жақсы көреді. Әншейінде атты жолаушы көрсе, бір көш жерге дейін үріп қуып тастайтын қырдың сақ төбеттері Дәулеттің аяғына жығылып, бұлаңдап сала береді. Баласының қыз-келіншек жағына да өтімді сыбысы құлағына шалынып жүр. Қаза болған бір жігіттің жесірімен қабак жарастығы барын естігенде, шақырып ап, онашада сыбағасын берген-ді. Қанша салқам сері боп жатса да, одан басқа бетіне қатты барған жері жоқ.

Бұл тұқымда оның соңына көп түсетін Көкбөрі еді. Адай, түрікменді аударып қондырғандай айбат, атағы болғанмен, ағайын арасында ауызының дуасы шамалы әңгүдік батырды көбінесе-көп бай ауыл жақ алдарқатады. Інісімен басы қосылған жерде ылғи кермар сөйлесіп қалатын көрінеді. Көкбөріге Дәулеттің тұла бойынан ештеңе ұнамайды. Еркектен гөрі әйелге лайық нұрлы көзін де, жау тиіп жатса да жайбарақат мінезін де, сөйтіп отырып сүйегінді шағатындай шақпа тілін де сөлекет көреді. Әсіресе оның әрнемеге бір құмартатын әуейлігіне ыза-сы келеді. Еркекке найза мен қылыштан басқа не өнер керек. Қолыңнан келеді екен — қол баста, жау шап, келмейді екен — ақ таяқ ұстап қой бақ. Ал Дәулет кішкентайынан бахшы, дутаршы десе, есі кететін, жасы он бестен асысымен-ақ көшелі күйші боп алды. Бұл өңірде одан асқан дутаршы жоқ. Ана жылы сонау Ташауыздан ел аралап келіп кеткен Яхия бахшы да жас жігіттің өнеріне таңдай қағыпты деседі.

Жөнейіт әуелден атүсті жүрісте кетіп, жиын-тойдан, жын-жыбырдан жырақ жүретін кісі-ді. Әке болып баласының алқаға түскенін әлі көрген емес. Үйінде өзі барда баласы қолына дутар ұстамайды. Бұл әулетте оның қасына еріп, жыртысын жыртытын жалғыз Аннадүрді ғана. Жөнейіт баласының сауықшыл мінезін ішінен құп көрмейтін. Әне бір жылы Аннадүрді адайға ертіп апарып тартысқа түсіргенде небір айтулы күйшілерді жерге қаратты, тек өзі шамалас бір жас күйшімен ғана тең түсті деп бөркі дағарадай болып келген соң бұ да масаттанған. Со тұста Көкбөрі әбден долырды. Атақты батыр тұқымының төлі бола тұра, жын ойнақтың кеу-кеуіне ылығып кеткен інісіне өкпесін айтып бұған келген-ді. Жоғары да шықпай, табалдырықтың қыр көзінде жүрелеп отырып ап, өндіршегі өрттей қызарып, таусыла сөйлеген-ді.

Бұның баласы дутаршы, бахшыдан не қадір, не қасиет іздеп жүр? Атқа мінген есі дұрыс бөріктіні көрсе, бөрлігіп қалатын дұшпан елдің өзі дутаршы мен бахшы барса, әншейін сайқымазақ диуана келгендей айылын жимайды. Оғылан тұқымынан біреу аттаса, ісі адай ереуілдеп ер-тұрманын ала жүгірмес пе еді. Жөнейіт батырдың баласы Дәулетті көргенде қылп еткен қазақ болмапты. Ал, Дәулет, жын иектеген жел көкірек неме, талай рет намысыңды қасып, насырыңды төгіп отырған елге нағашысының ауылына барғандай айлап жатып, тайрандап қайтты. Есі дұрыс елдің еркегі түгіл төмен етек ұрғашысының да осынша намысыздыққа дәті шыдар ма? Дәулет болса адай барып, ақ орда құлатып келгендей бұтына толады. Ал Аннадүрді: «Біздің Дәулет-жан дутар шалғанда, ата жауымыздың өзі «әй, бәрекелде» деп

аркасынан какты», — деп санын шапалақтайды. Жау мақтады деп осынша елірген бұл ақымақтарды ез дейсің бе, ер дейсің бе? Ол немелердің орнына түрікменнің бір батыры барып күшін көрсетсе, қазақтар өліп жатса да «Әй, бәрекезде» дер ме еді. Күйші, өленші дегендерін де күлімсіреген еркекке емешегі құрып, есі кетіп қалатын жел қуық ұрғашы сияқты ғой. Солардан не пәтуа табылады. Әй, намыстың найзадан басқа қорғаушысы бар ма, тәйірі! Күні кеше бір жиынның үстінде бұл не қып жүргенін деп бопса айтып еді, інісі миығынан күлді. Жайына қарап отырмай: «Аға-ау, күпсініп, көкірегіңізбен жер айырып барғанда көп болса бес-алты қазақты өлтірерсіз, бір үйір жылқыны үркітерсіз. Сол бес-алты бейкүнә пенденің жайбарақат өз тіршілігімен жүргенінен, сол бір үйір жылқының өз өрісінде жайылғанынан сіздің намысыңызға шок түсетіндей не бар?» — деп кейуаналық айтады. Бұл атаның аруағын айтса, ол: «Қапысы кетіп құрыған ата-баба жоқ, тұстарында алысқанмен олар да алысып, жұлысқанмен олар да жұлысқан шығар; қазір қолыңыз қышыса, кешегі ата-бабаны көрден қозғаған да сауап па екен?» — деп кекетеді.

Інісінен әбден түніліп келсе керек, сөйлеп отырғандағы қан күрең өңі сөзін бітіргесін бірден түтігіп кетті. Көкбөрі сөзін түгел айтып болған соң, тойдағы Дәулетке шақырту жіберді. Інісін: «Бала ғой, бүйтіп қашанғы жүрер дейсің? Кезінде ақылға келер», — деп шығарып салды.

Жөнейіттің тап осы жолы баласының бетінен қақпағанына өкпесі қара қазандай боп кетгі білем, Көкбөрі содан қайтып бұл босағадан аттаған емес. Бұл да Көкбөрі өлгенше Дәулетті сауық-сайраннан тыйған жоқ.

Інісінің басына барып ақ тайлақ сойып, құдайы беріп келген күні ел тараған соң үлкен үйге баласын алып онаша жатты. Үсті-үстіне жұлдыз саулаған жаздың түні еді. Туырлықта, үзікте шілделік шырлайды. Ауылдың анадай шетіндегі қара құрым күркеде алты тұтқын бебеулейді, сарнап-сарнап ап шыңғырады, тістерін қайрап ышқынады, сөйтіп біраз азапқа түсіп, ең соңында ештеңе өнбеген соң өкіріп кеп жылайды. Жерге аунап домалайды — кісенде де тыным жоқ, шылдыр-шылдыр. Жылқылар құлағын қайшылап едірен-едірен етеді, түйелер күндегісіндей күлге шөгіп күрт-күрт күйсеп жатпай, ербиіп-ербиіп тұрып алған. Бүкіл ауылда көзі ұйқыға кеткен бір адам жоқ — есінегеніне шейін естілетін киіз үйлерден қорылдаған дыбыс шықпайды. Жымжырт. Баласы қайтер екен деп, бұ да көп уақытқа дейін тіл қатпады. Дәулет теріс қарап, бүкшиіп жатып алды. Дөң үстінің түн салқыны бар. Түрүлі іргеден лап қойған қоныр салқын денесін шымырлатты. Жөнейіт сыртқа құлақ түрді. Ауыл тым-тырыс.

Құрым күркедегі тұтқындардың ғана жақтары тыйылар емес. Алтауы бірдей қосыла сарнайды, қосылып шынғырады; кісендерін сылдыратып, төбелерін төмпештейді. Күркені күзетіп тұрған қарулы жігіттер жекіген рет жасап әлденені мінгірлейді. Оларын демдерін ішіне тартып, төнірекке құлақ түріп жатқан жымжырт ауыл естігенмен, арпалысып жүрген тұтқындар естір емес.

Жөнейіт басын көтеріп, баласының төсегіне көз тастады. Дәулеттің иығы бүлк-бүлк етеді. Мына неме жылап жатқаннан сау ма? Көкбөрі көмілген қабірді көргенде беті аппақ шүберектей боп, жыламай да, сықтамай да бозарып тұрып қалған. Мынау айдаладағы алты тұтқын шеккен азап ағасының өлімінен гөрі қабырғасына қаттырақ батқаны ма?

Көкбөрінің айтып жүргенінің жаны бар болмасын, осы неме дутар мен думанның соңында жүріп, елдің намысы, атаның аруағы дегендерді атымен ойына да алмай жүрмесін. Дұшпанның қысастығына қысастықпен жауап бере алмаған еркекке сенсең шығындап бөрік кигізгенше, біржолата әтек қып ақталап жіберген дұрыс. Ендеше, Дәулет мынау ауылдың желкесіндегі жау бөлтіріктердің қалай ұлығанын мәңгі бақи құлағында қала-тындай боп әбден естіп алсын.

Жөнейіт үстінде жатқан торы ала торғын көрпені көкірегіне тартыңқырап, қымтанып жамылды.

Ертеңіне шай үстінде бұрынырақ тұрып сыртқа шығып кеткен баласын қайта шақырып алды. Дәулет өзінен-өзі қысылып, көзінің алды күлбіреп, өні қуаң тартыпты. Әкесінің кесесіне торы ала құманнан толтыра шай құйып бергені болмаса, тіктеп қарамай сүлесок отыр. Өз кесесіндегі көк шай әлдеқашан суып қалды. Жөнейіт соның бәрін көзінің астынан аңдып отырды. Баласына бұл жолы да ештеңе демеске бекіді.

Екі-үш күннен соң Жөнейіт аңға шығатын болды, Дәулетті тұңғыш рет бірге алып жүрді. Соңдарына екі қызыл қайың тазыдан басқа ит те ертпеді. Осынша онашаланатын да жөні бар. Көкбөрінің қайта-қайта арыз айтып келе беретініне қарағанда, Дәулеттің беттен қайырып тастайтын қасарыспа мінезі болса керек. Қағытпа әңгімеде есесін жібермейтін ауыздылығын өзі де байқаған. Қазіргідей тұқым тозып, ағайын азып тұрған кезде Ер Оғланның жұртындағы екі еркек бірін-бірі беттен алып жатса, көлденең көзге өлім ғой. Онысын бүкіл ел Дәулет десе бетінен басар, Жөнейіттің де бұрынғы айбыны қайтар. Мәслихаттас боп көрмеген баласымен оңаша сөйлесейін деді.

Екі ат қоңыр дөңде салдыртып желіп келеді. Екі тазы ауық-ауық жолдың екі бетінен анадай жерге барып, төнірекке көз салып, құлақ тігіп тұрады-тұрады да, қайтадан қастарына шауып

келеді. Сәске шамасында бір үйір қарақұйрық кашып еді, екі тазы сондарынан салып берді. Көз ұшында бұлдыраған көкжиекке дейін қуып барды. Екі атты селт етпеген соң, сондарынан кику, ат дүрсілі шықпаған соң, сол арада адыраспанның түбіне бас сауғалап жатып алды. Екі атты деңгейге келгенде қайтып кеп, аттылардың тал түстегі ербиген кішкене көлеңкесінен ешқайда аттап шықпады.

Жүргіншілердің аңға елігетін түрі көрінбейді. Екеуінде де үн жоқ. Жөнейіт сонау сағым шалып жатқан көкжиектен көзін айырар емес. Бүкіл тұлғасы ермен бірге жаратылғандай, сіресіп қалыпты. Тек басындағы көк сенсеңі ғана аттың жүрісінен дірдір етеді. Өн бойында мойыл сапты камшымен ат сауырын салғырт сипаған оң қолынан басқада қыбыр жоқ. Дәулет әкесі жаққа көп қарамады. Енсесін төмен салып, ой үстіндегі қалып танытады. Екі ат аяқтарын тең алып, үзенгі оздырмай қатар желіп келеді.

Түс ауа тырбық кара жусаны бар саздақ дөн астынан қызыл киыршық ұсақ тас көрінген жапағы қалың қатқылға айналды. Қарсы беттен күлімсі иіс салқын леп бетке ұрды. Жөнейіт аттың басын құбылаға бағыттады. Алдарынан келте жал қылтиды. Күнбатыс шетінен оба карауытады. Дәл оң қолдың түбінен шылп-шылп дыбыс шықты да, кішкентай кемиек қыраңның ар жағынан көк айран дария қалқып шыға келді. Манадан бері сағым салған көкжиек секілденіп жатқан көк жалқын теңіз екен. Сонау көз талдырар көл-көсір төрі әлі де мұнартқан қалпы. Одан бергі айдын білем-білем боп, ақ селеуленіп сапырып жатыр. Кішкене боркемік қырбықтың етегі ақ қайраң құм. Ол теңізден жал-жал боп келген көк соқта толқынға көміліп кеткенде көрінбей қалады да, артынша-ақ теңіз түбінен ырғып шыққандай қайта ағараңдайды. Арғы жағада жел болса керек. Айдын бетіндегі ақ селеулер барған сайын ақ жалданып ұйыса түсті.

Жөнейіт көк теңізге іреп кіріп жатқан пышақтың жүзіндей жіп-жінішке кара түбекке беттеді. Әлгі тұмсығында обасы бар кара жал тап сол түбекке тіреліпті. Кара оба – басына ағаш шаншыған әулие. Бұлар анадайдан жерге түсіп, аттарын жетекке алды. Кара үйіктің түбінде ортасында май құйып от тамызатын шұңқыры бар шырақ тас тұр; жел жеп, күнге күйіп ақ қылшықтанып кеткен кара ағашта екі-үш ақ шүберек желбірейді. Үйіктің құж-құж тастарының үстінде арқардың мүйізі, әулиеге түнегендер сойған малдың бастары жатыр.

Жөнейіт тізерлеп отырып дұға оқыды. Дәулет те тізерлеп қол жайды. Жөнейіт аспанға жайған алақанымен бетін сипап, сақалын уыстады, ернін жыбырлатып күбірлеген күйі орнынан тұрды. Әулиенің ағашына байлаған шүберектерді алып, шетіне

не түйілгенін де көрместен қойнына тықты. Сосын аттарын жетектеп әулиеден анадай жерге аулақ кетісті. Төбенің басы азынап тұр. Екі аттын жалы уда-дуда, бұлардың да шапандарының етегі тізелерін сабайды.

Жөнейіт баласына әлі үн қатқан жоқ. Мынау оба — Темірбаба әулиенің моласы. Баяғыда Шопан ата Хорезмнен келгенде Темірбабамен дәл осы төбенің басында жолығыпты деседі. Онда көк теңіз қазіргісіндей шалқайып кетпеген; Темірбаба анау жатқан қотыр тастың басында аяғын суға малып отыр екен. Ту сыртында жаяу келе жатқан адамның дыбысын жер түбінен есітіп отырыпты. Қашан қасына келгенше бұрылып карамапты. Жаяу жолаушы дәл көк желкесіне келіп кідіріп, сәлемдесіп үн қатыпты. Темірбаба теңізге қарап отыра беріпті. Шопан ата өз жөнін айтып, Темірбабадан да жөн сұрапты; Темірбабамен күдірет таластырғысы келетінін де білдіріпті. «Күдіретінді әуелі өзің көрсет»,— депті Темірбаба. «Ендеше, жүзінді бұр, — депті Шопан ата. — Анау жайылып жүрген бір үйір кара құйрықты көрдің ғой!». «Көріп отырмын»,— депті Темірбаба. Шопан ата сол арада шөрелеп шақырған екен, үйірдің алдында құлағын қайшылап оскырынып тұрған ортеке манырап жетіп келіп, етегін жалап жата кетеді. Шопан ата текені пышақсыз бауыздап, терісін сыпырып, сойып, жіліктеп-мүшелеп жайратыпты да тастапты. Сосын егін терісіне үйіп орап, үстінен алақанымен бір сипап өткен екен, теке орнынан атып тұрып, сілкініп-сілкініп алып, бір манырапты да, анадай жерде жатқан үйіріне қарай шауып ала жөнеліпті. Енді кезек Темірбабаға тиіпті. Темірбаба балағын тізесіне дейін түріп, қарнын жарып ыныранып, ақ көбік атып жатқан көк теңізге қойып кетіпті. Кетіп барады, кетіп барады. Көк теңіз қарс айырылып, аяғының тиген жері кара жер боп қала беріпті. Сол бетімен барып-барып, Шопан ата неғып тұр екен деп артына бұрылса, ол сәлдесін шешіп ап, бұлғалықты салып жатыр екен. Шопан ата сонда: «Әулиелігіне сендім, бұдан әрі жүре берсең, көк теңізді жарып, дұшпандар келетін жол саларсың деп қайтардым», — депті. Анау жатқан кішкене кара түбек содан қалыпты.

Ата-баба қызғыштай қорыған сол салқар сахара енді, міне, кім көрінгеннің қолында кетіп барады. Түрікменнің найзасынан кие қашып, боса берген соң, Темірбаба: «Мен өлсем, осы төбенің басына жерлендер; дұшпанның иті енді менің молама сарымасын десендер, бұдан әрі бір елі шегінбеңдер», — деп кетіпті. Содан бері беліне қанжар ілуге қауқары жететін еркек кіндік атқа мінер күн болса, Темірбабаның басына келіп кетпегі шарт.

Күн жеп, жел мүжіп қабыршақтанып қалған қара жартаc бүгінде белуарынан жерге сіңіп аласара түсіпті. Жартастың төбесі қалай болса солай кедір-бұдыр қалана салған дөңгелек қорған. Әулие адамның моласы әшекейленбек емес. Дөңгелек қорғанның ішінде жай адамның бойына келінкіремейтін үш құлаштай ұзынша төмpek жатыр. Оны да жауын мүжіп, шөгіп қалған. Қара тастарды қоңыр ала қына басқан. Осынау жермен-жексен боп жерге сіңіп бара жатқан әулие зиратта әзірге еңсе көтеріп, айбын шақырып тұрған қабірдің басына шаншылған сойдақ қара тас қана. Етім тірі дейтін еркек кіндік оны бір сүймей кетпеген. Марқұм бабасы Оғылан да көңілі қалып налыса да, көңілі тасып масаттанса да, осында келуші еді. Жөнейітті де талай ертіп келген. Кәрі батыр көк теңізге төбеден төніп қарауыл қарап тұрған жалғыз обаны көргенде көзі шоктанып кететін-ді. Астында арғымақ, айдағаны аруана түрікмендей халық, осындай-осындай аналайдан көзінен қағып, қайда барасың, қайдан келесің деп сұрау салып тұратын ата жұрнақтар болмаса, сайда саны, құмда ізі қалмай, қайда тозып жүретінін кім білсін деп отыратын. Оғылан батыр кейде атамекенінің ұшы-қиырсыз молдығына, қанша күн жортсаң да бір ұрттам су татырмай, қаншырдай қатыратын шөлдігіне масаттанатын. «Бір жағы құм, бір жағы шын, көк теңізден басқа суы жоқ, көкпектен басқа шөбі жоқ айна таз ала түз деп қомсынбаңдар. Осы құм мен шөл ырыстарын, әйтпесе, гүлжазира иранбақ болса, кез келген тентек найзасын шошандатып күн бермес еді», – дейтін. Дұшпан шөліңе де, құмына да қарар емес. Малы мен жанының ындынын ойлайтын жау атаңның аруағын, өзіннің обалыңды қайтсін, қарны ашқанда әуелі бір пұшпағына жабысады да, сол арадан тойынған соң, жеріннің төскейі мен қызыңның төсегіне қол салады. Күйінің бұзылатынын иттің пысқырғанынан, күннің бұзылатынын жылқының іш тартқанынан білетін аңқау халық сол бір аяқ қолдың қыл бұғалықты жеңіне тығып жасырып кеп, бір күні үн-түнсіз ту сыртынан шап беріп, алқымынан сығып, аяғына жығатынын біліп құри ма, білмей құри ма – о да беймәлім.

Жөнейіт жөнкіліп жағаға ұрып жатқан көп толқыннан көзін айыраp емес. Лепіріп жатқан теңіздің желі оның қап-қатты, тыптығыз айыр сақалын қақпақыл қып ойнап, өндіршегін тырнайды. Батыр ақ айран теңізден жүзін бұрып, баласына қарады.

Дәулет әкесінің мұнда неге ертіп келгенін іші сезіп тұрса керек, айтқаныңның бәріне де бас ұрам деген бағынышты қалып танытты. Жөнейіт жалма-жан Дәулеттің қолына жармасып, қайтадан Темірбабаның басына беттеді. Екеуі де тізерлеп дұға оқыды. Дәулет жерден бір уыс жана топырақ

алып, Темірбаба төмпегінің үстіне тастады. Әулиенің басындағы сорайған сойдақ тасқа ертіп апарды. Ерініне теңізден ұшқан ашқылтым тосап сордың, күлімсі кебір топырақтың, күнге күйген қап-қара тастың күнірсік дәмі келді. Екеуі аттарын жетелеп төбеден түсті. Жөнейіт атына мініп жатып баласының жүзіне алғаш рет тіктеп қарады. Дәулет тайсактаған жоқ, әкесінің үнсіз сауалына байсалды, үнсіз көзқарасымен жауап берді. Жүргіншілер аттың басын ауылға бұрды.

Жөнейіт сол жолы баласына көңілі бітіп қайтты. Дәулет әкесінің көкейін айтқызыбай-ақ таныды. Ауылға келген соң жиынтойда мінетін сал күренін босатып, жылқыға қосты. Ер-тұрманын екі-үш күн желге қақтырды. Бұл тұқым жауға көк ат мініп шабатын-ды. Жылқышылар құйрығында бір-ақ уыс кара қылы бар көк ала бесті айғырды ұстап әкеп кермеге байлады. Бұл ауылдың атқа мінуден қалған ақсақалдары түгел келіп көріп, көк ала айғырдың құйрығындағы бір уыс кара қылды алла тағалам айрықша жаратқан нысанаға жорып, бата берді. Баласының атын Жөнейіт өзі ерттеді. Көкала айғырдың арқасына кара жөкеден шапқан, найза тіреуге ыңғайлы қасы биік, су жана ер салынды. Дәулет беліне қанжар байлап, иығына бесатар орама мылтық іліп, атқа мінгенде, еркек жағы қанжығасына жабысып құтты болсын айтып қауқылдасты, әйел жағы еркектердің керме басында жүргенін пайдаланып, бет-аузын көлегейлеген шарқаттарының шетін түріп, киіз үйдің тесігінен жарақ асынып жайнап шыға келген иықты, тұлғалы нарт қызыл жігітке сұқтана қарасты. Естеріне қаза болған ұлдары түсіп, кемпірлердің көңілі бұзылды. Ойларына қайдағы-жайдағы оралған кейбір келіншектер мен бойжеткендердің де көзі суланды.

Жөнейіт екі айырым сақалының ұшын біріктіріп сипап, көк ала айғырдың аяқ алысынан көз жазбай сынап қарап тұрды.

Дәулет нағыз мерген екен, бір топ жігіт ертіп, аңға шығып қайтып еді, қасындағы серіктерінің бәрі қайран қалып келді. Қылыш шабуға да ұста, семсер сілтесіне көз ілеспейді. Әзірге найза шаншуға орашолақтау; қолының қайратына сеніп, ердің қасына тірмей, аттың қос құлағының арасынан сүңгіте шаншуға әуес; оған шалымдылығы жетеді, бірақ қарсы келіп, қасқайып тұрып найзаласуға дәті бара бермейтін тайғақтау. Жөнейіт қанша үйретсе де, шіреніп тұрып қайта тартуға я дұшпанды аспанға серпіп аударып кетуге шорқақ. Жауынгерліктің жөн-жосығына Қылыш пен Алпаннан ұғымтал. Бірақ олардан ықылассыз. Кейде насыбайы таусылған кісідей әлденеге анырып, өзімен өзі боп кетеді. Дегенмен, Көкбөрі өлген соң елдің желге ұстары өзі боп қалғанын тез түсініп, тез мойындады.

Бірде Жөнейіт көрші ауылға барып қайтып келе жатып, ауыл шетіне іліге бере дутардың үнін естіді. Жұрт бұның үйіне дәт қылып кіре бермейтін; ауылда қалған адамның бәрі үй-үйдің көлеңкесіне шығыпты; қазан басында құрт қайнатып жүрген катын-қалаш та жер ошаққа үніліп мүлгіп отыр. Бұл да құлақ салып еді, тамыр-тамырыңды мұздатып әкетіп бара жатқан салқын саз екен. Таразының суығындай төбе құйкана дейін шіміркендіріп барады. Есіктен әкесі кіріп келгенде Дәулеттің перне бойлаған қолы кілт мүдірді, орнынан тұрып, әкесін төрге оздырды, қолындағы дутарын керегенің басына іліп қойды. Содан үш күн өткен соң Дүйімқараға жорыққа аттанды. Жөнейіт алғаш рет қол бастап бара жатқан баласын қасына ақсақалдарды ертіп төрт-бес қыр асқанша шығарып салды. Барып-барып қоштасып кері қайтты. Біраз жер жүрген соң артына бұрылып еді, — көк сүңгілері көкке сүңгіп құлт-құлт жортып бара жатқан қолды көрді. Енді біраз жүріп барып артына бұрылып еді — жаңа ғана қол кетіп бара жатқан жерде сағым көтеріп аңдап аңдап тұрған көп адыраспанды көзі шалды. Тағы да біраз жүріп барып бұрылып қарап еді — сағыммен шайқалған бұлдыр көкжиек бұлаңытты. Сол арада барып, кенже ұлымды алғашқы жорығына өзім бастап апарып қайтпаған екенмін деп оынды. Қасындағы ақсақалдар тобына ауыл-ауылдарына тарамай, Дәулет оралғанша қасында қала тұруға қолқа қылды.

Содан бері ұйқысы қашып жүр. Енді келетін уақыты болды деп, кешелі-бері қарауыл төбенің басына күзет қойды. Бірақ әлі ештеңе көрінген жоқ.

IV

Түс қайтты, ыстық басылды. Таң атқалы күл өңденіп тұрған аспан да аршылып, көгілдір тартты. Қарауыл төбенің басындағы сакшы сол баяғы қалпы.

Жөнейіт іргеден көзін аударып, үй ішіндегілерге қарап еді. Олар да серпілген. Қолдың осынша кешіккеніне ақсақалдар да абыржиын депті. Кенет іргеден қарауыл қарап отырған қайыс қараның иығы селк ете қалды. Жұрттың бәрі шұғыл соған мойын бұрды. Ауылдың күнбатыс бетінен дауыс шыққан сияқты. Жөнейіттің тұла бойы мұздап кетті; төрде нығыз отыр еді, екі-үш ұмтылып зорға тұрды. Бәрі де сыртқа шықты. Күн астынан мұнартқан шаң көрінді. Жорыққа кеткенде жолы болып оралса, әуелі қарауыл қараған адамға белгі беріп, ол сүйінші сұрап ауылға шабар еді. Ал мыналар әлденеге қарауылдан қаймығып, бір бүйірден сау ете түсті.

Әне бір далбандап шауып келе жатқандар кім? Қақ алдындағы қара аттының найзасының ұшында бозарандаған не нәрсе? Көк ала айғыр неге көрінбейді?

Екі-үш атты ауыл шетіне ілікті. Күн астындағы мұнар да қалындай түсті.

– Өй, бауы-рым!

Бүкіл күнбатыс жақ сарнап келеді. Ауылдың шетіне келіп қалған екі-үш шапқыншы аттарының екі бүйіріне алма-кезек ауып түседі; бастарындағы сенсең бөріктер көтертпей келе жатқандай бұлған-бұлғаң етеді.

«Өй, бауырымдаған» әжептарқы үн қасынан да шыққандай болды. Жана ғана жанында тып-тыныш тұрған ақсақалдар камшыларының сабымен кеуделерін түйгіштеп, теңселіп жүр. Жөнейіт өңі қашып, мынау әлденеге аласұрып, бүгіліп, көкіректерін төмпештеп, екі шекелерін тарсылдата жұдырықтап, ерсілі-қарсылы сенделіп кеткен көп тобырды ерсі көргендей айналасына алая қарап, сазарып тұрып қалды. Анадай жерде Аннадүрді сақалын жұлып өкіріп отыр. Қатын біткендер қара шарқаттың астында ауға түскен сазандай бұлқынып, беттерін тырнап, бұның әйелі отырған қара киіз үйге қарай жөңкіліп барады. Кермедегі аттар шылбырын жұлқылап, жер тепкілеп, мама ағашты тістелеп шұрқырасып жатыр. Ит біткен ұрмай қынсылап, құйрықтарын қысып ап, айдалаға бет-бетіне боса жөнелген. Арқандаулы боталар қазығын шыр айналып жүр. Тек мәнгүрт тұтқындар ғана иықтарындағы қаптарын да жерге түсірмей, үйме тезектің қасында аңтарылып тұр.

Күн астындағы қалын мұнардың арасынан тырағайлап шауып келе жатқан аттылар шықты; олар шауып келген бойларында аттарынан домалап түсіп, мұның қасында тұрған ақсақалдарды құшақтай-құшақтай кетті. Құлағы тұнып, көзі бұлдырады. Аттылар шапқылап келіп жатыр, келген бойында домалап түсіп жатыр. Жұрт бірін-бірі құшақтап өкіріп зарлап жүр. Мына қым-қуыт жұрт мұның шарт түйіліп алған жүндес қабағынан ығар емес, қайта енді бәрі бұның өзіне қарай жабыла ұмтылып келеді. Әуелі ақсақалдардың біреуі кеп мойнына асылды; сол-ақ екен, бұған қарай құшағын ала жүгіргендер көбейе берді. Бірінен соң бірі кеп құшақтап, мойнын да ауыртып тастады. Жұрттың сол айқыш-ұйқыш құшақтарының арасынан үйдің ту сыртындағы керме ағашқа жалғыз байланған құйрық-жалы қыл түбінен қыркылып тоқырайып тұрған көкала атты көрді. Төрт-бес жігіт үсті-басы шаң-шаң бірденені ағарандатып үйге қарай алып өтті. Енді жұрт топылып үйге бас салды. Екі шал келіп бұны қолтығынан сүйеді. Жұрт қақ жарылып жол берді. Бұл үйіне кірді. Ағаш үйдің

как ортасында серейген шаң-шаң бірдене ұзыншап сұлапты. Жұрттың бәрі жүзіне үңіліп өкіріп жылайды. Жүзін көргендер өкірген күйі жоңкіліп сыртқа шығады. Жүзін көрмегендер сырттан: «Өй, бауырымдан» жоңкіліп кіріп жатыр. Бір кезде қайдан сап ете қалғаны белгісіз, қасында Дегене-ахун бар Мәмбетпана кірді. Мәмбетпана кірген бетте мұның мойнына асылып, өкіріп қоя берді. Дегене-ахун серейіп жатқан шаң-шаң нәрсеге үңіліп әлденелерді күбірледі. Сосын тонылып жүрген халыққа қарап бірдене деп еді, олар үн-түнеіз сыртқа шыға бастады. Үйде тек ақсақалдар қалды. Дегене-ахун енді бұған беттеді, дәл қасына, оң иығының тұсына келіп аузын жыбырлатты. Жөнейіт молланың сойдақ күрек тістеріне қарап қатты да қалды, тіс жарған жоқ.

Дегене-ахун бұның жүзіне торыға қарады да, әрі бұрылып, Аннадүрдіні қасына шақырды. Сақалын жас жуып кеткен Аннадүрді солқ-солқ жылап отырған күйі молланың айтқанына бас изей берді. Жеті-сегіз ақсақал серейіп жатқан шаң-шаң нәрсені қоршап тұр. Екі адам мұны екі қолтығынан демеп, Аннадүрдінің үйіне қарап алып жүрді.

Аннадүрдінің үйінде қанша отырғанын да білмейді; әйтеуір бір уақытта сырттан бір шал кіріп, қасындағы серігіне бірдене айтты, шидің арасынан селдір түсіп тұрған күннің қызғылт нұрын көрсетті. Екі шал бұны екі қарынан демеп сыртқа алып шықты. Дегене-ахун сыртта тұр екен. Топылып жүрген халыққа күннің көзін сілтеп әлдене дейді. Төрт-бес жігіт асыға басып бұның үйіне кіріп кетіп, көп айналмай, қара киізге серейтіп буып тастаған бір нәрсені алып шықты. Сол бойда оны екі жігіт иығына салып ап, ауылдың алдындағы қара жалға қарай жүгіре жөнелді. Ығы-жығы жұрт сондарынан қуып берді. Жөнейіттің қасындағы екі шал да оны екі қарынан тартып сүйірелей-мүйірелей шұбырған жұрттың соңынан салды.

Қара жалға қарай қаптап жүгіріп бара жатқан жұрттың аяқ басқан жерінен бүрк-бүрк шаң көтерілді. Жұрт босып барады. Сондарынан қара тер боп бұлар да келеді. Аршынды жігіттер киіз көтергендерді бірінен соң бірі қуып жетіп, екі-екіден ынықтарына салып ап безе жөнеледі. Сондарынан басқа жігіттер де тұра шабады.

Қара ауданның басындағы қауымға бұлар да жетті, күн де батты. Дегене-ахун қасына он шақты жігітті шақырып алды. Жігіттер молланың айтқанына бастарын иезіп, молланың күнбатыс жағындағы көп бұтаға беттеді. Барған бойларында қылыштарын суырып ап, кешкі ауаны зу-зу тілгілеп бұта шаба бастады. Ә дегенше құшақ-құшақ бұтаны қазылған қызыл топырақтың қасына үйді де салды. Серейген қара киізді шешіп, ішіндегі

ағараңдаған бірденені анадай жерге кеңіске апарып қойды. Жұрттың бәрі намазға тұрды. Бір жігіт қалтасынан шакпак тас алып, бұталарға от берді. Дегене-ахунның күніренген махамынан басқа дыбыс жоқ. Жұрт үн-түнсіз намазға жығылды.

Екі-үш жігіт әлгі ағараңдағанды қабірдің қасына әкелді. Қабірдің ішінде тұрған екі-үш адам оны көтеріп ап, жер астына әкетті. Жөнейіт жайсыз жатып бастығырылып, қорқынышты түс көргендей. Қазір оянып кететін сияқты. Сонда мынау жабыр-жұбыр көрініс те жым-жылас жоғалатындай. Қабірдің ішіндегі жігіттер сыртқа шықты. Жұрт екі-үш жерден күрек ұстап, әлгінде ғана томпиып жатқан қызыл төмпек топырақты шұқырға құлатты. Біреу бұның алдына да күрек әкеп тастады. Қасында тұрған Мәмбетпана қолтығынан демеп, жерде жатқан күректі қолына алғызды да, қолының сыртынан қысып ұстап, бірер күрек топырақты қабірге тастатты.

Жөнейіт осы бір бастығырылған есірік түстен арыла алмай-ақ қойды. Көзінің алды бұлдырап, тұмандана берді. Бір уақытта барып көзін дұрыстап ашып, ес жиған болып еді, бұны екі қолтығынан екі адам демеп, дедектетіп келеді. Жұрттың бәрі жөнкіліп әлдеқайда безіп барады. Бұл елге жау тиген бе, немене... Бәрі неге жаяу, аттары қайда кеткен? Бұл не қып қапыда қалды? Ер Оғыланның бел баласы Жөнейіт батыр жауына осынша неғып басынтып жүр? Ауыл қайда? Қатын-бала не күйде? Мына жөнкілген жұрттың ішінде адасып жүр ме, Дәулет неге көрінбейді? Неге әкесінің қасына келмейді...

V

Сары ала етек күз келді. Жерге өнген қылтанақтың бәрі күйіп, қурап кеткен. Ала дөңдегі ауылдың үзік-туырлығын әбден күн жеп, құрым сасып тұр. Ауыл ебіл-себіл бір тіршілікте. Күні бойы қыбыр етпей, үйді-үйінде жатып алады. Түс ауа, ыссы ішін тарта, еркек атаулы сыртқа шығады. Көленке бетке кілем жайғызып, төсек салдырады. Балаларына үйден сенсен бөріктерін алғызады. Таң атқалы тас төбелеріне киіп жүрген алақандай дөңгелек тақияларын қолдарымен бір басып қойып, оның үстіне сенсенін киіп көреді. Намаздыгердегі ұзын тұра көленкелеріне қарап әрі тұрады, бері тұрады. Сосын қайтадан шешіп алып күнге ұстап, біте-міте түспеп пе деп түгінің арасын қарайды. Әр үйдің қасында бір-бір жөке таяқ қағылған. Сенсенді соның басына іледі. Қолдарына солқылдаған көк шыбық ап, сатырлатып сабай жөнеледі. Көздерінде от маздап, ынт-шынтың сап қағады. Сосын қолымен тарайды. Әйтеуір,

еркек біткен күн батқанша бөркімен әуре. Кешке балаларын жұмсап, жайылып жүрген аттарын алдырады. Ахал-теке серек мойнақ арғымақтар қашан ерттеп болғанша тықыршып зорға тұрады. Аты ерттеліп болған соң, түрікмен жөке таякка ілулі бөркіне барады. Қолына алып тағы бір тінге қарап шығады. Үйден кесемен су алдырып, ернінің ұшымен ептеп сенсеңге су бүркеді. Сұқ қолына қондырып, төрт-бес рет шыр айналдырып барып басына қиеді.

Үзенгіге аяқ тиюі мұн екен, арғымақ басын кекшендетіп, анадай жерге ырғып кетеді, сол екі ортада шабандоз да ытқып ер үстіне қона қалады. Бөркі едірейіп, маңайына масаттана қарап қояды. Сосын әрқайсысы жылмиған тегістіктің әр бағытын бетке ұстап шауып ала жөнеледі. Катқыл қара дөннің өне бойынан өрген жіп-жінішке таспа шаң жыландай жылжып, зулап ағып бара жатады.

Қазір жер қуаң. Түйе біткен өріс іздеп жердің түбіне асып кетеді. Мәнгүрт казактар жаяу барып айдап келе қоятындай жерде емес. Ауылда қалған боталардың зары миыңды жеп, сай-сүйегінді сырқыратады.

Күн батады. Ай туады. Сүттей жарық түн. Жанағы көл-көсір көкжиек қусырылып, ауылдың тап іргесіне келеді. Ай бата көкжиектен әлденелер қылт-қылт көрінеді. Түйенің боздағаны, аттын пысқырғаны шығады. Манағы жан-жаққа шапқылап кеткен көп салт атты түйелерін айдап айдың астында құлтылдап келе жатады. Ойнақы мүсін ахал-теке арғымағының жылтыр сауырында жалт-жұлт етіп айдың нұры ойнайды.

Ауылдың күндегі тірлігі осы. Бір шеттегі құрым күркеде кісенде отырған тұтқын жігіт мынау азғана қимыл-қыбырдың әрқайсысын қалт жібермей, сарыла қарап қызықтайды. Содан басқа ермегі де жоқ. Қолына кісен түскеніне, міне, қырық күннің жүзі бопты. Содан бері мұның маңына бұл ауылдан ешкім келіп көрген емес. Бастапқы кезде екі-екі жігіттен күзетіп еді. Кейін бір-ақ күзетші қалып жүрді. Бүгін қайтадан екеуін жіберіпті.

Қазақтың кісісі өлген қаралы ауылы біреу келіп, біреу кетіп, күніне сан мәртебе жоқтау айтылып, абыр-сабыр боп жатады. Бұл ауыл тас түнеріп алған. Келіп жатқан да, кетіп жатқан да ешкім жоқ. Бұл манайдағы түрікменнің бәрі Дәулет әкелінген күні келді. Бұлар оны бір күн қонақ қып, оң жаққа қойып күзеткен де жоқ. Келген бойда жерлеуге әкетті. Олардың ғұрпынша, өлген кісіні түн асырмай, күн батқанша жерлеп үлгеру керек. Әйтеуір өліктің ертенге қалдырмай бетін топырақ жасырғаны сауап. Жөңкіліп әкетіп еді, моладан да жөңкіліп оралды. Кабірден қайтқандарға табақ-табақ ет тартылды. Оны ауызына алған ешкім болған жоқ.

Қызығын осы ауылдың иті көрді. Бүкіл ауыл сол жолғы бір күнгі жөнкілістен соң мүлгіді де қалды.

Анау ортадағы кара коңыр үйдін көк желкесінде байлаулы көк ала арғымақ тұр. Оны анада Дәулет жерленген күннің ертеңіне құйрық-жалын шолтитып өріске қоя берген-ді. Бүгін қайта әкеліп байлапты. Түрікмендер көк ала арғымақ байланған керме ағаштың маңына барғыштай береді. Өне, көк арғымақты шешіп те алды. Ауылдың алдыңғы жағына қарай алып кетті.

Тұтқын жігіт күзетшіге тіл қатты:

– Анау тұл арғымақты қайда апара жатыр?

– Сояды. Бүгін Дәулеттің қыркы ғой.

Жан-жақтан кешелі-бері бірлі-жарым аттылар келіп жатыр. Жөнейіт сыртқа шыққан жоқ. Бұл баласы өлгелі Жөнейіттің сыртқа шығып, атқа тақым салғанын көрген емес. Ту сырты мен қак маңдайына кара үзік жапқан қаралы үйге анда-санда маңайдағы көрші ауылдардан ақсақалдар келеді. Бірақ қаралы үйге отырып жарымайды. Көп ұзамай кермедегі арғымақтарын қайта шешіп жатады. Ара-тұра бұнын күркесінің тұсынан өтеді. Сонда әлденеге бастарын шайқап, қауқылдасып бара жатады.

Ел жатып қалған соң күзетшілердің табанынан тозып қакшыып тұра беруден жалығып, бұнымен тілдесетіні бар. Олардың айтуынша, Жөнейіт баласы өлгелі ешкімге тіс жарып, әлі ештеңе айтпапты. Дәулет өлді дегенге сенбей, жерлеуден келген соң да бір аптаға дейін қаракшы төбенін басына қарауыл тұрғыздырыпты. Атасы айладырдың бар жақсысы жиылып кеп басу айтпақшы болған екен, айыр сакалын салалап менірейіп отыра беріпті. Кеше ғана Аннадүрді бастаған бір топ шал барып, Дәулеттің қыркы болғанын айтыпты.

Мұның да мынау кара күркенің құрым иісін иіскегеніне бүгін аттай қырық күн. Дәл осыдан қырық екі күн бұрын арқар қуып көк бауырдан шығып еді. Ел үсті жиын-той, сауық-сайран жүрістен де жалықты. Жас кезінің өзінде-ақ ырду-дырдуға құлықсыз еді, ылғи онашаны андып, шеттеп жүретін. Күйшілік өнер оны дәйім алқалы топқа итермеледі.

Ел іші кашан да жиын-жыбыр. Әсіресе, түрікмен екі орта ылғи дүрбелен. Ауылдар бір күні бөріктерін аспанға атып, ақ түйенің қарнын жарып, ұлан-асыр той қылып жатса, ертесіне кара жамылып қан құсып отырады. Әдетте, екі бала асыққа төбелесе, ит терісін бастарына қаптайтын, ересектер жұдырық сермесіп, бет жыртыспай-ақ, бірін-бірі жарып салады. Бір-біріне неден жазып қалғанын өздері де білмейді. Қан сокта боп арпалысып, айқай-таласқа түсісіп жүрген кара жерге екеуі де құлайды, екеуі де шіриді; ұрыс даласында шашылып қалған сүйектері сол күні қираған

кылыштың, найзаның сынығымен бірге, сол күні түскен аттың тезегімен бірге біраз уақыт жатады да, бір күндері бәрі де топыраққа айналады. Кеше ғана көкіректеріне сыймай, дүниенің төрт бұрышын қайта қондырып шықпаса тыншымайтындай лепірген өр жүректері есіз жонның құрт-құмырскасының аузында кетеді. Екеуінің артында қалған екі жетім бала ер жеткен соң, әкелері өлген соғыстан тірі қалған екі еркекке еріп келіп, енді олар алысады; олар да бір-біріне тісін қайрайды. Олар жермен қоса баяғыда қызды-қыздымен бастарын жұтқан екі өліктің де кегін кектейді. Ол екеуінен туған балалардың істейтіні тағы сол. Қара жерге бәрібір. Адамдар пайдам дегенін қылсын. Тірі жүрсе, тірі жүргендерін ауырсынбайды, өлсе, өлгендеріне қиналмайды. Әйтеуір, олар бір-біріне қанша кеуде қағып, асып-тасқанымен, бұдан басқа барары жоғын жақсы біледі. Адамдар бірін-бірі жеңсе, жеңер, бірақ бұны жеңе алмайды. Жер бетінде қанша қырғын соғыс болса да, жеңіс жердікі. Ол үстіне сиыспаған адамдарды астына ап, оп-оңай-ақ сиыстырады.

Бұл адамдардың соны неғып ұқпайтындарына таң қалады. Шетінен жер түбіндегіні қозғап, өжектеп шыға келеді. Өздерінің жұмыр басы мен ошағының үш бұтының пайдасына бастары жетпей жатып, әлдеқашан сүйегі қураған аруакты айтады. Аруак түгендейміз деп жүріп, өздері де аруакқа айналғандарын білмей қалады. Тәңірінің көл-көсір жаратқан жеріне қаралай сыйыспай қырылысады да жатады; табиғаттың не бір жайсаң жадырап, мейір шашқан күндерінде қойнындағы жарын, қолындағы ұлын, қорадағы малын қызықтамай, біреудің іргесін бүлдіріп кеп, енді өзі іргеге құлағын түріп, дүсір мен дүбірді аңдып, сыбыр шықса, құдайдың қасық қара суын да шашалып жұтып отырғаны.

Сонымен тұрмай, жанжал-жағаластан сәл қолдары босаса, қойдағы қошқар мен қорадағы итті таластырып қызықтайды. Көңіліннің желі, қолының ебі болса, өзіндей екінші біреумен ұстастырып қояды. Олар бір-біріне ұқсас екі жан иесінің қатар жүріп, қатар тірлік құрғанына өш. Қалайда бірін-біріне құртқызбақ. Олар тәңірінің берген екі көзі, екі қолы, екі аяғын да көпсініп, біреуін оққа ұрындырып жүреді. Осы бір күн ұрыс, бір күн егес көрмесе, жарылып кете жаздайтын адам пақыр ақыры жалғыз басын жалматып барып зорға тыншиды. Күні кеше оны өр нәрсеге ұрынтып, арам терге түсіріп жүрген қасындағы көп тобыр енді көз жастарын көл қылып жылайды, зар еңіреп жер төбелейді, көктегі тәңіріні қарғайды, өздерін қарғайтын ешкім жоқ. Олар мейлі жылай берсін. Жыламақ түгіл, көздерінен қара қаны ақсын – жұбатпау керек, жылату керек. Жұбатсаң, жұбанып алып, жана ғана жылағаны есінен шығып, сойқанға тағы кіріседі. Бұл адам

деген хайуанның көзінен жас шыққанда барып, көкірегіне ақыл келеді. Олардың көзі жастан айықса, көкірегі ақылдан айырылады.

Тұтқын жігіт жал мен күйырықтан ада боп, ақылсыз адамдар өшін алу үшін пышакқа жыққалы апара жатқан тұл жылқының соңынан қарап осыны ойлады. Жана ғана жүрегің запыран боп қысқан ащы ойларынан адасып, көкірегі кеуіп, қос шекесі шымырлап, жүйкесінің бәрі босап, саусақтарының ұшы дірілдеп, өні қашып, сұрқайып кетті. Қырық күн кісенде отырғаны қажытты ма, әлде жанағы бір ойлар қажытты ма — одан да бейхабар. Тұла бойын тер буғандай тәні бір ысып, бір суып, талмаусырап, әлденесі ұмыт қалғандай жан-жағына алақтай қарады. Қасынан көрінбей, қолына түспей тұрған нәрсенің не екені де жадына оралмай қойды. Қолын ербеңдетіп бірдене сұрап еді, екі көзі Жөнәйттің үйінде тұрған күзетшілер оны көрмеді. Бұл дал болып тұрып қалды. Біреу жеңінен тартты. Қараса — Аннадүрді. Екі күзетшіге әлдене деп ымдайды. Бұл ештеңеге түсінген жоқ. Кісені сылдырап екі күзетшінің алдына түсе берді.

Бүйірлі қоныр үйдің іші тылсым тыныштық. Бұны әкеп есіктен кіргізгенде ешкім тырп еткен де жоқ, тіл де қатқан жоқ. Тұтқын жігіт қак төрде мелшиіп отырған қудай аппак сақалды кісіні Жөнәйт шығар деп жобалады.

VI

Жөнәйттің үйі қырық күн бойы кісіден құр тұрмады. Содан бері төңірегіне назарын тіктеп, құлағын түргені бүгін. Қаба сақалды үш түрікмен жігіт тұтқынды әкеп кіргізгенде бажырайып қарап қалды. Есіктен боп-боз боп қуарған, шілмиген арық қара кісі кірді. Еңсесі еңкек, аласа бойына сыймайтындай ебедейсіз ұзын қолдары тізесіне сәл-ақ жетпей тұр. Кірген бетінде босағада тоқтап қалды. Маңайына көз де салған жоқ. Ісініп, кіртііп кеткен қысыңқы қой көздерін төрге қадап қатыпты да қалыпты. Бас игісі келмеген асқақ тұтқын деуге назары сынық. Құдды мынау өзіне үнсіз телмірген көп жандардан көзін алып қашқандай, кереге басына тесіліп тұр. Оны үйге әкеп кіргізген жігіттердің бірі қолынан ұстап ортаға, ошақ орнына оздырды. Ол аяғын сүйрете басып ортаға келді. Жігіттер қолындағы кісенді ағытып, орындарына кетті. Тұтқын сілейіп тұра берді. Дәулеттің құны қылып әкеліп жүрген тұтқындары осы ма?

Жөнәйт оң жақта отырған көп сеңсең бөріктерге шаншыла қарады. Көрі батырдың қаһарынан ықтаған көп бөрік шалдардың ішінде отырған Аннадүрді жаққа көз тастады. Аннадүрді

үнсиз орнынан тұрып сыртқа шығып кетті. Жөнейіт көзін енді тағы да тұтқынға аударды. Тұтқын сол керегеге қарап телмірген калпы. Өзі есі ауған, ақылынан адасқан біреу емес пе — өңінде тәкаппарлық та, үрей де, қорқыныш та жоқ, бұрын ұшырасып көрмеген бір жұмбақ жүз. Өндірішегі сорайып жұтынып қойды. Сырттан Аннадүрді кірді. Қолында кара шүберекке ораған дутар сияқты бірденесі бар, әкеліп тұтқынға ұстатты. Тұтқын Аннадүрдінің қолындағы кара шүберек қапты нәрсеге антарылып біраз тұрды. Боп-боз жүзіне теңбіл-теңбіл қан жүгіріп, таңданды ма, қорқып кетті ме, әйтеуір, жанағы бейжай күйден айықты. Әлдене айтқысы келгендей ернін жыбырлатып еді, ауызы киыспады. Аннадүрді ұсынған кара шүберекке батылсыздау ұмсынып, қолына алды. Сосын малдасын құрып отыра кетті. Бір шөкім боп шөкті де қалды. Кішкене шакша басын қырын бұрып, маңайына енді көз салды. Жұрт жаутандап Жөнейітке қарайды. Тұтқын кара шүберек қаптың ішінен домбыра суырды. Сағасы сүйектелген кара домбыраны қолына ұстап көріп аз ғана үнсиз отырды. Біраздан кейін барып құлағын бұрады. Ешкімде үн жоқ. Аннадүрді де аяғының ұшынан басып орнына озды. Тұтқынды үйге кіргізген жігіттер де босағаға барып тізелерін бүкті.

Жылқы сойып жүргендердің күбір-күбірі мен қан-жынға таласқан иттердің ырылынан басқа сырттан да дыбыс естілмейді. Шанырақтан көлбеу құлаған май тонғысыз күзгі шуақ тек туырлыққа ғана түсіпті. Жөнейіттің құп-қу жүзі үй ішіндегі ақ шанқан жарыққа сініп, еміс-еміс қылаңытады. Қауқиған кара сенсені ғана міз бакпай дүрдиіп тұр.

Тұтқынның төнірегіндегі қаумалап отырған кісілерде де, как алдында сазарып отырған Жөнейітте де шаруасы болмады. Домбырадан қолы шығып кете жаздапты. Көптен қыл арқан буып, кісен қиып, ісініп, көн такаланып кеткен саусақтары перне сайын бір сүрініп, малтығып жүр. Домбыра да қақсып, күйінен жанылыпты. Қапелімде үні түзеле қоймады. Құлағын қанша бұраса да тарғыл дыбыс тазарып кетпеді.

Домбыра шіркіннің де не күйі тасып барады дейсің! Аанада Көкбауырдан шыға келген жерінде дауыс сап даланы басына көтеріп келе жатқан көп түрікмен бұны қоршай алды. Баяғыда күй тартыса келген Дәулеттің атқосшылары болса керек, бір-екі түрікмен көрген бойда бұны танып, қауқылдаса жөнелді. Әсіресе бір имек кара қол басына мұның домбырасын көрсетіп, көп өзеуреді. Жүздері суық қалын жасактын арасында қаннен-қаперсіз тұра берді. Айдалада өзімен-өзі боп, аң қуып жүрген бейсаубат аңшыға тиісе қоймас деп еді. Қолдың қауқылы көбейіп кетті. Бұның көкірегіне үрей кірді. Сонда да сыр бермей шыдап

бакты. Бір-екеуі қасына келді, әуелі мылтығын тартып алды, сосын домбырасына қол салды. Сол сәтте бұл домбыранын осы кеткені шығар, қайтып қолына түспес деп ойлаған; содан бері көкірегіне құса боп қатқан бір сыры ішінде өзімен бірге кете ме деп қорқып жүрген-ді, соны сыртқа шығарудың орайы енді келген сияқты.

Жөнейіт тұтқынның тұла бойындағы әр қыбыр-кимылды қалт жібермей қадағалап отыр. Еңкіш тұтқын бала емізген әйелдей басын бауырына алып, домбырасының асты-үстіне түсіп емініп апты. Сала-сала жіңішке саусақтары сексеуілдің шырпысы тәрізді, бір шайнам ет жоқ, сылдырап сүйегі ғана қалыпты. Мына тұтқын күй тартатын кісінің сынаиы емес, қолындағы қу ағашты тұла бойынан түк қалдырмай сипалап, есі кетіп елітіп отыр, ештеңемен ісі жоқ. Әй, бәсе, есі дұрыс жан жаудан азалы қайтқан қолдың жолында тұрар ма? Кенже баласына ертіп жібергені қол емес, әншейін бір көп шуылдақ болды ғой. Дәулетжандай арыстың өтеуіне әкеліп жүрген адамын қарашы! Мынау тұла бойында бір шайнам еті жоқ, кісі көрер көркі жоқ, бір жапырақ құр сұлдерден өш қайта ма? Өзі таз неме болмасын. Өне бір тер сасыған қоңыр телпек бас терісімен бірге жаратылғандай кептетіле қалған екен. Самайдағы ақ аяны әлі арылмапты, қаспақтанып тұр. Жөнейіт тұтқыннан көзін аударып, он жақта отырған көп түрікменге қарады.

Олар бұдан қаймығып, не істерін білмей, жанарымен жер шұқып кетті. Домбыра әлі тың-тың. Тұтқын әр пернені бір басып, құлағына тосып, ыңын тындап көріп, ығысып кеткендерін орнына апарып, әлі жайбарақат отыр. Сенсең бөріктің ауырлығы енді сезілді. Көбінің төбесіне шып-шып тер шықты.

Тұтқын қылдырық сап қара домбырасын қырық шұқиды.

Жөнейіт те міз бакпайды. Қаралы үйге жиылған қарайған жанның бірінде сес жоқ.

Қара домбыраның тарғылы енді тарай бастады. Қос ішектен есіліп шыққан қоңыр саз әлі бір арнаға түспей, қашқалақтап жүр. Тұтқынның пәлен күннен көкірегіне қонақтаған көп құса, көп нала, көп ойы көмейіне кептетіліп, сендей соғылып, опыр-топыр жөңкіліп, әлі сараланып болмаған. Арбасқан сезімнің қайсысына көнерін білмей қырық күйкылжыған көңіл қапелімде күй түйе алмай жатыр. Мынау моладай жым-жырт қаралы үйде қабырғасын кеміріп, жүрегін мүжіген зіл батпан қасіретті сездіргісі келмей, қабағынан қан жауып, қарайған халықты қантарып отырған қаһарлы шал тұтқынды көзімен атып жеп барады. Баяғы қол бастаған кескінінен айрылмай, айбатын жоғалтпай, сызданып бағады. Кенже баласы мерт болғанда екі-үш күнге дейін есіне келе

алмағанын да, Дәулет өлді дегенге сенбеі, бір апта бойы қаракшы төбеге қарауыл қойдырғанын да, үйіне бата оқып келіп-кетіп жатқан адамдардың ешқайсысын жыға танымағанын да, баяғы дөн айбаттан айрылып, келеден босаған кәрі үлектей күлге шөгіп қалғанын да — бәрін де ұмытқанды. Қайтадан айбын шақырмақ, қайтадан қаһарына мінбек; енді мынау не істерін білмей абдырып отырған көп тұнжыр қабақ, сынық жүздерді қайтадан серпілтпек. Тағы да қол жиып, тағы да атқа қонбақ. Кек қумақ. Тұтқын күйші көкірегінің сонау ең түкпірінен бас көтерген ыза мен ашуды лап еткізіп төге салғысы келді. Бірақ одан мынау меніреу батыр не ұғады? Мына жаман неме ашулана ма, қайтеді-ей, деп миығынан күлер де, апарып көп тентегінің қолына беріп, қылышқа жем қылар. Мұның зығырданы қайнаған ызалы күйін тындап желігі тіпті қозар.

Домбыраның ішегін ортан қолымен шертіп қалып еді, қарағай шанақ бір күрсініп қойды да, күніреніп ала жөнелді, тепсінбейді — жер түбіндегіні қозғап тебіренеді. Әлгінде ғана сексеуілдің сояуындай аңдап-аңдап тұрған сойдақ саусақтар да ауаға еріп кеткендей көзге туспейді, тек қара шанақтың қақпағын желпіп өлдене ағарандайды. Күйші сәл бір қырына бұрылса да, ешкімге, ештеңеге көзін тіктемеген, өзімен-өзі. Тұла бойында екі қолдан басқа да ешқандай қимыл жоқ. Қараңғы күркеге қамалып, күн көрмей қуаң тартқан сұрғылт жүзі сол баяғы ызадан да, реніштен де атымен ада сынық қалпы. Қысыңқы қиықша көзі де бұлдырап көрінеді. Күніренген күй мынау отырған күйшінің қолындағы домбырадан емес, айдаладан желмен ығып келіп жатқан сияқты. Жөнеліт күйкентайдың балапанындай күйкі күйші тұтқынның көкірегінен ақтарыла төгіліп жатқан сиқыр сазға аңтарылып отыр; бірақ сыртына сыр шашпады, шаншылып алған қаһарлы қалпын бұзбады. Қара шанақтың қақпағының үсті еміс-еміс бұлдырайды. Күмбіреген қоныр үйдің ішінде мелшиіп-мелшиіп тізілісе қалған көп дудар бөріктер де, қал ортада шоққан тұтқын күйші де бір қара мұнар буалдырға айналды.

Әуелі жасқаншақтап шыққан жана күй бірте-бірте ширғып, серпіліп, көшеленіп келеді. Көмейіне кептелген ыза-реніште, мұң-нала да былай ығысып, бір кейуана саз төгілді. Құсаға тұншыққан қапалы жүрекке басу айтқан көсем атаның көкірегінен шыққан сөздей ақылды да аялы саз. Ол біраздан бері ел ішіндегі ырду-дырду, ұрыс-жанжалдарды көре жүре, тап осылай бір ақтарыла сөйлеуге талай рет оқталса да, қапелімде көмейіне я реніш, я ыза — әйтеуір бір пенделік сезім кернейді де тығылып қалады. Қолын бір сілтеп, өзімен-өзі боп кете барады. Оңашаға шыққан соң да ойы ойран боп тыншу таба алмайды.

Түрікмендер ауылында тұтқында жатқанда да көп толғанып, көп тебіренді. Азаматын жоғалтып аза тұтып жатқан елге, баласынан айрылып қасірет қапқан атаға әлдене айтқысы келіп, көңілі елегізіп, құлағында сан қилы сарындар оянса да, күйді тындап, ойын ұғар құлақ жоғын біліп, білегіндегі шықырлаған темір кісенге телміре қарап шөгіп-шөжіп отырып қалады. Әлгінде ғана алас ұрған асау көңілі де жуасиды. Сондайда қолымда, әттен, домбыра болар ма еді деп армандайды. Бірақ талайлардың құлағын арбаған мына екі қолына ендігі қалған санаулы ғұмырында бедірейген темір кісеннен басқа не жуыр дейсің деп торығады. Сонда құлағына күрсінген деміне ілесе күніренген үн келеді. Бір сәт ызындап тұрады-тұрады да, біраздан соң о да сейіледі. Тағы бір тебіренгенінде тағы бір саз оянады. Қолында домбырасы жоқ болған соң, о да жым-жылас жоғалады. Күйшінің қолыма домбыра енді бір түссе, кеудесінде жаны бар тірі пенденің қай-қайсысының да өле-өлгенінше көкейінен кетпейтіндей қылып бір күй тартып берер едім деген күштары күшейе түседі. Жана осында әкеп кіргізгенде кереге басындағы дутарды көріп, ансары ауып кетті. Көптен көкейін тескен арманы екі аттам жерде, көз алдында тұрғанын көргенде ақылынан адасып, абдырап қалды. Мынау бедірейген безер жандар оны бәрібір алып бермейді ғой деп әбден баз кешіп тұрғанды, қолына өзінің домбырасы түсті. Пәлен күн өрісте түнеп қап, ботасына енді оралғанда қанша еміренсе де есін жия алмай, тамыры түйіліп, сүті байланған аруанадай капелімде бұның да қолы икемге келмей, көкірегі саздан айрылып, домбырасын шұқылап ұзақ отырып қалып еді. Қолындағы өз домбырасы екеніне әбден көзі жеткен соң барып, басын жерден көтерді. Қақ алдында отырған Жөнейіттің жүзін де сосын көрді. Мына көп құлаққа айтсам деп толғанып жүрген сыры да сол перзентінен айрылып, күйік тартып отырған көрінін қаумалаған халқынан қасіретін жасырып, қаһарлы, тастүйіп, қайратты көрінгісі келген түрін көзі шалған соң барып ойына оралды. Саусағын бөгеп тұрған тұсау да сосын шешілді.

Жөнейіт бір сәт күйшіден жүзін тайдырып, күй тындап отырған жұртқа көз тастады. Жана ғана бұның қасы мен қабағын бағып, тырп етерге дәрмені болмай отырған момын көп енді күйшіге ентелеп қалыпты. Дудар бөріктің астында ылғи ызғар шаша қарайтын шүңірек көздерден де ашу ыдырап, елітіп отыр. Дүрдиген-дүрдиген сенсең бөріктерден басқанын бәрі жұмсарыпты, бәрінен де айбат қашыпты. Мына отырған қалың тобыр дүниеде Жөнейіттің барын атымен ұмытып кеткендей. Әрқайсысының да жүзіне бір-бір тесіліп, тінте шолып шықты. Бұған қараған, бұдан сескенген ешкім көрінбеді. Көкбөрі байғұстың күйші-бах-

шы да бір, жын-пері де бір деп күйіп-пісіп жүргені рас екен ғой; жын арбамаса, мына жұрттың осынша естері кетер ме еді! Жөнейіт көкірегін кеулеп бара жатқан өзәзіл ашуды жасыра алмады. Күйшінің жүзіне кіжіне қарады.

Күйші көңілі сабасына түсіп келеді. Ешкімге назар салмаса да, жұрттың көзі өзінде екенін сезіп отыр. Халыққа айтарыңды осындай ықыласы ауған кезде айтып қал. Ел көріп, жер көріп жүргеніңде көкірегіңде түйгеніңнің бәрін де айт. Құлта қалдырма. Төңірінің тегін жері мен тегін ауасына таласып қырылып бара жатқан мынау жұмыр басты пенделердің босқа арамтер болып жүргенін де айт. Адам қашан өзінің алақандай төріне көңілі толғанда ғана пейілі кеңітінін, кісінің өз пейілі кеңімей тұрып, жер де, ел де кеңімейтінін, шаншылған бас пен шашылған сүйектің ешбір елге ешқашан да шекара бола алмайтынын, адам өз бауырындағы бала мен өз қойнындағы жарын жарылғай алмай тұрып, көрші-көлеміне көңілі жібімей тұрып, байтақ елі мен күллі жұртына еш жақсылық жасай алмайтынын айт. Адамшылықтың басы — аяушылық. Аяушылық жоқ жерде адамшылық та жоқ. Өзін ешкімді аямасаң, өзінді де ешкім аямайды. Өзін бөтен елге жасанып барсаң, жараланып қайтқаныңа ызаланба! Ол үшін көктегі құдайды да, жердегі жауынды да қарғама, өзінді өзін қарға! Жат жерде көргеніне бола өршеленбе, қайта тәубене кел! Адам, адам қалпыңа келсең, сонда келесің; әйтпесе, етіне ашы тырнақ, өткір тіс батқан сайын өрелене, өршелене түсетін сен де бір хайуансың. Айуан екенің бар, өзгеден адамшылық күтпе! Өлгеніне өкінбе, көргеніне кіжінбе! Осы айтқандарымды ұғып отырсыңдар ма, жоқ әншейін, мынау қаралы үйде мүлгіп-қалғып отыруға жалыққан соң бір сәт көңіл алдарқатқандарың ба! Түзікке түсінетін құлақтарыңыз бар екен, соны енді көкейге түйер құлықтарыңыз бар ма? Қазір ұғып, ертең ұмытып, қазір жылап, ертең есіріп жүрмейсіңдер ме? Әй, қайдам... Сен бейбақтар осы дүниеге келгелі тауқыметті де аз тартқан жоқсыңдар, бармақты да аз тістеген жоқсыңдар. Бірақ содан не пәтуа шығардыңдар? Жабырқасандар — адамсыңдар, масайрасандар — хайуансыңдар. Кісі қай мінезіне тұшынып, қай қасиетінді медет тұтар...

Күйшінің көмейіне жас тығылғандай болды. Домбырасының да даусы бір сәт егіліп шыққандай. Манадан бері міз бакпай отырған Жөнейіт тап осы арада бір мырс етті. Ол күйші өзіне рақым тілеп отыр деп түсінді. Қаһарлы қалпын бұзбай, тұтқын күйшіге бұрынғысынан да кәрлене қарады. Күйші де жүзін тіктеді. Қысыңқы тұнжыр көзінде жалбарыныш та, реніш те, ыза да жоқ. Бірақ бұған тесіліп алған. Қайтер екенсің, көрейін деп

сынап-мінеп отырған кісідей ішіп-жеп барады. Қағысынан жанылар емес. Күй сарыны баяғы. Тек жанағы бір мөлт тамып, тыйыла қалған көз жасындай сәл егіліп кеткен тұсы болмаса, сол бұрынғы салқын сарын. Аанада Дәулетжаны адайға аттанарында оңаша күй тартып отырған жерінде үстінен шығып қалып еді. О да бір осындай сай-сүйегінді сырқыратқан салқын саз болатын. Бұлар мұнша неге күңіренеді? Мүддесі не? Тұтқын күйші бұның жүзіне әлі қадалып отыр. Көзін айырар емес. Бұның өңіндегі сәл өзгерісті өзінше өлшеп-пішіп отырған шығар.

Жөнейіт сыр білдіргісі келмеді. Айыр сақалы салбырап, күйшіден көзін жалтартып, маңдайша жакка қадала қарап отырып қалды. Сонғы айда сақал-шашы мықтап ағарыпты; маңдайдағы, екі ұртындағы әжімдері де қазыла түскен. Көзінде шөлмектей шытынаған ашу тұр. Бұл жаратылысынан қатты қатыгездігінен емес, әлденеден әбден ашынып, бірденеге белді бекем бұған ызаның нышаны. Жаратылысынан қатты кісінің ашуы ылғи бір қалыпта, міз бақпай тұратын ақ көз ашу. Жөнейіт қанша зілдене бергенмен, оның бет-әлпетінде бір түрлі бұйығы мұн да бар. Қансыраған, жарақатқа ашынған ызалы аның ашуындай бұ да омырып тастамай тынбайтын томырық, катерлі ашу. Жаралы аңды жарасынан түртсең, құтырынып кетеді. Ызалы адамды да ызасына тие берсең, бұрынғыдан да өшіктіре, өршелендіре түсесің. Жаралы аңды жарасынан сипап, райдан қайтарсаң, жаралы адамды да алыстан орағытып ақылға шақырып, сабасына түсіресің.

Домбыраның үні былпып майда шықты. Құлақты қытықтар жұмсақ әуез көңіліңе қонақтаған сайын көкірегінді тілгілей түседі. Әлдебір әзәзіл сезім азғырғандай. Жөнейіттің жүйе-жүйесінің бәрі босап барады; ширыққан жүйкесі жібектей есіліп, құрыстаған арқасы кеңіп сала берді. Бұл не? Жөнейіт түсінбейді. Әне бір қойшының торсығындай қара шанақ, мынау бір шөкім күйкі күйші не деп азғырады? Аанада қолында қалған ақырғы медет — кенже ұлынан айрылғанына анық көзі жеткен күні де тап мынадай сүйегі еріп, сұлдері құрымап еді ғой. Әлденеше күн бойы өң мен түсін ажырата алмай есенгіреп жүріп, бір күні керегенін басындағы Дәулеттің дутарын көрді. Қасына қылыш пен найза да ілініпті. Қылыштан да, Алпаннан да қалған тұл қылыш, тұл найза. Дәулетті ауылдың ақсақалдарын жиып, батасын алып, көк ала арғымаққа мінгізген күні осы екеуін өз қолымен апарып иығына өзі аспап па еді. Ендеше, үйде Дәулет жоқта бұл екеуі керегенін басында не бітіріп тұр? Бір де бір иесінің қолына құт болып қонбаған мынау жалмауыз қылыш пен жалмауыз найза соңына ерген тігерге тұяғы Дәулетжанының да басын жұтқаны ма? Әлденеше күннен бері жүру-тұрудың не екенін

де ұмытып қалған Жөнейіт орнынан атып тұрып, қылышты да, найзаны да ошакка ұрып сындырған-ды. Керегенің басында жалғыз қалған тұл дутарға тимеген. Көптен бері ашуланып көрмеген жүзі түтігіп, негі сақылдап, жұдырығын түйіп үнсіз кіжінді, тісін қайрады. Пәлен күн бойы қалғып кеткен сана, ыза, кек, тапталған намыс – бәрі бір күнде, бір сәтте оянып, өне бойын жарыса кеулеп, зіркілдетіп алып барады. Санасы алғаш ояғанда жадына оралған ойды көкірегіне шор етіп мәңгі түйіп қалған-ды. Кәрі Жөнейітте енді не қауқар қалды, құйрық-жалдан түгел айрылды дейтін болды-ау кешегі дұшпандары... Сол күні пәлен күннен бері төнірегін қымтап келген дел-сал мұн ыдырап, орнын қаһарлы қасірет, қалшылдаған ыза жайлаған-ды.

Домбырашы одан көзін айырмады. Енді күй өз тізгінін өзі алып кетті. Қара шанақтың көмейінен лықылдап төгілген майда әуезге өзі де құлақ түріп, еліге тыңдап отыр. Пәлен уақыттан бері ішқұса боп келгендегі айтайын дегені де осы емес пе? Ешкімге жалынып-жалбарынбай да, зекіп-жекірмей де, тап осылай баппен байыптап сыр шертіскісі келіп еді ғой. Жұрт ұғып отыр ма, жоқ па – әйтеуір, ұйып қалыпты. Сырттағы қыбыр-кимыл да тынған. Бағанадан бері еңсесін түсірмей сексиіп-сексиіп тұрған сенсен бөріктердің де бірқатары жығылыпты. Ақсақалдар жағы бастарын көкірегіне алып мүлгіп кеткен. Есіктің алдындағы еңгезердей күзетшілер де қаһарынан айрылып, қажыған қалып танытады. Камшыларының сабына сүйеніп, пәлен күннен бері өздері күзетіп келген тұтқынның саусағынан өріп жатқан майда қоныр әуезге елтіпті. Оң жақта соңғы шапқыға барып қайтқан сарбаздар да салбырап отыр. Төртегі Жөнейітке де, ортадағы күйшіге де алақтамай, әркім өзімен-өзі.

Қай-қайсысының да құлағына мына бір саз жағып барады. Баяғыда бесікте жатқандарында аналары күніренетін көйгөйге ұқсайтын тәрізді. Ертен жорыққа аттанамыз деген күндері төсін көз жасына малшып шығатын әркімнің ақ некелі жары да тап осылай сай-сүйегінді сырқыратып, қанша қатты болам десен де, жұлын-жүйкенді иітіп әкететін өксік аралас қолқа қылушы еді ғой! Бес қаруынды асынып белдеудегі атына барғанда, сыртқа шыға алмай, үйде жермешел боп қалған кәрі атаң мен әженді, құлынымдап үзенгіге жабысқан ананды, маңына келе алмай, үйдің арғы қапталында, белдеу арқаннан қос қолдап ұстап алып, екі иығы селк-селк етіп солқылдап жылап тұрған уыздай жарынды, не болып жатқанын, жұрттын неге жылайтынын біле алмай жаутандаған жас баланды көргенде тап осылай егілмеуші ме едің?! Көз жасынды сыртқа шығармай, жүрегіннің басына домалатып, камшынды қаһармен жиып, онсыз да ойнақшып тұрған атыңды

аямай тартып-тартып жіберіп, шікірейіп шаба жөнелсең де, дымың ішінде боп булығып, осы жолы аман-есен оралар-оралмасыңның неғайбыл екенін сезіп, көкірегің ит жыртқандай тызылдап бара жатпаушы ма еді. Сонда ошағыннан айырып, от-ойранға салған қас дұшпанға ішіннен қарғыс жаудырып, қанына қарая түсетінсің. Алдыңнан дұшпан ат ойнатып шығады. О да тісін қайрап, еміне төніп, құлаштай шабады. Сенің де аруағын қозады. Алдында тұрған адам екен деп тіпті де ойламайсың; оның жары, ошағы-отаны атымен жоқ сияқты, жүйкесі талып, жүрегі сыздамайтын секілді. Оны аяй алмайсың. Мына жердің бетінде тірі жүргізбей, тезірек көзін құртқын келеді. Омақасқан атты, домалап түскен дұшпанды, шапшып аққан кара қанды көргенде өшін қайтып, өзегіне толып келген өксік ыза бірден серпіледі. Көзінде ұшқын ойнап, көкірегіңді жел сүйеді. Бұрынғыдан да еміне шабасың, бұрынғыдан да еліге шаншасың. Сөйтсе, дұшпан да өзіндей екен ғой. О да сендей пенде екен. О да артында қалған үй ішіне, ойрандалған отанына тап сен құсап егіледі екен. О да мынау орынды-орынсыз ұрыс-жанжалға түсіне алмай дал болатын көрінеді. Шынында да, бұл не тірлік өзі? Жана ғана дәл жанында жайрандап шауып келе жатқан қыршын боздақтың енді бір қарағаныңда жау атының астында жайрап қалғанын көргенде сен де осылай тігіренетінсің. Кеу-кеулеген қалың көптің ортасында жүргенде делебен қозып желіккенмен, өзінмен-өзін оңаша қалғанда сен де тап осылай таусыла тебіренетінсің. Өз ісіне өзін ренжіп, ызаланатынсың. Адам сөйлегенінде көкірегі қан қақсап тұрса да қаһар төгіп, ішінен егіліп, ет-жүрегі езіліп бара жатса да дөн айбатпен өкірең-өкірең етіп, сырын сыртына шаша бермейді. Ал мына күй жалған сөйлей алмайды, ішіне құлта сақтауды білмейді, жанындағысын жалтармай жайып салады.

Күйші емініп отыр. Жыланмен арбасқан баксыдай көзін Жөнейіттен айырмай, домбырасының үстіне төне түсіпті. Қара шанактың пұшпақ-пұшпағында қалған сиқыр саздардың бәрін сауып жатыр. Қара шанак күңіренеді, тебіренеді. Қай-қайдағыны айтып, жанынның қалтарыс-қалтарысын қазбалайды. Қылқылдап қыр соныңнан қалмайды. Мынау рақым сұрап аяғына бас ұрған жалыныш-жалбарыныш емес. Насырынды қасыған таба да емес. Сай-сүйегі неге сырқырайды? Мынау жалба-жұлба тұтқын баяғыда Дәулетжаны тартқан салқын сазды қайдан іледі? О да тап осындай әлдекімді ақылға иліктіре алмай таусылса күңіренбеуші ме еді, талмаусырап егілмеуші ме еді?! Апырау, Жөнейіт мықты еді ғой. Ай бойы аза тұтып отырғанда алқымына жас тығылған кезі бар ма еді? Тап осы қазір бұл осынша неге жасып, неге жуасып отыр? Бұл босаса, мынау соңына ерген көп

найза бет-бетімен босып кетпей ме? Әне, бәрінің де басы салбырап қалыпты. Көкбөрі күйді тегін жек көрмепті. Дүлей батыр әйелдің дауыс қылғанына, бахшының дутар шалғанына шыдай алмаушы еді. Зекіріп тыйып тастайтын. Тыя алмаса, атына мініп өзі аулақ кететін. Жөнейіт, бекем бол. Қолында қалған жалғыз перзентің жер күшқанда да қакқан қазықтай қалшынып, сұсыннан айрылмап едің ғой. Мынау әзәзілге де ішінді алдыртпа.

Күйші қадалып алған. Домбыраның қос ішегін еміне сауып, есілтіп отыр. Қара шанақтың көйгөйі көкірегінді қасып, ырқыңды алып барады. Қанша қатты болсаң да илкітirmeй қоймайтын өз көкірегіңнен шыққан ерке сәбидей еліктіріп, ерітіп барады. Жүрегі шымырлады. Көмейі бітіп, көзінің алды жыбырлап кетті. Дәулетжаны тап осылай қылқылдаса, қабағынан қар жауып отыра алар ма еді? Мына күй қыршын кеткен боздақтарын, қанырап қалған қаралы шанырағын, жападан-жалғыз қуарып қалған қу басын — бәрін-бәрін есіне салды. Жөнейіт күйшімен арбаса беруден қаймығып, көзін жоғары қашыртты. Үйдің қазандық ақ үзегінде екі уықтың арасына ала жіп керілген-ді. Дәулеттің жамбасы жерге түскен күні қырық күлше пісірілген еді. Осы үйде құран ашып жатқан Дегене-ахун күнде кешқұрым соның біреуін алдырып, есіктен аттағандарға дәм татыратын. Әне содан жалғыз-ақ күлше қалыпты. Ол да бүгін жоқ болады. Сөйтіп, бұның Дәулетжанын есіне түсіретін нәрсенің бәрі азая бермек. Бір күндері оған енші нәрседен тек көне қауымның ішіндегі бір құлаш қоныр төмпек қана тиеді.

Күй тынды. Күйші домбырасын сылқ еткізіп тізесіне тастай берді. Тәкаппар батыр көзінен ыршып кеткен түйдек жасты сұртуге арланды. Екі айғыз жас мұртының шалғайына ілігіп, одан тамшылап сақалына құйылды.

Қаршығадай шүйліккен күйші де еңсесін түсірген жоқ. Мандайына шып-шып шыққан терін сұртпеді. Кәрі батырдан өмір күтіп отыра берді.

Ең алдымен есін жиған Жөнейіт болды. Қарсы алдында көп жаумен бір өзі айкасып, бәрін де жайпап, қырғын далада жалғыз қалған батырдай өңі қашып жадап-жүдеп, қалжырап күйші отыр. Үй ішіндегі көп түрікмен әлі мен-зен.

Жөнейіт үндеген жоқ. Күйшінің жұпыны киімін де, жадау жүзін де әбден қадағалап қарап алды. Сосын ақсақалдар тобына көз тастады. Жұрт емексіп қалды. Жөнейіт қайтадан бойын тіктеді. Мана тұтқынды әкеп кіргізген жігіттерге ымдады. Олар орындарынан тұрып, тұтқынның қолына қайтадан кісен кигізді, екі қолтығынан демеп тұрғызып, сыртқа алып кетті. Үй іші сілтідей тынған. Жұрттың көзі Жөнейітте. Жөнейіт әлі түсін берер емес...

VII

Жермен-жексен бұжыр қорған бұл налып келеді екен деп бұл еткен жоқ. Ішіндегі көш құлаш төмpek кебірі езіліп, сұлбасынан айрылып барады. Себелеп құйған кара нөсерден айылын жимаған тек сойдақ сояу кара тас кана.

Жөнейіт әулие үйіктен тайғанақтап әрен түсті. Ер-тұрманы малмандай су болып қалыпты. Тақымына жабысып, удай ашытып барады. Кара нөсердің селдір пердесінің ар жағынан теңіз түксиеді. Бүгінде оның да жалы жығылған; баяғы айбатынан айрылғысы келмей, төбесінен шылп-шылп төмпештеген мазасыз тамшыға жон көрсетіп селсоқ аунақшиды; мынадай лайсан күні белінің құяны ұстап төсекте дөңбекшіген беймаза көрідей ара-тұра ыңыранып та қояды.

Ат миы түсіп езіліп жатқан кебір саздан аяғын әзер алып, кара жолдың етегіндегі как тұрып қалған тастак қатқылға шатқаяқтап зорға жетті. Толарсактан су кешіп ауылға беттеді. Былайырақ шыққан соң көк теңізге жетіп жығылып жатқан келте жалға карап еді, әулие үйік кара нөсерден бас сауғалап қалғандай көзіне түспеді. Жөнейіт жүзін бұрып түзеліп отырды. Төңірегі бетінде құла дүздің тосабы, коңызы мен құмырскасы, құраған шөптің қиқым-сиқымы қалқып жүрген кара су. Аттаған сайын шалп етіп шашырап ат қапталын жуып кетеді. Әдетте көл-көсір көсіліп жататын құба дөң себелеп құйған күзгі нөсердің күлгін пердесі қымтап бір уыс боп қалыпты.

Жөнейіт бұл сапарынан мұнайып қайтты. Шер таратқалы барып еді, бұрын да жыртық күркедей ызынаған күнгірт көңілін онан сайын құлазытып жіберді. Мойынынан су сорғалаған кебір төмпек айбыны жоғалып, тым жүдеу, тым жұпыны көрінді. Елден береке кеткен соң, әулиеден де аруақ кашайын дегені ғой. Сонда бұл мынау әбден жүні жығылып, берекесі безіп, бейжай тартқан самарқау дүниеде елден ала-бөтен жалғыз өзі жау-жағаласпен жүрген есер біреу болғаны ма... Сонда күні кеше жау десе еліріп шыға келетін ереуіл елі канжарымен сүйек мүжіп, найзасымен от көсеп, ошақ күзетіп қалғаны ма?

Ызғыған кара дөңде ши қорамен күзеуде отырған коңыркай ауылға түс ауа жетті. Атының тізгінін алдынан шыққан Аннадүрдіге ұстатып үйіне кірді. Сосын қайтып ешкайда ұзап шыққан жоқ.

Иінінен су кетіп кара күз де өтіп барады. Күн сайын жаңбыр жауады. Даланың ащы жусаны әбден малшынып, түбі қазылып кара сояуланып алған. Түн суығы ширак. Таңертен шөптің басынан бу ұшып, маңайды сұрғылт буалдыр бүркейді. Күн түс-

тете айнала аршылып, ашық көк аспан жалтырайды. Тек сонау терістік көкжиектегі бүк түсіп жатып алған қара мұнар ғана ыдырамайды. Киіз үйлерге сырттан ұстаған жалаңаш шилер су өтіп қоңырайып-қоңырайып көрінеді. Күндіз ауылда қалатын азғантай бота-тайлақ күн көрінгенде анадай жерге өрістеп шығады да, күннің сынайы бұзылса ауылға қайтып келеді, киіз үйлердің алақандай тар ықтасынына сыймай тістесіп қырылып барады. Күн жылтыраса жұрттың бәрі бүрсектеп сыртқа шығады. Кемпір жағы маңдайын шуаққа беріп, ұршық созады. Ондайда Жөнейіт те бір сәт ауылдан ұзаққырап шығып, ауа жұтып қайтады. Сонау көкжиекте қыбыр-қыбыр қарайып мал жүреді. Ашы іздеген аруаналар алыс жалдарды төскейлеп әлдеқайда маңғыстап барады. Құралайын өргізген үйір-үйір киіктер түстікті бетке ұстап, бұл өлкеден әлдеқашан безіп кеткен жайма шуақ жазды артынан қумақ. Аяғы ұзыннан бәрі жақсы өріс, жайлы өлке іздеп өлек. Тек мынау бүріскен ауыл ғана іргедегі көннің иісін алып омалып отыр.

Түс ауа терістіктен бір ызғырық сыз келеді. Аспанды бұлт торлайды. Жұрт қайтадан үйге тығылды. Үй ішінің де сәні шамалы. Су отын пыс-пыс етіп жана қоймайды, көз көрсетпес көкала тұман.

Жөнейіт қак төрде төсекті қалынырақ салғызып ап жатады да қояды, не күні бойы міз бакпай шаншылып отырады. Оң жақтағы ер-тұрманы әбден ыс сiнiп, сарғыш тартыпты. Дәулеттің қыркы берiлгелi бұл үйдiн келiм-кетiмi азайды. Кемпiрi келi түйедi, жiп иiредi, әйтеуiр, намаздыгердiн көленкесiндей боп ертеден қара кешке дейiн көлбендейдi де жүредi. Бетiне ел қарамаған батырдың хал-ахуалын сұрауға о да қаймығады. Алғашында өз-өзiмен томсарып алған Жөнейiттен сыр тартпак болып, ағайын арасының ақсақалдары келетiн едi. Кәрi батыр салғырт тiлдескесiн олар да есiктен қарауды қойып барады. Күнде түскi шайдан сон Аннадүрдi соғады. Әлдене айтқысы кеп кiредi де, iнiсiнiң қырыстаған қабағын көрiп, iштей таусылып, үн-түнсiз бiраз отырады. Сосын басын бiр шайқап, орнынан тұрып, шығып кетедi. Кешке қарай Аннадүрдiнiң баласы Құрбан аттайды. Кемпiр екеуi екеуден-екеу тамақтарынан ас өтпей отырған кезде келген балаға кәрi батыр тiс жарып, дiн ашпаса да, ызғар шашпайды. Бала батырдың дастарқанына келiп, бiрге шай iшедi. Бықсыған отты үрлейдi, тезек қалайды. Кемпiр мен шалға ауыл-үйден естiген хабарын айтады. Жөнейiт маңдайын қазан астындағы оттын табына төсеп үнсiз отырады. Бала айтып отырған сөздерiнiң құлағына бiрi кiредi, бiрi кiрмейдi. Құрбан әр неменi бiр сылтауратып, кипактап кетпей қояды. Сосын Жөнейiттiң

көзін ала беріп кемпірге ымдайды. Кемпір де кипактап, шалының бет-әлпетін байкатпай барлап алады. Шыдамы таусылған бала, көп болса қамшының астына алар деп, дутар ілулі керегеге құйрығымен жылжып жақындай түседі. Жөнейіттің бұрылып оған қарайтын түрі жоқ. Бала не істерін білмей, антарылып біраз отырады. Сосын сесін шығармай орнынан тұрады. Жасқаншақтап қолын керегенің басына созады. Дутарды қолына алады. Қара қапты дутарды ұстап тұрып қалады. Көзін Жөнейіт жақтан айырмайды. Жөнейіттің онымен жұмысы жоқ. Бала дутарды құшақтап қайта отырады. Қабын сыпырады. Дутардың өзін көргенде көзі жайнап кетеді.

От басындағы Жөнейіт қазанның астында лыпып жанған қу тезектен көзін алмай ойға шомып отыр. Жаздай күн жеп ақ қылшықтанып қалған қу тезек қау шөптей маздап жанады, сәлден кейін-ақ жаңа ғана қол басындай боп дөнкііп жатқан жападан бір шөкім күл қалады. Отты қағыстырып түрткініп жүрген күйе-күйе көсеу қауқиып тұрған жапаның күлін қағып жібереді де, орнына басқа тезек қалайды. Енді әлгінде ғана тезектің үстінде теңкііп жатқан алақандай құрғақ жапаның күлін таба алмайсың. Ол мынау қай тезектен, қай жападан түскені беймәлім қобырсыған көп күлдің ішіне сіңіп жоғалады. Бірін-бірі жалмап жатқан бір дүние. Үлкені кішісін жоқ қылады; күштісі әлсізін жоқ қылады. Ертең ол үлкенге одан да үлкен, ол күштіге одан да күшті жолығады. Сөйтіп, шеті жоқ, шегі жоқ, бірінің басын бірі алып жатқан аласапыран тірлік. Сонда мынау мігірсіз қимыл-қыбырдың, итжығыс алыс-жұлыстың мәні не?

Қазан астындағы қызыл таптың денен жайылып сала беретін жайлы қызуы бар, қаныңа дейін дарып, өне бойыңның бәріне тарап, маужырата түседі. Бірақ Жөнейітке бүгінде о да әсер ете алмайды.

Ту сыртынан әлдене дың етті. Жөнейіт жалт бұрылды. Құрбан шоқ басқандай дутардан қолын тартып ала қойды.

— Бар, әкет! Үйіне апарып дыңылдат!

Бала дутарын құшақтап, есіктен зыта жөнеледі. Жөнейіт жаңа желі салып келе жатқан ойының жүйесінен адасып қалып, қасындағы жастыққа шынтақтап жата кетеді.

Кемпір қазанын түсіреді. Бүгінде бұл үйде баяғыдай о шеті мен бұ шеті ат шаптырым боп шалқып жататын дастарқан жоқ. Екеу ара алдарына алақандай майлық орамал төсейді. Оның үстіне керткік ернеу көне тегеш жайғасады. Жөнейіттің асқа да тәбеті шамалы. Қоңыр тегештегі еттің қара жонқалау бір-екеуін аузына салады да, қолын сүртіп, кейін шегіне береді. Сорпаны да тек ерніне тигізіп кері қайырды. Кемпірі дастарқанын жинай-

ды. Ошақта өлеусіреп солғын бозарып жатқан қоламтаға шылапшын төңкеріледі. Көп ұзамай қазан-аяқ жақтағы сығырайма шырақ та сөнеді.

Жұрт бұлардан кейін жатқанымен, бұрын ұйықтайды. Айдаладағы онаша ауыл ұйқыға кетеді. Күздің жібіскілеп жерге жетіп болмайтын сірке жауыны түндік тысырлатады. Содан басқаның бәрінің де жағы қарысқан, ауылдың иттері мен бота-тайлағы да ықтасын тауып ап бұйығып, үннен қалған. Тысыр-тысыр... Тырс-тырс... Қоңыр үйдің сыртындағы көл-көсір ұшан далада бұдан өзге дыбыс жоқ. Мынау жібіскі жауын кеудесінде жаны бар жәндіктің бәрін ініне қуып тыққан.

Бұның күні-түні құлағы түрік. Біреу ауыл-аймақтың хабарын айтса, маңай тыныштық екенін естиді де, қалғанын тындамайды. Көптен бері Мәмбетпана әулеті де ат-ізін салмай кетті. Шамасы, бай ауылдың жылқысына жаңбыр мен желден басқа тиісуші болмаса керек. Өне бір шамада Аннадүрді: анда жүріп бір аңшы қазаққа жолықтым, Дүйімқараның ауылы ала қырдан ойға құлап, қыстауына оралыпты деп келіп еді. Одан бері де ай боп барады. Сонда бір серпіліп, біразға дейін төніректен тың тындап, тықыршып жүрді. Оның көнігі көрі құлағына саздауыт ала дөңде жер түбінен дүңкілдеп есілетін көп тұяқтың дүсірі келмеген соң, қайтадан қамығып қалды. Аңада бір күні таң алдында көзі ілініп кеткен екен. Қай жігіт екені анық есінде жоқ, әйтеуір, осы ауылдың бір жігіті жер түбірінен дүсірлетіп шауып келеді, алыстан қолын бұлғалақтап, бірдене деп айқайлайды. Терістік көкжиекті сілтейтін сияқты. Бұл қуанып кетті. Дүйімқара қол жиып келе жатыр екен деп атын іздеп, айналасына қараса, қаңғырма хайуан тұсауымен шапшып, ту сонау жер түбіне кетіп қалыпты. «Атты әкел!»— деп еді, дауысы шықпады. Екі қолы ербеңдеп, бастығырылып жатқанын көріп, кемпірі оятып жіберді. Көзін ашып алды. Көрші үйдің қатыны келі түйіп тұрып, ауылдың сыртында бота жетелеп жүрген баласына айқайлайды. Бала да жер түбінен шырылдап бірдене дейді. Содан бері Дүйімқара ош алуға келер деген дәмесі өшіп келеді. Сыртынан оны әрі батыр, әрі бай деп еститін. Бір көзі жауда, бір көзі малда жүретін неме мынадай сылпық күзде намысты қайтсін; қорасының манынан шыға алмай жүрген шығар. Дүйімқара тым-тырыс. Күйшінің құнын іздеуші болмады.

Жөнейіт төсегінде бір аударылып түседі. Бұл енді шамалыда ұйықтай алмайды, жамбасына тас батқандай аунақшиды да жатады. Күйшіні жазалап қайтқаннан бері осы үйдің төсегіне ошаған өскен сияқты. Бұрынғы жорықтан оралғандағы егін орып келген дикандай құлағын кесіп алса да оянбайтын қатты ұйқы-

сының қайда қалғанына өзі де таң. Қазір басы жастыққа тисе болды, есіне ең алдымен шамалыда ұйықтай алмайтыны түседі де, көз алдына құж-құж қалын бұталы кара түлей сайрап келе қалады. Сол қазан шұңқыр кара түлейді ернектеп Маңғыстаудан шығып, бір жағы Хиуаға, бір жағы Балханға баратын үш тармақ айдау кара жол өтеді. Қара жол қашан да өткіншісіз тұрмайды. Бұл Дәулеттің қыркын берген күннің ертеніне қасына қырық жігіт ертіп сол кара түлейге беттеді. Тұтқын күйшіні де атқа мінгізіп алып жүрді. Олар түлейге түс ауа жетті. Қас қарайғанша түлейге сініп тасада жатты. Ол күні кара жолдан әрлі-берлі өткен өткінші көрінбеді. Ымырт иіріле түлейден шығып, кара жолдың бойына жетіп, аттан түсе-түсе қалысты. Көз жетер жерде қарайған ештеңе жоқ. Екі-үш жігіт қанжығаларынан күрек суырды; білектерін сыбанып жер қаза бастады. Көп жігіт қойсын ба, кісі бойы тік шұқырды көзді ашып-жұмғанша опыр-топыр қазып тастады. Тұтқын күйші аттан түсірілді. Екі жігіт оны кісендеулі күйінде шұқырдың ішіне салды. Күйші айналасына алақ-жұлақ қарағанмен, ешкім оның жүзіне назарын тіктемеді, қызыл төмбекті шұқырдың ішіне қайта ата бастады. Жігіттер басын жерден көтермей шұқырды тез көмді. Қызыл төмбек жымжылас жоғалды. Шұқырдың орнында күйшінің мойны ғана қылтияды. Тұтқын бұларға ләм-мим үн қатпады. Жігіттер атына мінді, айдалада айдау кара жолдың бойында жау-тандаған қос жанар тасыр-тұсыр шауып бара жатқан аттының соңынан көз алмай қарап қала берді...

Ертеніне ауылда қараң еткен жан болмады. Кара сорпа бүйірін соғып қалған аттар да ауылдан алысқа ұзап жайыла алмады.

Жөнейіттің есігінен де кісі қарамады. Төр алдында аунақшып жатты да қойды. Құдайдың күні әзер батты. Үй арасындағы аяқ дыбысы да ерте басылды. Күннің қызылы сембей жатып түндіктер жабылды. Ауылдың желкесінде аттар пысқырады. Желіде ауық-ауық бота ынырсиды. Жапан түзді әзірейілдей төнген зіл батпан тыныштық басқан. Ішінде қырық аунақшып, қырық күрсініп адамдар жатқан қараңғы үйге түндік пен үзіктен саңылау тауып, найзадай шаншылып сәуле төгіледі. Жөнейіт көзін жұма береді де қайта ашып алады. Төңірегінә құлақ түреді. Жым-жырт. Тағы да көзін жұмды. Тағы да қайта ашып алады. Түн ортасы ауғанша дөнбекшіді де жатты. Түн орталады-ау деген кезде көзін күшпен жұмып, құс жастыққа көміле түсті. Төбесіне тылсым түн төнген. Сырт сүттей аппақ жарық, бір түрлі елегізеді. Үрей ме, басқа ма — оны өзі де білмейді. Жата қалып тағы да тың тындайды. Үйдің алдындағы мөңгүрт казактар терген үйме тезекке байғыз қонды. Әрі-бері шықылықтап отырды

да, ұшып кетті. Сосын ауылдың ана шетіне барып шақырды. О да тынды. Қайтадан жым-жырт тыныштық орнады. Мұның ұйықтай алмай жатқанын біліп, кемпірі күрсінді, жақын манайда індігеш болу керек, кебежені тышқан тықырлатады. Кенет айналадағы мынау оқшау ауыл сонша қорқынышты көрінді. Төрт сағанақ пен тал шаңырақты паналаған мынау бейкам жандарға жасанып келген жау түгілі, осындай жым-жырт түнде бейсаубат жүрген жолаушы да, оқыс пысқырған ат дыбысы да үрейлі екен. Жөнейіт біртүрлі қалтылдаған қайық мініп алас ұрған көк теңізге алғаш шыққан кісідей, үміттен гөрі үрейге беріліп, құлазып қалды. Мұндай ой өмірінде көкірегіне бірінші рет оралып отыр. Ол көзін ашып, керегенің басына қарады. Айдың жарығынан қак төрде ілулі тұрған қылышын көрді. Жүрегі енді басылғандай. Бірақ бәрібір ұйқысы келмеді. Тағы да елегізіп, сыртқа құлақ тікті. Ауылдың алдыңғы жағынан түлкі үрді. Қара ауданның басындағы қауымға өлексе жеуге келген ит-күс болса керек. Ырылдасады, шак-шак үреді.

Түні құрғыр ұзақ екен. Ұйқы да келмей қойды. Ойына тұтқын күйші оралды. Манадан бері есіне алғысы келмей, әр нәрсеге алаңдап бағып еді. Бәрібір болмады. Сүттей аппак айлы түнде айдалада ұзыннан-ұзақ ақсиып айдау жол жатыр. Жол бойында жер астынан мойны ғана қылтиып күйші тұр. Көзі жаудырап, бұлар кеткен жаққа әлі кадала қарайды. Қарсы алдында қара түлей қарауытады. Мынау сүттей аппак ай нұрынан жердің беті бозғыл тартқан. Сол жап-жарық кеңісте қара түлей бұрынғысынан да үлкейе түскендей. Зәресін ұшырады. Әне, қара түлей жазғытұрғы жайылма судай зорайып, бірте-бірте жақындап келеді. Күйшінің сонау жер астындағы қара бақайына дейін мұздай тер шыққандай болды. Пәлен күннен бері тірсегінен түспеген шынжыр кісен жер астында да жіліншігін шағып барады. Жан-жағынан топырақ қысқан арса-арса кеудесіндегі жүрек дүрсілі мынау жеті қат жердің өзін дүбірлетіп бара жатқандай. Күйші көзін түлейден аударып, жер түбінде бұлдыраған бұлынғыр көкжиекке қарайды. Ештеңе көрінбейді. Кенет тағы да елегізеді. Тағы да түлей жаққа көзі түсіп кетеді. Қара түлей жанағысынан гөрі де жақындай түскен сияқты, тіпті қасына келіп қалғандай. Күйшінің көзі адырайып барады. Ересен қап-қара бірдене жан-жағынан қаумалап келеді. Аяқ басқан алапат дыбысы да құлаққа естіліп тұр. Күйші шынғырмақ болады да, онсыз да жер танабын қуырып жақындап қалған қара түлей дауысын естісе, бұған тұра жүгіретіндей, көмейіне кептелген жан дауысын кері лықсытып, үнсіз қалады. Сол екі арада көңіліне үміт қашады. Мынау жылжып жақындап келе жатқан қара түлей емес, мана мұны тірлей

жерге көміп кеткен көп салт атты шығар. Тұтқынның көзін қорқытайық деп көмуін көмсе де, артынан аяп, қазып алайық деп жол ортасынан қайтып келе жатқан болар. Күйші кара түлейге тесіле түседі. Ат дүсірі емес сияқты. Бір алапат аяқ сонау жер астынан қозғалғандай, тіпті жақындап қалған. Өне, ұйысып жатқан қалың қарайғанның шетінен бөлініп, ұсақ бірденелер жыбырлап келеді. Тіпті таяқ тастам жерге жетті. Күйші таныды. Айдаладан адамның иісі шыққан соң, сүмендеп тартып келе жатқан түлейдің ішіндегі қасқыр, қарсақтар екен. Күйшінің жер астындағы денесі түгел түршікті. Қазір жетіп келіп шақыр-шұқыр қадала кететін ашқарақ тістерді анадайдан танып, тұла бойы тітіркеніп кетті.

Жөнейіт орнынан атып тұрып, төрдегі қылышына қол созды. Жұлып ап қасына, көрпесінің астына тықты. Әр бұдырына дейін көзін жұмып тұрып танитын өз қынын тас қып қысып-қысып қойды, әлгі әлем-тапырық елестер енді тарағандай болды. Бірақ көкірегін дүбірлетіп, әлдеқайда қашып шыққалы бұлқынып жатқан кәрі жүрегі шамалыда басылар емес. Қылышын бауырына басты. Төңірегіне құлағын тігіп еді, жым-жырт. Кебежедегі тышқандар да ініне кеткен. Мола жақтағы түлкі, қарсақ та тыныш тапқан. Дәулет қайтыс болғалы иесіз қалған, бұрын кемпірі отыратын кара үйде ұйықтап жатқан мөңгүрт қазақтар ғана тістерін қайрап, ышқына қорқырайды.

Жөнейіттің көкейіндегі әлгі бір оқыс қорқыныш ыдырағанмен, бірге-бірге иірімге тартып бара жатқан үрейлі ой ыдырамады. Тұтқын күйшіні тірілей көмбегенде не болар еді?

Жөнейіт тағы да аударылып түсті. Иә, сонда не болар еді? Бұл жұрттың бәрінің күйші тұтқынға көнілі кетіп қалғанын көрді. Ендеше, соны көре тұра мынадай қатыгездікке неге барды? Байғұс күйшінің жазығы қанша? Аннадүрдінің айтуынша, Дәулет ана жылы адайға барғанда осы күйшімен күй тартысыпты. Ылғи тең түсе берген екі күйшіні: «Екеуінің өнерлеріне де сөз жоқ екен. Шын жүйрікке дара шапқаннан, қатар шауып, намыс қоздырар бәсекесі болған жақсы», — деп бір ақылгөй ақсақал әрі қарай сайыстырмай қойыпты. Дәулеттен айрылып, бұған не беттерімен көрінерін біле алмай келе жатқан қол айдалада өзімен-өзі ат үстінде жүрген аңшыны көреді. Ана жылы Дәулетке еріп адай барған бір жігіт күйшіні тани кетеді. Ол жасак басына күйші қазақты Дәулеттің құны қып әкетейік деп ақыл салыпты. Өтген, сол жолсыз жасакқа күйші емес, адайдың аспанға түкірген көп адуын батырларының біреуі іліксейші. Онда ол неменің етін турап итке тастаса да, тап осындай тынышы кетер ме еді, қайта төбесі көкке жетіп рақаттанар еді ғой. Кегі түпкілікті

кайтпаса да, әйтеуір бір ашуы өтелер еді. Өншен маубас құн кылып күйшіні өңгеріп келді. Жөнейіт қолына түскен тұтқынды аман-есен еліне қайтарып жіберсе, жұрт аяушылығы деп емес, тұқым-теберінен түгел айрылған кәрі батырдың жаугершіліктен жүрегі әбден шайлыққан екен деп ұғады. Қас дұшпаны мұнын найзасы біржола құлады деп қуанады. Жок, бұл қара қанын қасыққа құйып ұрттамай кегі қайтпайтын ата жауына Жөнейіттің әлі тірі екенін, насырын қасыған дұшпанға әлі де есесін жібермейтінін білдіру керек. Сонау жер түбінде күллі осы аймаққа үрей шашып дүбірлеп жатқан Дүйімқараның өзін сайысқа шақырады. Бұл жалғыз Жөнейіттің намысы емес, ата түрікменнің түгел намысы. Қоңырат пен Бесқаладан ақ жүгері іздеп қалашы шығып, айдау жолдың бойында әрлі-берлі шұбырып жататын қаңғыбас қазақтың бірі болмаса, біреуі атақты күйшісін тірі болса, тірілей, өлі болса, өлігін әйтеуір бір көрер. Елдік намыстарына тиетін маскара хабар Дүйімқараға қалай да жетеді. Дүйімқара аспандаған ақылсыз тасыр болмай, шын батыр болса, талағында биті, көкірегінде қыжылы бар азамат болса, бұл қорлыққа шыдай алмас.

Қол жиып Дүйімқара келсе, қорқатын Жөнейіт пе! Тап осы жолы аруақ қолдап ата жауының кеңірдегін шайнап, қанын қылғытса, бұл тірліктегі қалған тілегі түгел орындалар еді. Қыршын кеткен боздақтарының, адуын болса да кіндіктес туысы Көкбөрінің, шілдің тезегіндей быт-шыт тозып бара жатқан елінің кегін бір қайтарар еді. Құдай ол тілегіне жеткізбесе, балауса күйінде ораққа түскен үш боздағынан жаны артық па, өледі де қалады. Артындағы дүйім ел түгел құрығанша көкірек қыжылдатып намыс қоздырар кек тастап кетеді. Кешегі күйшіден кейінгі жұртты мүлгіген момындыққа, бітімге азғырмай, аруаққа, намысқа шақырып өледі. Асқар таудай айдыны бұл жығылса, түрікменнен туған еркек кіндік ата дұшпанның шаңырағын ақыры бір ортасынан түсірмей, сірә, тыным таба қоймас! Бұл осындай қаттылық істеп, қайрат шақырмаса, мынау әншейін бөрік арқалаған өңшен маубастың найзаны тастап, қауға ұстап, қой соңында қаңғырып кететін түрі бар. Жок, Жөнейіт, сенікі дұрыс. Байғұс күйшіні құдайы оң қараған жан болса, не Хиуаға, не Қоныратқа базар шегіп бара жатқан біреу тап болып, құтқарып алған шығар. Ал енді маңдайынан сор арылмаған бір бейбақ болып өліп кетсе, обалына бұл қалатын не жөні бар? Ол Көкбөріден, Қылыштан, Алпаны мен Дәулетінен артық па? Обалы өз елінің көп есеріне. Жок, Жөнейіт, бір пендені аяймын деп, бүкіл бір елдің өлісінің аруағын, тірісінің намысын таптатпа! Аюдай ақырған айбынды атына кір келтірме. Бұның дұрыс болған. Қас

дұшпанға иінің түсіп, еңсенді жібере берсен, сездірмей сорып, білдірмей қылғытатын асқазанына әбден жайлы жылы жұмсақ қылып алады. Анда-санда өңешіне көлденен тұрып алатын өзіндей сойқан сояуы болмаса, ата жауың елінді бір араны ашылғанда түгел жұтып жіберуі де мүмкін ғой. Жөнейіт жаңа ғана жүрегі атша тулап, шекесі дыңылдап, жүйкесінің бәрі шарт үзілердей шиыршық атып жатыр еді. Енді бәрі де тынши қалыпты. Бәрі де әлгі пәтуасына бас изегендей. Манадан бері кірпігін тіреп-тіреп тұра қалған көп тіреу де құлапты.

Ояуында көнілін паршалап, жан жүйесіне уша сініп қалған ойран ой ұйықтаған соң да мазалады. Көзі ілініп кетсе, аяғының астында жыланша ирелендеп қу томар жатқан, қарсы алдынан шабынған буыршындай кеудесінен қағып, алапат бұталар аңдаған кара түлей келеді. Жанынан қоян екені, қарсақ екені белгісіз әлдебір аң зулап өтеді. Бұл бұта-бұтаның ара-арасымен ептеп басып ілгері жылжиды. Анадайдан аранын ашып аңдып тұратын бұталар қасынан өткенде жабыса кетпейді, жай әншейін жеңінен сипап қалады. Міне, ну түлейдің де шегіне жетті. Сусыған құм топыраққа аяғы батып-шығып, батып-шығып әзер аттайды. Түлейдің жиегіндегі кібірткік кара қырбық жеткізбей қойды. Сол кебір қырбыққа иек артса, арғы жағы айдау жол. Кенет көк желкесінен дүсір шыққандай болды. Түлейдің шетіндегі оқшау бұтаға бұға қалды. Жүрегі дүрсілдеп алып-ұшып барады. Таң атқалы бұның соңында аңдушы келе жатқан-ау. Мана ауылдан бұл қайда бара жатыр деп ере шыққан болды ғой. Ол бұның мұнда неге келгенін біліп қойса, ертең соңына еретін көп жасағына не айтпақ? Өзі жазалаған тұтқынды өз қолымен босатқанын олар не дейді? Дұшпандары бұл қорықты деп табалап жүрмей ме? Құлағын тігеді-ақ, ештеңе естілмейді. Оқшау қараңдап тұрған да ештеңе жоқ сияқты. Бұтаның тасасынан шықты. Кебір қырбық ернекке де ілікті. Айлы түнде аксия жарқырап айдақ жол жатыр. Өне бір болар-болмас қарауытатын күйші тұтқынның басы ғой. Әлі ешкім көріп, ешкім тиіспеген болды. Жүрегі тағы да елегізе соқты. Өне бойының бәрі жидіп, буын-буыны босап бара жатқандай. Бұл не, қуаныш па? Неге қуанады? Бәрібір босата алмайды. Сонау жер түбінен іздеп келіп, бостанға шығарып кете алмайтын болған соң, қасына не деп барады. Әйтеуір, әлі тірі екен. Сүйек-сүйегінің бәрі еріп, тізерлеп отыра кетті. Ай астында қылтиып жалғыз бас қарауытады. Сынайы, күн ұзаққа маңайдан жол бойынан әрлі-берлі өтіп жататын кездейсоқ жолаушы көріне ме деп көзі талғанша қарай-қарай күдері үзілген соң, қалғып кеткен тәрізді. Әйтпесе, кара түлейдің ішінен қараңдап шығып келе жатқан мұны неғып көрмейді. Манына жақын-

дап барса қайтер еді... Оянып кетіп, танып қойса, не демекші? Түні бойы қасында болып, таң ата қалың түлейге еніп кетсе, күнде ымырт жабыла жанына келіп, түнде бірге өткізсе, қашан өткінші қазақтар көріп құтқарып алғанша, айдалада, жапан түздің ит-құсынан қорғап, маңында жүре тұрса не етер-ді? Көп болса үш күн кетер. Сол үш күннің бойында мына жолдан ақыр біреу өтпес дейсің бе? Ауыл: «Қайда жоғалып кеттің?»— десе: «Аң ауладым»,— дер. Бұл тұтқынның жер бетіне әзер қылтиып шығып тұрған басына аяғының ұшынан басып жақындап келеді. Бұның тықырын естіп шошып кетіп, бейуақытта айдалада жаяу-жалпылап жүрген бұл неғылған адам деп жүрегі жарылып кетсе қайтпек? Кілт тоқтай қалды. Қылтиып тұрған бас кимылдаған сияқты. Таң атқалы бұны көріп, қасыма қашан келеді деп күтіп тұрған болды-ау. Бұл асыға басып жақындай түсті. Мынау кім? Күйші ме? Ұқсамайтын тәрізді... Жок, мынау күйші емес... Жаным-ау... Мынау Дәулет пе? Бұл қайдан жүр? Аңтарылып тұрып қалды. Баласы жүзін қырын сап, бұған қарамайды. Жөнейіт баласын жер астынан қазып алғысы кеп, қос қолдап тырналай бастады. Топырағы тіпті жұмсақ. Мамықтай үлбіреп тұр. Бірақ қолына ілікпейді. Қанша тырналаса да өнер емес. Дәулет бұған көзін де салмай, қырын бұрылып, ай астындағы алыс көкжиекке қадалып апты. Жөнейіт жер тырналағанын қоя қойды. Көкірегі толып, ауызын аша алар емес. Көзінің алды жыбырлап, шарасы жасқа толды. Көмейіне кептетіле тұрып алған қатты түйін ағытылып кетті. «Қарғам-ау, неге үндемейсің?»— Өзінің әлем-тапырық дауысынан өзі оянып, көзін ашып алды. Үйдің ішіне таң сәрінің сұйкылт көгіс жарығы жайылыпты. Үйдің киізі, кереге, жиһаз — бәрі де күлден қазып алғандай боп-боз, бұлдырап тұр. Қос шенгелмен төсіндегі мамық көрпені мытып ұстап апты. Жөнейіт капелімде бұның өңі екенін, түсі екенін біле алмады; әрі-бері солай жатты да, ішінен қалимасын қайырды. Үй сыртында бота ынырсыды. Сауын түйе буындары сытырлап орнынан түрегелді. Кемпірі сыртқа шығып кеткен екен.

Ештеңені ойына алғысы келмей, түндік астынан еміс-еміс көрінетін шаңырақтың қарына қарап біраз жатты. Сосын жадына жанағы түсі түсті. Бұл кеше қара жерге өз қолынан көміп кеткен тұтқынды түсінде өзі құтқармақ болып аласұрып жүр. Түс түлкінің боғы деген осы екен ғой. Егер Жөнейіт түсінде емес, өңінде осылай алас ұрар болса, жұрт оны жынданған дер еді.

Содан бері ол өң мен түстің ортасындай есірік бір халде. Сарылған күндер өтіп болмайды. Осыдан бірер ай ғана бұрын Жөнейіт қай айдын қашан өтіп кеткенін де білмеуші еді. Енді, міне, ін түбіндегі қарсақтай үйіне тығылып жатып алған соң, таң-

ның атқаны мен күннің батқанын баққаннан басқа кәсібі жоқ. Бұрын ол зулап өтіп жатқан опыр-топыр күндерді барып-қайтқан жорығымен, не осы елдің бір дыр-думанымен, не үйіне келіп-кеткен сыйлы меймандармен межелетуші еді. Енді олардың бірі де жоқ. Үйден екі елі аттап шықпай, салулы төсекте сарғайып жатқан кісіге күннің бәрі бірөнкей. Бәрі де бір селт еткізері жоқ сартап, сарылған күндер. Енді ол мынау бедерсіз біркелкі күндердің қайсысын меже тұтарын да білмейді. Қазір ол уақытты өңіндегімен емес, түсіндегімен өлшейді. Бұрын: «Анада Мәмбетпана келіп-кеткеннен екі күн кейін» не «Адайға жорыққа аттанарымнан екі күн шамасы бұрын», — деп есеп қайырса, енді: «Анада түсімде күйшімен айтысып жүретін күні» не «Бірденеге көңілім босап, күйшіге арыз айтып жүретін күнімнің ертеніне», — деп есеп қайырады.

Жөнейіттің бүгінде, шынында да, өнінен түсі артық. Бұны бүкіл осы өңір түгел ұмытып кеткендей. Баяғы қауқылдаған көп қошаметші де, қасы мен қабағына қараған кара құрым қол да жоқ. Бұл жүрген жерде қаздай тізіліп жүретін қалың нөкерінің қазір қайда шашырап кеткенін өзі де білмейді. Артына ақырғы рет күйшіні жазалауға барғанда ғана жасақ еріпті. Атқа мінген қырық жігіт бұның айтқанын қалт еткізбей орындады. Байғұс күйшіні көзін жаутаңдатып тірілей көміп жатқанда да ешкім қың демеді. Бұл жігіттердің топырақты қалай тастағанына дейін көз айырмай қарап тұрды. Бәрі де баппен қимылдайды. Бәрінің жүзі де бап-байсалды. Атқа да үнсіз қонысты. Жол бойында да ешкім тырс үндемеді. Ауылға үнсіз келіп, үнсіз тарасты. Содан қайтып сол жігіттердің ешқайсысын көрген емес.

Көршілер де тыныш. Баяғыдай бірі түсіп, бірі аттанып жатқан көп дүсір жоқ. Келінің дүңкілі, балғаның тықылы сияқты күлді-көмеш күнкөріс күйбеннің үні. Көрші үйлерден кеу-кеу әңгіме естілсе де, бұған жұрт қотыр ешкі мен жоғалып кеткен түйенің жайын сөз қылып жатқандай боп көрінеді.

Соны ойлайды да, мына тіршіліктен түпкілікті суынып, төңірегіннің үн-дыбысынан да құлағын қашырып, өз ойымен өзі боп тұйықталып алады. Мынау жарық жалғанда қалған жалғыз мұндасы — анада өзі көміп кеткен өлі-тірісі белгісіз күйші тұтқын ғана. Ояу отырғанда ол жайында да дұрыстап ойлай алмайды. Көрші-қоланның көп көз, көп құлағы осының ойын аңдып отырғандай, өзінен өзі қуыстанып, басқа бір атымен бейтарап жайларды қиялдағысы келеді. Бірақ мына дүниеде содан басқа ойлайтыны да қалмапты. Түсінде тұтқынды құтқарғысы кеп жаны ашып, аяп жүрсе, ояңған соң ол дәмесінен өзі ұялады. Мынау аңдаған аңдушы көздерге алжасқан боп көрінгісі келмейді.

Түсінде шешілген қол өнінде байланған бір далбаса хал. Өңінде ойлай алмағанды түсінде ойлайды. Өнінде айта алмағанды түсінде айтып жүреді. Кейде мынау тым күбірсіп-күнірсіп кеткен тыныш тірлікке ыза боп, жұрттың тым бос белбеуленіп кеткеніне күйініп, күйшіге шағынып жүретіні бар. Күйші мұның әңгімесін бар ыждаһатымен тыңдап алады да, күлімсіреп: «Мен не дейін, анадағы күйімді тыңдамап па едің?»— дейді. Кейде бұл күйшімен дауласып та қалады. Ел намысын қолдан беретін, тізгінін кез келген тентекке ұстатып, тағдырын тәлкекке айналдыратын ынжық тобыр боп кете ме деген күдігін айтады. Күйші күлімсірейді де үндемейді. Ол мұның қазір ойлап жүргенін баяғыда ойлап қойғандай, мұның қазір ашынып жүргенінен баяғыда торығып болғандай. Мұнарлы көкжиекке мұндана қарап тұрады-тұрады да: «Сабырсыз ерді орынсыз дәме болдыртады, сабырлы ерді орындалмайтын арман болдыртады»,— дейді.

Жөнейіт ұйқыдан сүлдері құрып, қалжырап оянады. Көзін ашып алған соң жана ғана көкірегін қыжылдатқан ашу мен ыза да, күдік пен ой да жым-жылас жоғалып, елсіз түзде бір өзі тентіреп қалғандай құлазып сала береді. Ондай сәттерде қайдағы бір бықырт тобырдың бейпіл сыпсынынан сескеніп, бейшара күйшіні баяғыда босатып жібермегеніне өкінеді. Күйшінің артынан кек қуып келмей, тым-тырыс жатып алған Дүйімқараға ызаланады. Әрнеменің басын бір шалып, қайдағы-жайдағыны ойлап әбден қалжырап ұйықтайтын ол түсінде де күйшіні көргенше асығып, кара түлейдің шетіне шыға алмай ыза боп, күйші әлі тірі ме екен, жоқ әлде түз тағыларының біріне жем боп кетті ме деп қатты қорқып жүреді.

Анау бір күні түсінен шошып оянып, кешке дейін ес жия алмай қойды. Қара түлейден шыға келсе — күйшіге бір көк шулан бөрі тісін ақситып, желкесін күдірейтіп тап-тап беріп тұр. Көре сала мылтығын оқтап еді. Күйші: «Атпа! Оны атқанша мені ат!»— деп шынғырды. Бөрі мұны көріп безе жөнелді. Күйші томсырайып қабағын ашпай қойды. Бұл өзінің амалсыз осылай еткенін, Дүйімқараның табан серіппей жатып алғанын айтып, жік-жапар болса да, ол шырай бермеді. Қара жерге қаққан қазықтай шаншылып қақшиып тұру әбден жүйкесіне тиіп қажытыпты. Жөнейіттің де көкірегі сыздап кетті. Енді ол мынау жарық жалғандағы жалғыз мұндасынан да айрылды. Күні кеше намыс қуған, кек қуған еңіреген ермін деп ойлаушы еді; «кек», «намыс» деп босқа лепіріп, жазықсызға тырнағы, нақаққа найзасы батқан желбуаз жендетке айналғанын сол күні ғана сезіп, жүдеп қалды.

Жөнейіт бір күннің ішінде жақ сүйегі салдырап, сылынып шықты. Буын-буынын діріл алып, қолы қалтырайтынды шығар-

ды. Кейде қараптан қарап отырып өзімен-өзі күбірлеп сөйлеседі. Ұйқыдан шошып ояғанда да сөйлеп оянатын болып жүр. Қазір ұйықтасам, түсімде күйшінің өлгенін көремін деп, түнімен көз ілмей, бақырайып жатады да қояды.

Әулие бұған не нышан байқатар екен деп, Темірбабаның басына барып еді. Мынау лайсаңда атағы жер жарған әулиенің өзі жүні жығылып, ықтап кеткендей көрінді.

Бүгін де сырттағы сытыр-сытыр жанбыр үніне құлағын тосып жатты да қойды. Бұлыңғыр таңның көмескі жарығы үй ішін әбден жайлап, айнала бозарып анық көріне бастағанда барып, түні бойы шиыршық атып шыққан кәрі жүйке бір сәт қалжырап, көзі ілініп кетті. Түсіне тағы да кара түлей, онын аттаған адымынды кері кетіретін сусыма құмы кірді. Күндегісінен де көбірек алқынып, ақ тер, көк тер боп ілгері тырмысады. Құм таусылып, кебірге ілікті. Кешелі-бергі жібіскі жауыннан о да әбден миы шығып езіліпті. Аяғын алдыртар емес. Сонда да тайып жығылып, тайып жығылып өрге тырмысады. Бауыры, екі алақаны, екі тізесі — бәрі батпақ. Сонда да айдау жолға жеткенше асық. Уһ! Ақыры шықты-ау! Алқынған жүрегі атша тулайды. Айдау жолға беттеді. Жол бойынан карауытқан ештеңе көрінбеді. Күйшінің көмілген жері мына бір тұс сияқты еді. Алдынан күн жеп қуарып қалған қу бас тап болды. Қу бас, екі көзі шүңірейіп, тісі ақсиып, асығып-аптығып келе жатқан бұны табалап тұрғандай. Бұл кілт кідірді. Көзін айыра алар емес, тісі ақсиып қу бас жатыр. Айналасын әлдеқандай бір аю тырнақтар аямай тырналапты. Жан-жакка баттиған-баттиған іздер тарапты. Бұл қапелімде ақылына келе алар емес. Тісі ақсиып, табалай қарап қалған қу басқа жүзі шыдамай, көзін төмен түсіріп еді, қу бас жатқан жер үңірейіп қалыпты. Сол үңірейген кара үңгірден қабырға ма, омыртқа ма — әлдебір сүйектер қылтияды. Мынау күйшінің сүйегі болды ғой. Күйшіге түздің аны жабылып, айналасын ашып кетіпті. Есі енді кірді. Ілгері аттарын да, кейін шегінерін де білмей, тұрып қалды. Терістіктің салқын желі омырауын жалап, шапанының етегімен ойнайды. Мынау тағы түздің жел екеш желіне дейін ашқарақтанып, қойны-қонышынды ақтарып, жалаң-жалаң етеді. Жөнейіт тағы да қу басқа қарады. Сол баяғы тісі ақсиып табалай күлген қалпы. Күндегідей батылы жетіп қасына бара алмады. Мынау ырсиған бастын күйшімен еш байланысы, түк қатысы жоқтай. Жоқ, мұның жер түбінен іздеп келгені бұл емес. Бұған күйші керек. «Ә, солай ма еді?» дегендей, қу бас бұған шүңірейе қарайды. «Ендеше, сол күйшінің басын жұтқан өзің емес пе?» — деп тісін ақситып, сақ-сақ күледі. Жөнейіт мынау сұмдық елес айықсын деп, көзін жұмып алды.

Құлағына күніренген үн келді; сол бір үн сай-сүйегін сырқыратып, жан-жағынан қаумалап қоршап келеді. Азынаған айдала. Қу бастың астындағы ашылып қалған тесікке жел кіріп, әлдеқандай ызың шығады. Күйші мынау ызғыған желге шыдап тұра алмай, жер астына кіріп кетіп, күніреніп жатқандай.

Жөнейіт қу бастан сырт айналып каша жөнелді. Әлгі бір күніренген үн өкшелеп қуып келеді.

Жөнейіт көрпесін серпіп тастап, орнынан атып тұрды да, құлағын қос қолымен басып алып, есікке қарай тұра қашты. Дауысы да шығып кетті. Әлгі бір ыңыранып шыққан әуез қалар емес. Әлденеге сүрініп құлап түсті. Маңдайы бір қатты нәрсеге тиді. Көкірегінен әлдене жерге домалап кеткендей болды.

Жөнейіттің таң ата көзі ілініп кеткен соң, кемпірі ұршық созып, әңгімелесіп отырайын деп Аннадүрдінің үйіне кіріп еді. Аннадүрді баласына дутар тартқызып отыр екен. Құрбан соңғы кезде Дәулеттің дутарын өзі иемденіп, біраз күйдін басын шалып қалыпты. Әсіресе осы бір күйге құмар. Қолына дутар ұста са болды, ең алдымен анада Жөнейіттің үйінің күн жағында, үй сыртында тұрып естіген адай күйшінің әуезін дыңылдатады. Бүгін де таң атар-атпастан дутарға жармасып, әкесіне күй тартып бермек еді. Жөнейіттің оқыс даусы шықты. Жұрт орнынан тұра-тұра есікке ұмтылды. Кіріп келсе – табалдырыққа басын сүйеп Жөнейіт жатыр. Аннадүрді иығынан қусырып ұстап көтеріп алып еді, былқ-сылқ, әлдеқашан жүріп кетіпті.

VIII

Сырым сұлық отырып қалды. Құрбан ақсақал дутарын шатырдың тіреу ағашына іліп, әлдеқашан сыртқа шығып кетіпті. Ол жанағы күй мен көз алдынан өткен көп елестің әсерінен әлі айыға алмай отыр. Күн жеп тастаған кенеп пен таң атқалы өзі тартқан темекінің күнірсік иісін енді сезді. Басын көтеріп, айналаға құлақ түрді. Мана көрші шатырда дуылдасып карта соғып жатқандардың даусы шықпайды. Шамасы, олар жұмысқа шығар алдында ұйқы соғып жатса керек. Құрбан қарияның күйін тыңдаған жалғыз бұл ғана болды. Ыстық өтіп қапырықтанып кеткен кенеп шатырдан бой сергіткелі сыртқа шықты. Күннің әлі ыстығы қайта қоймапты, Аяғының астындағы ақ ұнтақ май топырақ күл өнденіп көгіс көрінеді. Керіліп-созылып, дел-сал тартқан бойын жазды. Құрбан ақсақал әлдеқашан намазын оқып болып, шатырдың көленкесінде машинаға май құйып жатқан шофер жігітке қарап отыр. Әлі ұйқысы тарамған шофер жігіт аяғын теңселе басады. Шала ұйқыдан беті күп боп ісіп кетіпті,

жағына ойлы-қырлы жердің бұдыры батып, ала шабырланып қалыпты. Машинаға май құйып болып, Құрбан ақсақалдың қасына көлеңкеге кеп, темекі тартып тұр.

Сырым да көлеңкеге беттеді; дел-сал бойын сергіткелі темекі сұрады. Шофер жігіт май-май шалбарының қалтасынан есі кеткенше мыжылған «Севердін» қорабын шығарды. Ішінде белі шойырылған бір тал қалған екен.

— Темекі де таусылыпты, — деді ұсынып жатып. Кенет терістік жаққа көзі түсіп қуанып кетті.

— О, жақсы болды, барып темекі алайын!

Терістік көкжиекте манадан бері төбелерімен көк тіреп тұрған көп қарайған машиналар екен. Арылдап-гүрілдеп келіп қалыпты. Көшпелі бұрғылау станоктары тиелген ауыр «Маздардың» ыңыранған үндерін ыстық тұншықтырып, еміс-еміс естіледі. Ту даланың ақ шаңын аспанға көтеріп келеді.

— Разведка ғой, — дейді ұйқысынан оянып, қастарына енді келген екінші жігіт, қолын топыраққа ысқылап жатып. — Машина деп осы жарықтықтарды айт. Бұл сабаздар, сәл бірдене болса, көкірегі сырылдап тұрып алатын мына біздің «газиктер» емес. Күн жаумақ түгілі, қан жауса да сартытып тарта береді. Көресің, бұлар осы Қақпақтыдан да мұнай табады!

Ажылдап-гүжілдеп өтіп жатқан ауыр машиналардың айдаладағы геодезистер қосымен де, жолдың жиегінде қолын бұлғалап тұрған темекіші жігітпен де ісі болған жоқ. Ақ тозаң шаңға тұншықтырып өтіп жатыр. Жарқырап тұрған күннің көзі де қою шаңға малтығып көрінбей қалды. Ажылдаған үн. Аспанға айналған аппақ шаң. Күнге тотығып, әбден қарайып кеткен біреулер кабинадан тісі ақсиып күле қарап, жүн-жүн білектерін созып бірдене дейді. Ажылдаған үн құлағыңды жарып барады. Қою шаң тынысыңды бітеп, тұншықтыра түсті. Машиналар топырақ боратып өтіп жатыр, өтіп жатыр. Қара жердің қабырғасын майыстыратындай ауыр доңғалақтар арбандап әлдеқайда асыға жылжиды. Бұлардың қосы да, май-май машина да, май құйылған темір күбілер де, ұйқыларынан шошып оянған жігіттер де желімдей жабысқан қою шуда шаңның астында қалды. Төңірек көзге түртсең көрінбейтін лайсан.

Сырым құлағы тұнып тұра берді. Қасындағы жігіттер абыр-жабыр бірдене дейді. Қапталдан құйындатып өтіп жатқан күдіретті әуен шала ұйқы кісілердің қарлығып шыққан жарқыншақ дауыстарын аямай таптап жатқандай. Ақсиған тістер мен жыбырлаған еріндер көрінгенмен, ештеңе естілмейді.

Бір сәт қою шаңның арасы ашылды, түйдек-түйдек ажыл-гүжіл бірте-бірте алыстай түсті. Қалың тізбектің артында оқшау

келе жаткан су таситын машина жол бойында колын көтөріп жүгіріп жүрген темекіші жігітті түмсығымен сүзе тоқтады. Кабинадан ак сары шашты ашан кісі жерге қарғып түсті. Көзіндегі кара көзілдірігін алып, жол тосқан жігіттің колын қысты. Со-сын оған әлдене деп тіл қатты. Мойнындағы былғары планшетінен карта суырып, жігіттен жер сұрап еді. Жігіт картаға өнмендей төнгенмен, ыю-кию сызықтар мен бытысқан көп нүктеден ештеңе ажырата алмай, басын қайта көтеріп алып, көкжиекке қарай колын ербендетіп, сампылдап соғып тұр.

Ашаң сары кара көзілдірігін қайта киді. Жол сілтеуші жігіттің колын қысып, машинасына отырғалы жатыр еді, анау канжығасына жабыса кетті. Ашаң сары кабинадағы шоферға колын созып, бірдене алып темекіші жігітке ұстатты.

Машина жүріп кетті. Темекіші жігіт соңынан колын бұлғап қала берді. Машина анадай жерге ұзап кеткен соң барып қосқа беттеді. Екі езуі екі құлағында. Қолында төрт-бес махоркасы бар.

Аспанға айналған қою шаң ашылды. Айналада селдір тозаң ғана қалды. Күннің көзі қайта көрінді. Ауыр машиналардың ашы ажылы да бәсендей түсті. Жігіттер жұмысқа алып шығатын құралдарын жайғастырып болып, жұмыс алдында тағы бір шайланып алу үшін костын как ортасындағы үлкен шатырға кірді.

Сырым көлеңкеде тұрып қалды. Далада қайтадан тылсым тыныштық орнады. Үйдегі жігіттердің кеу-кеу дыбысы енді анық естіледі. Олар әлденені айтып мәз-мейрам боп жатыр. Сырым ма-нағы бір саздың әсерінен әлі түгел айығып болған жоқ-ты. Көзі боталап көкжиекке қарап еді, қайтадан сағымға араласып карауы-тып тұрған машиналарды көрді. Өздері, шынында да, алыстан най-засымен көк тіреген қалың қолға ұқсайды екен.

Роман

*Кеше деген – әлсіздіктің екінші аты.
Бүгін әлсірей-әлсірей кешеге айналады.*

АҢЫЗДЫҢ АҚЫРЫ

Бірінші бөлім

ҚЫЗЫЛ АЛМА

1

Ат тұяғынан құм сауырын ойып түскен дөңгелек шұңқыр лезде қайта толады. Алдындағы оқ бойы озық өншен құла ат мінген күзет сарбаздарынан тау-тау шағылдың беткейінде шашырап қалып жатқан көп із көзді ашып жұмғанша-ақ ғайып болады. Сусыма құм баянсыздықтың тылсым құдіретін танытқысы келгендей, құп-қу жүзіне жолап кеткен сәл таңбаны жалмап жұтып жатыр.

Әмірші ұлы шөлге келгелі бері оппа құмның осы бір обыр мінезінен назарын қанша алып қашса да, құтыла алмай-ақ қойды. Сары ала күйменің ішінде сусылдақ құмаққа шашасын қаптырып, малтыға жорғалап келе жатқан көп аттың тұншыға шыққан жапа-тармағай дүсірін тыңдай-тыңдай мезі боп кетіп, тұсын-дағы селдір пердені ысырып, сыртқа қарады-ақ — көзіне ылғи сол түседі.

Шаңылтақ көктем. Қыста қар көріп жарымаған жабырқанқы шөл көзінді қажытады. Жүзген мен сексеуіл әлі бүр жармапты, сояу қалпы. Төңірек түгел мүлгіп тұр. Дөнкіген шағылдар да, тырбық құм бұталары да ғұмыры қыбыр-кимыл көрмегендей, жер тістеп жатып алыпты.

Тасбақаның дауылының басылғаны таяуда ғана емес пе еді. Бес күн бойы қарсы алдынан тандырдың деміндей бет шарпыған қызыл жел ұрған да тұрған. Әлдеқандай долы дүлей кара жерді тас-талқанын шығарып, күл қып уатып, сосын бір алапат табакқа салып ап, елеп, кебегін желпіп ұшырып жатқандай, жер мен көк түгел шаңға айналып кеткен-ді. Қара құрым қалың қол бірін-бірі көре алмай, кеуделерінен төмпештей ұрғылап, кері итеріп баққан қызыл желді бетке ұстап ілбіген де отырған. Күллі дүние түлен тигендей тулап шыға келген-ді. Аспан қайда, жер қайда — ешкім ажырата алмастай... Құлақ сарсытып ұлып тұрған жел... Күллі кеңістікті бір өзі иемденіп, асыр салып ойнақтап жүрген шаң-тозан... Енді дүние қайта орнына келместей... Сол бір шаң-тозанға айналған қалпы біржола күлі көкке ұшатындай. Әумесер жел бұл мініп келе жатқан сары күймені де жер бетінен жұлып ап, төбесінде бедірейіп жатып алған сұп-сұп

кеңістіктің әлдебір тұңғығына жітіріп жібергісі келгендей, екілене жұлқылайды.

Аттар әбден титықтап болдырды; жұрт көздеріне құм құйылып, желге қарай жүре алмай, ит зықылары шықты. Сонда да шеруді кідіртпеген-ді. Тоқтағанда да, кара құрым қалың қол тырдай жалаңаш тұлдыр шөлде ықтасын таба ала ма?

Қайта тентек жел күймелер мен жүктерді құла түзге бет-бетіне қуып әкетуі де мүмкін. Шөлдің есірік дауылы талай-талай керуендерді құм астына көміп те кеткен.

Бұрын тасбақаның дауылы мен қазанның кірісінде жолға шықпаушы еді. Осы жолы елге қалайда көктем басында оралам деп амалсыз ұрынып отыр.

Бірақ әлдекімнің қарсылығын көрсе, бұрынғысынан бетер қарысып бағатын әдетіне басып, әбден тістеніп алды. Дүниені көктемде бір дүрліктіретін жел күшті ме, жоқ, қаласа жарық жалғанның астын үстіне келтіретін бұл күшті ме?

Дегенмен, найзана ілікпейтін, қылышын кеспейтін мына жел деген пәленің осынша жын ойнағына зығырданы қайнап та келеді. Сонда да, тоқтаймыз ба, қайтеміз дегендей, сары күймені айналсоқтап, қайта-қайта келе берген қолбасыларына еш шырай танытпаған-ды.

Сырттағы ышқына ұлып тұрған желді көрмеген-естімеген кісіше сұп-сұр боп қатқан да қалған.

Бесқонақтың бес күні өткен соң, дүние жынынан айрылған бақсыдай жым-жырт бола қалды. Жер беті айғыз-айғыз жарылып кетіпті. Жарықтың арасынан шықса керек, мына жерде де, ана жерде де, теңкиіп-теңкиіп тасбақалар жатыр. Кейбіреулерін жел аударып тастапты, төрт аяғы көктен кеп үйелеп қапты.

Дауыл басылған күні бесін ауа құмға іліккен-ді. Астынан әлдекім алып дәуелердің сүйегін қазып алғандай, шағылдардың бүйірлері опырайып-опырайып көрінеді. Сусылдақ сұп-сұр құмға малтығумен келе жатқандарына да әлденеше күн өтті. Кеше желден шаршаса, енді міне мелшиген меніреу тыныштық қажытып келеді. Мынау қимыл-қыбырсыз, сыбыс-сыбдырсыз кеңістікте мен де тоқтап қалармын деп қорыққандай кеуде тұсында жұдырықтай бірдеңе еміс-еміс бұлқынады.

Жолдарына дөнкііп-дөнкііп кес-кестей құлаған жал-жал шағылдардың қай-қайсысына да жеткенше асыққанмен, кара қатқақтың сынайы әлі білінбейді. Көз жетер жердің бәрі — әжім-әжім құм.

Жаяу борасыннан сақина-сақина боп шимайланып қалған ұлпа құмақтағы әлдебір сикыр жазып кеткен жұмбақ дұғалық-

тай көп шиыр, қанша телміргеніңмен, ой сергітердей нышан танытпайды. Қайта көңіліне тіршілік дегенің өзі де құм бетіндегі осы бір мән-мағынасыз құр шимайдай мынау ұлан-асыр сұрқай кеңістіктегі бүгін бар, ертен жоғалып кететін өткінші бедер ғана емес пе екен деген күдік қашырғандай. Күні кеше ғана асырды салып-салып, ақырында мысы құрып, өз-өзінен тыныш тапқан көктеменің әумесер дауылындай о да қанша алас ұрып баққанмен, уақыт дейтін сусыма құм бәрібір із-түзін қалдыртпай, түп-түгел өшіріп жіберетіндей.

Төрт жыл бойы жорықта жүрді. Жүз мың аттын тұяғынын баспаған жері жоқ. Сонда күндердің күнінде соның бәрін де дәл мынандай қып, жел үйіріп, құм жұтып қоя ма? Адам деген неменің ғұмыры ұйтқып-ұйтқып басыла қалатын қырдың желіндей құр әншейін өткінші нәрсе ғана болса, тұсында соның әрбір ұсақ-түйегін жіпке тізіп тіркеп бағатын адамның жады да мына сусыма құмдай тұрлаусыз бірдене екен ғой. Сонда анау аспан мен мынау жердің арасында баянсыздықтан басқа ештеңенің болмағаны да. Басқасының бәрі — өткінші, тек баянсыздық қана мәңгілік пе?

Кім біліпті, солай болса солай да шығар. Баяғыда өзінің көрмеген қорлығы бар ма еді... Тіпті осы ұлан-асыр түздің өзінде қатын-баласын жетектеп, қашып-пысып жүрмеп пе еді... Міне, сары ала күйменің ішінде отырып, көз салғанының өзінде жанарын пышақтай кескілеп келе жатқан кесір құм мұның талай борбайын оскылап, табанын күйдірмеп пе еді. Ең болмаса, түбінен қолымен тырмалап, сыз шығаратын бұта екеш бұта да табылмай ерні кезергенде, көнін қуырып, қаталатып бара жатқан қаскөй шөлден өмір-бақи құтылмайтындай, қасық қара су тандайын шылайтын күн енді айналып келмейтіндей көрінуші еді ғой. Ал қазір соны кім біледі? Тіпті өзі екеш өзі де осындай ілуде бір қайыптан тайып ойына түспесе, есіне алып жарымайды емес пе? Баяғы қорлықты бүгінгі мәртебе, баяғы азапты бүгінгі бақыт ұмыттырмады ма! Сонда кешегідей бүгін де ұмытыла ма? Ендеше, жұрттын ертен деп көкіп жүргендерінің не болғаны? Жолындағының бәрін жапырып, бәрін құрдымға жіберер әулекі құртушы ма, әлде әлемдегі бар атаулының баршасының мүнкір-нәнкірі — баянсыздықтың қолындағы аяу білмес алмас қылыш па? Не?

Ертен қылыш болса, төбесінен аузын арандай ашып тажал төніп тұрған бүгіннің не қажеті бар? Бірақ бүгін мәңгілік болса, ажалсыз болса, кешегілер қайда? Кеше бұнымен теке тіресіп арыстандай арпалысып жүргендердің көздеріне қалай құм құйылды? Оларды омақастырған тек бұның аяу білмес алмас қылышы ғана ма? Жоқ. Ең алдымен өздері, өздерінің әлсіздігі. Кеше деген әлсіздіктің екінші аты. Бүгін әлсірей-әлсірей кешеге айналады.

Ал, бет қаратпас алапат күш бүгін түгілі ертеңнің өзімен белдеседі. Күштіліктің шын аты – Мәңгілік... Мәңгілік-пен сол бет қаратпас алапат күш қана тіл табыса алады. Әлжуаздың ажалы бүгіннен, екі ортадағы дүрегейдің сазайы – ертеңнен, ал атасын танымас алып күштің Мәңгіліктің дәл өзіндей ажалы жоқ.

Бүгін деген – қорқыныш пен үміттің екі ұдай аралығы. Пенде біткеннің қалтылдақ қайық мінгендей қалтырап күн кешетін бар аясы – тек сол ғана. Олар тек сонда ғана мықтылардың ұстап тұтынғанына көнеді. Ал мықты тегеурінсіз өңшең әлжуаз түк те бітіре алмайды. Бір қолына қорқынышты, екінші қолына үмітті мықтап ұстап, қалғандарды екі ортада әрі-сәрі қылып қоя алатын тегеуірін ғана әлжуаз әлсіздікті күшке айналдыра алады; оның қолына түскен бүгіннің өзі – ертеңмен егесетін қару...

Оның қай сардарының да құлағына құйып бағатыны – «басыңа қандай қиын іс түссе де, айла таптырмас тығырықтан қаш; әйтеуір түбі бір сытылып шығар амалды алдын ала қарастырып қой... «Әлсіздік те – тығырық... Одан да қашып-құтылар айла-амалыңның көп болғаны дұрыс».

Шариғаттың өзінде де бар емес пе?

Баяғыда сұңғыла Сүлейменге бір күні құмырсқа кеп: «Саған жаратқан ием желді неге бағындырып бергенін білесің бе?»— деп сұрапты. Сүлеймен қапелімде жауап таба алмай мүдіріп қалыпты. «Ол сенің патшалығыңның ақыр түбі желге ұшатынына меңзегені»,— депті құмырсқа. Сүлейменнің бұны естігенде өні ауып кетіпті. Әлгі құмырсқа: «Алланың өмірін ұлыларға кішілердің сөзі жеткізеді деген осы болады»,— деп тайып тұрыпты. Сүлейменнің де басынан ауған бақ кімнің басынан аумайды дейсін. Бірақ Сүлейменнің басынан бақ ауғанмен, данқ ауды ма? Соған қарап-ақ, бақ – азғана күн тіршіліктің ырызығы да, ал данқ – ұлан-асыр мәңгіліктің несібесі екенін біле беруге болмай ма?

Бағзы Сүлейменнің данқын қазірге жеткізген де әлгі жарлы дикан мен құрдым құмырсқа емес пе? Ұлыларға Алланың пиғылын жеткізетін кішілер олардың атын да тым алысқа шығандатып шығармай ма? Үлкендер істеген үлкен іс кішкентайлардың кішкене көзіне тым алапат боп көрінбей ме? Ал, шын ересен іс істесең, олар сені құдіреттің өзінен кем көре ме?

Данқтың астындағы дүлдүлі – дақпырт. Парасаттының аузындағы керенау ақиқат қашан үзеңгіге аяғын салғанша, даракының аузындағы даланбай дақпырт екі етек боп елден бұрын жетпей ме?

Дақпырт тарататын даракы тек дабырайғанды көреді. Дабыралап іс қылмаған данқтың жылы-жұмсағынан дәметіп, күр беркеге тамағын ісірмесе де болады.

Кішкентай көздерді не істесен де ірі істеп таңғалтасын. Таңғалған кісінің жақсы мен жаманды таразылап жатар шамасы қайсы? Мінекей, алдында күн батыстың талай елінің қазынасында жатқан алтын мен асылды теңдеп ап, тау-тау шағылдардың жып-жылмағай көбесін омыра опырып, балп-балп басып бара жатқан пілді алғаш көрген адам, «бұл жақсы хайуан ба, жаман хайуан ба» деп бас қатырып жата ма? Оның ересен үлкен денесіне де, орынсыз шұбалып жатқан оғаш тұмсығына да түк шошынбай да, жиренбей де, бірден таңғала қарап, таңдайын қақпай ма?

Кішкентай көздерге жақсылық істе мейлің, жамандық істе мейлің, жанарының шарасына сыймайтындай алапат қып істе. Әйтпесе, аз жақсылығына бәрібір місе тұтпайды, ал сәл ғана жамандығыңды көрсе — жерден алып, жерден салып жазғыра жөнеледі. Біреудің тұмсығын қанатсаң, бар пәлені басыңа үйіп-төгіп бағатын немелер кең әлемді белшеден қанға малып қойсаң: «Бұл не істегенің», — деп нәлет айтпайды. — «Апырай, қалай істедің?» — деп қайран қалады.

Тек тірінде маңайындағылардың бәрін таңғалтумен өт. Өле өлгенше таңғалып өткендер саған өлген соң да таңғалады. Олардың аузындағы лақапты естіп, сені көрмегендер де таңғалады. Тек оларға әлгі өзгеден естіген естіміштеріне «е, бәсе» деп қойғызатындай қып, әр жер-әр жерге өз күдіретіннен жұрнақ қалдырып отырсаң болғаны.

Ол кез келген пенденің қолынан келмегенмен, бар қазынаны астыңа басып, бар қаруды маңайыңа иіріп ұстап отырған сенің қолыңнан келеді. Тек қажып қалма... Тоқмейілісіп қалма... Әйтсең болды, күйеуінің көзіне шөп салмай жүре алмайтын жады қатынның қойнынан өрген бөтен еркектей мына опасыз дүниенің тағы бір пұшпағынан өзіннен гөрі мықтырақ басқа біреудің сыпаң етіп шыға келуі оп-оңай... Өзің де осынша құдыретке жұрттың қапысын тауып жетпеп пе ең, ендеше өзің де жұртқа қапынды таптыртпа... Қапынды Құдай таппаса, адам таппасын...

Құдай таппаса... Иә, бұл бұрын ол жорықтан жеңіспен оралғанда дәл осы жолғыдай қайдағы-жайдағының бәрін ойлап, миын ашытушы ма еді. Бұның бәрі ту сонау жүрегінің түбінде жасырулы жататын еді ғой. Жұртқа көрсетпек түгілі, қайта-қайта қолына алып қарай берсе, көлденең көзге қолды қылып, алармын деп, қорқып, әйтеуір, сенімді жерде тұрғанын біліп, іштей тоқ боп, өзі де көп сұқтана бермейтін қымбат бұйымындай осы бір ұры түйіншек түп ниетін тіпті өз ойынан да бірер қабат қалтарыс ұстаушы еді ғой... Енді неге бүгін кеп, өз жынын өзі қайта шайнап, күйіс қайтарған қоспақ түйедей әлдеқашан бүге-шігесіне дейін ойлап, әбден кесіп-пішіп қойған, тіріде ешкімге аузынан шық-

пайтын сырларын қайыра толғап, қайта ойлап отырғаны несі? Іш есепті де тұтынғасын, алмас қарудай берік тұтынған жөн. Орынсыз шошандата берсең, о да қолыңнан шығып кетеді, жауға бұйырса – өз қаруындай о да өз мойыныңды қыркады.

Сондықтан ол өзі бір тұтынған шешімді қырық қайтара кесіп-пішіп жатпайтын-ды. Бүгінгісіне түсіне алмай келеді. Бұрынғы жорықтарында қанша шаршаса да тап мынандай ойы ойран болмайтын. Әлдебір апта бойы ұлы құмның ішінде қыс пен көктемнің өліарасы – Бесқонақтың дауылына тап боп, әбден титықтап қажығанынан ба... Әйтпесе, бұ жолы да бағындырған елі, қиратқан тағы аз емес. Жол-жөнекейгі ұсақ патшалықтарды былай қойғанда, өзімен көптен ұстасып, сырттай теке тіресіп жүрген екі бәсекелесінің көзін құртып келе жатыр.

Бұрын аяғының астына домалап түскен бөтен тажды көрген сайын, бір айдынданып қалушы еді, бұл жолы селт етпей қойды. Әлде бұл қанша бел бермеуге тырысқанмен іргеңе қонып алып, әрлі-берлі жүріп тұрғаныңның бәріне де итін қосып жатқан қаскөй көрші кәріліктен бе екен? Ол немені қалың қол ертіп барып шауып алуға да болмайды, айла-тәсілмен алдын орап қайтарып жіберетін аңғал жау да емес. Самсаған сары қолмен көк желкеңе келіп шатыр тігіп жатып алған ата дұшпандай бірден қол салмаса да, күн өткен сайын төбе-құйқанды шымырлатып, сеніміңді сетінете түседі.

Енді, міне жылдап-жылдап жүріп қайтатын алыс жорықтардың да бұдан былай ауырға түсетінін мықтап сездіріп келеді.

Соны ойлағанда жүрегінің басын аяз қарып алғандай, шым ете қалды.

Тақ бұйырып, таж киіп, өзін басынған жауды бір-бірлеп алдына жыға бастағанда-ақ, өмірінің алтын тақтың үстінде емес, ат үстінде өтетінін анық аңғарған-ды.

Сол бетімен әлі келеді. Талай елді бағындырды. Ат тұяғы жетер жерде бұның қол астына қарамаған жалғыз-ақ ел бар. Қара құмырсқадай қаптаған немелер көптігіне сене ме, өзгелердей айбына қоймайды. Тіпті ауық-ауық бұған жіберіп тұратын селдір сақал, қысық көз елшілерінің өзі бірде елпілдеп аяғына жығылып, бірде кілгіре қарап, манаурай тіл қатып, мардамси қалады.

Тісін көптен қайрап жүргенмен, оларға кезек енді келген сияқты. Қалған үш тарапты аузына қаратып, қайта тұрмастай етіп тізесіне басты. Енді одан басқа алаңдары да жоқ.

Қазір талай жаудың жүрегін шайлықтырған әскері де нағыз «сен шап, мен атайын» боп бабында тұр. Оның ойы – әскерінің осындай тас түйін қалпын жоғалтып алмай, бірер ай ғана тыныс қып, алыс жорыққа аттанып кетпек. Соған бола, осы жорығын-

да ертең тағы бас көтеріп, қарудың күшімен ұстап тұрмас үшін қай елді алғанда да, әскерлерінен жұрнақ қалдырмай түгел қырғызды.

Жол-жөнекей бұрын көнген аймақтардан да қол қосып алып келеді. Мың сан тұяқ құм шағылды қарш-қарш асап, мың-мың көк найза күнге шағылысып, шағыл-шағылдың ара-арасынан шұбырып шығып жатқан соңындағы қара құрым қол алыс жорықтан еліне қайтып келе жатқан әскерден гөрі елінен жорыққа енді аттанып бара жатқан әскерге көбірек ұқсайды. Жауынгерлері қыз қойнынан өргендей құп-қунақ. Тулар мен көзге түскен онбасы, жүзбасылардың қыл құйрық нысана найзалары да шақтарың желге сылап желк-желк етеді.

Жорықтан қайтып келе жатқандарың сездіретін қазына артқан керуендер мен қолдарына кісен салулы көп құл, көп күң ғана. Ол не болса да байтақ шаһарының өзіне осы сары масадай самсаған қалың қолымен кірмек. Үш тарапты табанына таптап келе жатқан әміршілерің халық өз көзімен көріп, бір айбынып қалсын...

Кенет, әмірші алдындағы ақ шағылдың үстіне шаншылып шыға келген бір жіңішке сырықты көзі шалды. Көктемгі шайдай ашық көк ніл аспанның өзінен де көкпеңбек сол тіп-тік сырық құм тасасынан сәл-пәл мұнартып көрінетін көкжиекке инедей қадалып тұрып апты.

Бұны әлденеге аян берген нышан ба деп, қасына сейіттерінің бірін шақырып сұрағысы келді де, оның барған сайын тым қара көктеніп, айқындала түскенін байқап, әліптің артын бақты.

Ұлы шағылдар таусылып майса құмақтар басталды. Көп ұзамай қатқыл жолығатын сыңай танылды. Әуелі тыр жалаңаш құмның әр жер-әр жерінен қылағытып қана көрінген бұта басқан бұйрат шағылдардың барған сайын қатарлары жиілей түсті.

Шағылдардан асқасын, бұрынғы аяғының астына кеп жатып қалған көкжиек те бауырың көтеріп ту-ту алысқа жылыстай бастады.

Мынау қара құрым қалың қолдардан сескенгендей алыс-алыс бұйраттарға қарай мысық табандап шегіне түскен көктемгі күлтілдек көкжиекпен бірге әлгі бір сиқыр сырық та алыстай берді.

Бұлар жүзген, сексеуіл, шағыр ұйлыға өскен ойдым-ойдым түлейлерді орағытып өтіп, құмақ жалдарға көтерілді. Көп ұзамай қатқак қара жонға да шықты. Сонау ту-ту алыстан сағым көтерген ала теңбіл таулар бұлаңытты.

Тағы да біраз жүріңкірегенде, алабас таулардан көп беріректе сағым шалып жатқан кең койнауға көп қарайғандар

көрінді. Әлгі бір елден ерек серейіп көрінген көк сырық та бірте-бірте селдір мұнарға сіңе түсті.

Көк қойнаудағы көп қарайған айқындала бастады. Қарсы алдарынан кара құрым қалың қол кес-кестеп тұра қалғандай зәулім мұнаралары көк мұнарда қалқып, байтақ шаһар шыға келді. Қак төрде әлгі бір аспанмен бой таласқан көк сырық, енді байқады — мұнара. Оны бұрын бұл шаһардан көрмеген сияқты еді. Көк масаты көйлек киген әлдебір арудың алыстан арып-ашып келе жатқан жарына сағына қол бұлғап, көкке көтерген білегіндей жұп-жұмыр, сымбатты мұнара жақындаған сайын жалт-жұлт ойнап жарқырай түсті.

Қалың қол жылмиған жазық кең қойнауға түскенде, жер рені кенет қызғылт тартты. Әр жер-әр жерде жыбыр-жыбыр қыбырлап кішкене-кішкене қарайғандар жүр. Көктем шаһарды шырқ айнала қоршап жатқан кең ойпаттың астын үстіне шығарыпты. Атка жеккен, өгізге жеккен, жаяу сүйреткен көп соқа енді-енді бозқылшықтана бастаған тақтай тегістіктің сауырын таспадай тіліп, жеңіспен оралған сапардың салтанатты шеруіне тұрды. Қак алдында адырнараларын шірене тартып садақшылар, одан кейін сүп-суық көк алмастарын көкке көтерген қылышкерлер мен найзагерлер тұрды. Олардың өкшесін баса, кісендеулі құлдар мен олжалар артылған ұзын-шұбақ керуен жүреді. Керуеннің артын ала — әрқилы халықтан таңдап алынған тұтқын қыздар өтеді.

Солардан соң барып, он мың нөкердің ортасында күмбірлеп хан отырған шатыр көрінеді.

Қос канаттағы жер қайысқан қалың қол мен тосқауыл әскер сансыздың соңынан шаһар қақпасына дейін бірге барады.

Жолдың екі бетіндегі жүзімдікке, қауын-қарбыз егетін бақшалыққа, мақтаға айдалған аңыз жер біраздан соң бау-бақшаға ұласты. Жеміс ағаштары енді-енді бүрлей бастапты. Төнірек көала шыт көйлек кигендей. Сол селдір көк шабдар алаптың астынан шым дуалдар қоршаған аула-ауланың арасымен көшелер басталды. Көшенің екі бетіндегі кең жаймаларда қытайы жібек, күнге шағылысқан әр алуан асыл тас, алтын, күміс, былғары мен шұға, аң терілері, шар тараптың саудагерлері әкелген ірілі-ұсақ бұйымдар ыбырсып жатыр, жылы самсаның, кепкен мейіздің, буы бұрқыраған ыссы палаудың, сексеуілдің шоғына шыжғырған көуаптың ию-кию иісі мұрын жарады.

Көк желек жамылған бау-бақша кілт азайып, ығы-жығы адам мен иін тірескен қонырқай дуалдар көбейе түсті. Лай шалшыққа бір бүйірден келіп қосылған ақ түтек ағындай боп, шерудің алды шаһарға ене беріп еді, шаһардың қак ортасындағы биік дөңестегі

шырқ айнала су толы тоғандармен қоршалған биік қорғанның іші кернейлетіп қоя берді. Сол-ақ екен шашақты найза мен қыл жалаулары жалбыраған қалың қолдың да бар керней, бар дауылпазы дабылдата жөнелді. Мың-сан тұяқтың саздауыт жерді шегелеп басқан қуатты дүсірі мен данғырлаған дабылдан байтақ шаһардың барша көк күмбездері мен көк мұнаралары да байлаудағы тұлпардай арқасы қозып жер тарпып тұрғандай, күллі дүние тітіреп кетті.

Шаһар тұрғындары капелімде өңдері кату көк найзалардан қорқып кеткендей дуалға асылып, саңылаулардан сығалап, шерулетіп өтіп бара жатқан көп әскерден көз алмай қарап қалыпты.

Алмас ханның бар назары шаһар үстіндегі шалқар аспанға аскақтай бой көтерген жана мұнарада...

II

Әмірші жорықтың жеңіспен аяқталғанына той өткізді.

Той екі айға созылды. Ол өткен ашық алаң тағы да қаңырап бос қалды. Екі ай бойы той тойлаған байтақ шаһар қайтадан үйреншікті тіршілігіне көшті. Әбден қапысыз сайрандап, құмарларынан шыққан жұрттың бәрі қунақ.

Тек әміршінің ғана шаршағаны тарамаған. Ол той өткен күннің ертеңіне шаһардың шыға беріс сыртындағы онаша сарайға көшіп алған-ды. Ол ішіне күн түспейтін қалың бақтың қас ортасындағы биік төбенің басында-ды. Салтанаты өзге сарайлардың ешқайсысынан кем болмаса да, онда ешкімді қабылдамайтын. Сарай тұрған төбенің жан-жағындағы бақ та тау қойнауларындағы табиғи тоғайдай өз бетімен өскен-ді. Оның ішіндегі еліктер мен тотылар да, өзге бақтардағыдай қолға үйретілмеген, жабайы; адам көрінсе анайдан қаша жөнеледі.

Мұнда келгенде әмірші өзге сарайлардағыдай қақырайып такта отырмайды. Көбіне-көп сарайды шырқ айнала қоршаған тоған сұлдан көпірмен өтіп, күні бойы бақ ішін аралайды. Қасына жолдас та ертпейді. Бұл баққа үй ішінен басқа сарай адамдарынан ешкім жіберілмейді. Бірақ, олар да мұнда тек өз рұқсатымен ғана аттайды. Ол көбіне-көп кішкене немерелерін осында шақырып ап, күні бойы бірге қыдыратын да, кешқұрым күймеге отырғызып, бәйбішесіне қайыратын-ды.

Бұл жолы мұнда немерелерін де алдыртпады. Жолығатын шаруа бар еді деп, бәйбішесі адам жіберген екен, кейінірек сөйлесерміз деп қабылдамай қойды. Ұзақ жорық, одан кейінгі той-томалақтың ырду-дырдуы әбден қалжыратқан. Қазір ешкімді көргісі келмейді.

Сая бактын онаша түкпіріне барып, сылдырап ағып жатқан бұлақ басындағы қойтастарға отырады да қояды. Мынау жарық жалғанда тек осы бір аядай тұма бұлақтың басында ғана ол өзін билеуші сезінбейді. Сылдыр-сылдыр ағып жатқан мөлдір бұлаққа да, жасыл-желек арасында мігірсіз шықылықтаған сансыз құстарға да, су үстінен шыр айналып шықпай қойған көк канат инелікке де оның ешқандай әмірі жүрмейді. Бұл арада одан ештеңе шықпайды. Тек қалың нудын ішінен шыға кеп, бұны көргенде дүркіреп кейін қарай зыта жөнелетін үркек еліктер ғана сескене-неді. Бірақ, олар да бұдан атақты билеуші екен деп емес, көп екі аяқтылардың бірі екен деп қорқады.

Ол бұлаққа беттегенде төніректегі сақшылар мен сарай қызметкерлері де көзге көрінбей жымып береді.

Әмірші онаша тұма бұлақ басында ұзақ отырады. Талай-талай алыс жорықтарға тәуекелді осы арада буған-ды. Талай-талай таж кигендердің тағдыры да осы бір пейіштей рақат маужыраған онаша алаңқайда, сылқ-сылқ күлген сылқым бұлақ басында шешілген-ді.

Мұнда келгенде көкірегінде де әрдайым мынау жер қойнынан жылымшылап шығып жатқан тұнба судай таусылмас, тартылмас ойлар коздайтын. Бірақ, бұлақ суы бір қалыпты шыға береді, бір арнамен аға береді.

Ал, әміршінің көңілінде енді түлеп жатқан түртіншек ойлар қайта-қайта арнасынан адасып, әр сакка бір жүгіріп кетеді.

Міне, бүгін де ол көп ұзамай тағы да атқа конатын келесі жорығы туралы ойланғалы келіп еді, есіне қайдағы бір алма сап ете қалды.

Сол бір білінер-білінбес жіп-жінішке пышак дағы түскен нарт қызыл алма кеше бұнын алдынан қайтқан-ды, жаңа тамақ үстінде қызметші әйел алтын табакқа салып тағы әкеліпті.

Ол өзге алмалар жетпегендей, тап соны ұстай апты. Арасын ашып қарап еді — бұлаңдап құрт шықты. Қызметшілерінің алдында мінез шақырып жатпайтын; байқамаған боп табакқа қоя салды.

Қызметші әйел қайта алып кетті. Ол катуланып отырса да, қызметшінің бұл ағаттығын кешірген болды, лыксып келе қалған ашуын жасырған болды.

Бірақ, мұның киырдан шалып отыратын қырағы көзі қызметші әйелдің жұқа ернін жымқыра тістеп алғанынан басқа, жүзінен не жүріс-тұрысынан ешқандай қысылған-қымтырылған мінез байқамады. Қызметші әйелдердің иба сақтаған боп, еріндерін тістеп, жымия күліп жүретіндері қашанғы әдеттері емес пе! Сонда қызметші әйел әміршінің алдында әлгіндей ынғайсыз жағдайға ұшырағанына түк қысылмағаны ма? Әлде дастарқан үстіне өзге

тағамдар мен ыдыс-аяқтарды қойып, күйбеңдеп жүріп, көрмей қалды ма екен? Қызметші түгілі уәзірлер де, қолбасылары да, тіпті өз балалары да алдына келгенде бауырларын жаза алмай, бүгежектеп тұрмай ма? Ендеше, бейшара әйелге не жорық; ол тіпті әміршінің жүзіне қарауға, не істеп, не қойғанын аңдып отыруға жүрегі дауалайды дейсін бе; әлгіндей-әлгіндейді тіпті байқамайтын да болар.

Әміршінің кейде қарауындағылардың оп-онай нәрсеге қайтіп ақылдары жетпейтініне қайран қалатыны бар. Артынан өзі байыптап ойлап-ойлап, онысының бекер екеніне көзі жетеді. Өзі болса, біреуге жаға ма, жақпай қала ма деп қипақтамайды, ал қарауындағылар мұның қас-қабағын бағып қипақтап тұрғанда, шатаспастан шатасып кетуі әбден ықтимал.

Ол бағыныштылармен онаша сырласқанда мәжілістесін ұзақ сөйлетіп, өзі үн-түнсіз тындайды да отырады. Әбден айтатынын айтып болғанша сөзін бөлмейді. Ұстаз алдындағы бала шәкірттей қыбыр етпей, аузына қарап қатады да қалады. Тіпті, «иә, дұрыс, айта бер» деп мақұлдап басын да иземейді. Өйтсе де, кейбіреулердің «тап осы бағытымнан ауып кетсем, жақпай қалармын» деп ыңғайға аунап, көп сырын ішке бүгіп қалуы мүмкін ғой. Оған өз бағыныштысының ішіне құлта сақтамағаны, не ойлап, не қойғанын түк қалдырмай түгел айтып бергені керек. Өйткені бұның әмірінің астындағы елде ішіне сыр бүгіп, құлта сақтауға тек оның өзінің ғана хақысы бар. Ал былайғы жұрт бұның жолынан жаны мен қанын аямағанда, сырын аяп қайтеді... Бұл өзіне бағынышты жердегі әр пенденің не ойлап, не қоятынын түгел біліп отыруға тиісті. Әсіресе өз төңірегіндегілердің көкірегіндесін әбден ақи-тақи бәрін біліп алмай тұрып, көңілі көншімейді. Адамның сырын білмейтін атқа мінбейтіні сияқты, не ойлап, не қоятынын, өресінің қайда жетіп, қай жерден сүрінетінін білмейтін кісілерді де манайына жолатпағаны жөн. Оның үстіне, әр адамның сыры көкейінде жатқанда ғана өзінің қаруы да, аузынан шығып кеткен соң естіген кісінің қаруы емес пе? Бұл өз манайындағыларға ішіне құлта сақтатпауға тырысады. Қай-қайсысының да бар сырын біліп ап, өз сөзімен өзін матап қояды.

Сондықтан да бағыныштыларын ештеңеден секем алдырмай, еркін сөйлетіп бағады. Біреуді тыңдап отырып, сөзін түзеткенді іт етінен жек көреді. Қайта білетін нәрсесін білмеген боп, өп-өтірік аңғал сұрақтар қояды.

Сонда жер түбіндегіні біледі дейтін сұңғыла әміршінің қайдағы бір қарапайым нәрселерден де бейхабар екенін көрген мәжілістесінің манағыдан бері көмейіне іркіп, ашып айтпай, манайлап қайтып жүрген тілдегі тиегі өз-өзінен ағытылып қоя береді.

Сөйтіп әуелі бағыныштысына ішіндегі қырындысына дейін айтқыздырып алады да, өзінің анау ойлап отырғандай аңқау еместігін артынан барып аңғартады, ар жақ-бер жағынды айтқызбай біліп отырған көріпкел кісінің қалпын танытады. Сонда әлгі саулап отырған «сабазын» бірден жым болады. Бұдан кейін ол да бір, мұрындығы тесілген тайлақ та бір — айтқанына жүріп, айдауына көнбеске амалы қайсы...

Әмірші атаулының былайғы жұрттан биік тұратын жері де — өзі кімнің сырын білгісі келсе де, сұрап біліп ап, өзге ешкімге сыр айтпайтындығында емес пе? Арғы-бергіде әміршіден сыр сұрауға жүрегі дауалаған адам бар ма, тәйірі...

Әмірші аузына қандай берік болса, құлағын да әркімнің аузына төсеп отыра алмайды, оған біреудің өсегін тыңдағаннан гөрі басындағы алтын тажды жұлып ап, сасық ауыз өсекшінің алдына түкіргіш қып қойғаны әлдеқайда дұрыс.

Ол біреу туралы шағым айтып келген кісіні ит етінен жек көреді. Ал өзі туралы өзгелер не айтып жатқанын өсек қып жеткізгендерді бір-екі рет дар астынан қайтарғаны да бар. Содан бері бұған ешкім әлгіндей бұралқы әңгімемен маңайламайтын болды. Уәзірлері мен балалары өзі тапсырма бермесе, ешкім жөнінде ештеңе айтпайды. Бұл білуге тиісті төтенше оқиғаларды ханның үй іші не сарайдың аса жоғары дәрежелі ұлықтары бұл бал аштыратын сейіттерге айтады. Олар бұған өздері естіген жайсыз хабарды нысаналап білдіреді. Бұл олардың әлгіндей нысаналарының ар жағында не жатқанын ақи-тақи білгісі келсе ғана шақырып ап әлгі өзі байқаған нысананы жорытады. Сонда сейіттер оған өздері естіген қолайсыз лақапты ашып айтпай, әлгі нысананың жоруы қып тұспалдап жеткізеді, оны қалай түсіну бұның өз еркінде. Әлгі тұспал әңгімеге қарап, қандай қорытынды шығарарын, жазықтыға қандай жаза қолданарын тек өзі ғана біледі. Әрбір құлағы естіген ұнамсыз жағдайды әшкерелеп отыру, жазалап отыру падишаның өзіне де оңай тимейді. Ал біреуден әлгіндей қылмыстың анық-қанығын естіп біліп отырып, оған лайықты жаза қолданбаса, о да халық алдындағы асқар таудай абыройына дақ салар еді.

«Қайда да айла таппас тығырықтан қаш» деген өз қағидасын берік тұтынатын ол бұл мәселеде де өз қолына өзі бөгеу салғысы келмейді. Оның үстіне шағым мен өсек жекелеген кісілер үстінен айтылады. Қара нөпір әскерді қан қасап қып қырып тастауға бар әмірші әрбір жеке пенденің іс-әрекетін бағалағанда, әсіресе, жазалағанда, қиянат, әділетсіздік жіберуге қатты қаймығады. Өйткені соғыста жазықсыз жауынгерлерді, әркімнің әлпештеп өсірген өрімдей ұлдарын қанша

көп қырсаң, соншалықты атағың асса, жай өмірде жай ән-шейін көкірегіңде жаны бар жалба тонды қайыршыға істеген сәл әділетсіздігін абыройынды айрандай төгеді. Ал өмірші басыңмен қарапайым біреуге қайырым жасасаң, қаншама боздақты қырған қанішер атағың жойылып, қарашаға қайырымдылық жасаған, қара қылды қак жарған әділетті атағың жайылады.

Оған да баяғыда күнгеі жорығының тұсында әбден көзі жеткен.

Пәлен ай бойы үдере тартып келе жатқан ауыр қол ақыры жау астанасына да жақындады. Алдарынан арқырай мөңкіген тау өзені жолықты. Арғы бетте өкшелері жалтыраған қара сирақ диқандар маң-маң басып дән сеуіп жүр. Кең койнауды шырқ айнала қоршаған таға таудың баурайының бәрі бұйра-бұйра ну жыныс, үлпілдек ақ жолақ, ақшыл жолақ, сарғыш жолақ, қызғылт жолақ, жасыл жолақ — теңбіл-теңбіл. Ертеңгі пісетін шырын жемістердің дәмін сездіретіндей бір түрлі күмілжі тәтті иіс кісіні еліттіріп, басқа шабатындай.

Сол бір пейіштей көркем койнауға быжынап көп шатыр қонды. Барлық кернейлер тартылып, барлық дауылпаз дабыл қакты. Әлгі тұнып тұрған тыныш койнау мен манаурап жатқан марғау тауларға жан біткендей, жан-жақтан дүбір мен дүсір көбейе бастады. Бұйра жыныстардың арасындағы бұғылар мен еліктер сытылып шығып, өзеннің арғы бетіндегі ұлан-асыр кен жазыққа қарай лап қойды. Жан-жақтан тартылған сұр жебе онсыз да жүректері ұшып безіп бара жатқан жүйрік хайуандардың соңынан суылдап қуып берді. Талайы омақаса құлап, опат тапты. Қалың қолға онай ет табылды.

Өзеннің арғы бетіндегі қара сирақ диқандар да қара жолақ айғыз-айғыз аңыз басына қолдарындағы соқалары мен кетпендерін, тұқым толы дорбаларын тастай-тастай қаша жөнелді. Бірақ, олардың соңынан оқ жауған жоқ.

Тау баурайындағы сыбдыр күшеймесе басылар емес. Олар, шамасы, қалың-қалыңның арасымен арғы қауіпсіз баурайға жылысып бара жатқан жымысқы жыртқыш аңдардың дүсірі болса керек.

Жауынгерлер ағаш кесіп, шоқы-шоқының басына отын үйді. Кешқұрым кеңінен орағытып жатқан тағы таулардың басынан қатар-қатар тізіле жағылған көп алау лаулап қоя берді. Жазғы аспанның быжынаған көп жұлдызы жер бетіне көшіп қонғандай. Түнгі көкжиек түп-түгел өрт құшағында.

Ертеңіне де ол тырп етпей сол көк койнауға жатып алды. Тағы да кеш түсті. Тағы да жер мен көкті отқа тоғытты.

Астана төңірегіндегі қалың елдің мынадай жұлдыздан көп әскерге дөт қылып жатар шыдамдары екі-ақ күнге жетті. Үшінші күні таңертең жан-жақтан бұларға еркімен мойын ұсынған босқындар лек-лек ағыла бастады.

Ол босқындарды әскер жайғасқан алқапқа жолатпай, бір жағы — ақар-шақар тау, екінші жағы — доғаша иіліп, орағытып ағып жатқан жойқын өзеннің ортасындағы тығырық тар түбекке иіріп қамай тұруға әмір берді. Осынау жер қайысқан жау нәсілді ертен піл үстінен от жаудырып шығатын жау әскерінің алдынан салмақшы.

Түс ауа босқындарды барып көріп кел деп үлкен ұлын жұмсап еді, көп ұзамай қайтып келді. Өні сүп-сүр. Қалың кірпіктері жаппай көтеріліп, бадырақ ала көзіндегі бар үрейді жарқыратып жайып салыпты.

Есіктен аттамай жатып:

— Босқындардың саны жүз мыңға жетті,— деді.

— Бесінге дейін біздің әскердің санынан асып кетуі мүмкін,— деді әмірлердің бірі.

Бұны естігенде сары ала шатырдың екі жақ іргесін толтырып, қаз-қатар тізіліп отырған әскербасылар бір-біріне қарасты. Олардың көңіліне ойда жоқтан қонақтай қалған кобалжуды бұл айтқызбай-ақ танып отыр.

Бұның он жағында сыртын тай жарғақпен қаптаған қалың құранды қарсы алдындағы күміс тағанның үстіне қойып таспиық тартып отырған ақ сүр хазірет әңгімеге араласты.

— Уа, тақсыр, қара шыбындай быжынап, мынау жарық жалғанды қайдағы бір ыбылыс-ластыққа жайлатып бара жатқан көпір тұқымды қалай қырсаңыз да, қанша қырсаңыз да сауап. Мен өзім ол найсаптарды оның өз қолымен бауыздауға әзірмін. Оларды осы қазір қылыштың астына алмасаңыз, алдымызды түнге айналдырсақ, қапы қалуымыз ықтимал,— деді.

— Хазірет жөн айтты.

— Иә, қапы қалуымыз мүмкін.

Үлкен ұлы мен бас уәзір оның сөзін қосарлана қостады.

Бесін ауа қалың әскер босқындар иірілулі тұрған түбекке беттеді. Олар әуелі бұлардың не мақсатпен келе жатқанына түсінбей, айқайлап қуанды.

Көктің жүзін көшіп келе жатқан шегірткедей жебе қаптап кеткенін көргенде барып, жан дауыстары шығып бакыра бастады.

Жүз мың адамның өкірген, бакырған, шынғырған әжептарқы дауысының жаңғырығынан жан-жақтағы шоқы-шоқылар ел көшкен жұртта қалған бұралқы иттердей жапа-тармағай ұлып

қоя берді. Жойқын өзеннің сары ала суы бұрынғысынан бетер жөңкіле ағып жатқандай.

Садақшылар жаудыраған көп жебеден босқындар бірінің үстіне бірі құлап, жайрап қалды. Қалғандары қаптап келе жатқан қалың әскерден қастарында сұлап-сұлап жатқан өліктерді бірінің үстіне бірін қалап, төбе-төбе қалқа жасап, жан дәрмен қорғанып бақты.

Енді іске найзагерлер кірісті. Көк сүнгіге ілінгендер ақырғы рет аспанды бір көріп қалайыншы дегендей, басын әнтек шошан еткізіп, шалқая бір қарайды да, сосын мойындары сылқ құлап, найза ұшында қан сасып жатқан қара жерге тесіле қарап тұрып қалады.

Өліктерден қалаған тосқауыл опыр-топыр құлағанда қылыш-тар көкке ойнап шыға келді. Өмірінде қой да бауыздап көрмеген хазіреттің өзі қолына қылыш алды.

Босқындар қарусыз болса да, арыстандай арпалысты. Қолына түскен жауынгердің кенірдегін орып, құлағын шайнап жатқаны қайсы, оқ тиіп жерде құлап жатып, өтіп бара жатқан жауынгердің аяғына жабысып, тілерсегін қыркып, қадалып айырылмай жатқаны қайсы — манағы өкірген, бақырғанның бәрін қойып айқасып бақты. Қарш-қарш тіс шықыры мен дүрс-дүрс тиген жұдырық дыбысы қылыш суылына, ақырғы рет ышқынған жан тәсілімге араласып, ию-кию; суға атылып бас сауғаламақ болған босқындар қызыл түтек ағын мен садақ оғына жем болды.

Күн екіндіге таянғанда тығырық түбекте жауынгерлер жұлықтарынан қан кешіп өліктерді төбе-төбе қып үйіп жатты.

Қара шыбындай көп деп айбынып келген жұртты оп-онай жусатып тастағандарына әбден еліріп алды. Ол күні түні бойы аспанды шырақтай маздатып өлік өртеген алаулардың айыр тілі шарпып шықты. Түнгі аспан күнірсік өліктердің май-май күйесіне батып қалған тажал қазанының түбіндей қап-қара боп, бауырын алауға аймалатып, тас төбеден төңкеріліп төнді де тұрды.

Ертеңіне таң намазын оқып болған соң, хазіретке құран аштырды. Ақ сұр молда қалың құранды алдына алып жая салды да, ашылған беттегі сүрені күніреніп оқи жөнелді: «Шынына келсек, мұндағы өмір неге ұқсайды? Ол аспаннан жер бетіне адам мен барша жан-жануар атаулы азық қылатын алуан түрлі өсімдік өнсің деп жауатын нұрдың суына ұқсайды. Жердің беті қызыл-жасыл құлпырып, гүл-гүл жайнап шыға келгенде, пенделер оны бұндай көз тойдырар көрікке бөлеп жүрген өзіміз ғой деп ойлайды, ал сол араға бір күні не бір түні мына біздің төтенше әміріміз тап болса, ол өмірі ешқашан әлгіндей гүлдеп, құлпырып көрмеген-

дей, түк атаулы тып-типыл боп түгел жайпалып, құлазып шыға келер еді».

Ақ сұр хазірет құранды қайта жапты. Сосын жай әуенге көшсе, құран оқыған мақамын ұмытып қалатын кісіше ыныранып сөйлей бастады:

— Таксыр, әлгі ашылған сүре мынау көк найзаныздың астына кеп, ажалын тосып тұрған көп кәпірдің басына көрінетін болжал. Іншалла, бүгін олар да орылған қаудай жайпалып қалады екен. Енді Алла тағала сіздің өзіңіздің бүгінгі ғазауат ұрысыңызға қандай нышан білдірер екен, соны көрейік,— деп тізесінде жатқан құранды қолына қайта алды.

Бұ жолы: «Алла сізді ештеңеге билігі жүрмейтін құлак кесті құнсыз құл менен оны құрбандыққа шалмай тұра алмайтын асыл қасиет, абзал сипат беріп өз тәнімізден әдейі жаратқан сүйікті ұлымызбен салыстырып көруге меңзейді»— деген сүре шықты.

Хазірет оны: «Бұл жерде жаратқан ием кәпір мен мұсылман жайлы мисалды айтып отыр. Біреуі — алтынға сатылатын құлак кесті құл, қор; екіншісі — өз ырзығын Алланың шарафатынан алған, не істеп, не қоям десе де еркі бар азат адам; ол екеуі ешқашан бір-бірімен тең болмайды деп, сіздей сайыпқыранның қылышынан өлгендердің сұраусыз екендігіне мегзейді»,— деп түсіндірді. Сосын басталғалы тұрған ұрыстың кәпірстанды пайғамбардың ақ туының астына жығуын тілеп бата қылды.

Ол әскерін алдарындағы асау арнаның арғы бетіне шығарды. Өзі атына мініп, әскердің оң қанаты мен сол қанатын, маңдайы мен ортасын, тосқауылды сапқа тұрғызып, орын-орындарына жайғастырды. Оң қанатқа үлкен ұлы мен кенже ұлын және төрт әмірді, сол қанатқа екі ортаншы ұлы мен төрт әмірді, алдыңғы шепке бас қолбасшыны, бір ұлын және төрт әмірді қойды. Ортадағы әскерді өзі басқаратын болды.

Жау жағында жиырма мың атты әскер, отыз мың жаяу әскер, жүз жиырма піл ұрысқа кірісуге сакадай сай тұр. Жүз жиырма пілді бір-біріне тұмсықтарынан тіркеп қойыпты. Арқаларына ұзын-шуақ ашамай ерттеліп, оған әрқайсысына алты-алтыдан садақ ататын мергендер отырыпты, пілдердің ара-арасына алма кезектестіріп тас атқыштар мен ауыздарынан от шашатын зеңбіректер қойылыпты.

Мынау дөңкиген-дөңкиген тау-тау пілдердің қасында мұның атқа мінген әскері жаяу адамдай тым жұпыны, тым жатаған көрінді. Оны анау дәу мінгендер қазір-ақ жайпап өтердей. Кеше құр қол босқындарды қыруға екіленіп кіріскендер бұ жолы сасайын деді. Әсіресе, молдалар, жұлдыз қарайтын сәуегейлер, қазына ұстайтындарда өн қалмады.

Бұл: «Соғыс тұсында сендер қайда боласыздар?»— деп сұрап еді, олар: «Біз анау қатын-балалар қорқар, солардың қасында қара боп тұрсақ қайтеді?»— деп шу ете қалды.

Әмірші күліп жіберді.

Алқаптың екі бетінен жер қайысқан қалың қол маң-маң басып бір-біріне жақындап келеді. Екі жақтың қақ алдарындағы шолғыншы әскерлері енді-енді маңдай түйістірерде ол өз әскерінің қақ ортасындағы үйік обаның басына шығып жайнамазын жайып, құбылаға қарап, намазға жығылды.

Намаз оқып тұрып майдан даласына көзі түсіп еді, алдыңғы шеп ауыр пілдер мен қарша бораған қара тасқа қайрат қыла алмай мысық табандап шегініп келеді екен.

Ол жайнамазын шұғыл жиып, ортадағы әскерден екі қанатқа қосымша әскер жіберді. Сол-ақ екен, жау әскері бұларды маңдайдан тықсыртып, ішке біраз еніп кеткен кезде, екі қанаттың тосқауыл әскері қос бүйірден қаптағайлап дүрсе қоя берді. Барлық күштерін маңдайға салған жау әскері қапталдарынан мұндай тосын килігісті күтпеп еді, қапелімде сасқалақтап қалды. Соны сезген мұның ту сыртындағы тосқауыл әскер де қақ айрылып қос қанатқа қарай ұмтылды. Бұлардың маңдай алды күштері жаудың пілдерін өз сондарына салып, тереңге шегіне берді.

Қос қанаттан тап берген мол әскерден тоқтай қап қорғанған жау әскері пілдерінен қара үзіп алыстап қалды. Соны пайдаланған бұлардың алдыңғы шебі жүз жиырма пілді арттарынан орағытып қоршауға алды.

Екі сақинаның ортасында бір-бірінен ажырап қалған жау қанша жанталаса ұрысса да, бірте-бірте әлсірей берді.

Ашамай үстіндегі мергендерді бұлардың жан-жақтан жауған жебесі баудай жайпады. Көп ұзамай ер жүрек жігіттер қылыштарын жалаңдатып пілге қарсы шапты. Бір-біріне тұмсығынан байлаулы хайуандар бүйірлерінен кірш-кірш кірген қылыш пен найзаға қайрат қыла алмай біріне-бірі соқтығып, ұйлығып қалды.

Алпамса хайуандарға да жан керек екенін біліп алған сарбаздар онан сайын екілене түсті.

Пілдердің ара-арасындағы тас атқыштарды қолға түсіріп алып хайуандарға қақ маңдайларынан ат басындай ауыр тастарды қарша боратты. Көп ұзамай жол үстіне теңкиіп-теңкиіп құлап жатқан пілдер көбейді. Олар да қара қанға малшынды.

Әлгінде ғана кейбіреулердің үрейін ұшырған дәу хайуандар бірте-бірте сирей берді.

Бір уақытта оның он төрт жасар немересі бір пілді қолға түсіріп, алдына алып келді. Ол ойына: «Дәуітке Сүлейменді беріп

ек, ол оған қандай тамаша қызметші бола білді» деген сүре ора-лып, ер жүрек немересінің маңдайынан иіскеді.

Сол екі арада екінші сақинаның ортасына түскен жау әскерінің де құл-талқаны шықты.

Кең алқаптың бойында жайрап жатқан өлікке ат сүрініп жүре алмады.

Сол күні бесін намаз тұсында ол астанаға келіп кірді. Туы жығылған елдің қалған ақ сүйектері қаланың қақпасын өздері ашып, алдынан шығып бастарын иді.

Қалың әскер бөтен елдің бай астанасының анырайып ашық-тесік жатқан қақпаларынан түс-тұстан лап қойды.

Ол қолбасшыларымен жеңілген елдің патша сарайында думандатып отырғанда оның жер қайысқан сарбаздары қала ішінде сайрандап жүрді.

Шаһарды сыртынан төрт жағынан төрт түменге күзеттіріп қойды да, қалғандарына жау астанасында құмарларынан шыққанша ойран салуларына, құшақтары талғанша құшып, қоржындары толғанша тонауларына ерік берді.

Бұл ойран екі аптаға созылды. Әркімнің қос-қостан мініп шыққан аттарының тұла бойы қоржыннан көрінбейді.

Бірақ, жұрттың ындыны жаман ашылыпты. Әрқайсысы жүз-жүзден құл мен күң ертіп шыққан жауынгерлер де болды.

Бәрінен де бір сығыр көз жылтыр қараның қорлығы өтті. Бұл жеңілген елдің бір топ ақ сүйектерін ертіп, нөкерімен қала ортасындағы алаңда келе жатып, тапа-тал түсте көшеде алысып жүрген екі еркекті көрді. Анадай жерде бір-біріне қосақтаулы екі ат, оның қасына қолдарынан қыл шылбырмен байлап, бір-біріне тіркеп қойған он шақты әйел, еркек тұр.

Алысып жатқан екеудің қастарына хан келгенімен де шаруалары жоқ. Екі көзі бірдей соқыр еңгезердей едірен мұрт мосқал біреу мойынына қос қолдап жабысып қалған сығыр көз сыптығыр қараны шекеден де, тұмсықтан да беріп жүр. Шарапқа аямай тойып алған сыптығыр қараның ұзын мойыны едірен мұрттының зіл жұдырығына төтеп бере алмай, көк есектің мойынына таққан қоңыраудай әрлі-берлі бұлғандай береді. Бірақ, дүние қоңыз сыптығыр қараның қос қолы еңгезердей соқырдың алқымынан айрылар емес.

Ол мына масқараға шыдай алмады. Көптен бері істеп көрмеген әдетіне басып, екі көзіне қан толып, күймеден секіріп түсіп, төбелесіп жатқандардың қасына жетіп барды да, сыптығыр қараны оң иықтан қылышпен тартып қалып еді, аяғын құшақтап құлап түсті.

Еңгезердей соқыр енді мұның етегіне жармасып, жібермей қойды:

— О, қайырымды адам, кім боласыз... Анамнан қалған жалғыз көз — ақық алқа еді. Мына бір көрсеқызар сүмелек жабысып алып бермей тұрған еді. Тәңір жарылқағыр, атыңды айтшы! Өмір-бақи аузымнан тастамайын, — дейді.

— Ой, пақыр, менің аты-жөнімді біліп қайтесің, — деді әмірші.

— Шіркін, еліннің барлық еркек кіндігі сендей болсайшы!

Содан бұл қайтар жолда қай қалаға сокса да, алдынан ғарыпты қорғаған қайырымды билеуші туралы аңыз шықты да отырды.

Елге келген соң ол өзі жоқтағы оқиғаларды айтқан бір топ ғайбатшыны той үстінде дарға асты.

Енді ешкім оған арыз айтып келмейтін болды. Алда-жалда ол білмеуге болмайтын сұрқия хабарды шайқылар мен сейіттер ғана тұспалдап сездіреді. Манағы алма да солардың ісі болмасын! Сонда бұл ненің нышаны? Өз ел, өз топырағында оған қандай қатер төнбек? Жақын жерде бұған жүрегі барып шаба қоятын жау да жоқ. Машырық елшісіне көп ұзамай найзамен өзі баратынын сездіріп, бұның халқы мен ер жүрек әскерінің көңіл күйі қандай екенін көрсін, білсін, айтып барсын деп екі ай бойы тойда ұстады да, той біткен соң, кеше ғана, еліне қайтарды. Ол барып жеткенше, бұ да атқа қонады.

Кеше тойдан кейін ел-елге дәруіш, диуана қып жіберген жансыздарымен сөйлесіп көріп еді, төніп тұрған ешқандай қауіп жоқ, төнірек тыныш деген.

Шалғай аймақтар мен керуен жолдарының бойына, шекараға таяу манайларға дәруіш, саудагер, бақташы қып ұстап жүрген мың түйелі, мың атты құпия әскері де ешқайдан бүлік бар деп хабар айтқан емес.

Елден салық жинайтын уәзірлер мен жер-жердегі әміршінің сыртынан қойған андушы саққұлақтарынан да кісі сескенердей хабар түскен жоқ.

Бірақ ондай алыс аймақтағы сорақылықтарды бұлай құпиялап кайтеді... Әлде бұл алыс жорықта жүргенде сарайда бірдене болды ма екен?

Бұл өз төнірегіндегілердің ішіндегі күмәнданатын адамдарын, қайда жүрсе де, көзінен таса қылмай, өзімен бірге ала жүретін-ді. Бұ жолы жорық ұзаққа созылатын болғандықтан, сарайға бас уәзірін тастаған-ды. Егер ол қазынаға қол салса, оның жарасы жеңіл. Ол үшін ешкім бұлай тұспалдап жатпайды. Әр жорықтың алдында бір, сонында бір қазынаны өзі тексереді. Олай болса, көп ұзамай, ол ұрлық өзінен-өзі ашылады. Бірақ бас уәзір ақыл мен айланы, сабыр мен ашуды бірінен-бірін асырмай ұстайтын

орнықты кісі еді. Оның қазынаға қол сұғардай сұғанақтыққа баруы еш мүмкін емес. Оның үстінен айтылатын әңгімелерге бұл көп құлақ аса да бермейді. Ондай кісіге жау көп, жала көп болатынын өзі де біледі.

Сонда бұл нышан нені білдірмек... Өз ошағынын басы аман. Кешегі тойда бәрінің де бастары түгел-ді. Содан бері бүкіл дүние асты-үстіне шығардай боп бүлініп шыға келуі еш мүмкін емес. Әлгі қызметші әйелдің жіберген ағаттығы ғана...

Бірақ, аршып, ішіндегі құртты көріп тұрып, ол алманы, кім болса да, лақтырып тастамай ма? Бұның табағына салғандары қалай? Жоқ, не де болса, әлдекім әдейі істеп отыр? Сонда оның не ойлағаны?

Әлде қазір адам жіберіп, сейіттерінің бірін шақырса ма екен. Піріне де жорықтан кейін асығыс кіріп шығып еді. Бұрынғыдан ұзақ сұхбаттасып отыра алмаған-ды.

Әмірші ешқашан түсін, не басқадай көрген нышанын әуелі іштей болжалдап алмай тұрып, ешкімге жорытпайтын. Сонда өзегінен құрт шыққан алма... Ол қастандыққа емес, сатқындыққа, опасыздыққа меңзеуге тиісті ғой. Ол не қылған опасыздық!

Заманының мынандай тынышында бұған сатқындық жасап, басына пәлені қаралай өзі шақырып алатындай ол кім?

Қолбасыларының бәрін санап шықты. Ешкайсысының дәл осы сәтте бұған қарсы қол көтерердей сылтау-себебі жоқ сияқты. Үлкен жеңістен соң, әсіресе алыс жорықтардың алдында қолбасыларының басына алтынды жаңбырша жаудыратын мұнын қашанғы әдеті. Күнгейдегі бай елді шапқандағы мол байлықты да, кешегі мағрұп елдерінен түскен мол олжаны да ол қолбасылары мен ер жүрек жауынгерлеріне аямай-ақ үлестіріп баққанды. Әскер төңірегіндегі адамдарды өзінің сіңірген еңбегінен он есе артық бағалаған жөн. Сонда олар қандай қанды қасапқа айдасаң да құлшынып тұрады.

Осыдан он жыл бұрын күнгей еліне жорыққа аттанарда диуанда пікір екі жарылды. Бұның үлкен ұлы: «Ол елдің мол алтынына ие болсақ, күллі әлемді біз билейміз», — деп құлшынса, әмірлері: «Қара шыбындай қаптаған көп халықты бағындырып ап, билеп-төстер болсақ, көп ұзамай олар өзімізді жұтып қояды. Ұрпақтарымыз ана тілін де ұмытып қалады», — деп тартыншақтаған-ды.

Сонда ол құран аштырып еді: «Пайғамбар, заң білмес, жөн білмес бұзақыларға қарсы соғыс аш», — деген сүренің үстінен шықты.

Күнгей елінің алтыны кейбір әмірлерінің қисайған ауыздарын қайта түзеткен-ді. Қара шыбындай қаптаған елді де жеңуге болатынына сол жорықта көздері жетіп қайтқан-ды. Ал машы-

рықтың алтыны күнгейдің алтынынан көп болмаса, аз емес. Оны тыннан тиын балалататын мұның елі жақсы біледі.

Ендеше, дәл қазір жаңа жорыққа шығардай кім табыла қояды. Кім?

Ол мынау тығырыққа кеп тіреліп қалды. Тұма бұлақ сылдыр-сылдыр ағып жатыр. Қашан келсең де, мынау тылсым кеңістің әлдебір жерінен жапырақ қозғар леп тауып тұратын биік ағаштар басындағы судыр-судыр да сол қалпы. Бәрі де бұған: «Ойлан, ойлан», — дейтіндей.

Бой сергітем деп келгенінде, қайдағы-жайдағының бәрін есіне түсіретін осы бір қалтарыс онашаға, ондағы өсекшінің аузындай ылғи сыпсыңдап тұратын осы бір жапырақ сыбдыры мен су сылдырына ыза боп кеткендей, орнынан тұрып, жалғыз аяқ соқпаққа түсті. Сумаң соқпақ енді оны қайтадан сарайға бастады.

Манағы маужырап тұрған тып-тыныш дүниені әлдебір түлен түрткендей. Манайының бәрі ың-жың дыбыс. Жұдырықтай ақ тамақ торғайлар қыт-қыттап ағаштан ағашқа қонады. О да бұған бірдене айтайын деп оқталғандай, тамағының асты бүлк-бүлк етеді.

Таң аткалы бұны ағаш арасынан аңдып жүргендей кенет жол қапталынан киік қашты. Бұдан үркіп қашып бара жатпағандай, танын жарқылдатып мазақтап бара жатқандай.

Сумаң соқпақ өрік ағашының астынан өтті. Уақтылы жиылып алынбаған жеміс өз-өзінен үзіліп түсіп, жерде шашылып жатыр. Көбі иістеніп бұзылып кетіпті. Қанаттары күнге шағылысып жарк-жұрк еткен бармақтай-бармақтай көк шыбындар шашылып жатқан өріктің бірінен соң біріне қонып, кекен-кекен етеді.

Шіріген жемістен жексұрын нәрсе бар ма? Кеше ғана аппақ боп үлпілдеп тұрған гүл-ау бұл. Одан түйнек салды. Көк жапырақты жөргек қып, мынау жатаған ағаштар жан-тәнін салып әлдилеген кішкене түйнек жер қойнауынан нәр еміп, аспан төсінен нұр еміп өсе берді. Сары алтындай құлпырып, көзге түскенше асықты. Болды-толды... Болғаны-толғаны осы, сирақтары салтак-салтак мына бір малғұндарға жем болды. Миуаның қадірі, шіркін, көзіне от боп басылып биікте тұрғанда ғой... Биіктен бір құлаған соң, мынау өріктердей аяқ астыланып қор боласын... Жұрт аямақ түгілі тыжырынып жиіркенеді... кешегі бал шырынға толып балбыраған тәтті мәуе екенінді не қылсын.

Бұтаққа біткен жеміске бұлай өз бәсін өзі түсіріп, биіктен құламасқа құдай тағала ақыл бермеген... Ал, тырмыса-тырмыса биікке шыққан адамның өзі құлағаны — өлгені... Оны өзгенің сұқты көзі одан гөрі де жоғарырақ өрмелете түспекші.

Сумаң соқпақ сарайды шыр айнала коршаған тоған судын үстінен көпірге кеп тірелді.

Ол табан астында бойын жиып, манадан бері ой манаура-тып бара жатқан ала көзін қайтадан суытып алды.

Сол сұп-сұр күйінде сарайға кірді. Сол сұп-сұр күйінде өз бөлмесіне өтті.

Қызметші тағам ап кіргенде де, ол кең жайдың қақ ортасындағы шытыра хауыздың жанындағы жолбарыс терісін жапқан жатаған тақтада сол сұп-сұр қалпы отырған-ды.

Қызметші әйел егде еркектің төсегіне алғаш жатқалы келе жатқан бала қыздай, ернін жымқыра тістеп, бұның дәл алдына кеп тоқтады. Қолындағы табакшасын дөңгелек дастарқанның үстіне әкеп қойды. Ернін қанша тістегенмен, ұялғанын білдіріп бетіне шапшыған бір тамшы қан жоқ. Опаны аямай жатқан ат-жақты сопақша жүзі ақ шағылтақтанып тұр. Сүрмелі көздің сояу кірпіктері қыдығы кеткен бетте өз-өзінен мен мұңдалап тұратын қақсалдыққа тән қайсарлықты астына бүгіп, өп-өтірік көлгірген болады.

Бұрын қызметшілеріне назарын тіктемеуші еді, бұ жолы тінте қарады. Тайсала қоятын қызметші әйел көрінбейді.

Сонда қалай — мына әйел манағы күрт шыққан алманы әліге дейін көрмеген, білмеген болғаны ма? Көрсен бұдан нағып қысылмайды?

Қызметші әйел беті бүлк етер емес, дастарқанды реттеп болды да, басын иіп, тағзым еткен күйі жұп-жұмыр бөксесіне сарғыш шытыра көйлектің етегін бүлк-бүлк тепкілетіп, тек әйел ғана ойлап таба алатын бір әдемі өзәзіл жүріспен есікке жылысты.

Есік жабылған соң барып дастарқанға қаралды. Көзі қақ алдында жатқан манағы нарт қызыл алмаға түсті. Бұл жолы пышақпен кесілген сызығы аксиып айқын көрінеді. Өзін өзге тағамдардан бөлектеп оқшау қойыпты.

Әлгі әйел бәрін біледі екен!

Жастығының қасында тұрған қоңырауға қолының қалай тиіп кеткенін білмей де қалды.

Есіктен басын иіп, тағзым етіп, қызметші әйел қайта көрінді.

Бұл өне бойын зіркілдетіп алып бара жатқан ашуды жасыруға бар күшін салып бақты. Қапелімде босағада мүләйімсіп тұрған әйелге не дерін де білмей қалды.

— Мына алманы осындағы бақтан үздіңдер ме?

— Жоқ, тақсыр ием, сізге әдейі ұлы ханым жіберіпті.

— Бара бер!

Қызметші әйел жалт бұрыла бергенде, жымқыра тістеген езуінен жымиған күлкі қылаң берді...

Қызметші әйелдің езуіндегі сол бір жымысқы күлкі әдетте мөлтен-мөлтен ағып жататын момақан бұлақтың бетіне де көшіп қонғандай. Сонау кара жер көкірегінен имене шыққан шым-шым су сәлден кейін болар-болмас толқын мезіретке көшіп, жымын қағады, тіпті үнінде де бір аяр сылқымдық бардай — сылдыр-сылдыр, сынғыр-сынғыр...

Бұрын дүниенің барша сұғанақ көзінен қалқалайтын қалтарыс деп келетін осы бір оймақтай оңашасын да кейінгі күндері өзезіл жайлап алғандай. Тіпті астындағы тастың өзі, бұл неме сілейіп қашанғы отыра бермекші деп, дөнбекшіп жатқан тәрізді.

Тіпті сонау ағаш басындағы ойнақтаған жапырақтар да бір-біріне бұның біле алмай жүрген әлгі бір құпиясы жайлы сыпсыңдасып тұрғаннан сау ма?

Бұрын осында келгенде құрыс-тырысының бәрі жазылып, көнілін пысынатқан кермек ойлар да өз-өзінен қоздап қоя беруші еді. Бұ жолы селкеуі көбейіп кетті.

«... Ұлы ханым жіберді».

Бұл осы соңғы жорығына немерелерінің үлкендерін ертіп, бәйбішесін де ала шыққан-ды. Ылғи көші-қондымен жүрген балалар елді қатты сағынған соң, осыдан екі жылдай бұрын оны немерелерімен бірге кейін қайырған-ды.

Анада, көктемде, жорықтан қайтып келе жатқанында әдейі бұның алдынан хабаршы шаптырғанда, ол мұндай оқшау хабар айтпап еді ғой.

Келген соң ол тойға дейін ай жарым уақыт байтақ шаһардан сәскелік жердегі ұлы ханым мен немерелері тұратын сарайда дем алып жатқан-ды; бәйбіше онда да мұндай шөлкем-шалыс ештеңе сездірмеп еді.

Той үстінде де ол тарапынан ешқандай реніш аңғарған емес. Енді аяқ астынан жасаған мынау ишарасына қалай түсінуге болады? Не де болса, тойдан кейін душар болған жағдай. Егер одан бұрынғы нәрсе болса, баяғыдан бері байқатпай келіп, бүгін айтуы ақылға еш қонбайды.

Шешелерінің сарайына балалары көп барушы еді. Өйтетіндері бұдан гөрі шешелерін жақын тұтқандары емес, көбіне-көп әжелерімен бірге тұратын кішкентайларын көруге баратын-ды.

Әлде солардан оғаш мінез байқады ма екен? Бірақ балаларының қылығына бола бұған шағынатындай не жөні бар? Олар анасының айтқанын екі етпеуші еді ғой.

Балаларынан қандай мінез шығуы мүмкін... Жаман айтпай жақсы жоқ деп, көзі жұмыла қалса, орнына кім болатынын әлдеқашан өз аузынан айтып қойған-ды. Мұрагерінен әзір сұрқия ой шыға қоюы мүмкін емес. Әлде оған өзге бауырлары көз аларта

бастады ма екен? Бірақ оның да қисыны келмейтін тәрізді. Бәрі де бір анадан туған, кіндіктестер. Өзге анадан туған ең үлкен ұлы алыста, күнгей елінде, билеуші боп қалды. Мұндағы үшеуі әлі билік дәмін сезе қоймаған жас. Апыр-ау, сонда не болғаны... Әлде мынау ертен-бүгін жолға шығамыз деп отырған алыс жорықтың алдында бұның балаларының басын айналдыратын өзәзілдер табылды ма? Жеті жыл бойы жорықта жүріп, қатын-баласына жана қауышып жатқан жұрттың капелімде үзенгіге қайтадан аяқ салуға зауықтары соға қоймайтыны да рас. Бұл соны біліп, өткен жорықта көзге түскендердің бәрінің басынан алтын жаудырып баққан-ды. Әлде сонысы қате болды ма екен? Бірден жарылқай салмай, әлі де емексіте тұрғаны дұрыс па еді?

Баяғыда өзінің бір әміршіге айтқан ақылы бар-ды: «Түріктердің көздері қандай қысыңқы болса, көңілдері де сонда тартыңқы келеді. Оларды адал қызмет еткізудің жалғыз жолы көзін қазынаға, көңілін мақтанға тойғызу. Өзгеден тартып ал, өзіндікін сатып ал».

Ол да сол талай елді шарлап жүріп тартып алған алтын мен асылды өз карауындағыларды сатып алуға жұмсап жатқан жоқ па? Әйтпесе қатындарының бауырындағы байсымақтарды жылы төсектен алтыннан басқа не тұрғыза алушы еді.

Кеше ғана осы мінез шығарады-ау дегендердің дүние қоныздарына қазына таратып, бақ құмарларына дәреже үлестіріп, ыңдындарын тесіп жатқан қызыл құрттың басын қайтарғандай болып еді ғой.

Сол екі ортада не шыға қалды екен?

Машырықтан келген елшіні әмірлер мен қолбасыларға, тіпті, өзінің балаларына да жуыттырмай қойған-ды.

Ол неме сонда бұл құрған қыл тұзақтан да құмырсқа боп өтер жол тапқаны ма?

Не де болса, алып-жұлып бара жатқан оқшау хабар болды. Әйтпесе, бәйбішесі анада, айтатын сөзім бар еді деп, арнайы кісі жібергенде, кейін сөйлесерміз деп, кідіртіп қоймап па еді. Енді міне бұдан әрі күтуге шыдамы жетпегендей, мынау ишара алманы жіберіп отыр. Осы қазір балаларын жиып алса ма екен? Бірақ жаман айтпай, жақсы жоқ, олардың біреу-міреуін тақ құмарлықтың өзәзілі арбап жүрсе, бұның аяқ астынан балаларын шақыртқаны ондай қара ниет шаруаны тым шұғылдатып жіберуі де мүмкін ғой. Жоқ, оларды дәл қазір шақыртуға болмайды. Басқа бір шаруа шығар. Алда-жалда балаларының көңілі өйтіп қараға аунаса, бәйбішесінің тап бұлай елдің алдымен елпендеп, өз бауырынан шыққан перзентті жендет балтасына өз қолымен әкеп сала қоюы екіталай.

Ұлы ханымның алалайтыны бұның өлген әйелінен қалған үлкен ұлы еді. Оны сонау көз көрмес алысқа, жау аймаққа билеуші етіп жіберткізген де сол болатын.

Пірдің аузын алып, тактың мұрагерлігіне қоярда-қоймай жүріп өзінен туған үлкен ұлын белгілетті.

Бұл үлкен баласының көңіліне қарап, біраз созбалақтап көріп еді, бірақ баласы өзге бауырларының ала көзінен қаймықты ма, әлде әкесін екі оттың ортасына салғысы келмеді ме, мұрагерліктен өзі бас тартып, алыс Күнгей еліне билеуші қып жіберуді сұрады.

Тұла бойы тұңғышының сол қылығы есіне түскенде бұның асқар таудай көңілі күрт жығылып, бір түрлі шөжіп қалады. Әлгі бір жан-жақтан дікендеп қоя берген көп оспадар сауалдар да табан астында жым болып, әлдеқайда жым-жылас жоғалып кеткендей. Ойына сонау бір сергелдең жылдар түсті.

Бұның тұқымы жеті атасынан бермен қарай әскер басы-ды. Арғы бабасы ұлы ханның үлкен ұлының әскерін басқарыпты. Сол үрдіс атадан-атаға көше келе, бұған да жетті. Ол осы өлкеде аты шыққан бір кәрі билеушіде әскербасы — өмір еді. Кәрі билеуші бұны өз балаларынан бетер жақсы көрді. Қызына үйлендірді. Қайын атасы дұшпандарының қастандығынан қаза тапқанда, тағына бұл отырды.

Ол кезде бұл Қосөзен елі қырық бөлік-тін. Бәрі де сонау жер түбіндегі Ұлы хан тұқымына тәуелді еді. Бұл таққа отырған бойында ұсақ хандықтардың басын біріктіргісі келді. Ол үшін бас-басына хан боп қалған немелердің әрқайсысына жеке-жеке: «Қалғандарды қуып шығып, елді екеуіміз билейік»,— деп хат жазды.

Билік дегенде көмекейі бүлкілдеп тұратын өмір-сымақтар бұған жеке-жеке хат жолдап, ризашылықтарын айтты.

Онысыз да ала бүлік ұсақ хандықтардың арасына от түсті. Алыстан қай женгенің менікі деп өңшен бақ құмар немелерді сүзестіріп қойып бұл отырды.

Сол екі арада ауыр қолмен алыстағы ұлы ханның өзі іргеге кеп тоқтады. Әмірші қалған әмірлердің алдын орап, ұлы ханды қол қусырып қарсы алды. Ондағы ойы — өзге ұсақ хандықтар арасында өз беделін нығайтып алмақ еді. Бірақ ұлы хан тұқымы бұған сенбеді, тақтан алып, қайтадан қолбасылыққа түсірді. Тіпті көп ұзамай оны ұлы хан тұқымына қастандық жасағалы жүр деп астыртын өлтірмекке ниеттері ауды. Құдай көмектесіп, әлгіндей бұйрық бұның өз қолына тиді. Ол елден қашып кетті.

Күні кеше ғана, жорықтан қайтып келе жатқанда, өткен ұлан-асыр құмның ішінде әлденеше жыл қашып-пысып жүруге

тура келді. Әйелін жетектеп талай-талай шағыл кешті. Талай-талай құмақ жонда жалаң аяқ ізі қалды. Қазір құс мамықтан басқа тимейтін табанына қадалмаған шөнге жоқ. Құмға түскен жалаң аяқ ізді жел өшірді. Шөнге тескен жараларды уақыт жазды. Сол бір күндерді бүгінде үлкен ұлын көргенде ғана есіне алатын. Ол өз бауырынан шыққан барлық перзенттерінің ішінде бөлекше ыстық көрінетін. Өйткені, ол болмаса, бұнын бұл күн, бұл дәрежеге жете қоюы да неғайбыл еді.

Ұлы шағылдарды кезіп, тентіреп жүргенде, құм елінің бір бегі қолға түсірді. Әйелі екеуін қырық құлаш құдық зынданға әкеп салды. Сыз құрдымға күндіз күннің сәулесі, түнде айдың нұры түспейді. Өлім аузындағы оларды мазақтағандай сонау ту-ту төбеде өлмеші бозамық сәуле ғана жылтырайды. Ара-арасында жүні жалбыраған дудар бөрік құдық аузындағы әлгіндей әлжуаз жарықты да көлегейлеп, түнекте жатқан екеудің тас төбесінен түн боп төнеді.

Сүйегіне шым-шым батып шымылдатып бара жатқан сыздан шыдай алмай, аунақшыған келіншегінің қолындағы темір кісен ғана оқтың-оқтың құлынның кісінегеніндей оқыс үн шығарады.

Ерлі-зайыпты екеуі онсыз да көңілдерін қыжылдатып жатқан өкініш пен ызаның қан шапшыған жарасын қасығылары келмей, бір-біріне тіл қатпайды. Ауық-ауық күрсініп қана қояды.

Солай қырық тоғыз күн өтті. Елуінші күнгі түн сүттей жарық болды. Оны бұлар зынданның аузындағы күміс табақ төңкеріп қойғандай дөңгеленіп жатып алған оқшау нұрдан сезіп жатты.

Қара көрдей қапас түбінде қасарысып, сыр бермей жатқан келіншегі кенет жанын қоярға жер таппай, бебеулей бастады. Тұла бойы өртеніп барады. Маңдайынан тер ағып қоя берді. Қолы кісендеулі. Иығымен демеген болады. Келіншегі бебеулегенін қояр емес. Тұла бойын түгел дірдек қакқызып, сүйек-сүйегін қан қақсатып қақырата бастаған, бұрын-соңды басынан кешіп көрмеген бейтаныс азапқа қылар қайран таба алмай, сыз жарға қайта-қайта басын ұрады. Бұл оған иығын тосады. Әйелдің тастай ауыр басы бұның бұғана сүйектерін қиратып жіберердей екілене түйгіштейді. Әлдебір сәтте әйелі үн-түнсіз сұлық талып түсті. Сол екі арада бұл өмір бойы естімеген әуелі әлденеге тұншығып, артынша-ақ құлақ жарардай бажылдай жөнелген ащы дауыс шықты.

Сол-ақ екен құдықтың аузындағы дөңгелек нұр оқыс ғайып болды да, артынша қайта жарқырады.

Әуелі омырауына болар-болмас бірдене құлағандай болды.

Ол омырауындағы нәрсені иегімен іздеп жүріп, тауып алды.

Кілт екен. Тісімен тістеп тұрып, сұлық жатқан әйелінің қолындағы кісенді ашты.

Әйелі әлгі бір шарылдаған дауыстан оянып кеткендей, кеудесіне жан кіріп, қозғала бастады. Сәлден соң есін жинап, қайтадан бебеулей жөнелді.

— Бол, мына кілтпен менің қолымдағы кісенді ағыт, — деп ақырды бұл.

Әйел қаранғы қапаста сипалап жүріп қолын әзер тапты. Сосын кілтті таба алмай, біраз азаптанды.

— Бол, бол! — дейді бұл дызығып.

Әлгі бір ашы бажыл басылар емес.

Бір уақытта кісен де ағытылды. Бұл жалма-жан ашы айқай шығып жатқан жерге ұмтылды, қолына жып-жылы бірдеңе ілікті. Кішкене сәби кіндігі үзілмей шыңғырып жатыр. Ашы даусы бірте-бірте тарғылданып барады.

Ол жас нәрестенің бауырына бас қойды да, шұбатылып тұрған жып-жылы ішекті тісімен қырқып үзіп жіберді. Әйелінің шашын күрт-күрт жұлып ап, тас қып байлап тастады.

Бауырындағы жып-жылы жұдырықтай ет сонда ғана жаны жай тауып, омырауына кіре түсті. Пәлен айдан бері ширығып жүрген жүйке-жүйкесінің бәрі түбіттей түтіліп, сүйек-сүйегі борша үгіліп қоя берді.

Ол арқанды әуелі әйеліне кигізді. Кішкене нәрестесін құшақтап өзі сосын шықты.

Зынданның аузында тұрған дудар бөрік кара сақалдыға әйелінің мойнындағы жақұт алқаны үзіп ап, ұстата салды да, қолындағы қылышын жұлып ап, бек жатқан ордаға қарай беттеді.

Зындан басындағы абыр-сабырды естіп қап, жан-жақтан жүгіре шыққан қарулы сарбаз бір қолында жас нәресте, бір қолында ақ алмас, ордаға қарай ұмтылып келе жатқан жалаң аяқ, жалаң бас, жүзі суық адамға капелімде не істейтіндерін білмей, антарылып тұрып қалды.

Ордаға кірер жерде тоқтатпақшы боп, екі сарбаз шалғайына ұмтылып еді, қабаған итті камшысымен тартып-тартып жібергендей, оң қолындағы ақ алмас айға қарап екі-ақ рет жарқетті, екі босағаны қан жуып қоя берді.

Ол әйелін жетектеп бектің үстіне кіріп барды.

Есік жақтағылар тұра ұмтылған-ды, бек оларға иегін қағып ишарат білдірді. Көтерілген қарулар қынабына қайта түсті.

Бектің ойына не түскенін кім білген, бұларды балалары қырқынан шыққанша онаша отауға жасырып бақты да, балалары қырқынан шыққан соң, екеуін екі атқа мінгізіп қашырып қоя берді.

Кейін бұл дегеніне жетіп, кеше белінен басып қорлағандарды енді өзі бірінен соң бірін аяғына жаныштап, бүкіл осы елге бір өзі дербес билеуші болып алған соң, сол құм арасындағы елге қалың қолмен бағыт түзеп еді, бір апта жол қалғанда ұлы дарияның жағасында аттарынан түсіп, найзаларын құмға шаншып тізіліп тұрған дудар бөрік көп жасақты көрді.

Бұлар жақындай бергенде, орталарынан үш кісі бөлініп шығып, бұған қарсы жүрді. Әмірші ортадағы үшкіл сақалдыны таныды — баяғы өзін қашырған бек екен.

Ол бұған бес адымдай жер қалғанда:

— Мынау — құран, мынау — қылыш. Бізге сенсең, құран ұстап анттасамыз. Ал сенбесең, мә, қылыш, бәрімізді шауып таста, біз қару жұмсамаймыз, — деді.

Бек өле-өлгенше бұның қадірлі әмірлерінің бірі болды.

Алғашқы әйелі отыз тоғыз жасында дүние салған-ды. Ол ханым боп қызықты дәурен сүрмей, бұған жар боп қана өткен, қиын-қыстауды бірге өткерген, алғаш рет әке атандырып, дұшпанның сөзі мен ғайбатынан сарсаң кесек боп қатып қалған суық жүрегіне тұңғыш рет жылу дарытқан қадірлі зайыбына арнап мешіт тұрғызды.

Үлкен баласы көрген сайын көзіне оттай басылады. Есіне сонау жастық шағы, аяулы жары түседі. Оны бөтен елге де қимай аттандырған-ды. Осы күнге дейін баласының дұшпан елдің оқ боп атылар мың сан көзінің сұғында жүргенін ойлағанында, тұла бойы дүр тітіркеніп, жон арқасын мұз қарып өткендей болады. Үлкен ұлы кеткелі жер қайысқан қалың қолдың арасында жүрсін мейлі, айғыр жиын дудудың ортасында отырсын мейлі, төрт жағында төрт ұлы, қаптаған немерелері қоршап тұрсын мейлі, өзін-өзі бір түрлі жалғыз сезінеді. Мынау көл-дария аспанның астында кімнің болмасын мәңгі серігі құлазыған жалғыздық екенін де енді ғана ұққан сияқты.

Анасы марқұм өлерінде, арса-арса сүйегін зорға көтеріп жатып:

— Балам, сен арманыңа жеттің. Ал мен арманда кетіп барам. Жапан түздегі оқшау әулиенің ағашындай жалғыз қалпында тастап барам. Астындағы тақты кебісіңнен мықты көрме — одан да сыз өтеді. Үстіндегі ақ ордаңды сауытыңнан мықты көрме — одан да оқ өтеді. Қаптаған қалың әскеріңді қалқаныңнан мықты көрме — оған да көз өтеді. Жан-жағындағы әр қатыннан тараған торпағыңды айбар тұтпа — оларға да сөз өтеді. Қайбір ыстық-суығыңды бір көріп, бір көрпеден өретін әйелің бар. Әр көрпенің астындағы әйел де бір — үйірдегі бие де бір. Сауырындағы сенен гөрі бауырындағы құлыны жақын. Жылқы баласының еркегі,

тісі қатайған соң, үйірден алдымен атасын шайнайтын. Содан сақ бол. Көп ұлды кім тауып көріпті. Қартайған шағында апанын бөлтіріктеріне алдырып, желдің өтінде қалған кәрі бөрідей әрі-сәрі күнге ұшырамайын десең, көп баланың бірін баулы. Көп катынның бәрінің көңілін табам деп шөре-шөре болмай, қадірінді өткізіп, бірін тұтын. Сенің өкен, ұлы жалғыз өзің болған соң, ертерек аттан түсіп, билікті саған берді. Ал сенің балаң көп, өз күшіктерінді өз көзіңше қырылыстырып қоймай, өле-өлгенше ешқайсысына тағынды берме. Тұғырдан түскен соң, балалы катыныңды сағалама — балаларына арқа сүйеп, басыңның қадірін кетіреді; баласыз әйелді сағала — балалы әйелдерінің алдында баласыздығынан қорғалақтап, өзіңді пана тұтып, өле-өлгенше сыйлап өтеді,— деген.

Өзге жұрт есітпесін, өзі мықтап ұғып алсын дегендей, қолынан тас қып қысып ап, сыбырлап, қадалып айтқан осы сөздерді естігенде, бұның сай-сүйегі шымырлап қоя берген-ді. Айтарын айтып болған соң, әл кеткен қаймыжық еріндер қайтадан табысып, манадан бері бұның жүзіне қадалып алған сұрғылт көздер өз-өзінен бірте-бірте алыстап бара жатқандай көрінді. Ауру қаусатқан кәрінің қалтылдақ қолы құс мамық төсекке сұлық құлап түскенде, қаһарынан күллі жаһан ыққан әмірші басымен анасының бауырынан көзі ашылмай тұрып ажыраған бала күшіктей абдырап қалған-ды.

Содан бері алыс жорықтардан елге оралғанда есіне анасының осы бір сөзі түседі.

Сөйтіп, қазіргі ұлы ханым шынында бәйбішенің орнына түскен пара бәйбіше еді. Ұлы тұқым ұрпағының бірінің қызы-ды. Бұл бүкіл елді біріктіріп жұлдызы оңынан туып тұрғанда, ата-тегінде ешкім таққа отырып көрмеген ақсүйек те емес, қара сүйек те емес, ала сүйек деп көз аларта беретін жуан тұқымның өзін кіндіктен матап, өз қолында ұстап отыру үшін әдейі үйленген-ді.

Шетінен бақ құмар келетін айтулы тұқымның қызы бұның қылышының астына бір тудан соң бір ту жапырыла құлап жатқанын көріп, өсіп-өнген өз жұртынан гөрі бұған бауыр басыңқырап кетті. Төркіндерінің кейбір пыш-пышына құлақ та аспайтын болды. Қыздарының қыңырайғанын көре-көре, төркін жағының да көңілі суйын деді. Бірте-бірте қыздарын емес, бұны жағалап келетінді шығарды. Өйткені батпан көкірек шонжар әулеттің тасушылып бітпейтін шетсіз-шексіз көп қолқасын қыздарынан гөрі бұл онайырақ орындап жіберетін-ді. Қазір мұның найзасынан аспандағы ай мен күннің өзі айбынатындай болған тұста, олар бір кездегі жуан тұқымның ұрпақтары екенін айтып, тұмсықтары шүйіруді біржола ұмытқан-ды.

Олар келе-келе бабаларын ауызға алуды атымен қойып, енді оңды-солды бұны айтып мақтанатын болды. Кейінгі кезде бұнын ұлдары ер жетіп, өзімен бірге жорыққа аттанып, ерлік көрсетіп көзге түсе бастағанда, кер ауыз тұқым бұның өзін де қоя қойып, «біздің анау пәленше жиен баяғы пәленшекеме тартқан, көрерсің де білерсің, ол әкесінен де озады» деп жиендерін мақтайтынды шығарып жүр.

Бауырынан өрбігеннің бәрі ұл болып туып, бәрі де аман-есен ер жетіп келе жатқаннан бері ұлы ханым да бұрынғыдай асты-үстіне түспейтін болды. Тіпті кейінгі кезде балаларынан туған немерелерінің бәрін өз қолына жиып ап, тек жорықтан қайтқан уақытта болмаса, басқа уақытта: «Келсе, өзі келсін»,— деп, сарайында жатып алатынды шығарды.

Ана бір жылы анасының сөзі есіне түсіп, нағашы жұртынан кіші әйелін алды. Он алтыға енді шыққан бала қыздың мінезі баяғы алғашқы әйелін есіне түсірді. Тарпаң-тұрпансыз, биязы. Биліктің өзәзіл дәміне әлі құныға қоймаған уыз жас.

Кейінгі жорығына бұрынғы әдетімен ұлы ханымды алып, оны осында тастап кеткен-ді. Ал кіші ханым жорықтағы жарының құрметіне мұнара салыпты. Қазір байтақ шаһардағы мұнараларының бәрінен бойын асырып тұрған — сол.

Алмас хан осы онаша сарайды кіші ханымға берген-ді. Енді алыс жорық алдындағы аз тынысын осында өткізбек. Егдерген шағында бұрынғыдай сарайдан-сарайға көшіп жүргенді қойып, осында біржолата тұрақтамақ.

Бәлкім, бәйбішесінің соған іші тарылып жүрген шығар. Баяғыдан бері осыған да ақылың жетпей отыр ма дегендей, дәл тұмсығының астынан ара ұшып өтті. Төбесіндегі жапырақтар да жамыраса сыбдыр қақты.

Ол мынау ойына оқыс түскен ақылға қайран қалды. Жастық шақта ой екеш ойың да бірден шалатын жас тазыдай бүйтіп басын қатырып із шарлап кетпейтін еді.

Әрине, бұрын қасынан шығармайтын өр көкірек бәйбіше жас әйелімен онаша кеткеніне риза емес. Тірі ол түгілі өлген әйеліне мешіт салған жылы да Ұлы ханымның ұзақ уақыт қабағынан кірбің кетпеді. Бұрын мешіт шымбайына батып жүргенде, енді міне жана мұнара тағы қосылды.

Кәрі әйел күйеуіне жұрттың үстінен сөз тасып жағынбаса, басқа несімен жағады?! Әлгі нарт қызыл алма да — бәйбішесінің сондай іші тарлығынан шығып жатқан ишара. Ендеше бұған бола бас қатырудың қажеті жоқ. Бүгін күні бойы жанын тызылдата жеп жатқан жегі құрттың ындыны бітелгендей, арқасы жайылып қоя берді.

Әмірші сол күні күндегісіндей емес, жайлы ұйықтады, жай тұрды. Таңғы астан сон күйме жеккізді.

Сарай қақпасынан жарқырап шыға келген сары ала күйме соңына желкілдетіп нөкер ертіп, жана біткен оқшау мұнараға қарай тартты.

Үш тарапты табанына таптаған әмірші өзі басып алған елдерде алтын таж бен тақытқа қандай өш болса, сәнді сарайлар мен мұнараларға да сондай өш-ті.

Ол өзінің жаһандағы билеуші атаулының бәрінен озғаны секілді астанасын да бар шаһардың бәрінен оздырмақ. Кешегі жорығынан да мыннан астам шеберді көзінен тізіп айдап келді.

Әр жорықтан оралған сайын, астанасын бір аралап шығады. Қазір байтақ шаһар мұның өзі көрген шаһарлардың қай-қайсысынан да ажар асыра бастады.

Әсіресе өткен жолы қатты риза болды. Кіші ханым бұның көңіліндегісін көрмей біліп, алдынан көкпен таласқан көк мұнара салғызып қойыпты.

Өзінің салынған жері де сәтті табылыпты; анадайдан мен мұңдалап тұрады екен. Айналасы ашық. Ажар салыстырардай өзге мұнаралардың бәрі алыста.

Әнекей, көк мұнара күлімдеп шыға келді. Көзін түскенде-ақ, бірден көңілің жадырап қоя береді. Әншейінде әрі кетіп өңсізденіп тұратын шілде аспанына да көк ніл қайта оралғандай, әсіресе мұнара төбесіндегі аспан ала бөтен мөлдіреп көрінеді.

Мұнара, бұлар жақындаған сайын, биіктей берді. Күлім қағып тұрған өңі бірте-бірте сұстана түсті. Дәл іргесіне келгенде, зенгір көкті төбесімен тіреп шалқалап жатып алды.

Әміршінің көкірегіндегі бір-бірімен итжығыс түсіп, арбасып жатқан әр ұдай сезімдердің бәрі де жым болды. Көз алдында көк тіреп тұрып алған тәкаппар мұнара көңіліндегі көп түйткілді қуып шықты. Осындай асқақ мұнараның басқа еш шаһарда жоқ, тек өз астанасында тұрғанына қатты риза болды. Басқа шаһарда тұрса, сонындағы самсаған сан нөкер әлдеқашан қолдарына балта алып, әміршілеріне аспандай қараған тас құбыжықты талқандай бастаған болар еді. Бұл жолы бәрі ауыздарын ашып қапты.

Бұдан былай бұл мұнара оның аспандата көтеретін көк тұндай күллі әлемнің тас төбесінен қарап тұратын болады.

Ұлы әміршінің өзі секілді жер түбінен мен мұңдалап, өзіне шақырып тұрады да, қасына келгенде, айбынтып шыға келеді.

Көк мұнара көзінді жіберер емес. Әмірші тәкаппар сұлулық асқақ жүзіне телміре қараған бозбалалай тамсанып әлі тұр.

Ол мынау көк мұнараға, оның ажарына ажар қосқысы келгендей, төбесінен төңкеріліп жатып алған мөлдір аспанға, жеті

жыл бойы осынау зәңгір биікке мысқалдап өрмелеп, осындай мұнара тұрғызған шеберге, алыс жорықтан шаршап қайтқанда, қалжыраған көңілінді тас-түлек қырандай самғатып аспаннан бір шығаратын көз қуаныш әзірлеген зайыбына — мұның абыройын асырып, атағын жайып жатқан мынау жарық дүниенің бәріне аса риза болды. Көк мұнара, алыстасаң болды, қайтадан бұрынғы жылы өңіне ауысады. Жаңа ғана, қасына барғанда, состиып-состиып сұс көрсетіп тұрып алған көк тастар қайтадан күліп қоя береді. Алыстаған сайын, көзіне шоктай басылады. Жаңа ғана аспандай қарап, көз қиығын салмай тұрған асқақ сұлу, қасынан ұзай бергендей, күлім қағып, қайтадан өзіне шақырғандай. Шырк айналып шыққын келмейді.

Мына мұнарада еркекке тән ерлік пен төкаппарлық емес, әйелге тән паңдық пен мейірім қоса қабаттасқан ерекше бір сүйкімді көрік көбірек.

Ол сан-сапат жорықтарында талай мұнаралар мен сарайларды көре-жүре, тап мынадай сиқыр сұлулықты бұрын-сонды ешқайдан жолықтырған емес. Бірақ көзін жібермей, көңілін тұзактап тұсап-матап тастаған өзгеше көріктің сиқырына түсіне де алмай келеді.

Жанына жақындағанның ешқайсысына мейір танытпай, ту-ту алыстағы аяулысына күлімдей қарап, келе гөр, келе гөр деп жалбарынған аяулы ару, асыл жардай асқақ мұнара...

Мұнараны салған шебер жас ханымның алыс жорықтағы жарына деген сағынышты махаббатын қалай дәл бейнелеген...

Жаңа ғана жарқ-жүрк етіп дәл жанында тұрған асқақ мұнара алыстаған сайын әлдебір көкшіл кіреуке жамылып, жүрегінді шымылдатар мұнлы мұнарға орана түсті.

Енді «апыр-ай, тастап кеткенің бе?.. Кетпе... Кете көрме...» деп жалынып тұрғандай.

«Токта! Қайт кейін!»

Табан астында былайғы ойдың бәрін белден омырып, көңіліне ұялай қалған осы бір оқыс бұйрық көмейіне кептеліп тұрып қалғандай. Әмірші шалқалап жатқан жұмсақ арқалықтан басын жұлып алды, бірақ үндемеді...

Енді, сарайға қайтып оралғанша, мұнара жаққа карамауға тырысты. Оның бұл мінезін қасындағы нөкерінің ертең қандай саққа жүгіртерін біле алмай, жұмсақ арқалыққа қайтадан шалқалап, көзін жұмып ап жатты да қойды.

Түскі тамақта әлденеге жүрегі өртеніп, ештеңеге тәбеті тартпады. Балға малып мұздатқан бір тілім қауыннан басқа аузына ас алмады. Салқын қауын өз-өзінен лоблып тұрған жүрегін басқандай болды. Бұл жолы алма әкелінбепті. Қызметші әйел де

жүп-жұқа селдір желеңнің ар жағында көзін төмен салып, үлбірей қалыпты... Кешегідей бұны сынай қараған сынай танытпады...

Қызметші әйел кеткен соң, кең бөлменің как ортасындағы күнгірт күрең, көк мәрмәр шаршылардан киноластырып жасаған хауызда бүлк-бүлк шығып жатқан мөлтен суға қарап біраз отырды... Сол бір көз жасындай, көріне түсіп жоғалып жатқан мөлт-мөлт тамшыларға қараған сайын, көңілі әлденеге жібектей жұмсарып барады. Көктемнің майда самалындай әлдебір майса сезімнен мұнын жанында пәлен жылдан бері тапжылмай жатып алған қаттылық пен қатыгездіктің меңіреу тоңы біртіндеп мүжіле түскендей, қараптан-қарап отырып әлденеге елегізіп, бір түрлі жалғызсырағандай болды. Көкірегінде ойда жоқтан аяныш оянды. Мынау еміс-еміс көрініп ап, бойын жазып шапши алмай, қайтадан құрдымға жоғалып жатқан мөлдір суды ма, жоқ әлгі кіреуке көк мұнарға оранып ап, мөлдіреп қала берген көк мұнараны ма — нені аяп отырғанын өзі де білмейді... Мынау мөлдір судай мап-майда үлбірек сезім ойына тағы да ханымды түсірді. Ол әлгі көк мұнарада бұған алыстан қол бұлғаған сағынышы мен асыға күткен ынтызарын, өзгеден ала бөтен өліп-өшкен ықыласын ғана емес, жалғыздығын, басқалардың көптігін істеп басынғанын көріп, қамырыққан қам көңілін, «кел, мұнымды тыңда, ұқ, қорға» деп шағынған жалбарыныш сезімін түгел бейнелегендей. Асқактық пен нәзіктік, шаттық пен мұң, ерлік пен аяныш, сағыныш пен- құштарлық — бәрі қосылғанда махаббаттан басқа не болушы еді.

Оның қандай екенін басқа білмесе де, бұл біледі. Марқұм қайтыс болған бәйбішесі пәлен күн шағыл кезген қуғын-сүргін жүріске шыдай алмай, мұнын бауырына кіруге именіп, жасқаншақтап қасына жабысып: «Әбден болдырып барам, сәл демеп жіберші»,— деп қиналғанда, қажыған жанарынан тап осындай біріне-бірі тіркесіп көрінген көп сезімді көруші еді.

Анада үлкен ұлы оңаша кеп қоштасып кеткенде де, оның қалың қабақтың астына теренірек жасыруға тырысып баққан жанарынан баяғыда анасының көзінен аңғарған сол бір кіреукелі күйді көргендей болған-ды.

Мана көк мұнарадан алыстай түскендегі көзіне іліккен көріністен де сол бір өзіне өзге жұрттан ерекше ыстық екі адамның жанарынан байқаған тілмен айтып жеткізе алмастай тылсым сезімді көрген екен ғой. Сикыр мұнарадағы ала-бөтен көріктің сырына енді түсінгендей болды. Ол кіші ханымды осы қазір көргісі, оның жаутандаған жанарына осы қазір үңілгісі келді.

Көкірек тұсы әлденеге оқыс бұлқынғандай секілді. Ол тап бүгінгідей албырт сезімді көптен басынан кешіп көрмеген тәрізді еді. Аяқ астынан мұндай күйге ұшырағанына ма, жоқ пәлен жылдан бері мұндай сезімсіз сіресіп қалай өмір сүріп келгеніне ме — қайсысына қайран қаларын біле алмады. Не де болса, ханымды тап осы қазір көргісі келді. Оның жанарының да қандай екенін ұмытып қалыпты. Көп онаша жолығып жарымаған-ды, жұрт ішінде әйелінің жүзіне сұқтанып карап отыра алмасы сірә белгілі... Шамасы, ашан жүзін ашусыз сынық көрсететін мөлтілдеген мойыл кара көзді, сұлу қыр мұрынды, ыстық ықылас сыйғыза алмастай тым қаймыжық жұқа да, сезімсіз дөрекі көнтек те емес, етті, ұлпа ерінді, жұмыр иек болса керек. Өлтіріп-өшіріп, күйдіріп-жандыратын шоғынан гөрі шуағы, естен тандырар сикыр күлкісінен гөрі кісі киып кете алмастай жұмсақ мұны, нұры мол, ұялшак, биязы, махаббатқа адал әйелдердің түр-түсі әдетте солай келеді деседі.

Манағы көрген көк мұнарада бейнеленген махаббат — тап әлгіндей әйелге тән махаббат. Адамзат жүрегіне баратын төте жолды әйел жүрегінен бастаған Сүлеймен пайғамбардың өзі сұлу-сұлудың қанша бір түрімен пейілде болса тұра, адамды әлгіндей қаяусыз сезімімен жіпсіз матап алатын ибалы аруларды періште тұтқан көрінеді.

Сүлеймен пайғамбар шырын шараптың тәтті ләззатынан айрылып қалам деп, тілінің ұшын ғана тигізіп, тек дәміне тамсанып отырыпты-мыс деседі. Ал бұл ат үстіндегі сарт-сұрт сарбаздығына басып, тап олай сырбазсып көрген емес-ті.

Бақса, осы уақытқа дейін маңдайына біткен бақтың рахатын қызықтап көрмепті. Оның ерте суынған жүрегі аяғының астына кеп құлаған әр алуан тулар мен домалап жатқан көп таждан басқадан ләззат іздемепті.

Қит етсе, басындағы таж бен астындағы такыт аяғын байлап келіпті. Қырық пышак елдің тажын киіп, тағына мінген адамның олай болмасқа амалы да жоқ еді. Енді міне екеуі бір сарайда отырып, қасына кіші ханымды шақыра алмай, дал боп отыр. Өзгелер тарапынан тізені көп көріп, әбден қаттылыққа үйреніп, үй ішінде маңына көп жолата бермейтін әмірші ханымдар бөлмесіне де тек түнде ғана бас сұғатын. Елші қабылдаған, жұртпен кенескен, не үй іші боп бала-шағамен түгел бас қосқан ошак басы мәжілістер болмаса, әйелдерімен күндіз онаша жолығу салтында жоқ-ты.

Енді, міне, қанша алағызса да, кіші ханымды қасына шақыруға, не өзі барып жолығуға төңірегіндегілерге өзі үйреткен салт аяғына тұсау боп отыр. Тапа-тал түсте әсіресе бәйбішесі әлгіндей

жорамал жолдап, әр қызметшісі бұл не істеп, не қояр екен деп, әр адымын аңдып отырған тұста күндіз кіші ханыммен жолығысса, төңірегіндегі жұрттың неге жорырын кім білсін...

Кешті асыға күтті. Бұған дейін зулап өткен уақыт енді аяғына тұсау түскендей, баспай қойды. Күн көзі де ұлы бесінге барды да, бір орында тапжылмай тұрып алды.

Онаша бөлмеде сарылып отыра беруге дегбірі жетпеген әмірші қайтадан бақ кезді. Күндізгідей бұлақ басына барып ойға шомып отырғысы келіп еді, іріген айрандай ойының басы қосылмай, орнынан тұрып кетті. Ауық-ауық күн көзіне қарап қояды.

Жаудан қайтпаған жүрегі әйел төсегіне жақындауға қаймығатындай болған кезінде, жаңа үйленген бозбала жігіттей, күннің тезірек батқанын, тезірек ымырт орнағанын тыпырши тосты.

Көлеңке ұзарды. Ағаш-ағаштың көлеңкелері бір-бірімен ұштаса бастады. Бақ іші күңгірттене әмірші сарайына қайтты. Манадан бері сарыла тосқаннан саз тартқан жүрегіне тағы бір күптілік кірді. Кешке абажадай кең бөлмеде самсай маздаған самала шырақтар жарығында өзінің мынау ұлан-асыр жарық жалғанда жалғыз екенін ойлап елегізіді. Көк найзалар арасында тұрса, қасқая шапқан қалың жаудан да қорықпас еді. Жалаңдаған жас жігіт шағы болса, ойланбастан ханым бөлмесіне қойып кетер еді. Алағызған албырт махаббат айдап апаратын жастан кетті. Сырласып, құса таратуға кіретін сырдықта бәйбішесі емес, уыздай жап-жас бейтаныс бойжеткен. Атын да білмей, асығыс ұшырасып, айрылысып кеткен көп кәнізактын біріндей кіші ханым осы кезге дейін өзіне бір тіл қатып көрген емес. Әмірші, міне, отыз жылдан асыпты, ешкіммен сырласып көрмепті. Қазір барып кіші ханымға не дейді? Абажа бөлмеде атымен жат бір әйел, бір еркек не бітірмек, не сөйлеспек? Үлбіреген бала қыздың өзінің әйелі екені шын. Ол түгілі бүкіл байтақ шаһар, ондағы әр үй, әр адам әмірші дегенде тік тұрады. Бүкіл ел тік тұрады. Жарты әлем аузына қарайды. Бірақ жарты әлем толы жанның ешқайсысымен іш ашысып сырласа алмайды. Кіші ханым да — сол жарты әлемді жайлаған жұмыр басты пенделердің бірі. Мынау онаша сарайға екеуден-екеу қамалғандарына әлденеше күн өтті. Бірақ батылы жетіп күйеуінің қасына келе алмады. Неткен тамұқ дүние... Ашса — алақанындағы, жұмса — жұдырығындағы жарты әлемдегі жан біткеннің жаны да, төні де — бәрі өзінікі, бірақ бәрі жат... Бәрі де бұдан тек бұйрық қана күтеді. Бұрын ол өзінен басқалардың бәрі де өкіметтің өктемдігі деп аталатын көзге көрінбес қыл тұзақпен шандулы, тырп етерге дәрмен жоқ тозақ торда екенін жақсы білетін. Бірақ ондай тордан өзін азатпын деп ойлайтын. Бүгін кеп байқаса, сол өзгелерді

матап келген қыл тұзақ, енді міне, өзінің де аяқ-қолын шырмай бастапты. Жұрт бұрын әміршінің көзі мен сөзінен қорқатын болса, енді міне, әмірші де жұрттың көзі мен сөзінен қорқатынды шығарыпты...

Міне, ол мысық табандап өзі жататын бөлмеден шықты. Түн ортасы ауғанша тырп еткізбей матап қойған сикыр тұзақ біржолата ағытылып қалып қоймай, әлі де сирағына жабысып шұбатылып келеді.

Қақ төбедегі мәрмәр шытыралар да, қос қапталдағы безерген мылқау қабырғалар да, тас бағандардың тасасына тығылған ұры көлеңкелер де, аяғының астындағы масаты кілемнің жапырыла құлап жатқан майса түктері де, тіпті қолындағы шырағдан да — әр адымын көз жазбай бағатындай; сарай ішінде әлдебір қалтарыстардан енді қайтер екен, енді қайтер екен деп, тағаттары таусылып аңдып тұрған мыңдаған тіміскі көздер мен қазір қаймығып, дымдары ішінде боп, жұмулы тұрған талай-талай жымысқы еріндер, ол қазір кіші ханым жатқан бөлменің табалдырығынан аттауы-ақ мұң, бәрі бірдей жабыла табалай жөнелгелі тұрғандай.

Мыңдаған жанның басы бұныкі болғанмен, ойы бұныкі емес, тілі бұныкі болғанмен, көңілі бұныкі емес. Бұл бір өзі мыңды аңдып тұра алмайды, мың бәрі жабылып бұны аңдиды. Мың қол, мың аяқтың әр аттағаны, әр қимылы бұның көзінен таса, ал бұның әр қимыл, әр аттағаны мыңның көзінде.

Олар мынау онаша сарайдың ішінде түн ортасы ауғанша кірпік ілмей аңдып отыр.

Әне, сақал-шашы ағарған, көзі қып-қызыл екі көрі азбан құл қол қусырып босағадан жылыстай берді. Тірі өліктей боп мөлііп, кірпіктерімен жер шұқып тәлімсіп тұрғандарымен, көзір тұстарынан өте бере-ақ, бір-бірінен ым қағады.

Әмірші әлдекім ту сыртынан қанжар сұғып алғандай, жалт қарап еді, айтқанындай-ақ екі құл бастарын енді көтергелі жатыр екен, оның сұп-суық жанарына оқыс шарпылып, қайтадан мойындары салбырап жерге қарап кетті.

Серпе ашылған ауыр есік те қайта жабылғанда, емен жақтауға әлденеңе деп мінгір еткендей болды.

Әмірші самала шырақтар самсаған тағы бір кен бөлмеге өтті. Бір жақ бұрышта үйіріле қалған қара қоныр көлеңкеден әлдене қылаңытады. Ол — созалаңдап орнынан тұрып жатқан қызметші кемпір... Кіші ханымның күтушісі. Әміршінің барлық әйеліне жас кезінде, хан ордаға алғаш аттаған шағында сол күтуші болады. Падиша төсегінің маңынан жүріп көрмеген осы бір қартан әйел ханымдарға әмірші әйелі болғанның қалай болатынын

үйретеді. Сарайдағы басқа қызметшілердей емес, паң. Маңғаз басып, маңғаз сөйлейді. Әнеки, өзге қызметшілердей елпен ете қалмай, қалт-құлт тізесін нығыз ұстауға тырысып, керіле басып келеді. Елдің бар асылын ұстайтын қазына бастығы да тап мынандай кердендей алмас. Күтуші кемпір өзіне де аспандай қарайды. Құдды сол болмаса, олар бір-біріне жол таба алмастай. Әсіресе, бұл алыс жорықтан оралғанда, басқанынан жер ойылатындай боп батпансып қалады. Міне, әдейі тоса тұрсын дегендей ұзын-шұбақ бөлменің бір шетінен аяғын санап басып ілбіп келеді.

Күлгін атлас көйлектің үстіндегі алақандай сұрғылт беті бірте-бірте айқындала түсті. Ең алдымен екі жерде едірейіп-едірейіп бурыл шалған қос жүндес қабағы көрінді. Қаймыжық еріндерге шабына төнген орақ мұрыны сосын барып аңғарылды. Бір түскен жеріне желімше жабысып, қадала кететін екі меңіреу жанары танымай қалғандай біраз тесіліп тұрды да, өмірші қабағын шытқанда барып аударып әкетті.

Шұбатылған жеңі тұтқаға оратылып, асығып-үсігіп есік ашты.

Өмірші ту сыртына желімше жабыса қалған күтуші әйелдің өлімсіреген күңгірт жанарынан қашып құтылғанша асығып, ханым жатқан бөлмеге озды.

Бөлме іші бозамық. Ханымның төсегі қай тұста екенін біраздан кейін барып аңғарды. Оң жақ бұрыштағы жермен-жерсен жайпақ тақтаның үстінде томпиып жатқан соның төсегі. Солай қарай беттеп еді, көрпе мен жастық екі жерге екі төбе боп үйіліп қалған мыж-мыж төсектің әлдебір жерінен екі бірдене оқыс шоршып кетті.

Өмірші селт ете түсті. Екі үйік көрпе-жастықтың арасы қайтадан тынши қалды. Баяғыдай емес, шоғы қайтқан солғын жанары күңгірт бөлменің бір түкпірінде еміс-еміс қылаңытқан төсекке қараған сайын, бұлдырай берді. Әлгінде ғана екі жерде екі үйік болып жатқан екі төмпек бір түрлі қозғалатын сияқты, біресе дөнкііп биіктей түседі де, біресе жым-жылас төсекпен төсек боп жоғалып кетеді. Өмірші бірер қадым ілгері аттады. Көрпенің астынан ешқандай тіршілік белгісі білінбейді. Кіші ханым әлдеқайда жым-жылас жоғалып кеткендей.

Төсектің төнірегі бөлменің басқа жеріндей емес, бір түрлі бұлынғырлау. Сұлу әйелдің жас төні мен әр алуан гүлдердің шырынынан жасалған жұпардың иісі ию-кию араласып, көңілдің әлдебір зымыран шыңырауына тұншыққан түсініксіз сезімді түрткілеп жатқандай. Өміршінің жана ғана темір серіппедей шыршық атып кірген жүйке-жүйкесі буға ұсталған қайыстай жібіп,

жұмсарып барады. Аяғын аттаса, құлап түсердей, абдырап тұрып қалды.

Оның буалдырланып тұрған жанары тағы да ағарандап оқыс шоршып түскен екі әлденені шалып қалды. Тұла бойын түгел еріте жөнелген бусаң сезім кілт кідірді, жүрегiнiң басы бүлк ете қалғандай болды. Дөнкиіп үюлі жатқан көрпенің тасасынан қос ақ білек қайта-қайта алақан жайып көкке көтерілді; кенет оқ тигендей, ұйпа-тұйпа үйіліп қалған көрпенің үстіне сылқ құлады да, екі қол айқаса кетті. Сүйрік саусақтар бірінің арасына бірі сығымдала кіріп, біраздан соң құшағындағы мамық көрпені мытып ап, бауырына қыса түсті. Манадан беріп қауқиып тұрған мамық көрпе әлдеқандай сиқыр құштарлық билеп алған темір тегеуірін жас құшақтың мытып қысқанына шыдай алмай, еріген қардай боп, шөжіп барады. Көрпе тасасындағы бал-бұл жанған ал қызыл жүз енді көрінді. Мамық жастық дөнкиіп төсек басында қалыпты. Ханымның мойны бір жағына әнтек қисайып, жастықтан аунап кетіпті. Ұйпа-тұйпасы шыққан қолаң шаш жазық мандайын жартылай көміп алған. Қос көз тарс жұмық. Қатты қызудан ауа жетпей ауырып жатқан кісіше, аузы әнтек ашылып қапты. Албыраған екі ерін өз-өзінен ісініп, бір-бірімен жымдаспай, екеуі екі жаққа шегінісіп кеткен. Ханым өз тісін өзі күл қып үгіп жібергісі келгендей, тістеніп апты. Бір-біріне кадалып қалған ақшыл тістердің ар жағынан әлдебір аласұрған қомағай құштарлық сес бергендей. Кіші ханымның ұйықтап жатып, әлденеге өліп-өшіп, ентіге шыққан демі өміршінің құлағын шаянша шағып алды. Осы бір тұнғыыққа біржола батып бара жатқан кісінің жаны қарқараға келгендегі су астындағы былдырындай тұншыққан дыбысты ол алғаш рет он бес жасар бала кезінде естіп еді. Жастайынан балаларға қосылмай оқшау ойнайтын ол бір күні атына мініп ап, тау баурайын тіле құлаған сайдың бір жақпарында бөктергінің ұясына тұзақ құрып отырған-ды, сайдың табанындағы кішкене қыстақ жақтан бұл отырған жақпардың астындағы тұма бұлақтан су алуға келе жатқан әйел көрінді. Құмырасын иығына қойып, төгілтіп пәрәнжа жапқан әйелдің тұма бұлақ қайнап шығып жатқан қалтарыс кеуекке кіруі-ақ мұн екен, жақпарды орағыта құлайтын жалғыз аяқ жолда шакпақ тастарды шақыр-шұқыр құлатып түсіп келе жатқан, жалы тілерсегіне төгілген кара ат мінген қаба сақал біреуді көрді. Жал құйрығы шұбалған көшелі кара ат аяғын санап басып, төменге құлады да, тасаға түсіп, көзден ғайып болды.

Бала аңшы оның ешқайсысына мән берген жоқ, аңғардын ар жағында әлденеге шырқ айнала шүйіп жүрген бөктергіден көзін айырмай отыра берді, кенет сай бойынан шынғырған әжеп-тарқы дауыс шықты. Әйел даусы. Орнынан атып тұрды. Әйел

бажылдап үсті-үстіне шыңғырды. Бала қолына садағын алып, тас-тан тасқа қарғып, асыға-үсіге манағы әйел су алуға кіріп кеткен кеуекке қарай жүгірді. Бір-екі жерде сүрініп кетіп, алақанын тасқа сыдыртып алды. Оған да қараған жоқ. Бұл кеуекке жақындаған сайын, әлгі шыңғырған дауыс әлсірей түсті. Бұл онан сайын зәре-құты қалмай, жанталаса ұмтылды. Ақырында, тұма бұлақ шығып жатқан қалтарыс кеуектің жар қабақ ернегіне де жетті. Енді болмағанда биіктігі құлаш жарым ернектен кеуекке бір-ақ ырғығалы тұр еді, құлағына көмекке шақырып шыңғырған да, шағынып жылаған да емес, бұрын-соңды бұл естімеген бір түрлі ерсілеу дыбыс естілді. Ауру батқан азаптың емес, иіген саулықтың мекіренгеніндей әлденеге байыз тауып рақаттанған мекер дыбыс. Бала аяғының астындағы кесекті теуіп жіберіп, кеуектің астын бір тасыр-тұсыр еткізді де, қайтадан орнына беттеді.

Біраздан соң жалды қара атына мініп, сай табанындағы ағын суды кесіп өтіп, арғы өр бауырға тырмыса көтеріліп бара жатқан бейсаубат жолаушыны көрді.

Көп ұзамай әйел де кеуектен шығып, сай табанында ақсып жатқан жалғыз аяқ жолдың бойында су толы құмыраны бір иығына қондырып ап, бөксесі бұлт-бұлт ойнап, бұрала басып бара жатты.

Қаннен-қаперсіз кішкене қыстақтан жаздыкүнгі шытырмақ аспанға көрінер-көрінбес боп селдір түтін ұшады.

Бекерден-бекерге жарадар болған баланың қос алақаны шымырлап барады. Тас кеуек пен өзі ғана куә болған әлгі оқиға ойына түскенде, баланың көкірек терісі жалбырап, қан шапшып тұрған ұлпа алақанынан гөрі де удай ашып тызылдай түседі.

Әмірші енді аңғарды. Қазір де көкірегін тап сол жолғыдай әлдене тызылдатып алып барады.

Өз-өзінен дөңбекшіп жатқан ұйпа-тұйпа төсектен құдды бір құбыжықтан қашқандай безіне шегіншектеді.

Есіктен қалай шыққанын да білмей қалды. Созаландап орнынан тұрып жатқан күтуші кемпірді де байқамады, азбан құлдар да көзіне түспеді. Кіші ханым иемденген бөлмелер біржола артта қалғанда барып, қызметшілері бұл неге тез шықты екен деп таң қалатын болды-ау деген ұры ой қосарлана кетті. Онсыз да тызылдап келе жатқан көкірегі онан сайын ит жыртқандай болды. Өз бөлмесі биылдыққа жеткізбес жердің түбі боп көрінді.

Әмірші өз төсегіне болдыртып жетті. Айдалада кең бөлменің қуыс-қуысынан бұның көзіне түспейтін әлдебір тіміскі көздер бұл не істер екен деп, табалап қарап тұрғандай, ол жатарын да, тұрарын да білмей, абдырап қалды. Бөлменің қақ ортасындағы жыланша шапшыған кішкене хауыздың еміс-еміс сылдырынан

басқа дыбыс та жоқ. Айналасы ат шаптырым жер алып жатқан кең сарайдың еш жерінен ешқандай сыбыс шықпайды. Кең бөлмедегі ауа бір-бірімен ұстасып, ұйып қалғандай. Тынысы тарылып барады. Хауыздың қасына келіп еді, мөлт-мөлт жылап тұрған мөліме суға қараса, көкірек тұсын темір сауыттай сірестіре қысып тұрған ашу үгітіліп күйреп кетердей, ілбіп басып бакша жаққа қараған терезенің алдына келді. Шыр айнала қоршап жатқан хан сарайдың қақ ортасында хауыз бен гүлзар. Бұл терезенің алдына келгенде, батуға айналған айдың солғын нұры астынан әр жер-әр жерден бозарандап әлденелер көтерілді де, бұрыш-бұрышқа үнсіз жылыса берді. Олар — сақшы сарбаздар, бұның көзін ала беріп, бәрі бірігіп әлденені ермек қып отырды да, енді бейуақта терезе алдынан хан көрінген сон, көленке-көленкені сағалап орын-орындарына безіп барады.

Ай әлдеқашан еңкейіп кеткен. Оның бозамық нұры ауланың қақ ортасындағы хауыз төңірегі мен қарсы беттегі терезелерге ғана түсіп тұр. Бұл жатқан бөлме жақты қазанның түп күйесіндей қап-қара түнерінкі түнек қоршап апты.

Жым-жырт. Көзді де, құлақты да бірдей байлап тастайтын жымысқы түн. Күндізгі абыр-сабырдың, кимыл-қозғалыстың бәріне у беріп, талдырып тастаған тыныштық пен қараңғының қайраттарына мінген шағы. Ұры ойлар, ұры қылықтар, ұры сезімдер шағы. Күллі әлем түп-түгел күнірсік төсекке сүнгіп кеткендей өзөзіл шақ... Жұрттың күні бойы көңілге алуға да қысылып-қымтырылып жүретін сайқал нәпсінің аяғындағы тұсаудың ағытылатын шағы. Кім-кімнің де көңілін шайтан иектейтін шақ. Жарық күн мен ояу жанарлар көзден таса қалтарыс-қалтарысқа қуып тыққан ыбылыс ластықтың мың-мың құрты қайтадан бас көтеріп, қараңғыны жамылып, қаптап өріп шыға келетін шақ. Адамдар — тек күндіз ғана адам, ал түнде олардың өзге жануарлардан ешқандай айырмасы жоқ, пыр-пыр ұйықтайды, қасында әйел жатса, барша жануарлардың қай-қайсысындай о да шырпынып алас ұрады. Ертең қайтадан күн шығып, қайтадан жұрттың көздері тірілген шақта, әлгі жануарлардың бәрі өледі де, олардың орнына жарық күннен қысылатын, өзге өзі тектестердің көзі мен сөзінен қорқатын пенделер қайта тіріледі. Былайғы пенденің күндізгі қысылып-қымтырылып, өз аяқ-қолын өзі матаған сіреспе тіршілік-тен бір сәт босап, арқасы жазылатын түндері бар, түнде ол жұрттың көзін де көрмейді, сөзін де естімейді, ың-шыңсыз онашаға көшеді. Бұның ондай түні де жоқ. Бұл түнде де тас қараңғыда алау оттын жарығында жападан-жалғыз отырғандай. Түнек қараңғының түкпір-түкпіріндегі жымысқы көздердің бәрі бұны көреді, ал бұл төңірегін тас қып

қымтап алған тас қараңғының тасасында не болып, не қойып жатқанынан атымен бейхабар. Ол адамдық тіршіліктің күндізгі бейнетін бір кісідей-ақ тартқанмен, түнгі ләззатынан біржола мақұрым...

Мынандай тас қараңғы түнде, төңірегінде күйек сасып теңкиіп жатқан өңшең жануарлар ортасында, қапаста қапырық жұтып отырғаннан асқан азап бар дейсің бе? Бұның қасында төңірегі шұлғау сасыған жортуыл түндер не деген пейіш, ертен оққа ұшатынынан, не тірі қалатынынан атымен бейхабар, ерін жастанып, найзасын құшақтап, қор-қор ұйықтап жататын жауынгерлер неткен періште, сондай түнде сәл мызғыған не ертеңгі шабуылдың жай-жапсарын ойлап көрер таңды көзімен атқызған неткен рахат! Өліп-өшіп елге оралғанда, осы жұрттың төбесіне шығар мүйізі қайсы?

Әміршінің арықты жарып шығып, бет алды құла түзге ақтарыла жөнелген қашпа судай, ойда жоқта қоздай бастаған оғаш ойлары осы арада жар қабақ жағаға кеп соқтыққандай тоқырап қалды. Есіне әлгінде ғана өзі барып шыққан бөлме, ұйықтап жатып шайтансыраған әйелінің ыңыранған оғаш дыбысы түсті. Сол ақ екен жаңа ғана көз алдына елестеген, мынау қара түнде қаптап өріп келе жатқан құрт-құмырсқа енді бұның да балағынан еніп, кеудесіне қарай жабыла жорғалай бастағандай, тұла бойы түршігіп кетті.

Жалма-жан терезе алдынан кетіп, хауызға беттеді. Бір түрлі өзінің ояу екенін, әлде ұйқысырап жатқанын анықтап білгісі келген кісідей, бөлменің ішінен түк қалдырмай тінте қарады. Төрде бос жатқан төсегін көрді. Бет алдын хауыздағы судың мұздай лебі жалап өткендей болды. Алтын жалатқан жінішке түтіктің аузына қолын апарып еді, әлдекандай, ту тереңнен жыланша ирелендеп шығып жатқан мөлдір сұйық саусағын шағып алды.

Ол бойын жиып ала қойды.

— Апыр-ай, сонда әлгі қызыл алма...

Аузынан оқыс шығып кеткен осы сөздерді біреу естіп қалды-ау дегендей, пышақ кескендей тыйыла қалды. Үркек ой арғыға барғысы келмей, қанша тайсақтағанмен, айнала анталай шыққан көп күдік, көп сауал, жан-жақтан жабылып, қамшының астына алды. Бейшара ой тұяқкетті тұғырдай көп сауал кес-кестеген шытырман жолды жасқаншақтай басып, көп күмәннің көк ала тұман қойнауына қойды да кетті.

Сонда бәйбішенің жорамалы кіші ханымға бағышталған болды. Күндес қатындар... Үйреншікті соқпаққа түсіп, текіректей жөнелгісі келген көнбіс ұғымды тағы бір тосын тосқауыл сауал тізгінінен тартып, тұқыртып тастады... «Әрине, солай... Әлгінде

ғана төсегінде әлдекімге құшағын жайып, бауырын тосып жатқанын өз көзіммен көрмедім бе? Перзент сүйіп көрмеген жас әйел еркектен басқа кімге еміренуші еді...»

Сонда оның осыншама өліп-өшкен еркегінің кім болғаны? Бәлкім, өзі шығар. Жок, жоқ, қисынға келмейді. Бұл жас әйелмен тап ондай ансарға айналардай төсек сіндісті бола қойған жоқ-ты. Бір-екі рет бірге түнеп шыққан кіші ханым тым ұялшақтық танытқан-ды, ондай өсіре құштарлық, ашқарақтық көрсете қоймағанды. Ендеше, ұйықтап жатып, түсінде ынтық болған еркегі өзге біреу. Жүрегі бір түрлі шым ете қалды. Өзінің мынау жарық жалғанда атымен өгей екені есіне түскенде, көкірегіне тас боп қатқан сіреспе мұз еріп, өксігендей болды. Кенет осы мен кімге өкпелеп отырмын деген ой оралды да, енді-енді сетіней бастаған тымырсық ашу қайтадан сіресе қалды.

Сонда мұның аруағын аттап, басынып жүрген, киелі төсегіне килігіп жүрген кім болғаны? Ол білетін жарық жалғанда өзін басынардай жан бар ма еді? Жорыққа аттанғанда елдің бетке шығар еркегінің бәрі соңында жүрмеуші ме еді. Апыр-ау, ханымның көзі түсердей адам қалып па еді?

Қызылға талпынған аш бүркіттей, адуын ойды тежеп, әлгі сауалға жауапты байыппен іздей бастады.

Күйеуі жорықтағы жас әйел кімді кезіктіруі мүмкін. Сарайда қалғандардың бәрі жас жағынан мұның ізін қуып жүргендер. Жап-жас әйелді тап әлгіндей тандай кактыра қоятындай ешқайсысы жоқ сияқты. Ол сарайда қалғандарды жеке-жеке есіне түсіріп көрді. Әрқайсысын таразыға қанша салып, салмақтаса да, ешқайсысының бойынан тап сонша, ханымның көңілі кетердей қасиет таба алмады.

Сонда, кіші әйелінің көкірегіне жол тауып, күндіз есінен, түнде түсінен шықпастай боп жайлап алған жымысқы еркек кім болғаны?

Дал болған ой бір қауым жерді шарлап-шарлап шығып, баяғы бір тығырыққа тағы келіп тірелді. Әр шығанға алып қашқан ойлардан басы қатып кеткен бе, екі шекесі шынылдап қоя берді. Көз алдына әлдекім тікен тіреп қойғандай, жұмыла жаздап, жұмыла жаздап тұрған кірпіктері қайта ажырап кетеді. Өне бойын бірте-бірте ауырлата түскен мең-зең хал қанғыма ойдың сонына түсе беруге қажығандай... Шынында да, осы кіші ханымның әлгі бір көрер көзге ерсілеу ұйқысырағанында осынша дал болатындай не тұр? Мүмкін түсіне өзі кірсе, кірген де шығар. Пәлен жыл жорықта жүргенде, күйеуін сарыла сағынып, төсекте бір жататын жұп түндерді аңсаған шығар. Бәлен күннен бері бір сарайда тұрып, бірін-бірі көрмей, өне келеді, міне келеді деп

күте-күте әбден титықтаған соң, қалжырап ұйықтап кеткен шығар. Пәлен күннен бері бір өзін ойлап, әуре-сарсаңға түскен сана түсінде де іздеп сандырақтаған шығар...

Егер сонша сарылып сағынбаса, мана күндіз, өз көзімен көріп, тамсанып қайтқандай тамаша мұнара салдырып қояр ма еді? Аспандай қараған асқақ мұнараның өне бойы толы махаббат табы емес пе еді... Махаббат...

Жаңа бір жол тауып ап, адымы енді жазыла бастаған ойы кенет ұшпа күзға қайта кеп тірелгендей, әлгі бір «махаббат» деген сөзге ілініп тұрды да қалды.

Иә, көк мұнараның өне бойынан өліп-өшкен махаббатты тану қиын емес. Бірден көзге ұрып тұр. Бірақ сол кімнің кімге махаббаты? Көк мұнара алыс жорықтағы еріне ынтыға қол созған сағынышты жар ма, жоқ алыстан қол созған ғашық жүректі мен мұңдалап қасына шақырған сиқыр сұлу ма, қайсысы? Мана бұл қасынан көзі киып кете алмай көп қараған жоқ па еді, сонда сиқыр мұнара өзіне тартып тұрмап па еді? Сонда оны салған шебер нені бейнелеген болды? Алыстағы жарын күткен сағынышты бейнелесе, қасына барғанда, асқақтап аспанға қарап жатып алатыны несі, сәл алыстасан болды, қайтадан өзіне баурап, қараған көздің шырк айналып шыға алмайтыны қалай? Жоқ, жоқ, шебер мұнараны салдырған ханымның алыс жорықтағы жарына деген пейілін емес, өзінің ханымға деген көңілін бейнелеген... Өліп-өшкен махаббатын бейнелеген... Иә, солай. Көк мұнараның сиқырына ол енді түсінді.

Әмірші ойда жоқта тауып алған мынандай оқыс жаналығына, манадан бері жанын жегідей жеп отырған әлеке сауалдың ындыны тап бұлай онай бітелгеніне қуанарын да, қынжыларын да біле алмады. Әлгінде ғана көз алдын тіреп тұрған көзге көрінбес көп бакан құлап-құлап кеткендей. Өне бойына енді-енді дари бастаған мең-зең зіл жым-жылас жоғалды.

Әлгі бір көзбен көріп, қолмен ұстатқандай, ұрымтал ойды жаңылып қалармын дегендей, іштей қайта-қайта ойлап, әбден жаттап отыр. Иә, бәйбішесі жіберген өзегіне құрт түскен қызыл алманың жауабы енді табылды.

Енді бұған қолмен ұстатқандай даусыз айғақ керек. Айғақкерді табу да оп-онай. Жай-жапсарды бәйбішесінен сұраса, о да айтып береді. Бағанағы күтуші әйелден сұраса, о да айтып береді. Тіпті азбан құлдардың білуі де әбден мүмкін. Ал бірден-бір білетін кісі – бас шебер. Бұлардың қайсысын шақырып сұрағаны дұрыс. Ендігі гәп сонда?

Әмірші тағы да маңдайын ұстап, ойланып қалды. Бірақ бұ жолы ойы манағыдай керенау емес, әбден балағын түріп, жел

аяктанып алған. Мұндайда әбден кесіп-пішіп ойлап алмаса, өзінің абыройына да онай тимейін деп тұрған күпті күмәнның бетпердесін қалай ашса дұрыс болатынын да көп бас қатырмай, бірден тапты. Мұндай ұрымталын өзі біліп тұрған күмәнды дабыра қып ешкімнен сұрамау керек. Бірден күмәндының өзіне жабысканы жөн. Ал әлгіндей түбі шикі әңгімені білетіндер бұл сұрамаса, өздері батып ешкімге ештене айта алмайды. Ауыздарына құм құйылып жүре берсін. Бұл мұнара салған шебердің өзін шақырып, өзімен сөйлеседі. Көкірегіне өзі кеп ұялаған әлгі күдіктің анық-қанығын соның өзінен біледі. Тек таң атсын, оған жаушы жібереді. Әлде оны шақыртуға бас шебердің өзін жіберсе ме екен. Иә, сол дұрыс... Бұл әңгіменің арты немен тынарын кім біліпті. Сонда бас шебердің де керегі болар...

Әмірші орнынан тұрды. Енді аңғарды — таң алакеуімдеп қалса керек, терезеден көгілдір сәуле төгіліп тұр. Бөлменің ішін түп-түгел көк ала тозаң жайлап алыпты. Қарсы алдындағы хауыз да, ондағы шып-шып шығып жатқан су да сол күйінде қатып-қатып қалған көгіс тозаң, ошақ орнындағы үйінді күл сияқты. Жолап кетсең, күйреп, үгітіліп түсердей.

Әмірші сол орнында мелшиіп тұрды да қалды.

Екінші бөлім

МҰНАРА

I

Бәрі де мұның сол жөткірініп қалғанынан болды. Әйтпесе айналасын алыстан шолып келе жатқан қалың нөкер мұның қасына тоқтамайтын еді. Не шайтан түрткенін өзі де білмейді, аяқ астынан тамағының жыбырлап қоя бергені.

Қайдағы аяқ астынан болсын... «Әмірші бүгін намазға келеді» деген хабарды естігенде-ақ, бұның екі тізесі дірілдеп ала жөнелген-ді. Қорыққан баладай бірден сыр алдырып алғанына қысылып, қасындағыларға қарап еді, біразы кобалжып тұрса керек, әдетте түнерінкі жүретін қабақтары жұмсарып, өңдеріне күлкі де емес, қорқыныш та емес, бір бейжай сезімнің табы қонақтапты. Іштеріндегі мосқалдары ғана сыр берген жоқ. «Келсе, келгені жақсы» дегендей, мұрттарын ширатып қояды, көздерінде бір қуақы ұшқын ояныпты. Мұндайда қуану керек екенін, қорқу керек екенін анық білмейтін жастау жағы жүздері қуқыл тартып, абыржыған қалып танытты. Бұрын анадайдағы медре-

се үйіне әр таң сайын сары ала күйме кеп кіргенде ол осылай абдырап сала беретін-ді. Ондайда сонау етектен төбеге дейінгі шым-шытырық ағаш тордың ішіндегі жүздеген адам бәрі бірден сайрап қоя берген тордағы құстардай: «Әне, өзі келді»,— деп сып-сын ете қалатын-ды.

Жүздеген кісінің аузынан бір сәтте, бірдей шыққан үш сөз таңғы ауаны тесіп өтіп, күймеден түсіп жатқан ұлы әміршінің құлағына жетіп барғандай көрінетін оған. Күні бойы медресе жақтан көз алмайтын. «Әнекей, өзі қарап отыр...» Сонау көк домалақ күмбездің төбесінде жыбырлап жүрген кішкене ноқаттардың аузынан шыққан осы сөз мұнараның ұшар басында тұрған мұның құлағына ап-анық естіледі. Әлдекім әмірші туралы бірдене айта қалса, тура көк желкесінен кеп жебе қала кеткендей, тұла бойы дүр түршігіп, кара шашакты найзаларын көкке шаншып сақшылар қоршап тұрған медресе жаққа жалт қарайтын. Бірақ самсап тұрған қарулы сақшылардың ешқайсысы елен етпегенін көріп, жүрегі орнына түсетін. Бірақ қашан күн еңкейіп, сары ала күйме кара ат мінген қалың нөкерді сонынан ертіп сарайға қайтқанша, медресе жаққа елегізіп қайта-қайта қарумен болатын.

Рамазан айының төрті күні дәл осы арада әмірші мешіттің ірге тасынын қалай қаланып жатқанын өз көзімен көріп тұрды. Бірақ бұның анадайда көп нөкердің ішінде тұрған әміршіге бұрылып қарап алуға жігері жетпеді. Екі кісі алма-кезек алып беріп тұрған қыш кірпішті тұқшындап қалай берді. Олардың киюынын қалай келіп жатқанына да жөнді зер салған жоқ...

Содан бері төрт ай өтті. Бес жүз кісі тауда тас шығарып жатты. Екі жүз кісі оны сол арадан жылтыратып өндеді. Арба жеккен тоқсан бес піл тасып тұрды... Төрт ай бойы таңертең күн көтеріле сары күйме медресе ауласына келіп кіреді де, күн бата ат мінген қалың нөкердің ортасында сарай жаққа қайтып бара жатады. Төрт ай бойы естігені: «Әне, анда өзі қарап отыр!»

Мешіттің біткеніне үш күн болды. Ішінде әрқайсысының биіктігі жеті құлаштан асатын тастан қашалған төрт жүз сексен баған бар. Әміршінің денсаулығына дұға оқып, жорықтарына бата беретін бұл мешітте бәрі алтын, бәрі мәрмәр.

Мешіттің көк күмбезі тіпті сонау зенгір аспанның өзіне көгілдір сәуле шашқандай, әншейінде шыжыған шілдедегі аптап ыстықтан отқа ұсталғандай өні тайып, ақ айранданып тұратын ол бүгін қайтадан ніл жүгіріп, мөлдірей қалыпты.

Үш күннен бері жұма намазды күтіп тұрған муәзіннен бүгін ғана байтақ шаһарды түгел жанғырықтырып азаншының айкайы шыққан-ды. Жұма намазды осында кеп оқыған әмірші мешіттен шыққан соң, оның сырт ажарын қызықтады. Мешітті шырк ай-

налдыра төрт мұнара салынған-ды, соларды барып көрді. Бір мұнараның түбінде о да тұрған-ды.

Әмірші өзіне жақындаған сайын құты қашты. Ту сыртындағы көк сида мұнара как төбесінен шаншыла құлап келе жатқандай, басын көтермейді. Тамағы құрғап, кеуіп қалды, демі жетпей, тынысы тарылып барады. Дымы ішінде боп, тыныш тұруға тырысқан ол бәріне де шыдап бақпақшы болды. Бірақ, көмейі әлденеге қыж-қыж жыбырлап, тамағы қышып қоя берді. «Қап, қайдағы пәле қайдан тап болды»,— деп ойлауы-ақ мұн екен, алкымға толып, қылғындырып тұрған пәлекет босанатын жер іздеп, абайсыз жөткірініп қалды... Ол аз дегендей, тағы жөткірінді... Екі беті ду қызарып кетті.

Сол-ақ екен, мұның деңгейіне жетіп қалған сары ала нөкер кілт тоқтады. Тамағын буып тұрған жөтел де жым болды. Бұның жасаурап кеткен көзі қақ ортадағы аласа адамның басын әнтек шалқайтып мұнараға қарағанын шалып қалды. Әміршінің сол екенін іші бірден сезді. Бірақ тіктеп қарауға батылы жетпей, көзін төмен салып тұра берді.

— Бұны салған қай шебер?— деп сұрады болмашы естілетін бөсең дауыс.

— Ортөбелік шебер,— деді бас ұстаның орнықты қоңыр дауысы.

Сары ала нөкердің ылдырмак-шылдырмағы біраз ұзанқыраған соң, бұ да назарын тіктеп еді, хан нөкерінің көбінің көзі арттарына бұрылып, мұнараға емес, мұның өзіне қарап бара жатыр екен.

Ертеңіне таңертең мандайына асыл тастардан шытыра салған абажа қақпаның алдына кеп тоқтаған алпыс еркектің ішінде ортөбелік шебер Жаппар да тұрды.

Хош иіс аңқып қоя берді. Әлдебір тұстан лып етіп самсап тұрған айбалталы сақшылар көрінді.

Самал леп көтерілгендей. Ол бақ ішіндегі сансыз хауыздарда шапшып жатқан салқын судың лебі-ді. Жолға төселген қызыл қиыршық та жаңа ғана жаңбыр жауып өткендей су-су.

Екі бетте ағаш сайын жеке-жеке қонақтаған әр алуан тауыстардың күнге шағылысып қырық құлпырған жалтырақ қанаттарында да меруерт төгіп қойғандай мөлдір тамшылар жылтырайды.

Арқаларына, екі жағына екі ту байлаған алабажак шатыр орнатып, қызғылт шәйіден малынтып жабу жапқан алты піл үйретушілерінің әміріне бірде түсініп, бірде түсінбей қап, бірі ілгері, бірі кейін, әрқайсысы әр уақытта тізе бүгеді де, орындарынан да үздік-создық кешігіп көтеріледі. Басына дағарадай қып

сәлде орап, бір ұшын тас төбесіне шиыра түйіп, ал екінші ұшын тізесіне жеткенше салбыратып қоя берген алты едірек мұрт сыптығыр қара, астарындағы алламса жануарларға көздері шатынап, қолдарындағы жіп-жінішке темір шыбықтарын үсті-үстіне сермелеп кіжініп қояды. Еңгезердей хайуандар құдды бір солардың әлгіндей әлдекандай боп едірейгендерінен қаймығып, ерсі мол денелерін еркіне көндіре алмай, майда құмаққа әлденеше омақасып, орындарынан әзер тұрып кетеді.

Соның бәріне анадайдағы ағаш арасынан қызықтай қарап тұрған орғылт еліктер жол бойында саудырап көп адам көрінгенде бет-беттеріне бытырап қаша жөнелді.

Олар әуелі бақ ішінде үлкен тұт ағашының түбіндегі парсының масаты кілемі төселген көленке бастырманың астында монтиып-монтиып отырған үш кішкене баланың алдарына барып, тізелерін бүгіп тағзым етті. Үш бала орындарынан тұрып, ту түпте, сарайдың алдындағы сая жайда зер төгіп тіккен шаршы бөстекте қос құс жастықты шынтақтап, қарсы алдындағы ішінде қан күрең қызыл алмалар жүзіп жүрген, жан-жағын тарғыл мәрмәрмен көмкерген хауыздан көкке шапшып шығып, орта жолда қайтадан омырыла құлап түсіп жатқан ақ түтек суға қарап, үн-түнсіз ойға шомып отырған әміршіге бастады. Таққа жиырма адымдай жер қалғанда олар кілт кідіріп, жер тізерлеп, қол қусырып, қайта-қайта иіліп тағзым етті.

Үстіне мол пішілген өрнексіз желең шапан жамыла салған әмірші шұбатылған мол жеңінен қолын зорға қылтитып, анадай жерде бір қапталда қырын орналасқан жеті уәзіріне әлдене деп белгі берді.

Төр жақтарында отырған бас уәзір екі қолын көкірегіне апарып, тағзым етіп, орнынан тұрды да, ту сырттарындағы көленке бастырманың тасасына қарай кетіп қалды.

Көп ұзамай қайта көрінді. Сонында — қолына жерге шұбатылған жібек сүлгінің үстіне салып кішкене табакша көтерген бір топ жігіт.

Бас уәзір жер тізерлеп отырғандардың алдарына келіп бірдене деді. Оны соңғы қатарда жан-жағына алақтай қарап отырған мойыл көз қара жігіт Жаппар естіген де жоқ, түсінген де жоқ.

Қолдарына табакша көтерген жігіттер бұлардың әрқайсысының қасына бір-бірден кеп тұра қалды да, бастарына алтынкүмісі аралас бір уыс теңгені саудыратып төге салды. Сосын иіліп алақандарындағы табакшадан аузын жібек шашақпен бұған жұдырықтай кішкене қалтаны ұсынды.

Жер тізерлеп отырғандар бастарын жерге жеткенше үсті-үстіне иіп, тағзым етті.

Әмірші олардың тағзымын қабыл алғанын білдіріп иек қаққандай болып еді, басындағы қардай аппақ шошақ бөркінін маңдайындағы бармақтай окшау лағыл бір түрлі аса суық ұшқын шашып, оқыс жалт ете қалды.

Бас уәзір ым қақты. Жер тізерлеп отырған, әмірші алыс жорықта жүргенде елде елеулі қызметі сінген бір топ еркек орындарынан көтерілді. Олар төменірек шегініп, жолдың бір қапталындағы айлапат тұт ағашының көлеңкесіне барып тұрды. Әмірші енді шет елдерден келген елшілерді қабылдайтын болды. Олар да әуелі үш балаға, ханның үш сүйікті немересіне кеп, тағзым етті. Сосын үш бала елшілердің қолындағы шиыршықтаулы қағазды алып, аталарына беттеді. Оған үш адымдай қалғанда үш рет тізелерін бүгіп тағзым етті де, қолдарындағы қатырма қағазды ұсынды. Сосын тағы да үш рет тағзым етіп, орындарына оралды.

Әр елшіні екі жағынан екі сарай төресі қолтықтап әміршіге қарай алып жүрді. Олардың соңынан елшілер әкелген сыйлықтарды көтеріп келе жатқан сарай қызметшілерінің ұзын-шұбақ тізбегі көрінді.

Елшілер әміршіге он шақты адым қалғанда он тізелерін бүгіп, қол қусырып, бастарын иіп тағзым етті. Оларды қолтықтап келген төрелер сол арада тұрып қалды да, қапталда отырған уәзірлер орындарынан тұрып, шет елдік меймандарды қолтықтарынан демеп, ханға беттеді, төрт-бес аттаған соң, тағы да кідіріп тағзым етті. Әмірші жақынырақ келіндер дегендей ишарат білдірді.

Елшілер енді екі-үш аттады да, бастарын иіп, қол қусырған күйлері, салмақтарын екі өкшелеріне салып, жер тізерлеп отыра-отыра кетті.

Сосын олар әмірші қойған сұрақтарға жауап берді. Ол әңгіменің мән-жайын алысырақта, тұт ағашының түбінде тұрған бір топ адам естіген жоқ. Көбі мына бакка алғаш рет аттап отырғанды. Көз алдарында болып жатқан мынау қызылды-жасыл қимыл-қыбырдың бірін де қалт жібермей, қадағалай қарап тұр.

Елшілер жолдың екінші бетіне, уәзірлер отырған сәкіге қарама-қарсы қойылған биік сәкіге барып жайғасты.

Енді қызметшілер үшеу-төртеулеп қолдасып сыртын алтынның буымен шайған төрт құлақ талыс табақтарды лықа толтырып ет әкелді. Әміршіге жиырма қадамдай қалғанда жерге қойды да, қолдарын қусырып, тағзым еткен күйлері алқадан шығып алыстай берді. Оларды алдарына былғары жапқыш байлаған баска жігіттер алмастырды. Қындарынан бір-бір сапы суырып ап, қолдарына көз ілеспей ет турай жөнелді.

Әр алуан гүлдің хош иісі мен хауыздағы судың лебі ғана сезіліп тұрған салқын бақ ішіне жас қойдың жылы-жұмсағы мен сүр қазы, жал-жаяның тәбет қытықтар тәтті иісі аңқып қоя берді. Тай терісінен жасалған он шақты талыс ет ә дегенше туралып та бітті. Ет тураған жігіттер туралған етті қастарында иін тіресе тізіліп тұрған алтын, күміс, қыш табақтарға бөліп-бөліп салды да, тағзым етіп шығып кетті.

Қолдарына сырлы ағаш тегене ұстаған бір топ жігіт шықты. Олар әуелі сорпа толы тегенелерін жерге қойып, оған дәрі-дәрмек қосып тұздық әзірледі. Сосын оны сырлы ожаумен табақтарға құйды да, әрқайсысының үстіне ортасынан төрт бүктеп, жұп-жұқа шелпек салды.

Табак әбден әзірленіп болғанда, олар да орындарын босатты. Сарай әкімдері әр табакты екеулеп көтеріп әміршінің, елшілердің, уәзірлердің алдарына апарып қойды. Төменгі жақтағыларға табакты жай қызметші жігіттер тартты.

Еттен кейін жеміс берілді. Ең соңында бал қосып ашытылған тәтті қымыз ішілді. Қонакасы біткен соң манадан бері есік жақта тұрып қалған сыйлық көтергендер шеруі ортаға озды. Елшілер әкелген меруерт балдақ алмас қылыштар, зер төгіп тіккен күнұыз тондар, ираны кілемдер, жеке-жеке табақтарға салып көтерген бас алтын інжу-маржан, лағыл тастар, қымбат аң терілерін жұрт қапысыз көріп алсын дегендей-ақ, аяқтарын маң-маң басып, әміршінің алдына жақындады, тізе бүгіп, тағзым еткен мезірет жасады. Сәл кідірді. Әмірші сыйлықты қабыл алғанын білдіріп, елшілер жаққа басын изеді. Елшілер тағы да әлденеше рет бастарын иіп тағзым етті.

Сыйлық көтергендер шеруі орындарынан қайтадан қозғалып, қымбат бұйымдарды сарайға қарай алып жүрді. Әмірші орнынан тұрды. Былайғы жұрт та дүркірей көтерілді.

Қабылдаудан қайтып келе жатқандарға алпамса алты піл құлаш тұмсықтарын жерге төсеп, тізелерін бүгіп тағзым етті.

Қақпа алдындағы сакшылар да найзаларын төмен түсіріп, бастарын иді. Көп ұзамай хан жаңа мешіттің құрметіне үлкен той өткізетін болды.

Әмірші бағының ту сыртында қысы-жазы тусырап бос жатын ашық алаңға жұрт түн ішінде алаулатып от жағып, шатыр тікті. Ұлы тойдың бәрі де осы арада өтіп жүргендіктен қала тұрғындары кәсібіне, дәреже, дәулетіне қарай көше-көшеге бөлініп қойылған-ды. Әр көшенің екі бетінде сылдырап арық ағып жататынды. Әркім өз шатырын қай көшеге тігетінін алдын ала білетін.

Ертеңіне таңертең құлазып бос жатқан тегістік қатар-қатар тігілген қызылды-жасылды көп шатырға толды. Ең шетте

– етікші, тігінші, ұсақ кәсіпкерлердің шағын шатырлары; ортаға қарай озған сайын шатырлардың көлемі де, көркі де өсе түседі. Әсіресе, дәулеттілер мен дәрежелілердің бәсекемен тіккен шатырларының сәні мен салтанаты бірінен-бірі асады.

Тойға тігілген шатырлар алыстан карағанда, бірте-бірте сатылап биіктей түскен, аспан астын бір өзі толтырардай алабажақ алып орда секілді.

Сол орданың күмбез шанырағындай боп, как ортаға жан-жағын биіктігі кісі бойы қол созым шымқай көк жібек шымылдықпен қоршалған кең ауланың ішіне әр қабырғасы ат шаптырардай ұзын төрт бұрышты әмірші шатыры орнапты. Оның тас төбесіне жиырма кісі бойы он екі сырыққа тіреліп зәулім күмбез көтерілген. Он екі сырықтың басына шұбалтып қызылды-жасылды жібек байланған, олар он екі жерге өріп тастаған гүл алқадай жерге жеткенше күлтеленіп төгіліп тұр. Осындай абажа шатырдың әр бұрышынан как ортаға созылған, әрқайсысының басында айдың суреті салынған төрт ұзын бақан бір-бірімен айқұшақ қауып байласыпты да, соларды тіреу қып үстіне шағын мұнара орнатылыпты.

Шатырдың ішкі жағына шыр айналдыра зер төккен қызыл мауыты ұсталыпты. Күмбез басталатын жердегі төрт керегенін төрт бұрышына қанатын қандап ұшқалы отырған қыран бейнеленіпті. Әмірші шатырының қасына он бір ханымның отаулары тігіліпті. Олардың әрқайсысы бөлек-бөлек жібек қоршаумен қоршалыпты. Ортадағы бұл он екі қоршаудың ара-арасынан бір-біріне қатысып тұратын жол қалдырылған. Тақ иесі мен ханымдар түскен он екі шатырдың сыртынан шырк айналдыра ортақ қоршау ұсталған: оның сыртынан жағалай шарап құйылған емен күбілер тізіліп тұр.

Атты жасақ он екі орданы күні-түні міз бақпай күзетеді. Оларға бас уәзірдің рұқсатынсыз ешкім жіберілмейді. Қадірлі қонақтардың алдында сақшылар күнге жалтылдап лыпылдап тұрған суық найзаларын төмен түсіріп, тағзым етеді.

Сол қыл шашағы топыраққа былғанып, жер сүзіп жатқан сұсты найзалардың арасынан Жаппар да ішке өтті. Әмірші оны да тойдың алғашқы күні өз шатырына шақырып шараппен сыйламақ.

Зәулім шатырдың как ортасында алтын так қойылып, одан әрі әмірші әулетіне саты-саты биік сәкі орнатылыпты.

Сырттан келетін қонақтар орын-орнына жайғасып болған соң, есіктен ылдырмақ-шылдырмақ арқалаған сайқымазақтар атып-атып кірді. Олар дәл хан тақыт алдына барып ұлы әмірші

соңғы жорығында жеңіп қайтқан падишаларды әжуалайтын ойын көрсетті.

Шатырдағы қонақтар сайқымазақтардың ыржалаңына қосыла күлуге әміршіден айбынды, әмірші жұртқа сыр алдырғысы келмей, күле алмады, сайқымазақтардың өздері ғана мәз-мейрам боп жүрді.

Ойын біткенде қазына бастығы сайқымазақтардың бастығына табақшаға салып зер қалта ұсынды.

Сайқымазақтар бастарын жерге жеткізе иіп тағзым еткен қалыптары есікке қарай жылыстай берді.

Олардың опыр-топыр есіктен шыға беруі-ақ мұң екен, көрші қоршаудан бәйбіше көрінді. Ол үстіне түгел көміп тұратын, зер шайып, кестелеген қызыл көйлек киіпті. Оның сүйретілген ұзын етегін он бес әйел көтеріп келеді.

Ханымның әбден қапысыз опалап-сүрмеленген беті қағаздай аппак. Оның үстіне, бет-аузын төгілген ақ селдір пердемен қымтап алыпты.

Басына өне бойына асыл тасты аямай төккен мұнара іспетті биік сәукеле киіпті. Оның салпыншақ қызыл мауыты етегі екі иығын жауып тұр. Мойынына әр жер-әр жеріне лағыл мен меруертті алма-кезектестіріп көз қадаған алтын алқа тағыпты.

Сәукеленің өзге салтанаты аз болғандай, оның қақ ұшар басына әмірші тәжінің төбесіндей алтын төбелдірік орнатылыпты. Оның қақ ортасында баданадай-баданадай үш лағыл қызыл шок боп жанып жатыр.

Төбелдіріктің төбесіне үкі қондырылған. Оның ұзын майса қауырсындары ханымның екі құлағына жеткенше екі айырылып төгіліп тұр.

Ханым әр аттаған сайын басындағы ауыр сәукеле бұлғандап, әр бағытқа ауып-ауып түседі. Жан-жағынан бірнеше әйел қолымен демеп келеді.

Бәйбішенің мөлт кара шашы екі иығынан төгіле құлапты.

Ханымға жүз әйел нөкер еріпті.

Осынша ұзын-шұбақ шеруді хан әйелдерін күзететін бір топ азбан құл бастапты. Олар адымдарынан жер ойылатындай-ақ, маңмаң басып, маңғаздана қалыпты, ханымға құрмет көрсетіп, тағзым етіп, бастарын иіп тұрған қалың қауымға танауларын көтеріп кісімсіне қарайды.

Ханым әміршіден сәл кейінірек барып отырды.

Бәйбіше енді жайғасып бола бергенде, екінші жақ қоршаудан жүз әйел нөкерімен кіші ханым көрінді. Оның да салтанаты бәйбішенің салтанатынан бір кем емес. Ол бәйбішеден сәл төме-

нiрек жайғасты. Екеуiнен кейiн әмiршiнiң жетi келiнi кеп қастарынан орын алды.

Әмiршi отырған жақ үкiлерi бұлғандаған аруларға толып, құдды бiр пейiштiң тәрiндей елден ерек көрiкке бөлeндi.

Жаппар арулардың ақ жүзi, лағыл, меруерт, алтын, зер, атылас, жiбек ию-кию араласып, сан алуан бояу аймаласқан сол бiр тұстан көзiн ала алмады.

Ханымдар әбден жайғасып болған соң, шарап пен қымыз әкелiндi. Қолына ұзын ақ шәйi сүлгi ұстаған ханзадалар шықты, оларға iлесе кiшкене алтын тостағандар салынған алтын табакша көтерiп, қызметшi жiгiттер көрiндi. Жолдың қақ ортасына жеткенде ханзадалар оң тiзелерiн бүгiп тағзым еттi. Сосын қызметшiлер ұсынған табакшадағы тостағанды қолдарындағы шәйi сүлгiмен қусыра ұстап, ханымдардың алдына барып тағы да жер тiзерлеп тағзым етiп, сусын ұсынды. Ханымдар тостағанды қолдарына алған бойда, ханзадалар бiр адым кейiн шегiнiп, сусын iшiлiп болғанша, жер тiзерлеген қалыптары мiз бакпай күтiп отырды. Ханымдар сусын iшiп болған соң, бос тостағандарды сүлгiмен алып, тағы да тiзелерiн бүгiп тағзым етедi де, сыртын бермей, шегiншектеген қалыптары шатырдан шығып кетедi.

Алпыс шебер орналасқан босаға тұстағы меймандарға екеу-екеуiне бiр-бiр қызметшiден шарап құйып тұрды. Әмiршi саркытын саркып iшпеуге ешкiмнiң де қақысы жоқ. Күн бата қонақтар падиша шатыры тұрған жiбек қоршаудан көздерi бұлдырап әзер шығып, ойын-сауық қызып жатқан өз көшелерiне беттедi.

Жұлдыздары жымындап жаз түнi орнап келедi. Күндiзгi қапырық су сепкендей басылған. Салкын кеште самсаған шатырлардың арасында тойға жиылған жұрт жаққан алау оттар жарқырайды. От төңiрегi ығы-жығы адам. Сырықтай ұзын кернейлердiң кешкi тымық ауаны дал-дал жыртқан өткiр де әжет дауысына дамылсыз соғылған дабыл мен тамашашы кара нөпiр халықтың шарап iшкен шат-шадыман көңiл күйiн шерткен дутардың, сарнаған қылқобыздың, күнiренген сырнайдың, сызылған сыбызғының сан алуан үнi қосылыпты. Бiресе бастарында тақия, көк ала жiбек шапанның белiн сарғыш түрме белбеумен қынай буған қыпша бел жiгiттер саусақтарын сытырлатып, ойнақы да отты би билесе, ендi бiрде торғын жiбектiң үстiнде тарам-тарам сансыз бұрымдары төгiлiп, ақ бiлегiн ақ сазандай ойнақтатып сұлу қыздар бұран қағады.

Бүйiрлi жез шайқазанды ортаға алып, бiр-бiр ақ құманды дербес иемденген топ-топ еркектер бiрiнiң сөзiн бiрi iлiп ала жөнелiп, қарқ-қарқ күлiп қағытпа сөзге қарық боп жатыр.

Астына отты аямай өртеген дәу-дәу тай қазандардың қақпағы ашылғанда қапысыз бұқтырылған күріш палаудың иісі кешкі аспанның астын бір өзі жайлап, аңқып қоя береді. Жеңін шынтағынан асыра түріп тастаған өншен бір мұрты жылтыраған аспаз еркектердің қолында ойнақ салған тал-тал қауаптан астында жайнап жатқан қып-қызыл сексеуіл шоғына шып-шып май тамады... Жастың да, кәрінің де мұрттарынан шарап тамшылайды.

Әсем саз құлағыңа майдай жағып, мұрыныңды өншен бір төтті иіс қытықтайды.

Ашық аспан астында мыңдаған саржалқын алау асыр салып билеп жүр.

Ду-ду күлкі... Думан әбден қызып алған.

Жұрттың бәрі мәз-мейрам...

Әмірші тойының тұсында адамдардың бір-біріне қокандап қыр көрсетуіне тыйым салынған. Той тұсында бола беретін анау-мынау күнә-кемшіннің бәрі кешірімді. Тек шеннен шықпаса болғаны. Ал шеннен шыққандардың шаруасы бізбен болсын деп, шатырлардан былайыраққа, оқшау төбенің басына қатар-қатар құрылған дар ағаштар әлекедей жаланып тұр.

II

Той өткен соң әмірші жаңа мешітке барып, намазға жығылып, бата алды да, батыс жаққа жорыққа аттанды.

Ол жорыққа аттанған бойда Жаппардың жатқан үйінің қожасы — Ахмет бай қызын ұзатты.

Кеш болса көшедегі арықтың сылдырынан басқа ештеңе естілмейтін тыныш көшедегі Ахмет байдың шағын ауласының абыр-сабыр болғанына екі аптадан асып барады. Елдің ең алдымен күбінгені де Ахмет байдың өзі-ді.

Тамаша десе ішкен асын жерге қоятын саудагер тойға бір апта қалғанда-ақ сандықтың түбінде жатқан тойға қиетін киімнің бәрін алдырды. Сосын айнаын алдынан барып ұлы сәскеге дейін отырады да қояды. Әуелі басына сәлде орайды. Былай орайды, айнаға қарайды, — келмей тұрған тәрізді, олай орайды, айнаға қарайды, — келмей тұрған тәрізді.

— Қатын, бері келіп кетші...

Әйелі я бақша суарып жатады, я тандыр жауып жатады, күйеуінің шақырғанын қапелімде естімей қалады.

— Қатын, керең болып қалғансың ба?..

Ауланың әлде бір түбінен жер астынан шыққандай тұншыққан әлсіз дауыс естіледі:

— О, не боп қалды, бай-еке?

Ахмет бай күйіп-піседі:

— Ау, бері кел, бері...

Әйел қолын етегіне сүртіп, күйеуі отырған бөлмеге беттейді.

— Маған қарашы.

— Иә.

— Не «иә, иә» дей бересің. Көрмеймісің?..

— Көріп тұрмын, бай-екесі...

— Нені көріп тұрсың?

— Сізді көріп тұрмын, бай-екесі.

Ахмет байдың бұдан арғыға шыдамы жетпейді, күйеуінің неге ашуланғанына түсіне алмай аң-таң боп тұрған әйелін, басындағы дағарадай сәлдесін шешіп алады да, құлаштап тұрып бір тартып үйден қуып шығады.

Шебер жігіт есік алдындағы саяжайда бұның бәрін естіп, ішінен мырс-мырс күліп отырады.

Ахмет байдың дауысы біраз уақытқа тынып қалады. Бір уақыттарда барып өзі көрінеді. Басында — дағара сәлде, үстінде — қырмызы шапан, аяқта — көк сауыр кебіс. Дегене қарынды ені бір қарыс деңмент белбеумен буып салған. Шапанының ойық омырауынан аппақ шәйі көйлегі жарқырайды.

Мейманнан:

— Ұста-үкә, қалай?— деп сұрайды.

— Келісіп тұр, бай-еке.

Ахмет бай саяжайдан шалқактай басып төмен түседі, ауланың әлде бір түкпірінде жүрген әйеліне:

— Қатын, дүкен бүгін ашылмайды,— деп бір айқайлайды да, қолын құлаштай сермеп, бірақ біреу екі аяғын тұсап қойғандай, адымын жазбай тыпыр-тыпыр басып, дарбазаға беттейді. Содан ымырт түсе бір-ақ оралады. Дарбазадан аттамай жатып:

— Қатын, құманыңда су бар ма?— деп айқайлайды.

Жез легендегі ыстық суға аяғын малып отырып, су құйып тұрған әйеліне, үй қожасының алдынан шыққан Жаппарға, тандырдың қасында тамақ пісіріп жүрген қызына, ауланың түбіндегі шошалада сабан қажап тұрған есегіне, одан бері дөнкііп-дөнкііп көрінген қос доңғалақ арбаға, көптен бері қол тигізілмеген мыжық-мыжық дуалға, бозғылт аспанда енді-енді жымыңдап көріне бастаған бірен-саран жұлдыздарға, арықта су сылдырап ағып жатқан тыныш көшеге, көрші-қоланға, он сан сарайлары мен хан бағына, күллі шаһарға, тіпті күллі дүниеге түгел естілсін, Ахмет байдың бүгін базардан не бітіріп қайтқанын бәрі де түгел білсін дегендей дауысы саңқылдап, қай саудагердің дүкеніне кіріп,

киімін көрсеткенін, кіммен балағаттасып, кіммен тәжікелескенін, кімге тіл тигізгенін, шайханада неше құман шай ішкенін, әскияда кімнің шамына тигенін, кімнің бөденесіне бәс тіккенін — бәрін-бәрін түк қалдырмай тәптіштеп түгел айтып береді. Со-сын сәлдесін, шапанын, шалбарын, ең сонында көк сауыр кебісін әйелінің қарына бір-бірлеп арта береді, киімге иегіне дейін көміліп, үйге бұрыла берген әйелін әлденесі ұмыт қалғандай кілт кідіртті:

— Айтпакшы, көрпен қанша болды?— деп оқыс сауал қояды. Әйелі көрпенің саны қаншаға жеткенін айтады.

— Той деген болып қалды, байка...— деп бір сүс көрсетіп қойып, шақшасынан насыбай ап піскейді.

Ауланы басына көтеріп, бакырып-шақырып бір түшкіргенде көкірегінің басына қонақтап тұрған барша зілмен бірге көңіліндегі барша сөз де сыртқа біржола атып кеткендей, Ахмет бай содан қайтып үндемейді.

Тамактанып алған соң, еркектер бөлмесіне Жаппардың қасына салынған төсегіне жантаяды да, басы жастыққа тиер-тиместен қорылдап ала жөнеледі.

Ышқынып-ышқынып барып бір басылып, қайтадан қоздайтын Ахмет байдың «түнгі хикаясын» тындап жатқан жас жігіттің қапелімде ұйқысы келмейді.

Ұлы әміршінің байтақ шаһары тып-тыныш. Кесек дарбазалардың ішіндегі сыксима оттардың бәрі өшкен.

Жұрттың бәрі ұйқыда. Тек Жаппар ғана ояу. Солай әрі дөнбекшіп, бері дөнбекшіп жатады-жатады да, бір уақыттарда қалжырап ұйықтап кетеді.

Кенет бөлменің іші құлаққа ұрған танадай тым-тырыс бола қалады. Жаппар оқыс тыныштықтан оянып кетеді.— Ахмет байдың төсегі бос жатыр. Аң-таң боп айналаға қарайды. Қарсыдағы әйелдер бөлмесі есігінің болмашы сықырын естігенде барып, ұйқылы-ояу жымып қойып, бір аунап түседі...

Елден ала бөтен Ахмет байдың өзі асығып күткен той да келді. Ауланың ішіне үш-төрт жерге тай қазан асылып, палау басылды: әлдене жерге шок өртеліп, кәуап пісірілді. Тандырда от кеткен жоқ...

Аулада дәм иісі, еркектер бөлмесінде — шарап пен тер иісі, әйелдер бөлмесінде — миуа мен әтір иісі.

Күні бойы ішу-жеу... Арасында — дутар мен дабыл даусы. Еркектер бөлмесінде шырк айнала отырған алқа топтың қак ортасында саусақтарын сыртылдатып он бір-он екі жасар бала билейді, қалғандары дабылдың ырғағына қосылып, тершіген жүндес омырауларын жұдырықтарымен сарт-сарт сабалайды, әйел-

дер бөлмесінде — буындары былкылдап қыз билейді, серіктері алақандары ауырғанша аямай қол соғып қошаметтеп бағады.

Күннің қызылы семе еркектер бөлмесінде тойға арнайы шақырылған кази қолындағы ішіне күміс сакина салған тостағанға неке суын құйып, қасына күйеу мен қалыңдықтың куәгерін шақырды. Ақ некенің дұғасы оқылғасын кази қолындағы судан күйеуге бір ұрттатып, куәгер мен жігіттің жолдастарын ертіп, бөлек үйде шымылдық ішінде отырған қалыңдыққа беріп жіберді. Көп ұзамай тостаған қазидың қолына қайтып оралды. Ол екі әке мен күйеудің, куәгердің алдында дұға оқып, ақ некеге бата берді.

Дастарқан қайта жайылды. Ойын-сауық қайта жалғасты. Түн ортасынан ауды. Күйеу жігіт қалыңдығын көруге баратынын айтып әйелдер бөлмесіне хабар салды.

Әйелдер бөлмесіндегі әбігер көбейді. Бәрі қолдарына бір-бір шырақ жағып ұстады, күйеудің алдынан шықты. Бөлмеде шымылдықтың ар жағындағы қалыңдықтан басқа ешкім қалған жоқ.

Сонына дуылдаған бір топ жас жігіттерді ерткен күйеу әйелдер отырған бөлмеге беттеді. Олардың есікті ашып қалуы-ақ мұн екен — опыр-топыр басталды да кетті. Әйелдер жас жігіттерге дүрсе қоя беріп, күйеу тартпаққа көшті. Бажылдаған әйел даусы. Күйген шүберек иісі. Кейбір жігіттердің сакалына от тиіп, шапанының етегімен ұрғыштап, сөндіре алмай жүр. Ақыры, әйелдер күйеуді жігіттерден тартып алды. Біреуі оның басын қолтығына қысып ап, төрдегі шымылдыққа қарай сүйрелей жөнеліп еді, бір топ әйел жапа-тармағай сондарынан жүгірді.

Күйеуден айырылып қалған жігіттер өз бөлмелеріне оралып, дастарқан басына қайта отырды.

Әйелдер бөлмесіндегі күйеу жігіт дастарқан басында отырғандардың әрқайсысына қыз көрсетер сыйлық тартты. Ал қыз-келіншектер ән салып, би билеп, күйеу жігіттің көңілін көтерді.

Соның бәрінде жас келін шымылдықтың ар жағында отызқырық көрпені бірінің үстіне бірін қабаттай берген, ертен күйеуінің үйіне өзімен бірге алып баратын жасау төсегінде жападан-жалғыз сарылып отырды да қойды. Күйеу жігіт шымылдық ішіне келіншегінің құрбыларын әбден риза қылған соң барып кірді. Екеуіне бір табак палау мен жеміс әкеліп қойылды.

Шымылдық сыртында дастарқан басында дуылдасып өзге қыз-келіншектер отыр.

Түннің бір уағы болды. Қатар-қатар жүк жиналған керме жіптерге қалыңдықтың киімдері жарқыратып жайып қойылған. Жерде қалыңдықтың етіктері, кебіс-мәсілері тізіліп тұрған әлем-жәлем бөлмеде қыз бен жігіт жалғыз қалды. Қу келіншектер кетерінде шамды сөндіре кеткен...

Жас келін мен күйеуді онаша калдырып шығып кеткен сақа келіншектер есік, терезеден тың тындайды. Әуелі дымдары ішінде боп үн-түнсіз тұратын олар әлдебір уақытта бір-біріне сыпсындай жөнеледі, енді біраздан соң сылқ-сылқ күле бастайды. «Неге күлгенімізді жұрт біліп қалмасын, жайырақ күлсейші», — деп, бірінің бірі мықынынан үзіп-үзіп алады. Сосын іштегі дыбыс басылған кезде, олар да күлкілерін пышақ кескендей тез тыя қояды. Қапелімде не болып, не қойғанын біле алмай антарылып тұрып қалады да, сәлден кейін бір-бірімен сыбырласып кенес құрады. Сосын іштерінен біреуіне жас жұбайлардың есігін қағуды тапсырады.

Есік қаққанда, ар жағынан күйеу кеп есік ашады, әлгі әйел онымен бірге сып етіп бөлмеге еніп кетеді. Көп ұзамай қолына күйеу мен қалыңдық берген сыйлық ұстап қайта шығады. Әйелдерге әлдене деп сыбырлайды. Сол-ақ екен, таң атқалы ол не айтып келер екен деп сабырлары саркылып тұрған әйелдер ду күліп жібереді. Бәрі жапа-тармағай сыртқа, қалыңдық пен күйеудің шешесі қос құдағиға жүгіріп, екеуінен шүйінші алады.

Ертеніне күн шыға күйеу жігіттер отырған бөлмеге бойдақ достарымен ақырғы рет думан құруға қайтып келді. Бұдан былай ол үй иесі, бойдақтармен бірге жүріп-тұра алмайды.

Бөлме ішіндегілер күйеу жігітті ортаға алып дуылдасып жатқанда, Жаппар сыртқа шығып кетті.

Кешеден бергі ың-жыннан басы зеңгіріп, дарбаза алдындағы жалғыз тұттын көленкесіне зорға жетті. Сол түні түс қайта той таркады, күйеу жігіт үйіне кетті, қалыңдық әке-шешесінің үйінде қала берді. Ахмет бай тойға киген сәнді шапанын шешкісі келмегендей, үйіне бір кіріп, бір шығып, көлбендеп жүр. Қалыңдық шымылдық құрулы үйде. Көрші-қоланның төрт-бес қатыны ауыздары жалпылдап, әлденелерді сыпсың-сыпсың әңгімелеп, ыдыс-аяқ жинасып жүр.

Жаппар сен соғып кеткендей мен-зен. Көз алдында күйбеңдеп жүрген адамдарға танырқай қарайды.

Сол күні бөлме іші күндегіден ала-бөтен қапырық боп кеткендей, түнде де тыпыршып жата алмады. Жалаң аяғына кебіс сұғып, сыртқа шығып еді — ай сүттей жарық екен. Шым дуал біреу кеп әктеп кеткендей тым бозарып кетіпті. Ауланын түкпірінде сабан қажап тұрған есектің бір сарынды тысыр-тысырынан басқа дыбыс та жоқ. Ол есік алдындағы бастырмада тіреу жөке ағашқа арқасын сүйеп, түнгі самалға омырауын тосып тұра қалды. Кенет әлдене дүк ете түскендей болды. Ол қақпа жаққа қарап еді, көзіне ештеңе түспеді. Әлгі «дүк» еткен дыбыс жерге сіңіп кеткендей, артынан ешқандай сыбыс шықпады. Бұл

ан-тан. Құлағын түріп тыңдайды-ақ. Сол баяғы шошаладағы есектің тысыр-тысыр сабан қажағаны ғана естіледі. Капелімде әлгі дүсірдің қай жақтан шыққанын да аңғармай қалды, қайтадан дыбыс шықпаған соң аяғын еппен басып бастырмадан шықты. Жалаң аяқ сұға салған кебісі өкшесіне шылп-шылп соғады. Әлдекім үйдің көленке жақ сыртына сып бергендей болды. Ол кілт кідірді. Ілгері басарын, не кейін қайтарын біле алмай біраз анырды. Жүрегі дүрс-дүрс етеді. Не де болса, тәуекелге бел буып, тез-тез басып, көленкеге беттеді. Сол-ақ екен үй сыртынан біреу жұлдыздай атылып шықты да, шым дуалға қарай жүгіре жөнелді. Бұ да кебісін сылпылдатып, сонынан қуып берді. Қашқын дуалға жете беріп жалт бұрылды да, қалт тоқтап қалды. Шым дуалға асыла берген қолы сылқ төмен түсті. Сосын қашан бұл қасына барғанша тырп етпей тосып тұрды. Қол созымдай жер қалғанда барып тіл қатты.

— Ей, Ахмет ағай екен десем, сен екенсін ғой.

Даусынан тани кетті — кешегі күйеу жігіт. Жүндес қабағын түгел тікірейтіп, бұған жек көріп, не мүсіркеп тұрғаны белгісіз. езуіне күлкі үйіріп, шаншыла қарап алды да, жайбарақат үйге беттеді. Құрық сүйреткендей, ай астында ерсі ербендеген ұзын көленкесін соңына ертіп кетіп барады. Жана ғана қашып-пысып жүргенін ұмытып кеткендей, талтан-талтан. Ұзын-тұра көленке үйдің бұрышынан айнала бере ұры иттің құйрығындай бір бұлаң етті де, ғайып болды.

Жаппар көзіне қос көрінген кісіше ай нұрынан ақ шаныл-тақ боп жатқан аула ішіне аңыра қарап тұрып қалды.

Содан бір апта бойы түн ортасы ауа бере-ақ бұл жатқан бөлменің терезесінің түбіне әлдене дік ете қалады да, артынша қалыңдық жататын бөлменің есігі сықырлап ашылады.

Күйеу жігіт қалыңдығын бір жыл бойы қайын жұртында қалдырып, түн баласы қайын атасы мен қайын енесінің көзіне түспей, ұрланып барып түнеп тұратын әдетті ақыр аяғына дейін ұстануға әлденеден тәуекелі жетпеді білем, той өткесін бір аптадан соң-ақ келіншегін өз үйіне алып кетті.

Енді Жаппар әр кеш сайын жұмыстан қайтқанда аула ішіне бұрынғыдай емес бір түрлі тосырма қарайтын болды. Әр жері кетік-кетік кісі бойы шым дуалдың бұрынғы қалпы. Бір бұрышқа сүйей салған шаңырақтай-шаңырақтай қос доңғалақ арба да бәз-баяғы орнында тырп етпей тұр. Түпкірдегі сабан салулы шошаладағы көк есек те бұрынғысынша күтір-күтір күйсегенінен танбайды. Бірақ аула іші бұрынғысындай емес, қанырап тұрған сияқты. Ахмет бай бұрынғысынша қарынын сипап кіріп, сипап шығып жүргенімен, қауқылдай жөнелмейді. Туғалы бітпеген

сабырды енді тапқандай. Кемпірде де дыбыс жоқ. Қап-қара пәрәнжа мен толарсаққа дейін шұбалта жабылған қоңыр шапанның ар жағындағы бүлк-бүлк қыбыр ғана оның кеудесінде жан барынан хабар бергендей.

Анада той тұсында қалыңдыққа шымылдық ұсталған бөлме енді Жаппарға тиді. Жас келіншектің алғашқы ақ неке түндері өткен бөлменің әтір, опа-далап, сүрме иісі әлі біржола өшіп үлгері қоймаған. Ол күн сайын қас қарға салулы төсегіне жата беріп, бірақ бұған етене таныс, етене жақын әлдеқандай сүйкімді иіс аңқып қоя бергендей болады да, алабұртып жата алмайды. Көзін жұмды-ақ тар бөлменің бұрыш-бұрышынан селдір перде жамылған қолаң шашы төгілген әлдебір ару бұның төсегіне қарай аяғын санап басып, жақындап келе жатқандай болады: көзін ашып алса — әйнектен емескі түскен айдың бозамық нұрынан басқа ештеңе жоқ. Солай біразға дейін көзін бір ашып, бір жұмып жатады, жатады да қос кірпіктің астына шойын құйып қойғандай боп, көз аңғары зіл тартқанда барып амалсыз қалжырап ұйықтайды. Түсінде де әлгі бір елес бұның қасына қол созымдай жерге төсек салып жүреді. Ақ мамық төсекке бір сүнгиді де, тырп етпей жатып алады. Бұл өз-өзінен тағаты таусылып тыныш та жата алмай, тұрып та кете алмай, арпалысумен болады. Тұрайын десе, әлдебір сиқыр ту сыртынан желім құйып қойғандай, тұла бойын қозғай алмайды. Басын біреу майса құмаққа көміп тастағандай, әлгі бір жұмбақ ару жатқан жаққа аударылып қарайын десе, зіл боп жабысып жібермейді. Тек бір уақыттарда ғана ұйып қалған қолына жан бітеді, жанындағы төсекке қарай жайлап соза түседі, құс мамық жастыққа жете бергенде созулы білегі тастай бірденеге тек ете қалады. Жаппар ұйқысынан шошып оянады.

Осылай өз-өзінен елегізіп, дөнбекшумен өткен мазасыз түндерден соң жұмыс басында да өне бойы зіл тартады да жүреді. Ахмет бай қызын ұзатқан соң, ол бір түрлі көлденең көзге ашылмай, тастүйін боп, өз-өзінен тығылып, тұйықталып алған.

Хан жорыққа аттанарында байтақ шаһарда жұрттың бақ ішінде, ашық аландарда сауда жасап, әлемдегі ең үлкен астананың көшелерін айқай-ұйқайға толтырып, ат пен есектің тұяғынан ұшқан шаң-тозаңға бөктіріп қоюға тыйым салып, қаланың бір шетінен екінші шетіне шыққанша созылатын жабық көше салуды бұйырған-ды; сол жабық көшенің екі бетіне саудагер бұйымдарын сататын дүкендер ашып, ортаға күні-түні су шапшып тұратын хауыздар орнатуды тапсырған-ды.

Содан бері түн баласы тасыр-күсір, қорғандағы құлдар кеп, болашақ көше өтетін жердегі үйлер мен дуалдарды қиратады;

тан атқанша қираған үйдің орнын айнадай қып тазалап қояды; ал бұлар танертең тазартылған жерге жабық базардың дүкендерін салады.

Жабық базар шаһардың орта тұсынан енді-енді ғана асып барады. Қыс айларында жерге тон қатып қап, құрылыс мандымай қойды. Күні бойы жүздеген шебердің қатар отырып ап тас қаланы, құрылыс басының абыр-жабыры қажыта ма, жоқ көңілі біржола торықты ма, Жаппар енді түн баласы алас ұрып шығатын мінезді тыйып келеді. Бұрын көз алдында үлбіреп тұрып алатын Зухра бейнесі де бірте-бірте көмескі тартқандай. Бұрын бір үйде тұрып, күнде көріп жүретін таныс жүз бір жылдан бері мынау шым-шытырық дуалдарға толы шаһардың әлдебір жеріндегі бөтен үйге барып тығылып ап, енді қайтып көзге түспей қойған соң, көкірегінде сайрап тұрған күлімкөз елес те бірте-бірте солғын мұнар ортасына шегіне түскендей. Алайда қайыптан тайып ойына түсіп кеткенде, жап-жаланаш омырауын аяз сүйіп алғандай, жүрек тұсы мұздап қоя береді. Торығу мен қимастықтың екі ұдай сезімі қанша итжығыс түсіп келсе де, енді-енді бір-біріне бел алдыра бастапты.

Жаппар бұрынғыдай емес, әлденеге тастүйін боп, бойын жиып алыпты. Жүріс-тұрысынан да, қас-қабак, көз тастасынан да торыққандық байқалады. Енді алдындағы қатар-қатар қаланып жатқан тастан басқа ештеңеге алаңдамауға белін бекем бұғандай.

Бір-біріне тізбектеле түсіп жатқан қыш тастар бұның буалдыр мұң, бұлыңғыр үміт, қапырық уәйімнен аршылған ойларындай сараланып, сайрап жатыр. Жабық көше ұзара түсті. Әмірші жорыққа аттанып кеткелі де екі жылдың жүзі болып қалды. Хан қайтып келгенде өз бұйрығының орындалғанын көрсін деп, бас шебер де қатты асығып жүр. Күнде ертемен елдің алдымен кеп, шеберлердің жұмысын көріп кетеді. Қазір де өне жеңіл күймесін есік алдына доғарып, тас қаланып жатқан жабық бастырманың астына кірді. Күндегідей жолындағы тас қалаушылардың қасына тоқтап, тіл қатыспастан бірден түпке қарай аяндады. Әлде тағы да бір шұғыл шаруа шықты ма екен? Кімге беттеп келеді? Алдын кес-кестеп әрлі-берлі тас тасып жүргендерге назар салған жоқ. Тартып келеді. Қайда жетіп тоқтар екен? Міне, мұның қасына таяп қалды. Тоқтамай, өте шығатын шығар. Жоқ, бұрылды... Иә, түп-тура өзіне беттеді. Қасына келді. Үюлі жатқан қыш тастардың үстіне аяғын салып, тіл қатты.

— Жаппар, таста...

Бұл не дегені? Жаппар оның бетіне қарады.

— Жүр, сарайға барамыз. Сені бас уәзір шақыртып жатыр.

Бас шебердің солқылдақ жеңіл арбасы бас уәзір отырған ақ сарайдың қақпасының алдына кеп тоқтады. Есік ашқан сақшылардың ара-арасымен, алдына түсіп ап, асыға аяндап бара жатқан бас шебердің сонынан ере берді. Сарайдың сап-салқын, саңғыраған әлденеше бөлмелерінен өтіп, ақыры бір самаладай көкшіл бөлмеде қақ ортадағы дөңгелек хауыздың төр жағында ағаш сәкіде отырған бас уәзірдің де алдына жетті. Ол тағзым еткен сәлемін қабыл алды да, бұның бас-аяғына ұзақ тесіле қарап отырды: бір қауым уақыт өткен соң, не де болса айтайын деп, тәуекелге бел буғандай, аузын аша беріп, тағы да сүзіле қарап қойды. Сосын бас шебер жаққа бұрылып:

— Неге шақыртқанымды айтып па едің?— деп сұрады.

— Жоқ, тақсыр,— деп бас шебер тағы да тағзым етті.

— Ендеше, Жаппар ұста, кіші ханым жорықтағы ұлы Әмірші елге оралғанда көз қуансын деп мұнара тұрғызбақшы. Соны сізге салдырмақпыз,— деді де, бас уәзір тостағандай көзін бір төңкеріп қойды. Кімге болса да, басын төмен салып жіберіп, иегінің астынан жоғары қарай бажайлап бір шолып шығатын бас уәзірдің әдеті болса керек.

Оның тесіле қалған бадырақ көзіне тік қарауға қаймыққандай Жаппар ұста иіліп тағзым етті.

Бас уәзір ішіп-жеп бара жатқан бадырақ көзін тағы да бір рет шыр көбелек айналдырып алды да, назарын енді Жаппардың екі иығынан асыра есік жаққа қарап:

— Ұқтыңыз ғой,— дей салды.

Дауысы бір түрлі салғырт шыққандай болды.

Жаппар, бұған не деу керек дегендей, бас шеберге көз тастап еді, ол уәзірдің не дегенін атымен естімеген кісіше, менірейіп тұра берді.

Жаппар бас шебердің бейтарап жүзіне антарыла қарап біраз тұрды да, бас уәзірдің өзінен жауап тосып отырғаны ойына түсіп, асыға-үсіге:

— Ұқтым,— дей салды.

Содан Жаппар қазықты қайда қағарын білмей бір ай жүрді. Байтақ шаһардың ішінде бармаған, біресе жердің топырағына, біресе манайдағы үйлерге жалтақ-жалтақ қарап, басын сипап тұрмаған жері қалмады.

Ақыры ол мінген арба кіші ханым тұратын бактың түстік жағындағы онашалау алаңқайдан келіп бір-ақ шықты.

Ескілікті обаның орыны қаланың былайғы табанынан біршама биік сияқты. Топырағы да не кебіртік, не майда ұлпа емес, қатқақтау. Ертенгі күні мұнараны шөгере-шөгере еңсесін түсіріп тастамайтындай. Тым бір қиын бұру шет те, бықынажай орта-

лық та емес. Жан-жағы ашық. Шаһардағы аты шулы мешіт-медіреселер мен хан сарайлары да бұл арадан біраз жер. Төңірегінде көрушінің көзі мен көнілін бұрып әкететіндей ештеңе жоқ, онаша. Терістік қапталында кіші ханымның сарайы ғана бар. О да көк мәуеден көрінбейді.

Не де болса тәуекел деп қазықты сол араға қақты.

Әр жер-әр жерінен ін қазып, тышқан тесіп тастаған ескі үйік обаның төңірегіне жан-жақтан шаңдатып арбалар келе бастады. Жал-жал қызыл кірпіштер үйілді. Белуарына дейін тыр жаланап шешініп алған тұтқын құлдар қара қайыс арқалары қақ төбеден шақырая қараған шілде күнінің астында жарқ-жүрқ етіп жер қаза бастады. Темір күректермен бірге олар да жер қойнына сіңе түсті. Күннен-күнге қомақтана түскен жал-жал топырақ биіктеген сайын, терге малшынған қара күрең иықтар көзден бір-бір ұшып, жер астына біржола еніп жоқ болды. Жаппарда тыным жоқ, болашақ мұнара тұратын обалықты біресе ана жағынан қарап, біресе мына жағынан қарап шапқылады да жүрді.

Бір күндері қырық құл жер бетіне қайта шықты, олар қазған шұңқырға енді Жаппар түсті. Шыжыған шілде күнінде жер асты қанша рақат көрінгенмен, бір-екі күннен кейін одан да жалықты. Жарыққа, жер бетіне құлшынды. Сонау төбеде көк ніл аспан жылтырап жатқан жарық дүниеге тез-тез жетіп алмаса, әлдебір тажал күш жер астына байлап тастайтындай, жоғарыдан тері зембілге сап жіберіп тұрған қыш кірпіштерді асыға қалады.

Ақыры құлдар қазған құдықты толтырып жердің бетіне шықты. Қара жердің қойнынан қақ жарып шығып келе жатқан тас бәйтерекке өткен-кеткеннің көзі түсе бастады. Сонда балаң шебердің балғын көңілі көлденең көздің көп қарағанына бір түрлі масаттанып қалатынды шығарды. Осынау ескі обаның басында қыбырлап жүрген қарайған адамның ішінде тек бір бұған ғана көз алмай тесіле қарап тұрғандарды байқаса болды, бұлшық етін қадала сорып, қалжыратып бара жатқан дамылсыз қозғалыс әлгі бір сарын, бір ырғақ пәтуасыздығынан айрылып, табан астында айрықша бір мән тауып сала береді. Ондайда шаршағанын да білмей қалады.

Күн санап сатылап биіктей түскен мұнарамен бірге о да жер бетінен, кірпіш тасып, балшық илеп күйбендеп жүрген көп құлдан алыстай берді. Енді құлдар кірпіш пен тасты мұнараның іш жағындағы саты баспалдақтармен зембілдеп таситын болды. Екі кісі зорға айналып тұрардай тап-тар мұнарада жападан-жалғыз. Жаңа салынып жатқан мұнараны, кірпіштен кірпішке биіктеп, көкке өрмелеп бара жатқан шеберді алыстан тұрып қызықтайтындардың тобыры да сирей түсті. Енді олардың да мәні жоқ.

Сонау жердің бетінде күйкентайдай боп тәлтиіп-тәлтиіп тұрғандардың бұған айтқан сөздері де, құмарта караған көздері де жетпейді. Кірпіштер қайтадан ауыр тарта бастады. Тұсаулы аттын китің-китің жүрісіндей құрылысшының кірпіш санаған күйкі қимыл-қыбыры мезі қып барады. Енді оның асыға күтетіні тас тасытындардың келіп тас түсіріп кеткені. Олардың ту сонау мұнара түбінен әуелі дүңгірлеп шығып, бірте-бірте так-так қатқылдана түсетін аяқтарының дыбысына құлағын тосады да тұрады. Құлдардың көбі шеттен келген. Олар бұның, бұл олардың сөзіне түсінбейді. Бірақ, қасынан ақ тер, көк терге түскен еркектердің әншейінде тым ерсі, тіпті жиіркенішті көрінетін бір түрлі күдірет — күш беретіндей күнірсік иісі мүнкіп қоя бергенде, ол қалтарыс бір түкпірде кара ансап тұрған тұсаулы аттын өзге жылқы көргенде оқыранбай не кісінемей қалмайтынындай, әлдене деп бір сөйлеп қалады. Құлдар бұның не айтып тұрғанына түсінбесе де, тістерін ақситып күліп қояды.

Енді мұнара шаһардың таяу жердегі үйлерінен бой асыра бастады. Жақын махаллалардың тап-тар көшелері мен аядай аулаларындағы қимыл-қыбырдың бәрі көз алдында. Жатаған үйлердің ара-арасындағы әрлі-берлі шұбап жатқан кара ноқаттар — есек мінген, не жаяу кетіп бара жатқан көшедегі жұрт мың сан сүрлеуге түсіп ап, әрлі-берлі жөнкіліп жатқан әлдекандай кішкене мақұлқаттар секілді. Олардың көзге әзер шалынатын құрдым қарасы да, ерсілі-қарсылы сендей сапырылыскан мәнсіз қозғалыстары да кісі күлерліктей. Әсіресе, базар маңы құмырсқаның илеуінен бір аумайды. Әншейінде арасында жүргенде қызығатын қызылды-жасыл дүниелер де мынадай зенгір биіктен карағанда құнсыз, қызықсыз, тіпті көзге де ілікпейді.

Осы бір ұсақтықты, мәнсіз абыр-сабырды адамдар өздеріне-өздері қасақана ойлап шығарғандай. Мынау ұлан-асыр шалқар болмыста әрқайсысы алды-алдына шалқайып жүруге жер жетпегендей, бір-біріне соқтыға-қақтыға жөнкілетін әне біреу сүрлеулерді, кеңістікті кеңірдегінен алып қылғындыратын жолбарыстай көріп, төрт жағыннан төрт тас жақтаумен қоршап, қыспаққа алып тұратын әне бір тас табыттарды тауып алыпты, сондай бірінен-бірі аумайтын тас қорапшалар арасында, сұрықсыз сұрқай илеуде біріне-бірі соқтығып, құмырсқаша құжынап жүріп бір-бірімен так таластырып әлек болады. Осынау мәнсіз илеу біріне-бірі соқтыққан құмырсқаларын да мәңгіртіп жібергендей. Әйтпесе, мынау ұлан-асыр кеңістікте бет-бетіне бытырап жүрмес педі, сонда олардың әрқайсысын жеке-жеке қуып жүріп өлтіретін кім бар дейсің? Ал, мынандай быжынап жатқан илеуді бір жайпап кетуге қай жау қызықпайды. Өзге илеулерді аямай таптап жүрген

атакты билеуші өз илеуін жылдан-жылға құжыната түсуде. Тап осы салып жатқан мұнарасының қажеті қанша... Көлденең көк аттының көзіне түртіп, екі аяқтылардың тағы бір илеуі бар деп жау шақыруға ма... Әлде, мынандай қапас илеуге жуымандар, ман түзден айрылмандар деп ел үркітерге ме... Неге керек?.. Не үшін керек?.. Оны өзі де білмейді. Былтыр бадырақ көз бас уәзірден тапсырма алды да, кірісіп кетті. Сонау мәуе бақтың ішінде, әлдебір түкпірде бұған қарап отырған кіші ханымға керек болды дейді. Оның мынандай тас үйікке неге сонша құмар бола қалғанын ит біліп пе? Осылай шөлкес ойлар ойқастағанда ол мынау шым-шытырық сергелден ойдан да сергітетіндей бостан кеңістікке құлшынады. Мынау сұп-сұрғылт шым үйіктер тасасында сағым шалып жатқан ұлы даланы көргісі келеді. Бірақ, күн жеп қуарып кеткен жер өндес шым дуалдар мен шым қабырғалар, бір-біріне астасып араласып кеткен күзді күнгі лайсан шалшықтай мына бір еш бедер-белгісі жоқ сиықсыз сұп-сұр перде, қайда қараса да көлкештеп көз алдында тұрып алады. Ол сол бықпырт лайсаңға тұншығып қалмайын деп, тырбынып, тас мұнараға иек асып, көкке қарай тырмыса түседі.

Жаппар мұнаралардың неге керек екеніне енді түсінді. Сөйтсе, ол адамдардың мынандай төрт тарапты түгел байлаған тығырықтан көз бостандық алар кеңістікке, көк есектің құйрығының деңгейінен бой асыра алмайтын аяқ асты аласалықтан көңілінді сергітер зенгір биіктікке, қол басындайды ірі, құрық бойындайды биік көріп, қайдағы-жайдағының бәрін қазына, қалай-солайдың бәрін қасиет санап, күйбен-күйбенмен күн өткізетін күйкіліктен бір кездегі ұлан-асыр болмысты барша ерен ұлылығымен көре алатын ірілікке, илеудегі қыбыр-жыбыр тіршілік иесінен аспан астын түгел шолып, түгел барлай алатын қырағы жанар, ұшқыр қиял, биік арман иесі адамдыққа ұмтылған өр дәменің құлшынысы екен. Тышқан екеш тышқан да ауық-ауық топырақ сасыған тар інін тастап, жонын шуаққа тосып, сығырайған кішкене көзін ұлан-байтақ болмысқа құныға қадап, жарық дүниенің өз індігешіндей емес, көл-көсір кеңдігіне, жер бетінде тек күйкілік қана емес, ұлылық та бар екеніне көзі біржола жетіп, көңілі бітіп, масаттана әндетпеуші ме еді.

Бәлкім, жер кіндігін тесіп шыққан мына мұнара, адамдардың әлгіндей асқақ дәмесі ғана емес, анау аяғының астындағы былқ етпес көнбіс қара жердің сонау тас төбеден еміне төнген көк аспанға емірене созған білегі шығар. Қолындағы қыш кірпіш күні кеше сонау төменде көк есектің тұяғына жаншылып жатқан көк тиындық құны жоқ топырақ емес пе еді, тәйірі... Енді, міне, ол бұның білегінен әлдебір сиқыр қақтай сорып шығарып жатқан

күшпен қосылып, жайдауыт бедерсіздіктен көлденең көзді өзіне аландатпай қоймайтын биік нысанаға, ешкім ескермейтін мағынасыз ұнтақтан назарынды көкке сүйреп маңғаз мұнараға айналмады ма?

Былтыр алғаш қазық қаққанда, ол ескі обанын төбесіндегі көк ніл әуеге қанша телміріп қарағанмен, көз алдынан қазір-ақ бір-бір ұшып жоғалатын алдамшы елестен басқа ештеңе көре алмаған-ды. Әлгінде ғана алдында аспанмен таласып тұрып алған сиқыр мұнара, көзін укалап ап енді бір қарағанда, жер жұтқандай жым-жылас жоғалып кеткен-ді. Бірақ бүйірін тышқан тесіп тастаған бұжыр төмектің төбесінде көз алдында көлбендеп тұрып алған, қазір ғайып болатын сол бір алдамшы елесті шындыққа, көргеннің көз жауын алатын көрікті көк мұнараға айналдыруға болатынын ол баяғыда-ақ білген-ді.

Одан бері де сегіз жылдың жүзі ауыпты.

Екі ала қоржынды теңдеп ап, тау-тау шағылға итіне тырмысқан көк есектің соңында әкесі екеуі келе жатты. Жарты ай бойы сол бір митың жүріс. Құм арасында араға екі-үш күн салып жолығатын бетіне сексеуіл төсеп, шағырмен жапқан көмбе құдықтың басында аяқ суытып алады.

Алда келе жатқан әкесі үндемейді, ауық-ауық кілт тоқтап, ылғи өрге қарай емпендей беріп, пысытқан киіздей қап-қатты боп ұйып қалған белін жазып, екі бүйірін таянып біраз тұрып алады да, бір күрсініп қойып қайта жүреді.

Тек көк есектің ғана іші пыспайды. Серек құлағын қалқитып жығып ап, басын көтермей жорғалай береді. Екі аяқтылардың еркіндегі хайуан өзіне бәрібір тыным болмайтынын әбден біліп болған. Мынау ақ сұрқай кеңістіктің тағы бір жерінен су ішіп, от шалатынын іші сезіп келеді. Екі аяқтылар бұны аяп емес, өздері үшін тыныс қылады. Соның бәрін көкірегіне жаттап алған көк есек ештеңеге аландамайды, ми-мырттап тартып барады.

Ал анадай жерде артта келе жатқан өндіріс қара жігіт, он жеті жасар Жаппардың осы сапардан әлдеқашан іші пысқан-ды.

Қыс бойы төсек тартып жатқан әкесі наурызда басын көтерді. Аяқ астынан қайрат біткендей, көздей жерін жыртты, тырмалады, дән септі. Жермешел шым үйдің жанындағы өлі қанқадай ербиіп-ербиіп тұрған азғана жеміс ағаштарының түбін қопсытып, бұтағын қырықты.

Соның бәрін үнсіз істеп, үнсіз бітірді де, балаларын жиып, Жаппардан басқаларының қайсысы қандай шаруа істейтінін айтты.

Араға көп уақыт салмай, Жаппарды ертіп жолға шықты. Ай-

даладағы шағын қыстақтың тұрғындары есіктерінің алдына шығып, бұлардың соңынан антарыла қарап қалды.

Көк есекке өні кеткен тықыр қоржынды теңдеп ап ауладан шығып бара жатқанда, көрші әйелдер анасынан:

— Құмырашы қайда базар шығып барады?— деп сұрады.

Өзі аң-таң анасы иығын қакты.

Қайда келе жатқандарын Жаппар әлі білген емес. Қыстақта бұның әкесі жайлы алыпқашпа әңгіме көп. Оның қайсысының шын, қайсысының өтірік екенінен балалары да бейхабар.

Құмырашының қайдан келгені де жұмбақ. Бір суық күзде бейсаубат керуенге ілесіп келді де, қалып қойды. Ешкімге дін ашпайтын дәу қара кісі саз балшыққа жан бітіретін шебер екен. Көп ұзамай өз күнін өзі көріп кетті. Бір жетім қызды алды. Үйлі-баранды болды. Баласының ішінде жанына ертіп, жақын тартқаны да осы Жаппар. Неге назары түссе де, тесіле қарайтын әдетімен өз бауырынан шыққан балаларының да әр қадамын қалт жібермей қапысыз бағып отыратын әкесі тек осыған ғана көзінің аласын азайтып, мейіріммен қарайды. Мейірімі де аса тапшы. Арқасынан қағып, маңдайынан иіскеп көрген емес. Алайда әкесінің өзге балаларының қақ жауырындарына шаншудай қадалатын суық көзқарасы Жаппарға дегенде тайқып кетеді. Әкесінің өзіне неге көңілі бітіп жүргенін Жаппар да білмейді. Әйтеуір әкесі бірденеге жұмсаса, ту сыртынан әлдекім садақ ататындай жалтақтаған бұрынғы бүгежек қимылдан бір-екі жылдан бері құтылды.

Әкесі ауық-ауық саз қарайтын-ды. Үлкен дарияға барып құятыны, әлде үлкен дариядан қашып шыққаны белгісіз кішкене өзек бойындағы онаша қыстақтан ертенгілік көк есегін жетектеп шығатын да, күні бойы айдалада манып-манып, кешқұрым қос қоржынын толтырып үйге қайтатын-ды. Сондай бір сапарына бұдан екі жыл бұрын жазғытұрым бұны ертіп шықты. Қыстақтан алысқа ұзап шықпаған бала әуелі көк есекке мініп ап, алдында анадай жерде әлдеқайда аяндап тартып бара жатқан әкесінің сонынан емпеңдеп ере берді. Әуелі қыстақтың шетіндегі қозы-лақ жайылып жүрген кішкене қолаттан асып, кебіртiк жалдын басына шықты. Сонау ойда, айнала қырпық-қырпық кебір жоталар қоршаған ұзын-шуақ тайпақ қолатта, жарлының дастарқанына шашып тастаған бір уыс жүгерідей бытырай шашылып қыстақ жатыр; кемірейген саз балшық дуалдармен қоршалған шөкім-шөкім танаптық жерлер шытыраның көзіндеі ию-кию. Үйді-үйдің төбесінен шүйкедей түтіліп көк түгін ұшады. Бұрын өзіне шетіне шығып болмастай көрінетін мекені алыстан қарағанда тіпті қораш екен; кішкене нәрсені көргенде жаны ашып, елжіреп

жүре беретін балапан жүрегі ту сонау қолат ойдағы қара қожалық қыстағын мүсіркегендей, аяқ астынан шымырлап қоя берді.

Бала көк есегін тебініп, анадай жерге ұзаңқырап кеткен әкесінің сонынан салды. Бірте-бірте кебір азайып, бұлар тақтайдай тегіс қара жонға шықты. Қыстақта жүргенде құрдым көрінетін аядай көкжиек жонға шыққан соң далиып сала берді. Бұрын етегімен жер сызып тұратын аласа аспан да зымырап биікке бірақ шырқап шыға келгендей.

Әкесі сонау бұлдыраған көкжиекке жетпей тынбайтындай кеңрейіп тартып барады. Ал Жаппарға сол бұлдыраған көкжиек биылдыққа жеткізбейтіндей көрінеді. Жылмиған тұлдыр жон басқан адымыңды мандытар емес — көл-көсір көсіліп жатыр.

Әкесі түс ауғанша сазарған қалпы жүре берді, жүре берді. Түс ауа айдаладан бір домалақ төбе жақындаған сайын, астынан әлдебір жемір кеміріп жатқандай, бірте-бірте аласарып, тіпті жақындағанда жылмағай жазықтан басын көтермей жатып алды.

Әкесі төбенің басына шығып, алыс көкжиекке қарап ұзақ тұрды. Саз барлап шыққанмен, төбеге жеткенше жер реніне бір рет те зер салған жоқ. Жеткесін де, аяғынын астындағы топыраққа емес, алыс көкжиекке көзі боталап көп қарады. Ар жағындағысын оның сұқты жанарынан жасырғысы келгендей, көкжиек те көз талдыра бұлдырап, мұнарытып жатыр. Бала мынау шетсіз-шексіз кеңістіктен, оның сілтідей тынған жым-жырт тыныштығынан, тылсым сабырынан бір түрлі елегізетін тәрізді. Бұрын өні түгілі түсінде көрмеген алып біреумен ойда жоқта бетпе-бет онаша кездесіп қалғандай, жон арқасы мұздап қоя берді. Көк есек те көзі жасаурап, жыпылық-жыпылық кірпік қағады. Бала көз ұшында көлкіп тұрып алған көкжиектен де, көкжиекке телміре қараған сайын тұнжырай түскен әке жанарынан да ештеңе ұға алмады.

Бірақ бұдан соң ол кішкене қыстақты қусырып алған тар қолат өкпесін қысып бара жатқандай, кеңге қашатынды шығарды. Үй іргесіндегі алақандай бакшалықта тұқшындап жүруге құлқы шамалы; кішкене қыстақтың азғантай қозы-лағын айдап, өріске кетуге құмар. Тар қолаттан ұзаңқырап шығады да, қозылағын көкке жайып, шалқасынан түсіп аспанға қарап жатады да қояды. Қапелімде құлаққа ұрған танадай тып-тыныш тылсым кеңістікке бағзыдан бері тек осынын келуін күтіп жатқандай бірте-бірте жан кіре бастайды. Әуелі көлдария көк аспанның әлде бір жеріне қадалып ап сайраған торғай үні шығады; оған көктен, жерден көп шырыл қосылады; індігеш-індігеш аузынан жон арқасын шуаққа тосқан дала тышқандары өн бойларына шымырлап дари түскен күн нұрына масаттанып, шықылықтап береді.

Көктемгі балауса көкті күрт-күрт орган қозы-лақтың тынымсыз тысыры да бала құлағына күйдей жағады. Құлағы тола — үн, сыбдыр. Көз алдында көк аспан.

Ерен болмыс, жалпақ әлеммен жападан-жалғыз бетпе-бет қалған бала шуақ сорған жылы топырақтың үстінде ұзақ маужырайды. Өзі тілімен түсіндіріп бере алмастай бір тұнғыық сырларға алғаш түйсігеді. Айналасындағы абыр-сабырды, асығып-үсігуді білмейтін бейжай тіршілікке, парасатты тыныштыққа тәнті болады. Сонау төбеден төнген көк аспанға, соған дейінгі екі арадағы тұнық кеңістікке көзі құныға түседі. Көкжиектен мамырлап көтеріліп, баяу жылжып келе жатқан қаймыжық шарбы бұлт осынау ұлан-асыр дүние иесінің «жарық жалғанда не болып жатыр екен, барып біліп келші» деп жұмсап жіберген құпия шолғыншысындай астындағы көл-көсір алқапты көлеңкесімен тінтілеп жүр. Міне, сол қазбауыр мамық бұлттың жер бетін сипап келе жатқан майда алақаны — қоныр салқын көлеңкесі бұған да жетті.

Бала әлдебір тылсым күдіретке түйсіккендей тұла бойы дүр шімірігеді. Артынан қайта күн шығады, шуақ молаяды, баланың балғын тәні қайтадан маужырай бастайды. Өмір ызғары қонақтамаған балапан көкірегі мынау көктемгі шуақтай тамыз нұрға толады, сан қилы қиялға шомады.

Әлдебір уақытта жамбасы ұйып, арқасы талғанда басын жерден көтереді. Төңіректе үн азайған. Күн көзі де баюға бет алыпты. Қиялшыл бала айдалада жалғыз қалып қояр дегендей көкжиекке иегін тіреп, сығалай қарап тұр. Оның орынынан тұрғанын, анадай жерде жатқан шыбыртқысын алып, қозы-лағына беттегенін көрген соң ғана барып, көкжиектің тасасына сырғиды.

Ымырт түсе жан-жақтан жабыла боздап өрістен қайтқан сауын түйелермен бірге бұл айдаған азғана қозы-лақ та сондарына қою қараңғыны ертіп, тар қолаттағы кішкене қыстаққа қайтып келе жатады.

Жаппардын үй-үйдің арасындағы күл-қобырдың үстінде асыр салып ойнап жүретін көп балаға қосылмай, ыңғай оңашалана беретіні әкесіне ұнаған тәрізді. Ұстаханасына ұрлық қылғандай бөгде жұртты кіргізе бермейтін әкесі бұны өзі ертіп апарды.

Кесек дуалдың бір бұрышына жапсыра салынған шеберханадан сыз бен күйген саздың иісі аралас шығады.

Әкесінің шарыққа аяғы тиюі-ақ мұн екен, тып-тыныш бөлменің іші құлағынды тырнайтын ащы шарылға толады, түп-тұнық ауа дар-дар жыртылып, әкесінің алдында қара көк мөлдір шеңбер шыр көбелек айналады. Құмырашының жер түбінен есекке артып әкелген саз топырағы әуелі суға араласып, бал-

шық болған-ды. Енді, міне, сол баттасқан балшық зырылдаған дамылсыз қозғалыстан қайтадан жым-жылас жоғалып, ауадағы шыр көбелек айналған кара-көк шеңбер кейпіне түскен.

Жаппар көзбояушы көрсететін көп сиқырды көріп отырғандай, әкесінің балағын тізесінен асыра түріп қойған жаланапш балтырындағы бұлт-бұлт ойнаған бұлшық етке, қарсы алдында ауада зыр көбелек жүгірген жұмбақ шеңберге міз бакпай қадалған шебердің суық жанарына антарыла қарайды.

Бала жанары адам қимылының тап мынандай сиқыр күшіне алғаш рет қанығып отыр. Жусан мен бетегенің, изен мен бұйрығының арасында шашылып жатқан шаң топырақ, қолға ұстасан тұрмайтын, қайдан шығып, қайда сіңіп жатқаны белгісіз пәтуасыз сылдыр сұйық су, қуарған сексеуіл шырпысынан шырт-шырт түлеп, түтін боп жоғалатын баянсыз от, қазір болса, қазір жоқ өткінші қимыл — өңшең бір тұрлаусыздықтан көрерге көз керек әп-әдемі бұйым шыққанына еріксіз қайран қалғандай.

Көп ұзамай әкесі шарыққа бұның өзін отырғызды. Көздің жауын алатын әдемі құмыра жасауға саз топырақ пен су, кара көрік лапылдата маздатқан сексеуіл шоғынан да басқа өн бойындағы бұлшық еттің бәрін солқылдата сорып шығатын кара күш, көз етінді суырып алғанша міз бакпай қарайтын жіті жанар, тоқсан тарау жұлын-жүйкеннің бәрін шүйкедей иіріп, түбіттей түтетін үміт пен күдік, ынта мен ыждаһат, соның бәрін ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстайтын қатыгез қанағатсыздық пен көнтері көнбістік керек екенін бала сонда ұқты.

Бір кезде өзі отыратын бұрыштағы коқыр-соқырдың арасында жатқан ескі ашамайдың үстіне енді әкесі жайғасыпты. О да бір кездегі өзіндей бұның әр қимылына міз бакпай қадалып қапты. Оның жүзінде бір кездегі бұның жүзіндегідей танырқау, тамсану жоқ. Әке көзінің өткір сұғы бұның өн бойына ине боп шаншылып жатқандай.

Көрі шебер балапан көңіл баласының үп-ұлпа жүйкесін сол бір шаншудай қадалатын сұсты жанарымен шырықтырмақ. Әйтпесе, албырт жастын ыждаһаты да лақтың түбітіндей, иірілуден гөрі түтілуге онтай тұрады.

Жаппар шын шеберді шындайтын өзгенің көзі екенін сол әкесінің ертеден кара кешке міз бакпай караған мір жанарынан ұқты. Әкесінің шеберханаға бөгде жұртты неге кіргізбейтініне де енді түсінді. Шебер де он екі мүшесіндегі ен сұлулықты шәйімен қымтап, көлденен көзді оқыс жалт еткен ай дидарымен ынтық қып қоятын кермиык кербез сұлудай, кез келген тіміскі көзге сыр шаша бермеске керек. Жұрт оның маңдайындағы шып-

шып терді, қалжыраған жүзін, кірбиген қабағын көрмеске керек, көрсе, қолынан шыққан бұйымды көрсін,— тандансын, қызықсын, бас исін. Шын шеберге содан артық мұрат жоқ. Өзгенің телміре караған сұсты жанарынан қысылып-қымтырылмаған, өзгенің өз қолынан шыққан бұйымына тамсана карағанына іштей масайрап, мадиыктанып қалмайтын қанжылым мінезден шебер шықпақшы емес. Әкесі Жаппардың қолынан шыққан бұйымнан гөрі сол көлденең көзге енжар карамайтын сезімталдығына сүйсінді. Соны көрді де, өзге балаларындай жабы түйсік емес, әсершіл ұлы барына риза болды. Баласын өзінің кәсібіне баулуға ынт-шынтымен кірісті.

Жаппар осы бір жан-жағынан сыз аңқыған тар лашыққа тәнертең кірсе, кешке бір-ақ шығады. Әуелде танауын жарып кете жаздайтын күйген саздың күнірсік иісі қазір байқалмайтын болды. Құмыра қырнайтын шарықтың зыр көбелек суылына да құлағы үйренді.

Бала осынау шұқшима кәсіптен қанша шаршағанмен, зеріккен жоқ. Күніне бір құпиясы шығып тұрады да, құныға түсті.

Әкесі баласын қиын кәсіптен ө дегенде зеріктіріп алмайын дегендей, ауық-ауық дүкенін апта бойы ашпай, бой жаздырып алады. Ондайда бала әрі-беріден соң қол бос жүрістен іші пысып, дүкенге, шарыққа асығады.

Көп ұзамай қыстаққа Жаппардың қолынан шыққан құмыралар да тарай бастады. Алғаш рет ол өз қолынан шыққан құмырамен суға бара жатқан қызды көргенде, дарияға жеткенше, анадайдан сонынан ерлі де отырды. Қыз талдырмаш денесі бұралаңдап, бұнын қолынан шыққан қыш құмыраны суға толтырады да, май топырақты имене басып, қыстаққа қайта бет түзегенде, манадан бері қыр сонынан қалмай еріп келе жатқан бала шебер жақын тұрған дуалдың тасасына зып береді, қыз неге еріп келе жатқанымды біліп қоя ма деп қысылады...

Қазір қыстақта Жаппардың қолынан шыққан құмырасы жоқ үй кем де кем.

Енді, міне, әкесі аяқ астынан алыс жолға шығып, бұл білмейтін беймәлім бір жерге ертіп келеді.

Мынау құм басқан өлкеде бұл екеуінен басқа ешқандай тірі пенде жоқтай. Қажыған көзін қарайған іздесе, қасына келсең — не жүзген, не сексеуіл боп шығады.

Жазғытұрым жабырқау құм ішіндегі мимырт жүріс осы бір онсыз да беймәлім сапарды одан сайын мәнсіздендіре түскендей.

Жаппар тұқшындаған көк есек пен өрге қарай емпендеген әкесінің сонынан ере беруге жалыққандай бір ауық құм үстіне шалқасынан түсіп жата кетті. Төбеде де — мелшиген үнсіз аспан.

Мөлдiр көкте бұлттан жұкана жоқ. Тек дөңкиген шағылдарға астасқан жері ғана сәл мұнартады. Биіктеген сайын түп-тұнық. Ол телмірген аспанға қарап жатты-жатты да, қайта тұрды. Сосын сусыма күмды борбайлап кешіп, көк есектің соңынан салды.

Күн еңкейе дөнбек шағылдар сиреп, олар құмақ жазыққа шықты. Сол-ақ екен, әкесі кілт тоқтап, айналаға көз салды.

Әжiм-әжiм күм... Әкесі жаяу борасыннан сақина-сақина боп шимайланып қалған майса құмақтан әлдебір сиқыр жазып кеткен дұға оқып тұрғандай, шүңірек көзін шүйілте төңкеріп, төңіректі ұзақ шолды, ұзақ ойланды. Сосын есегінің басын шығысқа бұрды.

Олар қызыл шағыл қара катқакпен астасар жеріндегі шұңғыл түлейге кірді. Жаңа ғана жер табандап жатқан қызыл шағылдар көлеңке ұзарған сайын бірте-бірте биіктеп, нiл ыдырай бастаған кешкі аспаннан енді-енді көрінген кілегей бұлттарға араласып кеткендей.

Көк есек құдды құрдымға сiңiп бара жатқандай... Әуелі әншейін көлбеуiт басталған ойпат күрт тереңдей түсті. Әкесі қара түлейдің қак ортасына кеуделеп еруге дәтi бармай, көз ұшынан ернек көрiнiп тұратындай жерге барғасын, есегін сексеуiлге байлады. Жаппарды жиырма кадамдай аулаққа алып шықты. Сосын ұйысқан сексеуiлдiң қалындау жерiне жетектеп апарып, бұталардың арасындағы анадай жердегі кемер ернек емiс-емiс көрiнетiн оймақтай саңылаудан көзiндi аударма деп тапсырды.

– Қашан өзiм келгенше қыбыр етпе.

Әкесі кес-кестеп тұрып алған сексеуiл бұталарын қолымен көтерiп, басқа бiр жаққа жылыстай бердi. Сексеуiл бұталарының сытыры әлдебiр уақытта барып басылды. Шамасы, әкесі де қолайлы орын тапса керек...

Тоғай арасы сыз, салқын... Жаппардың танауын дымқыл жүзген мен сексеуiлдiң әлдебiр күңiрсiк иiсi жарып барады. Күннiң қызғылт нұры ит тұмсығы өтпес қалын жыныстын ту төбесiне iркiлiптi. Ағаш арасына қаранғылық ұйыса бастады. Көз алдындағы селдiр саңылаудан құмақ ернек қана қылауытады. Жалғыз қалған Жаппар елегiзiп, төңiрекке құлағын қанша түрсе де, ештеңе естiлмейдi.

Бiр уақытта мимырт жүрiстен әбден қалжырап қалған өне бойы дел-сал тартып, кiрпiгi iлiнiп барады екен, жалма-жан көзiн ашып ала қойды.

Дәл маңдай алдындағы селдiр саңылаудан әлдене бұланытқандай болды. Жаппар көзiн укалап, қайта қарады. Түйелi адам. Басына дағарадай қып сәлде орап алған бiреу бұлар тығылып жат-

қан түлейді алыстан орағыта шолып, астындағы сала мойын кызыл нарды борбайлатып, кызылға карай желіп барады. Ашамайының басына ілулі томпиған әлдене бұлғаң-бұлғаң етеді. Шамасы, сусын болса керек. Жаппар тандайы кеуіп қатты шөлдегенін енді байқады. Анау жолаушыны тоқтатып, сусын сұраса кайтеді. Кенет әкесінің «өзім келгенше қыбыр етпе» дегені есіне түсті. Басы зеңіп, ернекті жағалап бірте-бірте кашықтып бара жатқан бейсаубат жолаушының сонынан көзін алмай, қатты да қалды. Енді байқады – түйе үстіндегі сәлделі адамның он қолында ылдырмақ-шылдырмақ тағылған ақ таяғы бар екен... Диуана... Алба-жұлба осындай жандар оқтын-оқтын бұлардың қыстағына да соғып кетіп тұратын-ды.

Жаппарға анау диуана да дәл қазір бұлардың қыстағына кетіп бара жатқандай көрінді. Көнілі әлденеге құлазып сала берді. Жалғыз түйелі алыстай-алыстай ақыры көз ұшынан ғайып болды.

Жаппар басы зеңіп бара жатқан соң, мандайына сексеуілдің түбінен мұздай сыз топырақ алып басты.

Шағылдардың тасасына барып күн батты. Жаппардың алдындағы селдір саңылау бұлынғыр тартты. Көп ұзамай кара түлейді шыр айнала ымырт қоршады.

Кешкі ымырт кара түлейдің ішіне еруге дауаламай, ернек басына іркіліп тұрып қалғандай... Аспан боп-боз. Ернектегі ақ шағыл құмақ та кешкі ымырттын бозғылт сәулесінен күл өңденіп көрінеді. Жаппардың айналасындағы андап-андап тұрған сойдақ бұталардың да бірте-бірте жігі жымдасып, біртұтас қап-кара қараңғылыққа айнала бастады.

Ернек үстіндегі пышақтың жүзіндей жіп-жінішке солғын сәуле әлсірей-әлсірей ақыры біржола ғайып болды. Аспанның әр жер-әр жерінен жұлдыздар жылтырады, әуелі тұңғыық аспанның төріне барып іліне қалғанына қаймыққандай жыпылықтап тұрған сирек солғын жұлдыздар қатарлары көбейгесін нұры молайып, біраздан соң мынау елсіз шөлдегі кара түлейге тығылып отырған әкесі екеуін көздері шалып қалғандай, как төбелерінен жыпырлай төніп, жымың қағысты.

Шөл аймақтың жұлдызы быжынаған қап-кара түні орнады. Жаппардың әлгінде ғана бойын балбыратып бара жатқан делсал ұйқы су сепкендей серпіліп, сүлесок кірпіктері кайтадан дүр көтеріліп, тікірейіп алды.

Қайда қараса да, кара бурадай шабынып тұрған қою қараңғылық. Құлағын канша түрсе де, сыбыс жоқ, меніреу тылсым. Жан-жағынан қаумалай қоршап келе жатқан беймәлім қауіп сесін шығармай мысық табандап үн-түнсіз жылжитындай. Бұл жүрегі атша тулап, сол бір қатерлі қауіп канды шенгелін қашан са-

лар екен деп дегбірсіз тосады. Бірақ, беймәлім қауіп үнсіз қабатын қара төбеттей, бұның әр қимыл, әр сыбдырын қалт жібермей анадайда аңдып жатады да қояды. Мұндай жүйкенді құртатын үрейлі тыныштықтан қазір қанжар салатынын айтып шабатын атойлы қатердің әлдеқайда артық екенін Жаппар алғаш рет сезіп отыр.

Түн ауып барады. Кенет түлей шетінен сыбдыр шықты. Әлдекім қалың сексеуіл мен жүзгенді омыраулап жарып келеді. Әлден соң тағы бір сыбдыр қосылды. Сосын өрт тигендей тоғай ішін сатыр-күтір жайлап кетті. Жаппар манадан бері құшақтап отырған сексеуілдің қу томары мынау ойда-жоқта опырып-жапырып келе жатқан көп дүсірден қорыққандай, бауырына тығыла түсті. Жаппар мұндай түлейлерде әр алуан хайуанның жүретінін жастайынан көп естіген. Ол тағыларға тән жат иіс шығар ма екен деп, кешкі тымық ауаға тұмсығын тосып еді — ондай ештеңе байқалмады.

Бірақ дүсір күшейе түсті. Бір үйір аң қалын жынысты сарт-сұрт жапырып, жағаласып ойнақ салғандай.

Жаппардың тамағы кеуіп қалды. Қары талғасын құшағындағы қу томардан қолын ажыратайын десе, жаны кеткен саусақтары сіресіп қапты.

Дүсір кеуделеп біраз жерге дейін келді де, кейін қайтты. Бұның сірескен саусақтары сонда барып жазылды, бойын түзеп алған сексеуіл бұтасы өзге бұталарға соқтығып, болмашы сыбдыр етті. Бірақ Жаппарға соның өзі таудан тас құлағандай үрейлі естілді. Оған жыныс шетіндегі көп дүсір әлгі сыбдырды құлақтары шалып қап, сұлық тына қалғандай көрінді. Жаппардың екі қолы алдына сыймады, жүрелеп отыра кетті де, дірілдеп бебеу қағып бара жатқан қос қолымен екі тізесін тас қып құшақтап алды. Әлгі тоғай шетіндегі сатыр-сұтыр жым-жылас жоғалды. Бұл құлағын қанша түрсе де, қайта естілмеді.

Кенет дәл мандай тұсынан от жарқ ете қалды. Бұл өз көзіне өзі сенбей, көзін тарс жұмып ап, біраздан соң қайта ашты. Әлгі от маздап жанып жатыр. Ұп-ұзын қызыл тілі сумандаған түнгі алау тас төбесіндегі жымындаған көп жұлдызды өшіріп тастағандай, жан-жағына алқызыл шұғыла шашып жалаң-жалаң етеді. От қасында серен-серен етіп бір топ адам жүр. Біреулер қою қараңғылықтың қойнынан әлденені құшақтап шығады да, отқа тастайды. Сол-ақ екен, онсыз да көк шарпып жатқан түнгі алау тіпті аспандап кетеді. Отты шыр айнала ербендеп жүрген адамдардың не істеп, не қойып жүргенін бұл түсіне алмай отыр. Бірінің көленкесі біріне қосылып, ернеуден түлейге қарай әлденеше қара сырық көленке жарыса құлапты. Бұл біраздан соң жарық пен

қаранғылықтың астасқан жерінен қаз-қатар қантарулы тұрған көп атты көзі шалды. Отқа жақын жердегі аттардың ерінің басына ілулі қынаптар түнгі алаудың шұғыласы түскенде жарқ-жүрк ете қалады.

Жаппар олардың не қылған адамдар екенін біле алмай аңтан. Елсіз түзде түн ішінде бейсаубат қару асынып жүргеніне қарағанда, қорқынышты адамдар. Бағана әкесі, бәлкім, осылардан қорықты ма екен? Керуен тонайтын қарақшылар болады деуші еді — әлде солар ма? Олардан сонда немді тартып алады деп қорқады?

Жаппар ернек басында қаннен-қаперсіз лапылдатып от жағып отырған көп адамға үрейлене қарады. Бірақ олар түлей жақпен жұмысы жоқ. Отқа иіріле қапты. Бір-біріне бастарын изеп, қолдарын сермеп қояды.

Жаппар олардың түнгі алаудың жарығынан серейіп-серейіп көрінетін ұзынтұра көлеңкелеріне, дағарадай бөріктеріне, белдеріне салбыратып асып жүрген қылыштарына қарап көп отырды. Ол осы бір жүзі суық адамдардан сескенуін сескенгенмен, манағы ымырттағы мелшиген үнсіз тоғайдан қорыққанындай емес, бір түрлі арқасы жазылып қалғандай. Әлгінде ғана ту сыртынан тісін қайрап тұрғандай көрінген көп жыртқыш та кейін серпілгендей. Ернек басындағы бейсаубат түнгі жолаушыларды қара тұтты ма, бағанағы бойын балбыратқан тәтті ұйқы қайта меңдете бастады. От қасында сенделіп жүргендерге мүлги қарап отырып ұйықтап кетіпті.

Бір уақта әлдекім иығынан тартқылады. Оянып кетсе — әкесі. Ол мұны ымдап: «Сонымнан ер», — деді. Екеуі бағана сексеуілге арқандап кеткен есегіне келді. Сосын әкесі есегін жетектеп, мана өздері құлаған өкпе тұстағы ернекке тартты.

Түлейден шыға бере-ақ таң бозарды. Бұл ернекке шыққан сон, түнде әлдекімдер от жаққан тұсқа қарап еді. Қарайып оттын орны жатыр. Қасында жан жоқ.

Жаппар аң-таң. Осы бір ұйқылы-ояу қалпы құмнан қашан шыққандарын да байқай алмай қапты. Әлдебір уақытта борпылдақ май топырақты айдау жолдың бойында келе жатқанын бір-ақ көрді. Алдынан сонадай көкжиекпен астасып жатқан ала теңбіл тау көрінді. Одан көп беріде көкшіл мұнарға қалқып тұрған көп қарайғанды көзі шалды. Қапталда ат шаптырым көп жерде сол көп қарайғанға қарай бұрын-соңды бұл көріп-көрмеген қызылды-жасылды ұзын-шұбақ керуен кетіп бара жатты. Керуеннің алдында бір топ нөкер омыраулап, құйыскандап, кілем жапқан, үстіне сарғыш шатыр орнатқан пілді шырк айнала қоршап апты. Керуеннің екі бетінде атты нөкер. Сол ұзын-шұбақ шерудің со-

нын алып көк мұнарға бөгіп көлкіп тұрған кең қойнауға ене түсті. Бұлар көш сонындағы жүздері сұп-суық көк найзалы сақшылардан айбынғандай, қалып та қоймай, қуып та жетпей, алыстан ғана қараларына ілесіп ілбіп келеді. Түнде түлей ішінде от жаққан да солар болып шықты. Әкесінің Ұлы Құмнан шығатын жол-сокпақтардың қай-қайсысында да бейсаубат жолаушыларды тергеп-тексеріп, торып жүретін қарулы сақшылардың қаһарына ұшырап қалмас үшін, қалың түлей ішіне әдейі түнегеніне Жаппар енді түсінді. Бірақ ол осыншама қалың қол анау салтанатты сары ала көш жыра-жықпылы, ұры-қарысы көп түлей маңынан қауіпсіз өтсін деп, алдарынан әдейі жіберілгенін, ал әлгі сары ала шатыр ішінде әміршінің жас әйелі кіші ханым кетіп бара жатқанын онда білген жоқ-ты.

Бұның бәрін ол әкесі Байтақ шаһардың әр жер-әр жерінен төбеге салған қисық-қисық жиде ағаштарының тұқылынан басқа ештеңе көзге түспейтін, сарғыш саз топырақпен жымпитып майлап тастаған тәпене үйлер мен кесек дуалдар қоршаған таптар ирек көшені шарлай-шарлай жүріп, өзер тауып түскен үйінің сөзуар иесінің аузынан шай үстінде естіген-ді.

Ол осы күнгі жатқан үйінің қожасы Ахмет бай болатын. Ахмет әуелі бұның әкесін тани алмай біраз тұрды. Есік ашып қарсы алған жуан қара кісінің майға бөгіп жылтырап көрінетін қысыңқы көзі көпке дейін сығырайып ашылмай қойды.

Әкесі:

— Ахмет саудагер, ұмытып қалғансыз ба? Мен Ортөбедегі құмырашымын ғой. Сауда жасап барғаныңызда, біздің үйге талай қонып едіңіз. Байтақ шаһарға келсең, біздікіне түс деп өзіңіз айтқан соң, әдейі іздеп келіп тұрмын,— деп жөнін айтты.

Қожайын мейманның өнін енді шырамытқандай, екі қолын қусырып, омырауына апарды. Қақпасын ашты.

Ол қонақтарын өзі бастап алып жүрді. Алдарына түсіп ап емпендеп келеді. Оңаша бөлмеде үш еркек боп шай ішті. Саудагер шай үстінде ескі танысы — бұның әкесіне естіп білген бар хабарын жайып салды.

— Мен мына баламды әкелдім. Көзімнің тірісінде сіздің қолыңызға жеткізейін дедім. Анада біздің қыстаққа соғып кеткен бір дәруіштен хан шаһарда жаңа мешіт салдырам деп, жан-жақтан шебер жинап жатыр деп естігем. Баламды соған іліктір,— деді әкесі.

Ахмет шаһарда хан орданың адамдарынан басқаның бәрін танитын болып шықты. Базардағы күйкентайдың күркесіндей тар дүкенде өткен-кеткенге бақырып-шақырып отырған төртбес саудагермен көк шай үстінде сөйлесіп көріп еді, бас-аяғы

бір аптаның ішінде ортөбелік әкелі-балалы қос құмырашы жана мешітті салып жатқан көп құрылысшының санатына қосылып шыға келді. Жаңа мешіт енді-енді бой көтере бастағанда, әкесі үйреншікті сырқаты ұстап жатып қалды.

Әкесімен екі ай бірге істеген бала шебер көгілдір мешіттің күншығыс жағындағы көк мұнараға алғаш рет бір өзі шығарда қатты қобалжыды. Күннен-күнге биіктей түскен мұнараның басында жетім торғайдай жан-жағына алақтап отырған бала шебер көлденен біреудің көзі түссе, именіп бұғып қалады. Тас төбеден тесірейіп тұрып ап, ілбіп, жылжып болмайтын бедірейген күн көзі тұсау бойы көтерілгеннен қашан ұясына барып қонақтағанша жас шебер жан-жағына алақтаумен болады. Жүрегі лүпілдеген үрегей жас адамның сырғанақтап көше беретін кезбе көзі біресе күнді андиды, біресе көк мешіттің қабырғасында жыбыр-жыбыр қозғалып жүрген өзге шеберлерді шолады, әмірші бұлардың әр қимылынан көз жазбай бақылап отырған көрші медіресе жаққа да жалтақ-жалтақ қарап қояды.

Күні бойы шок басқандай тыпыршумен болатын Жаппар бір күні кешке жұмыстан қайтса, әкесі әл үстінде жатыр екен. Есіктен бұл көрінгенде, қолын созып қасына шақырды. Екі көзі жасқа толып, қиналып жатқан әкесінің жүзін де дұрыстап көре алмады. Бөлме іші су түбіне айналғандай, төнірегіндегінін бәрі алашабырланып, бұлдырап көрінеді; еміс-еміс бозартқан бірдеңелер әрлі-берлі тербеліп жүр, тек қарсы алдындағы әнтек ағарып көрінетін біреу ғана су түбіне шөгіп, жабысып қалған бір парак қағаздай, қыбырсыз. Сырылданқырап шыққан көмескі дауыс енді-енді еміс-еміс естіле бере, өшіп қалды. Манадан бері бұның қолынан тас қып жабысып алған қатқыл қол кенет сылқ түсіп кетті.

Әкесін жерлеген соң, ол мынау бейтаныс шаһарда жападан-жалғыз қалды. Әкесінің өлер алдында не дегенін де дұрыстап ұға алмады. Басы жоқ, аяғы жоқ «кетпе» деген бір ауыз сөзі ғана құлағында. Енді жана салынып жатқан көк мешіттің шығыс бетіндегі мұнараның тас төбесіне қонып ап, әр тас қаланған сайын мойынын созып, қарсы алдына бір қарап алады да, басқа ештеңеге алаңдамайды. Бірақ қанша қарағанмен, жер өңдес сарғыш шым үйлер мен әр жер-әр жерде оқшау-оқшау сарайған бозан шынарлардан басқа ештеңе көзге түспейді. Көкшіл аспан мынау құжынажай шаһардың үстінде аунап алғысы келгендей, шалқасынан түсе сұлапты. Көкжиекті, бұл баяғыда әкесі екеуі келген сар даланы, көзіне бір іліктірмей, ол мұнара да біткен-ді.

Енді міне тағы да сол баяғысынша әр тасты қалаған сайын, айналасына бір қарап қояды. Бір-біріне ұласып кеткен жермен-

жексен шым үйлер төңірегіне көлкештеп күлгін перде тұтып қойғандай арман болған көкжиек көзіне шалына қоймайды. Кеше ғана көз алдында теке тіресіп тұрып алатын биік медреселер, мешіттер, мұнаралар бүгінде төменде қап, ию-кию сары лайсанға біржола сіңіп, аяқ астыланып барады. Көз ұшында шок-шок қарайғандар көрінді. Қала шетіндегі бау-бақша.

Жаппар мынау қолға ұстар дәнненесі жоқ мөп-мөлдір, шетіне-шегіне жетіп болмайтын тұлдыр көкке қарай тырмысып келеді... Әр кірпіш қалаған сайын, құрдым шынырау түбінен жарық дүниеге ұмтылған кісідей жаныға өрмелейді.

Күн санап көз ұшындағы қарайғандар да төбелерінен әлдекім жапырып жатқандай аласара-аласара, ақырында әлгі сары лайсанның шетін көмкерген жай әншейін көк теңбіл жолаққа айналды. Енді сол көк теңбіл жолақтан бірден ірге ажыратып кете алмай, бұта басына қонақтаған көк шұлан жабағыдай боп ұйысып жатып алған солғын көкжиек те сәт санап бауыр көтере түскендей. Әлгі көк теңбіл жолақтың үстіндегі солғын мұнар арылып, мөлдіреп ніл тұна бастапты.

Түс ауып, ауа буалдырдан арылған кез еді. Көкжиекке іркіліп, мөлдіреп тұна қалған көк нілдің арасынан әлдеқандай сарғыш бірдене қылаң берді. Жаппар өз көзіне өзі сенбей, қолындағы май қалағын тастың үстіне тастай салып, тершіп тұрған көзін білегіне бір сүйкеп, қайта қарады. Тұнық астынан алашабырланып көрінген көл түбіндей боп, әлгі бір көз ұшындағы көк нілдің ар жағынан, көлбеп созылып жатқан сарғыш кеңістік көзіне айқын шалынды.

Жаппар мойнын созып ентелей түсті. Көптен көргісі кеп ансағаны осы. Көптеген көз алдын көлкештеп келген көкжиектің көгілдір пердесі де бұнын ішіп-жеп бара жатқан қомағай жанарынан қаймығып, жолында тұрмайын дегендей, ту-ту әріге сырғып бара жатқандай. Жана ғана буалдыр кіреукенің тасасында бұғып жатқан сарғыш, сұрғылт кеңістік кенет бас көтеріп, мынау төңірегін жасыл жолақ көмкерген түйе қотырдай оқшау ойдым алқапқа жан-жағынан ентелей төніп келеді.

Бұл бір кірпіш биіктеген сайын, сол бір жағалай қоршап, жапыра қамап келе жатқан жойқын қол бірте-бірте жақындай түсті, жолындағы ербиген-ербиген тал мен желекті, сонадайдан сойқансып сорайып-сорайып тұрған мұнаралар мен көк күмбез мешіттерді, шымнан соққан шымқай сұр үйлерді таптап өтетіндей, жан-жағынан төніп-төніп келіп қапты; сол бір бірте-бірте далия түскен құба сұр кеңістік мынау көп кесектің қоршауындағы бұны, жапан түзінен айрылып, жалқы жүрген бейбақты, құтқарып алуға құлшына ұмтылып келе жатқандай...

Қашан күн батып, көз байланғанша мұнара басынан түскен жоқ. Ертеңіне танертең де мұнараға жеткенше асықты. Содан бір апта бойы алып ұшты да жүрді. Мұнараға жеткенше, байтақ шаһардың сыртында шалқып жатқан шалқар кеңістікті қайта көргенше, дызығып жаны қалмайды. Бірақ ұлан-асыр кеңістік сол баяғы керілген күйі жатып алады. Жаппар күні бойы көкжиекте қырық құбылып жөнкіліп жүрген көк сағымның арылғанын күтеді; бесін ауа сағым қатып, көкжиек аршылғанда, сол баяғы бері де келмей, әрі де кетпей, сұлық көлбеп жатқан шөлді көреді де, көңілі құлазиды. Ол да мынау безер шаһардай мұның шарқ ұрған қиялын жіпсіз тұсап-матап, бұның көргісі келген, көңілін құрт боп жеген таныс аймақты әлдебір қалтарысына тығып ап, түк білмеген, түк көрмегенсіп бедірейе қалыпты.

Енді оны бір аптадан бері ұшпаққа шығарғандай қып қуанытып жүрген мұнара басы да көңілін құлазытып, жерінде бастады. Бұрын мұнара оның мынау жан-жағынан қоршап ап, өкпесін сығып бара жатқан құрдым қапастан көл-көсір бостанға қашып құтылатын жалғыз жолы сияқты еді. Енді, міне, шаһардың күңірсік қапасынан алып шыққанмен, сонау бедерсіз кеңістіктің тылсым самарқаулығынан, тас бауыр селкостығынан арылта алар қайран онда да жоқ екен. Баяғыдан бергі бір елі биіктесе де, тау басына шыққандай мәз-мейрам боп, тынымсыз тырбанғанының бәрі әншейін зая бейнет боп шықты.

Бүгінде ол өзін есек дәмемен айдын судан тас тастап өтем деп, бір қауым жерге дейін өткел салып келуін келгенмен. ұлан-асыр көк телегейден бәрібір өте алмайтынына көзі кеш жетіп, кері де кете алмай, ілгері де баса алмай, су ортасы құрдымда қалған қайрансыз жандай сезінеді. Жаппар енді танертең жұмысқа келе жатып, алдында жер бетінен сорайып шыққанымен, зенгір аспанға жете алмай, орта жолда қалған опырық мұнараға антарыла қарайтын болды.

Мұнараның басына өкпесі өшіп, шаршап шығады. Аттаған сайын жіліншігі жеміріліп бара жатады.

Жұмысы да өніп жарымайды, май қалақты қолына керенау алады. Күн көзі аяғына жем түскендей, жылжымай тұрып алыпты. Шаһар сыртында манаурай керіліп ақ сұр шөл жатыр. Шаһар іші тырп етпей орын-орнында қатқан да қалған. Көше-көшеде де қыбырлап жүрген ешкім жоқ. Ауаның өзі мынау қыбырсыз-қимылсыз дүниеден қарап тұрып ұйыған қатықтай боп қоймалжындана түскендей. Осыншама биік мұнараның ұшар басында да лып еткен леп сезілмейді.

Шілде аспаны шыжыңқыраған сайын сонау көз ұшындағы ақ сұр шөл де, одан бергі, әдетте қаралтым көрінетін бақшажай көк

жолақ алқап та, шаһар үсті де күздігүнгі адыраспанның күліндей боп күлгін тартып барады. Әлдебір тажал білегін сыбанып ап, аспан асты дүннені айлапат тай қазанға айналдырып, бүкіл жер бетін күл қып өртеп соған салып жіберіп, ертеден кешке дейін сілті қайнатып жатқандай. Сонау қаныпезер күн көзі сол айлапат қазанның астында лапылдап жанған алауға тамызық беріп тұрған тажал шоғы тәрізді.

Жаппар осы бір қоймалжың дүнненің ортасында малтығып жүргендей, қимылы ауырлап, өне бойы зіл тартып барады. Істеп жатқан ісіне, төңірегіне қанша зер салып қарағысы келсе де, зейіні быт-шыт шашырап, ештеңеге тұрақтамайды. Жаппар әлдеқашан ұмытқан қайдағы бір елес көлендеп көз алдында тұрып алды. Мынау бозамық аспан бір сәт баяғы бала кездегі өзі өскен сұрқай қолатқа айналып кетеді... Сұрқай қолатта тығылып отырған кішкене қыстағы көз алдына сайрап келе қалады. Тіпті өне қолат бойынан сонына таспа шаң ертіп бұл баққан бір шөкім козы-лақ шұбырып өріске шығып барады... Сондарындағы жалғыз өрім селдір тозаң қойыла-қойыла кенет әлденеше өрімге айналады. Арқасына он-сан бұрым төгілген талдырмаш қыз толқи басып өзенге беттеді. Иығында — бұнын колынан шыққан құмыра.

Дәл осы тұста ұйығандай боп жан кетіп қалған денесін әлдекім шымшып алғандай тыз ете қалады. Сол-ақ екен, мынау аспан мен жерді түгел көміп алған күлгін күлдің арасында бозарып сөніп бара жатқан қос жанары оқыс тіріліп, жан-жағына қарайды. Талма түс. Тас мұнара. Аяғының астында тырп етпестен талып жатқан өлі шаһар. Төбесінде етпеттеп төніп келе жатқан күл-күл күлгін аспан.

Жаппардың ойына жана ғана көз алдына елестеп кеткен қыстағы түседі. Баяғысынша құмыра жасап сатып неге жүре бермеді екен? Мынау жарық жалғанда қой баққан мен сауда жасағанның, құмыра күйдірген мен мұнара салғанның арасындағы айырма қайсы? Бәрі де — жанбағыстың далбасасы. Қайсысының ракаты көп екенін кім біліп жатыр? Қайта мынау аспан мен жердің арасында күдік пен үміттің тайталасына түсіп, жалғыздықтың тар қапасында жапа шеккенінен сонау кара жерден табаныңды бір елі көтермей, күнкөрісті күйттеген күйкі тірлігі дұрыс емес пе еді... Онда мынау құжынаған көп адамның қак ортасында жалғыздықтың жапасын шегетін ішқұста тірліктен бейхабар оңаша қыстақта күнін көре бермес пе еді. Марқұм әкесі қартайған шағында осы бір құмырсканың илеуіне неге ділгәр бола қалды екен? Соншама өліп-өшкенде не қызық көрді? Жарты жылға жетпей жатып көз жұмды. Қатын-баласының бір уыс

топырағы да бұйырмай, жат жерде қалды: сөйте тұра, ажал аузында жатып бұған «кетпе» дейді. Онысы несі?

Кетпегенде көрер рақаты мынау ма? Есірік дәме мен күл етек күдіктің құшағына кезек жығылған пұшайман тірлік пе?

Әкесі байғұс мұның шебер болғанына сонша неге құмартты екен? Қары талғанша жұмыс істеп, қарны тойғанша тамақ ішіп, ажалды сағатына дейін арман да қумай, уайым да жемей күн кешетін өзге бір қарапайым кәсіпке неге баулымады екен... Баяғыда саз қарай шыққанда, жапан-түзде жападан-жалғыз тұрып әлдебір жаққа көзі боталап көп қараушы еді. Сондағы көрсем-ау деп көкейін тескені осы ма, мынау аяғының астында талма түсте күлден шыққандай боп, өн мен түстен айрылып қалған өлі шаһар ма?!

Енді, міне, бұл да әкесі армандаған қолмен ұстарға жоқ тұлдыр ауадан тиянақ-таяу іздеп, сонау зеңгір көкке жетпей қоймайтындай боп, өлімін сатып, күніне бір елі болса да, биікке тырмысқан осы бір жанқаста кәсіптің сонына түсті. Тұрлаусыздан тұрақ, тұлдырдан тірек таппақ есірік дәме.

...Талма түстің ыстығынан ба, жоқ өз-өзінен зығырданын қайнатып, өне бойын у боп жайлап бара жатқан ызадан ба, әйтеуір көз алды қарауытып, төңірегі бұлдырап қоя берді. Мынау шырқау биіктен ұшып кетем бе деп сескенгендей, бір-екі саты төмен түсіп тұрды. Көз алдындағы бұлыңғыр тұтаса түскендей, әлгінде ғана шыр айнала өзі қалаған, өлі сылақ жүгірмеген қотыр-қотыр қыш кірпіштер де бірте-бірте қызғылтым өнінен айрылып, бір түрлі түссіз, сондықтан да түсініксіз жұмбақ мұнараға сіңіп бара жатқандай. Бұл аспан мен жердің арасында қалықтап тұрғандай. Тек дәл аяғының астындағы мұнараның басына көтерілетін оймақтың аузындай қара қуысты ғана әлгі бір жанжағын түгел обып келе жатқан озбыр бұлыңғыр өлі жалмап үлгере қоймапты. Кенет аяғының астында қарауытып жатқан қара қуыс оқыс жарқ ете қалды; артынша-ақ маңайына ойда жоқтан сарғыш сәуле шашырағандай болды; сол бір ақшыл, сарғыш ұлла сәулелер өсе-өрши түсті. Ұлғая-ұлғая әлдебір тұлғаға айналды; қозғалатын, қыбырайтын тәрізді. Бұған қарай жылжып келе жатқандай. Денгейлескендей. Міне мұның дәл қасына, қарсы алдына кеп тоқтады. О да мынау көгілдір аспан мен сонау аяқ астындағы түссіз, тұлдыр зымыранның арасында қалқып тұрып алды. Егер бірін-бірі абайсыз қағып кетсе, екеуі де сонау құрдымға құлап, быт-шыт болардай... Қарсы алдына кеп тоқтаған елес қайта қозғалды. Бұған қарай жақындап келеді... Тұла бойы дүр түршігіп, оқыс селк ете қалды. Көз алдын көлкештеп тұрған түссіз мұнар жым-жылас ыдырап, төңірегіндегі үйреншікті дүние

үйреншікті қалпымен құлазып қоя берді. Сылақ жүгірмеген қотыр-қотыр қыш тастар аяғының астында төбе-төбе боп үйіліп жатыр. Мұнараның ернеуіне тастай салған балшық-балшық май қалақ құлап кетпей шаққа тұр. Әлгі бір бастығырылыққан кісінің түсіндей бұлыңғыр, буалдыр дүние күн қыза көтерілетін күзгі мизамдай әлдеқайда ғайып бопты. Бірақ ол жаңағы дел-сал бұлыңғыр сәт пен дүние қаз қалпында көз алдында сайрап тұрған мына сәттің қайсысының өңі, қайсысының түсі екенін айыруға ақылы жетпей, антарылып қалды. Егер әлгі дүние түгел селдір мұнарға бөккен буалдыр елес өңі болса, көзді ашып-жұмғанша неге ғайып болған?

Ал егер бар нәрсе бадырайып өз кейпінде құлазып тұрған мына сәт өңі болса, қарсы алдында алтын қамқаға малынып мөлдіреп тұрған мына бір әйел қайдан шыққан? Балшық-балшық мұнараның басында ол не бітіріп жүр? Мынау ми қайнатқан шілде ыстығының бейшара тас қалаушыға тап қылған тағы бір тәлкегі де, тәйірі...

Әр жер-әр жерінен алтын жүгірткен селдір перденің ар жағынан мойылдай мөлдіреп қос жанар бұған қадала қапты. Сол қап-қара екі жанар мен екі керме қас болмаса, мынау зымыран мұнараның басына жел көтеріп әкелген әлдекімнің селдір пердесі екен деп қалатындайсын. Қарсы алдына кеп қадала қалған әлгі бір жұмбақ әйел басынан аяғына дейін мөлдіреген селдір ақ шәйіге көміліп апты.

Жаппар алдындағы әйелдің адам екенін, жоқ қос боп көрінген әншейін елес екенін анықтап білгісі келгендей, назарын тіктеп тінте қарады.

Оның шеберге тән қырағы көзі селдір пердені өртеп кетердей боп шоқша жайнап тұрған әдемі екі жанарды алдымен шалды.

Әйел мұның өз көзіне өзі сенбей тұрғанын аңғарып қалғандай селдір жамылғының ар жағынан күнге шағылысып жарқырап көрінетін қамқа көйлегінің етегін сүйріктей әдемі саусақтарымен бүре көтеріп, кенереге жақынырақ барып, төменге көз салды да, биік сәукелесін түсіріп алмайын деген кісіше, дереу бойын тіктеп, кері бұрылып еді, мандай тұсынан бармақтай лағыл жарқ ете қалды. Сосын бұған әлдене айтқалы оқталды да, не айтарын білмей қысылып, қымсына күлімсiреді.

Сол бір оқыс қызарып, қымсына жымиғаны манадан бері от шаша қараған қос тана көздің астында қыбырсыз жатқан бұйығы ақша жүзін түгел нұрландырып жібергендей болды. Жаппар осы бір әдемі күлкіні танитын сияқты. Алдында тұрған әйелден өзіне өте-мөте қанық, көптен белгілі бір сымбатты шырамытатындай.

Әйел етегін сәл қымсына көтерген калпы төменге түсетін баспалдаққа беттеді. Көлендеген жұқа камка көйлектің етегінен балапан қаздың балақ жүніндей балтырымен балтыр қып әлденеше қатарып тастаған ақ атлас шалбары көзге шалынып қалды.

Үлбіреген аппақ перде жер жұтып бара жатқандай қаранғы қуысқа сіңе түсті.

Жаппар әлі аң-таң. Аппақ перде қаранғы қуысқа сіңіп жоғалғанмен, әлгі бір қымсына жымыған шиі ерін мен жаудыраған екі көз мұнара басындағы бұлыңғыр ауаға мәңгі орнап қалғандай, көз алдынан кетер емес. Ол жер жұтқандай әп-сәтте жоғалған сиқыр елестің өне бойын балбыратып бара жатқан әдемі әсерінен айрылып қалам ба деп қорыққандай, қарсы алдындағы құлазыған кеністікке есеңгіреп қарап, біраз мелшиіп тұрды-тұрды да, ернектегі май қалағына қол созды.

Апыр-ау, әлгі бір бал-бұл жанған шиі еріндер мен нұр жайнаған қос жанарды бұл осы қайдан көріп еді. Етене жақсы білетін тіпті таныс бір адамға ұқсайтын тәрізді. Кім еді сол... тіпті жүріс екеш жүрісі де, күнде көріп жүргендей боп, көзіне оттай басыла кетті ғой. Бұның тас таситын құлдар мен бас шеберден, жатқан үйінің иелерінен басқа күнде көріп жүрген ешкімі жоқ-ты. Ендеше, бұның көзіне оттай басыла қалатын ол қайдағы таныс... Айтпақшы, әлгі әйел Зүһра емес пе? Оны да алғаш рет дәл осылай ойда жоқ жерде көріп еді ғой. Бетінен шарқаты түспей, малынған жібек көйлектің ар жағынан құрақтай майысқан талдырмаш денесін бұлт-бұлт ойнатып, қыбыр-қыбыр қимылдайтын да жүретін бала қыздың, күн сайын бір үйден өргенмен, ешкашан жүзін көрген емес-ті. Қыз еркектер отыратын бөлмеге, сірә да, бас сұқпайды. Оқтын-оқтын аула ішінде ғана көріп қалады.

Бір күні ол үйге келсе, саудагер мен әйелі жоқ екен. Аула ішінде біреу ынылдайды. Бұл кім болды екен деп, саяжайға шығып қарап еді, өрік ағашынан жеміс үзіп жатқан Зүһраны көрді. Биік ағаштың басына лақша қарғып, жеміс қағып жүрген бала қыздың бетіндегі шарқаты сусып иығына түсіп кетіпті. Бұның қарап тұрғанын сезіп қап, жалт бұрылып еді, жайнандаған қос жанар көкірегін шоқша қарып өтті, өкпелегені де, еркелегені де белгісіз, керме қасын оқыс серпіп, жәудіррей қарады да, шарқатын түзеді. Аппақ жазық маңдайы мен қыр мұрынын, албыраған шиі еріндерін алғаш рет сонда көзі шалған-ды. Зүһра бұдан қымсынып үйге қарай тайып тұрды. Бұл оның бұлт-бұлт ойнап бара жатқан шәйі көйлегінен көзін ала алмай, ұзақ қарап тұрып қалған-ды.

Содан былай ол үйге келгенде көзімен Зүһраны іздейтін болды. Шешесінің қасында жыбыр-жыбыр қимылдап жүретін қыз

көйлегінің естілер-естілмес болмашы сусылына ылғи құлағын тосады да отырады. Зухра да әкесі үйде жоқта, мұның көзіне түскісі келгендей, аула ішінде күйбеңдеп жүрген шешесіне қолғабыс жасаған боп, үйге бір кіріп, бір шығып, тыным таппайды. Оның бұлт-бұлт ойнаған көйлегі мен дәйім жел ұшырып әктердей боп желбіреп жүретін желен шаркаты мұның көңіліне көктем еккендей, өн бойына бір жұмбақ сезім жүгіретін.

Бірақ ол көкірегің шым-шым шымырлатып жатқан сол бір ұялшақ сезімнің қаншалықты қатерлі өртке айналғанын Зухра қыздың шәйі көйлегінің сусылы Ахмет байдың үйінен атымен жоғалғанда барып бір-ақ аңғарды. Өз жүрегінің інкәрінен көрер көзге айрылып қалған жігерсіздігіне осы кезге дейін іші өртенеді. Бүгінде ол дәмесінің келмеске кеткеніне әбден көндігіп, торығып болған-ды. Сүйткен Зухра мынау ұшпа мұнараның басына қалай шығып жүр? Әлгі жүн қабак күйеуі оны мұндай жерге қалай жібере қойды екен? Бәрінен бұрын жаңа оны көріп тұрып, бір ауыз тілге келмей, үн-түңсіз қала бергені қалай болды? Ол баяғы балалығын кешіргенмен, дәл осы жолғы ынжықтығын еш кешірмейді. Енді ол мұны бір кеудесінде қыжыл жоқ тірі өлексеге балап кетті. Күні бүгінге дейін жүрегінде өшпей келген ыстық ықылас бұдан былай жек көрініштің жиренішті ызғарына айналатын шығар. Ол жалма-жан ернекке ұмтылды.

Сонда барып көрді — мұнара түбінде үш-төрт күйме тұр екен. Әлгі аппақ перде ыстықтан әбден күл өнденіп кеткен саз топырақта жел көтеріп ұшып бара жатқан құстың мамығындай боп ағарандап, қаз-қатар тізіле қалған күймелерге қарай беттеді. Сонында бір шоғыр адам. Солардың бірі топтан бөлініп жүгіріп барып, қақ ортадағы көк жібек перде тіккен күйменің есігін ашты. Екі сарғыш перде жамылған әйел әлгі әйелдің екі қолтығынан демеп күймеге отырғызды. Қызметші әйелдер қолтығынан демегенде, ақ желен перде бір-ақ желп ете қалды да, астындағы жарық жалғаннан түгел жасырын жанды әлдекімнің өзезіл жанары көріп қалмасын дегендей, қайта қымтай қойды. Тыпыршып тұрған жарғау аттар ағызып ала жөнелді. Күйменің терезесіндегі көк жібек перде желмен ойнап бара жатты.

Шебер соңына селдір тозаң ертіп зулап бара жатқан күймелерден көз айырмай қадалды да қалды. Күймелі керуен анадай жердегі кіші ханым тұратын сарайдың баққа көмілген биік қорғанына кіріп, жоқ болды. Жана қасында болған әйелдің кім екенін ол енді барып аңғарды.

Дүние күндегі байырғы кейпінен айрылып, қайдағы бір бұлдыр елеске айналып кеткендей. Төңірегіндегінің бәрін буалдыр мұнарға көміп, ымырт орнап келе жатты. Ол мұнара басы-

нан сүлесок түсті. Төменге кеп жуынды. Құлдарды әлдеқашан камалға айдап әкетіпті. Мұнара қасында мұны жатқан үйіне апарып сап, әкеліп сап тұратын қоныр күймеден басқа ештеңе қалмапты. Ертеніне таңертен күймеден түсіп жатып, мұнараға көз тастап еді, оның әлі әшекей жүгірмеген қотыр-қотыр қабырғалары мынау мөлдіреген таңғы ауада, тұнық көк аспан астында тым сиықсыз көрінді. Қара жердің қабырғасын қаусатып жіберетіндей боп, жер табандап жатып алған тап мынандай зілман үйікті қалай қалап шыққанына бүгін өзі қайран қап тұр. Оның дәл мынандай оспадар сиқын да бүгін аңғарды. Шамасы мынау ығы-жығы кесек дуалдардан қашан бойы асырам, сонау шаһар сыртындағы бостан түз көзіме қашан көрінеді деп бір тастын үстіне бір тасты өре бергеніне мәз болса керек. Түні бойы түсінде де кешегі бір мизам сағымындай ақ селдір перде мен күйме қапталында желмен ойнап желбіреп барда жатқан көк шәйі көз алдынан кетпей қойды. Енді міне күз білініп қалған майда самал, таңғы ауа, ашық аспан аясында осыншама ойнақы да үлбірек дүниені езіп, жаншып тұрған мынау шомбал тас үйіктің бар салмағы өз жотасына түсіп тұрғандай, бір түрлі көңілі құлазып, ойсырап қалды.

Әр тасты қалаған сайын анадай жердегі биік тас дуал қоршаған кіші ханым бағына жалтақ-жалтақ қарап қояды. Оған сол бір жым-жырт бақтың ішіндегі оңаша сарайдың әлдебір терезесінен кіші ханымның өзі қарап отырғандай көрінді. Сонда мынау сойқан үйік оның да жанарын жәбірлеп, кешегі ақ селдір пердедей үлбірек арманын тапап-жаншып тұратын шығар.

Жаппар қолына көтере берген қып-қызыл шок тасты жерге қайта қойды.

Төңірегі дауылдан кейінгі көл бетіндегі туырылып тұнып тұрған мөлдір ауа.

Ол не істерін білмеді... Пәлен ай бойы тыным таппай тырбынған тіршілігі табан астында мәнсізденіп шыға келді. Төңірегінде төбе-төбе боп үйіліп қалған кірпіштерді көтеріп алып, кенереге апарып қалай беру керек екенін біліп-ақ тұр. Бірақ қолы көтерілер емес... Төңірегін тас қып қымтап ап көрсетпей қойған күл өндес кесек дуалдардың қоршауынан құтылып, кең болмыс кенересінен асып-төгіліп жатқан көл-көсір көкжиекті көрсем-ау деген дәмесіне әлдеқашан жетті. Енді сол өліп-өшіп ансаған көкжиегі де кең дүниенің көз алдына күлтілдеп тұра қалған ісіктей боп, бұған бір табан жақындай түсудің орнына, күннен-күнге әрі ығысып, қашқақтап барады. Бұрын әлдебір алыптын күнірсіген саз қабырғалардан тынысы тарылып, тұншығып бара жатқанда жұлып ап, зеңгір көкке, зымыран биікке бір-ақ шыға-

ратын әлеуетті қолындай асқақ сезілетін мұнара енді бұған төңірегінде көлкіп жатқан бостан дүниеге емін-еркін шарқ ұрғызбай, көзін бақырайтып матап қойған, жер қойнынан емес, көк қойнынан ойып қазған меңіреу зындан сияқты боп көрінді. Жерге де түсе алмайды, көкке де жете алмайды, пұшайман тіршілік... Қайта мынандай азаптан қапас зынданның өзі-ақ дұрыс шығар. Онда да аяқ-қолын матаулы бейшара хал кешкенмен, көлденеңнің көзінен аулақсын ғой. Ал мында маңайдан өткен адам бір қарамай, бір сөйлемей өтпейді! Көлденеңнің көзі мен сөзінен артық қорқынышты не бар? Ту сыртыңнан қадалса, садақтың оғындай, қарсы алдыннан сұқтанса, көкірегінді кірш еткізіп өте шығар көк найзаның ұшындай көлденеңнің сұқты жанарынан қаймықпайтын жан болмайды. Әсіресе, өзін жайында не айтып, не қойғандарын біле алмайтындай, алыстан қадалған жұрт көзі мен құлағына анық жетпейгін күнк-күнк жұрт сөзінен өткен азап бар дейсіз бе? Ондайда ішінде арыстан жатқан апан үнгірдің аузында тұрғандай, қашан арандалып қаларың белгісіз екіталай хал кешесің. Сонда да пенде пақыр жұрт көзіне түсуге құмар. Жұрт көзінен сәл таса калса болды, қапас зынданның қак түбінде жатқандай аласұрып бағады.

Қайта нағыз тамұқ кара нөпір калың көптің ылғи көз алдында тұратын жария өмір емес пе? Қапас зынданда жамбасыңа тас батып, жон арқаңнан сыз өтсе де, жан-жағыңнан анталай қоршаған қорқау қараңғыға қарсы сілтейтіндей қайран таба алмай, тырп етпес тымырсық күн кешсен де, әйтеуір қайда екенің белгілі тұрлаулы тіршілік қой. Ал айдай жарықта, айдай елдің алдында жалаңаш келе жатқандай қарсы жолыққан жанардың бөрінен қымсынып, біреу жымия қараса, бұл неге жымияды деп, біреу алара қараса, бұл неге көз алартты деп, елдің қас-қабағын бағып, қылп-қылп күн кешкен қиямет-қайым еркіндігінде не мән, не пәтуа тұр? Сонда да жұрт көзге түскісі келеді. Міне мұны да шиге шаншыған құмалақтай қып күллі шаһардың төбесіне шығарып, әрі өткен, бері өткеннің көзін бір жалт еткізіп, аузын бір жалп еткізіп, іш құста күн кештіріп қойған да — сол ел көзіне түссем деген дәме... Бұл енді түсініп отыр, байғұс көксау әкесін де жапан түздің бір қалтарысындағы қарапайым қыстақта жұртқа құмыра жасап беріп, сауаптарына қалып, ақысына келген азғантай тарыталқанды талшық қып, өз төр, өлең төсегінде күрк-күрк жөтеліп, жайына жатқыздырмай, жер түбінен Байтақ шаһарға сүйреп әкеп, жат біреудің оң жағында көз жұмдырған да — сол. Енді, міне, талай-талай жел көкірек немені әуелі желкесіне мінгізіп, көкке көтеріп, сосын аяғының астына бір-ақ алып ұратын сол бір арман деген ала бүлік неменің ағаш атына бұ да қонжиды.

Міне, ол мынау әлі күн қыза қоймаған, ауадан көгіс ыдырай қоймаған айна таза таңда аяғының астында үйіліп жатқан қыш тастарды көтеріп ап, күндегі үйреншікті тіршілігіне қайта кірісіп кетуге түрткі болардай ілік іздеп алақтап тұр.

Шаһар сол баяғы шаһар. Саз балшық үйлер жұпыны дастарқандағы сілекейленіп қалған азғантай науат пен шекердей қалай болса солай бет-бетіне шашырап жатыр. Аспанның да еш қылаусыз ап-ашық жатқанымен, ештеңеден рай танытпайтын тымсырайған қалпы. Жаппардың жер мен көктің арасынан ештеңе тастамай, тіміскілеп жүрген жанары ақырында тағы да кіші ханымның бағына түсті.

Бүгін байқады, күнде жасыл желек астында көміліп, көрінбей тұратын ханым сарайының ауласы көз алдында дәл алақанындағы нәрседей ап-анық сайрап жатыр. Сүйтсе, бұл салған мұнара шаһардың төбесіндегі зенгір аспанды бір өзі дербес иемденіп, шырқау биікке шығып апты. Енді, міне, жан-жағынан адам аттатпай айбалталы күзетшілер қоршап тұрған, ұшқан құс болмаса, тірі пенденің көзіне түсірмей, құпия сакталатын ханым сарайы аяғының астында қапты. Бақ арасындағы ақсиған жолдарды, оймақтай-оймақтай көгал алаңдарды, бір-екі жерде айнадай жалтырап жатқан мөп-мөлдір айдындарды ап-анық көріп тұр.

Ойда жоқтан асығыс оянған әлдебір ашқарақ сезім манадан бері жан-жағында тау-тау боп үйіліп жатқан қыш кірпіштерге қолын қайта создырды. Мұнараны бұдан гөрі де биіктете түспек. Сонау жұмбақ сарайды қалтарыс қалдырмай, түгел көріп отыратындай қып биіктетпек. Қабағынан қан шашырайтын қаһарлы патша қалтарысқа тығып баққан сұлу ханым сарайын тас төбесінен тамашалап отыратын аспан астындағы жалпақ дүниеде жалғыз осы ғана, тіпті үш тараптың туын түгел дерлік аяғына жыққан Әміршінің өзі де ханым сарайын тап бұл секілді алақанындағы нәрседей тұтас көріп, тұтас шола алмақ емес.

Аяғының астындағы тау-тау үйінді азайып барады. Жаппар ұста ол күні қастың қалай қарайғанын да байқай алмай қалды. Ертеңіне таңертең қолына май қалақты алып жатып, тағы да ханым бағына қарады. Бәлкім, сонау көп терезелердің бірінде кіші ханым бұның әр қимылын көз жазбай бағып отырған шығар. Ол енді мұнараны ханым бағының қай түкпірінен қарасаң да төбеңнен төніп тұратындай қып бітірмек.

Күндегі бір тас қалап, бір шай ішім ойланып тұратынын қойды. Жұмысы өніп барады. Мына қарқынымен енді бір аптада мұнара деген жерінен шығады. Енді тек оны көрген жанның көзінің жауын алатындай қып безендіруі керек. Мынау сұп-сұп топырақтың төсіне қонжита қойған мылқау тас үйікке көк пен

жерді астастырып тұратын айрықша ажар таппақшы. Ол үшін мұнаның ұшын бір деңгейде біртегіс қып бітірмегені жөн, онда мұнара қанша биік болса да, пышақпен қырыққандай келте боп көрінеді; ал найзаның сүңгісіндей тым сүйірлеп жіберуге тағы болмайды, шаншып қойған әлденедей о да ерсі. Ендеше мұнаның ұшы қай жерден қайтатынын байқатпайтындай ғып, аспанмен аймаласып жататын көгілдір күмбезбен көмкергені дұрыс. Сонда мұнаның көктен жерге құлап келе жатқаны, не жерден көкке самғап көтеріліп бара жатқаны көрген көзге жұмбақ боп тұрады. Оған керегі де сол.

Мұнаның анадайдан айбар шашып айбындап тұрғанын да, не көрген адам қолтығына қысып кеткісі келгеніндей қып, күр әншейін қуыршақ болып жұтынып тұрғанын да қаламайды. Көрген жан тамсанып қана қоймай, тәңірдің әлдебір жұмбағының шешуін табуын тапса да, есіне дәл анық түсіре алмай, айран-асыр қалып, арманда аттанатындай қып әшекейлегісі келеді. Көз алдына әнеугүні күйменің терезесінен желмен ойнап бара жатқан желбірек шәйі көлең ете қалды.

Жаппар көктен іздегені жерден табылғандай қуанып кетті. Бұл мұнара да тап сондай жеп-женіл, тап сондай ойнақы болуға тиісті. Мұнаны көрген жан капелімде әлдебір арудың сонау зенгір аспандағы ақ періштелердің біріне ұмсына созған ақ білегі екен деп қалсын. Тіпті, ертең өмірші алыс жорығынан қажып оралғанда да, алдынан әлдекім білегін көтеріп күтіп тұрғандай көрінсін.

«Дереу дермене іздетіп, қанбақ өртетіп, ніл бояу жасайтын күл әзірлетуім керек», — деп түйді шебер.

Мұнаның қалған жерін көп ұзатпай қалап бітіргісі, көңіліне аяқ астында ұялай қалған арманын жүзеге асыруға тезірек кірісіп кеткісі келді. Енді кідірсе, көз алдына, мынау мөп-мөлдір түп-тұнық көк ніл ауаға ойда жоқта орнай қойған әлгі бір ғажайып суреттен біржола айрылып қалатындай... Көңіліне сондай күдік оралуы-ақ мұн екен, көз алдында сайрап тұра қалған әлгі ғажайып суретті әлдебір өзәзілдің оспадар қолы сыпырып сүрте бастағандай көрініп кетті. Жаппар әлгі таңғажайып көріністен шынында да айрылғаным ба деп, көз алдына тесіле қарап еді, көкпенбек мөлдір ауа ғана көлкіп тұрып алды.

Төменде сол баяғы хан бағы. Қас ортадағы ашық аланқайда жайылысқа шыққан аппақ қаздардай боп мамырлай басып бір топ әйел жүр. Бұл олардың қайдан сап ете түскенін капелімде байқай да алмай қалды. Көк аланқайдың құбыла шетінде жылтырап жатқан онаша айдыңға қарай беттеп келеді. Айдыңның екі жағында мұнара секілді биік екі тұғырға ақ шытыра перде

жабылыпты. Айдынның жағасында үюлі қызыл шоғырлар көрінеді. Әйелдер айдын тоғанның жиегіне іліге бере тоқтай қалды. Қаз-қатар тұра қап шешіне бастады. Жап-жасыл шөп үстінде теңгедей-теңгедей дөңгеленіп ақ шатыра көйлектер қалды.

Құс мамығындай үлбіреген аппақ желеңдер астынан әлі қайратына міне қоймаған күннің нұрында бір түрлі алқызылданып албырап көрінетін ақ сүйрік тәндер атып-атып шығып, көлкіп жатқан көкпеңбек суға қойды да кетті.

Төрт бұрышты көкпеңбек тоған төбесінен моншақ жауғандай ақ айранданып шыға келді.

Келіншектердің аппақ білегі айдын бетін сабалап, бір-біріне су шашады. Арасынан екі-үшеуі үзіліп шығып, айдын жиегіндегі мая-мая боп үюлі тұрған қызыл шоғырға бас салды да, күп-күрен алмаларды тоған бетіне лақтыра бастады, судағы әйелдер топ-топ жауып жатқан алмаларды су бетіне қарғи көтеріліп қағып алады. Күп-күрен алмалар көкпеңбек айдын үстінде бұршақша жауып тұр. Келіншектер бірінің қолын бірі қағып, күрен алмаларға жапа-тармағай жармасып жатыр. Асыр салған ақшыл тәндерге қызыққандай ақ жал су да шалп-шалп секіріп, ерке-тотай келіншектердің едірейе көтерілген омырауларынан сүйіп-сүйіп алады. Көздің жауын алатын сұлу сымбатты қомағай толқындардан қорғаштағандай, қос иықтан дудырап бос төгілген тыптыныш тоған ойда жоқта бір үйір ақ сазан түсіп кеткендей астан-кестен боп, жиегін шылп-шылп сабап бұлқынып жатыр. Бірінен-бірі өткен ақ сүйрік сұлу денелер жанап өткен сайын қытығына тиіп кеткендей, көк айдын көкке шоршып-шоршып қояды. Жаппардың көз алдында өншең бір ақ толқындар асыр салып билеп жүр. Сонау оңаша көл бетіндегі көп діріл мұның көңіліне көшіп қонғандай.

Тулап жатқан айдын беті бір уақтарда барып тыншыды. Қырық сұлу тоған жиегіне аяқтарын суға малып отырып ап қыздырынды, біраздан соң шаштарын тарады, бірінің бірі бұрымдарын өре бастады.

Сосын орындарынан бөрі бір уақытта дүр көтерілді де, анадай жерде ағарып жатқан киімдеріне барды. Қырық бірдей қызғылтым сұлу тән ақ мамық желеңнің астына кіріп жоқ болды. Сосын мамырлап басып сарайға қарай беттеді.

Олар сарай алдындағы қалың көк желектің астына кірер-кірместе, манағыдан бері қайда тығылып тұрғандарын кім білсін, бақтын түкпір-түкпірінен он шақты еркек жүгіріп шығып, айдын бетінде жыпырлап жүзіп жүрген күрен алмаларды қолдарындағы ұзын сырықтың басына байлаған торкөз ауларымен сүзіп ала бастады.

Енді шебер бұдан бір сүйем биіктеп кетсе, әлгіндей әдемі көріністен біржола айрылып қалатындай кібіртіктеп, жұмысы өнбеді. Баяғыдан бері сумаңдап көкке шапшып келе жатқан мұнара тап осы араға келгенде аяғына жем түскендей бір елі жылжымай қойды.

Ханым мен нөкері суға шомылған сайын, салынып жатқан мұнара жаққа қарар ма екен деп, көзін тігіп бағады-ақ. Бірақ айдын бетінде асыр салып боп жиекте байыздап отырған қырық әйелдің ешқайсысы төбелерінен төніп тұрған мұнара жаққа мойнын бұрып қарамайды. Бұл олар қашан киімдерін киіп болғанша көзін алмайды. Бірақ қырық әйел әдейі уәделесіп қойғандай бұл жаққа бір де бір рет көз салмастан қайтадан сарайға беттейді.

Жана ғана мамырлап басып қыдырып жүрген қырық әйел көзден таса болғанда хан бағы көрер көзге әдеткі ажарынан айрылып, жүдеп қалады. Мөп-мөлдір күміс айдын әлдекім күл шашып жібергендей аяқ астынан әлемтапырақтанып шыға келеді. Иранны кілемдей қырық құлпырып тұрған гүлзарлар да күйе түскендей солғын тартып кетеді.

Ханым бағымен қоса мұның да көңілі құлазып қоя береді. Жаппар көзі боталап, әлгінде ғана кіші ханым нөкерін ертіп жүріп өткен, ту-ту төменде әзер-әзер көзге түсіп, аксиып жатқан жіңішке соқпаққа телміре қарайды. Бірақ жас ханымның өзі түгілі ізін де жым-жылас жұтып қойған сылқым сүрлеу мұны мазактағандай аксия күліп жата береді. Бала жігіттің көңілі сол бір жасыл желек астына сүнгіп жоғалатын сумаң соқпаққа түсіп ап, көзден бір-бір ұшқан қырық сұлудың сонынан салып береді. Бірақ жас ханымды, оның қырық нөкерін, күнде-күнде мұның көзін қызықтыратын ғажайып көрікті көлегейлеп тұрған көк бұйра желектің ішіне енуге батылы бармай, тентіреп-тентіреп кері қайтады.

Жаппардың күндегісі осы. Кіші ханым тағы да сейілге шығар ма екен деген есек дәмемен күннің батпағанын тілейді. Бірақ ханым сәскелік серуеннен кейін бак ішіне аттап шықпайды. Жігіттің жүзі солған гүлдей сарғайып сала береді. Сол-ақ екен, әлгінде ғана алып ұшқан асау арман қайтадан тұқшандаған тұғырға айналып, үйреншікті тіршіліктің ирелең соқпағына түсіп ап, бөки жөнеледі. Бұғанасы бекігелі бері қолынан балшық кетпеген құлақ кесті кара құл басымен көңілінің ханымды ойлап елегізгенінің күпірлік екенін де енді ұқты. Жанағы бір көкірегін алай-түлей еткен өзөзіл сезімді біреу-міреу байқап қалған жоқ па дегендей, жан-жағына алақ-жұлақ қарап қояды. Бірақ бір қабат аспанның арасында тұрған оның алабұртқанын кім көруші еді. Ол да бір, зәулім шынардың басына қонған жұлма-жұлма

торғай да бір, ханым мен нөкерінің одан айылдарын жимай аппақ айдында шомылып ап, сарайға тып беріп тайып отыратында-рының себебі де сол.

Төкаппар ханымның аспаннан басқа ештеңеге түспейтін асқақ жанарын өзіне аударудың жалғыз жолы мына мұнараны бұрын-сонды бұл Қос өзен елінде ешкім көрмеген ғажайып көрікке бөлеу. Баяғыда өзі Байтақ шаһарға мұнара салдыртам деп бел буғанда көңіліне оралған көрікті елестен де өткізіп әшекейлесе, ханым қайтіп қарамас екен! Қасындағы қырық нөкер әйел мақтап, ауыздарының суы құрып, сусылдай жөнелгенде ханым осынша сиқыр көрікті өз қолынан жаратқан бұған да қайран қалатын шығар!

Әлгінде ғана сабыр тапқан тентек жүрегі қайтадан лүпілдей жөнелді. Мұнараны жаңағы өзі ойлағандай жас ханым мен нөкерін еріксіз өзіне қарататындай қып безендіруге бел буды. Мұнаранын қасынан әрқайсысы алты қанат ордадай он шақты тандырды қатар жағып, дермене мен жапақты тау-тау қып үйіп, әуелі бояу әзірлейтін күл өртеді, сосын таңғы аспандай көкпенбек, күнге шағылысканда қырық құбылып, жылтырап тұратын шытыра тас күйдірді. Бір айдан соң он шақты шеберді қатар өрмелетіп, мұнара сыртын шытырамен жаптыра бастады. Өзі көгілдір торқаға орана түскен мұнараны біресе ана жағынан, біресе мына жағынан шығып қарайды да жүреді. Кейде тіпті шаһардан бір көш жерге ұзап шығып, айдалада жападан-жалғыз көк мұнараға міз бакпай қарап тұрады. Тұнық судай көкпенбек ауадан өзер байқалатын жер түбіндегі қаралтым сырық жаңа мұнара оған әлдене деп ым қағатындай.

Жаппар өз қолынан шыққан сол бір тілсіз перзентінің не дейтінін түсіне алмай дал болғандай, көз айырмай көп телміреді. Күймеде отырып та қырық сығалайды. Түсіп алып та қарайды. Бір уақ қолын маңдайына апарып, көк аспанда күлімдей жүзген күн көзін ұзақ бағады. Құдды бір тұнғыық аспанның өзінен әлдекім бұған аян беріп, ақыл айтатындай, жым-жырт айналаға құлағын тосып тын тыңдайды.

Әлгі жерден су шыққандай жалма-жан күймесіне отырып ап, тағы да бір жакка құйғыта жөнеледі. Ол арада да мынау мөлдірей тұнып жатқан тылсым ауанын әлдебір жерінен тек өзінің ғана көзіне көрінетін әлдекіммен үнсіз арбасқандай қалшиып қатады да қалады. Біресе көңіліне қонбайтын ерсі бірденені көзі шалып қалғандай, басын шайқап, өз-өзінен таусылып, жанжағына түкірініп бітеді. Кейде тіпті екі қолымен бетін басып, тұрған жерінде шөкелеп отыра кетеді. Мынау жарық дүниені енді қайтып көргісі келмегендей, екі көзін тас қып жұмып алады.

Жаңа ғана көз алдында сайрап жатқан күйкі дүниені көңілінен аластап қуып, жым-жылас ұмытқысы келгендей, жағы әбден қарысып қалғанша тістеніп бағады. Көзінің алды карауытып, қайдағы-жайдағы алабажыр елестер тым-тырақай қалқып жүрген бұлыңғыр қоймалжын бірте-бірте қойыла түседі. Төңірегі қап-қара түнге айналғандай. Әлгінде ғана жынына тиген нәрсенің бәрі зымқайым жоғалып кеткендей. Көзін қайта ашып алды. Өткір жарықтан жасаурап кетіп еді, жеңімен кірпігін бір сипап өтті. Кенет көз ұшында еміс-еміс бұлдырап тұрған жана мұнарадан бұрын-соңды ойына түспеген, енді сәл кідірсе, қайтадан жоғалтып алатындай әлденені көзі шалып қалғандай орнынан атып тұрады. Қуқыл бетіне қан жүгіріп, қуанып кетеді.

Күймеге отыра сап мұнараға қарай қайта шабады. Құйындатып шауып келеді де, жалма-жан жоғары шығатын баспалдаққа өрмелейді. Мұнараны шыр айнала қоршап қойған тор-тор ағаштың арасында қыбырлап жүрген шеберлерге барып, әлденелерді айтып өжендесіп жатады. Қолын қайта-қайта сермелеп, көңіліне әлгінде ғана қона кеткен жаңа ойын түсіндіріп бағады. Сосын төмен түсіп, үюлі шытыра тастарды дәл осы қазір көріп тұрғандай, ұзақ үніледі. Біраздан соң қос уысын шытыра тасқа толтырып ап, тандыр жағып жатқандарға қарай аяндайды.

Соңғы айлардың ішінде әбден имиіп арып кетіпті. Өңі сүп-сүр. Терісінің бәрі сүйегімен сүйек боп қатып қалған. Тек екі көзі ғана тыным таппайды, неге түссе де, іші-бауырынан өткізе ішіп-жеп қарайды. Ине жұтып қойғандай байыз таба алмай, ала-сұрып жүр.

Күні кеше қара жерді ойып жіберетіндей тырп етпей табандап алған зілман мұнара күннен-күнге ажарланып барады. Анадайда міз бакпай қарап тұрған жұрт жаңа мұнараның шаһардағы басқа мұнараларға атымен ұксамайтын ерекше бір сипатын көрер көзге көріп тұрып, бірақ оның сыры неде екенін біле алмай, пұшайман болады.

Көк мұнара күн орнынан ауған сайын әр алуан кейіпке көшіп құбылады да тұрады.

Қараған жан соның бәріне қайран қалады. Бірақ оның сиқыры неде екенін біле алмайды.

Шебер мұнараның ұшар басының әшекейін өз қолынан өткерді, бұл аймақтың суық түсіп жарымайтын тағы бір келте қысы өтіп, май тоңғысыз шуақ орнады. Ханым бағындағы ағаштар шетінен бүршік жарып, айлапат қорғанның ішіне көк көбелек қаптап кеткендей көк селдір перде тұтылды. Көп ұзамай көк бүршіктердің бәрі акшыл, қызғылт гүл ашып үлбіреп шыға келді.

Ханымның күнбе-күн сәскеде нөкерін ертіп серуендейтін кезі де жақындап келеді. Жаппар сол күнді асыға күтті. Ақыры оған да жетті. Қызыл ала шәйі ұстағандай ұлпа желек астынан үлбіреген көйлек киген бір топ әйел шыға келді. Шыға келді де, аяқтарына жем түскендей тоқтап қалды. Сосын мамырлап басын үйреншікті жүрістерінен жаңылып, мөлдіреп жатқан тоғанға қарай суыт аяндасты. Тоған қасына жеткен соң да, баяғыдай желең көйлектерін сыпырып-сыпырып тастай салып суға күмп-күмп қойып кеткен жоқ. Көк мұнарадан көздерін алмай, аныра қарап тұрып қалды. Қап, бөлем, солай ма екен!.. Жаппар өз-өзінен масаттанып, мырс ете қалды. Көмейіне қайтқан өштің бе, әлде көкірегіне сыймай бара жатқан көл-көсір қуаныштын ба, бір толқыны лықсып, көзінің алды мұнартып кетті.

Көк мұнара күннен-күнге өсе түсті. Бірақ сарай жақ шеті кетіп тұр. Жаппар сол кетіктен хан бағына қарап телміреді де отырады.

Ертең-ақ көзінен бір-бір ұшатын әсем көріністі кимағандай, әлгі кетікті бітегісі келмейді. Оны бітесе, хан бағында хор қыздарынша асыр салып ойнаған қырық сұлу да біржолата ғайып болады.

Жасыл алаңқайда мамырлап басып қырық сұлу сейілге шығады. Ортасындағы басына жарк-жүрк еткізіп елден ерек сәуке-ле киген ханым. Олардың айдын жиегіне кеп иіріле қап жана мұнара жаққа қарап тұрғанын көргенде. Жаппар өзін пейіштің тас төбесінен қарап отырған жаратқан иенің өзі екенмін деп қалатындай. Талай рет жігерін құм қылған тас мұнара оған қайтадан шарықтатып шырқау көкке шығаратын шапағат қанатына айналды. Бірақ сол бақытының өтпелі екенін, енді бірер күннен соң қолынан мүлдем шығып кететінін ойлағанда ішін ит жыртқандай болады.

Ол бір тәуекелге бел бұды. Қашан жендет айбалтасымен келіп айдап әкеткенше мұнарадан түспейді де, мына кетікті бітпейді де.

Біраздан соң Жаппардың көңіліне не қашқанын түсініп қалғандай бас шебер мұнараның басына өзі шықты. Әміршінің ұлы жорықтан қайтып келе жатқан хабарын айтты. Оған дейін мұнараны бітіріп, айналасын айнадай қып тазартып қоюы керек. Жүргіншілердің айтуы бойынша, бұл салған мұнара сонау Ұлы Құмнан шыға бере-ақ көзге түсетін көрінеді. Әмірші ертең жеңіспен оралған тойында жорықта көзге түскен баһадүрларымен бірге бұған да асыл тарту тартатын шығар; бұдан кейін бұл салған мұнараның лақабы аспан астына түгел тарайды.

Жаппар бас шебердің не айтып тұрғанын естімеген жанша менірейіп тұра берді. Сөзінің зая кетіп жатқанын сезген шебер

әңгімесін кілт доғарып, әріптесінің жүзіне қарап еді, талайдың қас-қабағын аңдып қалған әккі көзі жас жігіттің өзгенің бәрін ұмыттыратын бір аңсар сезімнің құшағында тұрғанын біле қойды. Ол Жаппардың ой атаулыдан атымен ада тұнжыр жанары тесіле қарап қалған жаққа көз тастап еді, ту-ту төменде, өз бағындағы жасыл аланқайда нөкерін ертіп мұнараға қарап тұрған ханымды көрді.

Бас шебер ләм-мим деместен төмен түсіп кетті.

Әміршінің елге оралып кете жатқан лақабы күннен-күнге күшейе түсті. Жаппар тұратын махалла халқының да, мұнара салысып жатқан мұның серіктерінің де аузындағы хабар — тек сол ғана. Бірақ Жаппар соның ешқайсысын да құлағына ілмегендей.

Күнде төсектерінен тұра сап, жана мұнараға бір қарап алып, дастарқанға отыратын байтақ шаһардың тұрғындары баяғы сол бітелмеген кетікті көреді.

Бірақ жендет балтасынын суық жүзін өні түгілі түсінде де көргісі келмейтін пақырлар көңілдеріне қашқан сүркия ойды отыз тістен сыртқа шығаруға батылдары бармай, іштерінен тынып жүр.

Оны сезбейтін тек Жаппар ғана болса керек, тіпті ханым екеш ханым да шаһар тұрғындарының көңілінде не жатқанын естімей-ақ білген түрі бар.

Әмірші алдынан хабаршы аттанатын күні таңертенгілік ханым сарайынан екі күйме зулап шыға келді де, мұнараға беттеді.

Оны мұнара басында тұрған Жаппардың да көзі шалып қалған-ды. Әлден сон ту-ту алыстан, мынау өзі қолдан өріп шығарған зынданның түбінен тық-тық басқан аяқ дыбысы естілді. Екі адам қатар сыймайтын, тек жалғыз адам ғана көтерілетін тас сатымен әлдекім жоғары өрмелеп келеді. Жігіт өз жүрегіннің дүрсілі сол тырс-тырс басқан жұмбақ аяқтың тырсылымен бір мезгілде жарыса шығып тұрғанын байқады. Ханым сарайына көз салып еді — жасыл аланқай қаңырап бос жатыр. Түбіне шоғыр-шоғыр көленке алған ағаштар да томсырайып тұр. Күллі дүние мұнымен бірге сонау қап-қараңғы тас мұнараның ажал жасырғандай аждаһа қарынындағы тық-тық дыбысқа құлақ түріп қалғандай.

Жаппар ту сырты мүп-мүздай боп қоя берсе де, кобалжыған жоқ. Бірақ мұнараның басына асай-мұсайын асынып мүнкір-нәңкірдің өзі көтеріліп келе жатқандай, өне бойын иненің ұшындай дызылдатып бара жатқан әрі өткір, әрі сұп-суық бір тосын сезім билеп алды. Бірақ ажалын абыржымай тосқан, өмірден үмітін біржолата үзген жандай, тырп етпей сабыр жиып, қасқая тосып тұр.

Аяғының астындағы қарауытып жатқан қараңғы үнгірден көзін алған жоқ. Аяқ дыбысы бірте-бірте күшейіп барады. Жаппардың өне бойы сіресе, қатая түсті. Тіпті бұлшық еттерінің өзі тастүйін боп біржола қатып қалғандай. Жүйке-жүйкесінің бәрі ширығып алған.

Аяғының астындағы қап-қара үнгірден қазір әлдене жалт ете түседі. Әрине, жендеттің балтасы. Қатыгез әміршінің алдынан кетік мұнара салып, қарсы алуға кімнің дәті шыдайды. Қазір айтқан тілді алмаған қыршаңқы бұның басын айбалтамен қағып тастап, мұнараның қалған шаруасын бас шеберге бітіртеді.

Жаппар аяғының астындағы аран қуыстан көзін көтере алар емес. Мұнараны тасырлата шыққан ащы тасыр енді аяғының астындағы үнгірден емес, мұнын тас төбесін такылдата жаншып шығып жатқандай. «Шыда, шыдап бак».

Аласұрған санасының қарманып тапқан жалғыз медеті сол ғана. Тамағы құрғап барады. Көмекейіне әлдене кептеліп тұрып алғандай. «Қайта осынысы жақсы болды, — деп ойлады ол. — Қазір жендет балтасын көтергенде дауысы да шықпай, бірден осы тұншыққан күйі мүрдем кетсем жақсы болар еді. Жанымның қалай қарқараға келгенін ешкім естімей-ақ қойсын».

Аяқ дыбысы таяп қалды. Сіресіп тұрған мойыны кенет хан бағына қарай кілт бұрылды. «Жендетін жіберсе де, өзі көзіме бір көрінсе екен». Жасыл алаңқай бұрынғысынша құлазып жатыр... Күн сәскеден мана асты. Айдын қасында ешкім жоқ... «Бүгін шомылуға да шықпағаны ғой». Құлағын жарып бара жатқан әлгі бір тасыр қайда?

Әлдене сұп-суық боп жарқ ете қалды. Бірақ жендеттің балтасының жаркылы сияқты емес. Бет алдын әлдене ағарандап желпіп өтті де, әлгінде ғана мұның жанарын жаркылымен мұз боп қарыған меруерт жүзікті ілезде көлкештеп тастады.

«Иә, өзі келді... Рас, өзі...»

Қарсы алдында, дәл баяғы алғашқы көргендегісіндей боп, ханымның өзі тұр. Сол баяғы ақ желең көйлегі, басында да сол баяғы ақ селдір перде... Жоғарырақ көтерілсе, жел ұшырып әкетердей, сатының ақырғы баскышына жете бере тоқтай қапты. Сол баяғы қымсына күлімдеген нәркес жанары. Шиендей албыраған етті екі ерін... Бұл таң атқалы өне бойын сірестіре сығып тұрған темір құрсау аяқ астында омырылып түскендей тұра ұмтылды.

Ханым бұның ұрт қимылынан шошып қалғандай кері ыршып кетті.

Шебер әлгі қимылынан ұялып қап кілт кідірді. Өзіне мөлдірей қараған сұлу әйелге байыптап қарап еді — үлбіреп тұрған уыз жас... Бұдан әрі үрке, әрі әлденеге қымсынып, біртүрлі үрке

соқтап, бірақ кері де серіппей, жәудірей қарап еді ғой... Мынау да тап солай. Қақ мандайдағы бармақтай нарт лағылы мен үстіндегі желені ғана өзге. Дәл осы қазір көкейіндегіні ашып айтпаса, бұ да Зүһра құсап ендігәрі бұған жоқ. Қазір-ақ көзінен бір-бір ұшады... Сосын жүрегiнiң дәл тұсына әлдекім ине шаншып қойғандай мәңгі баки кадалатын да жүретін тымырсық өкініштен құтыла алмайды.

Жаппар әлдене дегісі кеп тамағын кенеп еді, бөрібір даусы шықпады. Ханым телміре қарап тұр. Жаппар қолын созып еді, ханым бұлқынған жоқ. Ол жұп-жұмсақ, ып-ыстық елестің бауырына қалай кіріп бара жатқанын байқамады. Ол өмірінде жалғыз-ақ рет тап болатын қас қағым ғана бакытты сәті осы екенін сезді. Қолынан шығарып алса, енді қайтып оралмайтынын да біліп тұр. Еріп бара жатқан мамық денені бауырына қыса түсті, оттай ыстық обыр ерін оның өзін де ерітіп бара жатқанын бір-ақ байқады...

Мұнара уәделі уақытта бітті. Алыс жорықтан оралған әміршінің алдынан күнге шағылысып күлімдеп тұрды.

Жаппар мұнараны әміршінің әдейі арнап келіп көргенін, танырқап ұзақ тұрғанын, қатты сүйсініп аттанғанын түгел естіген. Бірақ сарайдан хабар болмаған.

Бір күні талма сәскеде әдейі шабарман кеп, сарайға жүр дегенде, Жаппар алдында сый-сияпат күтіп тұрмағанын бірден біле қойған-ды. Ол қара көленкелеу хан сарайдың қас ортасында хауыздың қасында күшігендей боп бүрісіп отырған қара сұр кісінің індете қараған шегір жанарынан ештеңе бүгіп қала алмады.

Үшінші бөлім

МАХАББАТ

Кіші ханым соңғы үш айдың ішінде әбден арып кетті. Әрқилы түске боялған шытыра терезеден түскен алашабыр көленкеде отыра-отыра өңі сілтіге салған сүйектей бозарып барады. Бұрынғы сәл қыбыр етсе дір-дір етіп тырсиып тұратын жұмыр мойыны сылынып қапты; ұнжырға сүйегі сойдиып-сойдиып шығып кеткен. Жанарынан да нұр жоғалып, көзінің айналасын мынау бөлменің ішіндей қара көленке кіреуке жайлап алыпты...

Ханым күндес қатындай сәл міні болса бетіне басып тәлкек етіп тұрған шар айнадан теріс айналып кетті. Айлапат сарайдың қас ортасындағы атқылап жатқан дөңгелек хауыздың сыпсың-

сыпсың дыбысынан басқа құлақ селт еткізер үн де жоқ. Күні-түні сол бір сыпсың-сыпсын. Кейде талма ұстағандай жүйкесі ширығып, әбден діңкесіне тигенде хауызды тапап тастайтындай боп, қасына жетіп барады. Бірақ моп-момақан боп мөлтен-мөлтен ағып жатқан суды көреді де, бойын кернеп келген ызаның орнын әлдеқандай бір мұн жайлап, хауыздың қасындағы үстіне қалы кілем жапқан мәрмәр сәкіге отыра кетеді... Солай дел-сал біраз отырады-отырады да, қайта тұрады.

Хауыздан сәл алыстауы-ақ мұн екен, әлгінде ғана жәутен-жәутен ағып жатқан періште тамшылар қайтадан көп өзәзілге айналып сыбырласып қоя береді. Ол кейде сол сыпсынды естімес үшін қашан көзі ұйқыға кеткенше хауыздың қасында отырады да қояды. Мынау мәрмәр сәкіден бір қадам алыстаса болды — бүкіл дүние пыш-пыштасып қоя беретіндей.

Шымыр-шымыр қайнап шығып, сыздыктата атқылап тұрған мөлдір судың момақан сылдыры анау алтынмен безеп тастаған жап-жалпақ емен есіктін ар жағындағы күтуші кемпірдің, азбан құлдардың, одан әрі нөкер қыздардың жапа-тармағай сусылдасқан жабыр-жабыр әңгімесіне ұласып, бір қадам алыстаған сайын күшейе түскендей.

Тіпті сарай бағындағы әр алуан ағаштардың мын-мын жапырақтары да мұны айтып сыпсындасып тұрғандай. Анда-санда жұрт көзінен тасалау, шеткері онашалау соқпақтарға түсіп сейіл құрғанда, ағаш арасынан жылтың-жылтың сығалап бой көрсетіп қалатын еліктер мен тарғыл бұғылар да: «Ә, әлгі жұрттың бәрінің сыпсындасып жүрген ханымы осы екен ғой», — деп, әдейі бұның әр адымын аңдып тұратындай боп көрінеді.

Кейінгі кезде бөлмеден аттап шығуды қойды. Әмірші ие де тым-тырыс жатып алды. Күнде ертемен киіндіруге келетін қызметшілерінің аузына жәудіреп қарағанмен, ешқайсысы ләм-мим демейді. Әлгінде ғана ауызғы бөлмеде не деп сыпсындасқандарын бұл естіп қойды ғой деп қымсынатындай, бәрі де именшектеп кіріп, именшектеп шығады.

Баяғыда бұл түскенде бәрі де жайрандап-жарқылдап жүруші еді. Тіпті жанарымен жер сүзіп жүретін бұқа мойын күтуші кемпірдің өзі аяқ астынан аспандай қарап, ешкімге көзі түспейтін мінез шығарған-ды. Мерекелердің алдында бәйбіше сарайынан сөз тартып, ханымы мен нөкерінің салтанатын бәйбішенің салтанатынан асырам деп әбден тыраштанып бағатын әмірші шатырына кіргенде екі күтушінің бірін-бірі көзімен атып, көкірейісіп тұрғандарын көргенде, бұның күлкісі келетін-ді.

Ол бұны құдды бір өз қызындай асты-үстіне түсіп аялап бақты.

Қалған күтушілері де, нөкер қыздары да бұл дегенде жандары басқа. Көбісі-ақ бұдан үлкен. Содан ба, бұны әміршінің әйелі тұтып айбыңғандарынан гөрі, туған сіңлілеріндей көріп аяп-аялағандары көбірек. Құдды бір өздерінің ет бауыр сіңлісі падишаға күйеуге шыққандай мәз-мейрам. Олар үшін бұл дүниеде бұны киіндіріп, шашын тарап, сыландырудан артық рақат жоқтай. Елең-алаңнан орындарынан тұрып, аяқтарының ұшынан басып, бұнын ұйқыдан ояңғанын тыпырши то-сушы еді.

Көзін ашуы-ақ мұн, жан-жақтан атанақтай жүгірген қызметші қыздардан, бұл ұйықтайтын кең бөлме өңшен бір ақ қанат көбелекке толып кеткендей, құлпырып қоя беретін. Ханым жан-жағынан анталай қараған көп жанардан қаймығып, қанша қымтанып бақса да, жан-жағынан жапа-тармағай созылған көп қол бәрібір өз ырықтарына көндіретін. Алабұртқан албырт тәні жұп-жұмсақ аялы қолдар тигенде бір түрлі байыз тауып қалатын.

Бір күні кешқұрым тамақтан соң күтуші кемпір нөкер қыздардың бәрін шығарып жіберді де, ханыммен екеуден-екеу оңаша қалады. Ханым қызметшінің аузына аңтарыла қарады. Кемпірдің екі көзі жалт-жұлт етеді. Орақ мұрынның астындағы қаймыжық жұқа ерінде бір сәт мүдіру жоқ, аузы-аузына жұқпай әлденелерді айтып сусылдай жөнелді.

Қызметші кемпір бір сикыр дұға оқып отырғандай, ханым оның сүлікше қадалып алған екі көзінен жанарын аударып өкетеуге жігері жетпей, арбалды да қалды: тіпті бөлменің іші бір түрлі шыр айналып бара жатқандай көрінді.

Бір уақыттарда барып күтуші кемпір үсті-үстіне тағзым етіп, есікке қарай шегіншектей берді. Кемпір шығып кеткен соң да бөлменің іші әлденеге бұлдырап тұрғандай көрінді. Самала шамдалдардың жарығы төменге түспей, сонау зәулім төбеге ұйып қалғандай. Әлгі кемпір айтқан түсініксіз әңгімені бөлме ішіндегі бұлыңғыр жарық онан сайын күңгірттендіре түскендей. Әлденеге басы мең-зең тартып, жүрегі лоблығын соң, хауызға қарай беттей беріп еді, есіктен кіріп келе жатқан ұлы әміршіні көрді. Бөлме ішін жайлап алған жаңағы түсініксіз буалдыр аяқ астынан ыдырап кетті. Біртүрлі тербеліп тұрғандай көрінген үйдің едені де ұлы әміршінің аяғы тигесін, тырп етуге мұршасы келмей, тыныштала қалғандай.

Ханым өзіне қарай жақындай түскен ұлы әміршіден көзін алмай қалшыып қатты да қалды. Қол созымдай жерге келгенде барып, әміршіге тағзым ету керек екендігі есіне түсіп, төмен иіле беріп еді, әлдекім қарынан демеп, жоғары көтерді. Саскалақтап

калған ханым жалт карағанда, әміршінің мейірлі қос жанарын көрді.

Ертеңіне танертен бұл құлқын сәриден тұрып, қызметшілерінің келуін абыржи тосты. Екі беті ду-ду жанып барады, не істеп, не қоярын білмей, мамық көрпеге көміле түсті.

Бір уақытта емен есік ашылды. Ең алдымен ырғала басып күтуші кемпір аттады, сонынан жарыса-жармаса нөкері көрінді.

Бұл өзіне қарай арсаландап келе жатқан көп әйелдің беттеріне қарай алмай, ұятты жанарын жан дәрмен иығына ду дырап түсіп кеткен қою шашының тасасына жасырып бақты.

Нөкері күндегіден де көңілді. Бәрі келген бетте-ақ, мұнын мандайынан сүйіп, мәз-мейрам болып дуылдасып жатыр.

Әмірші бұл жататын бөлмеге екі-үш рет аяқ ізін салған соң, нөкері бұрынғыдан бетер масаттанып кетті.

Әмірші елшілер қабылдаған бір салтанатта бәйбіше нөкерінің шеттерінен бұл отырған жаққа түйіле қарап тұрғандарын көріп, қызғаныштың ызғарын алғаш рет сезген-ді.

Бәйбіше отырған жаққа көзі түсіп кетіп еді, тәкаппар арудың жүзінде әлдеқандай бір зәрлі ашудың табы тұр екен, неге екеніне өзі де түсінген жоқ, манадан бері мұнын әлденеге лобли сокқан жүрегі аяқ астынан жай тауып, арқасы кеніп сала берді.

Бақастықтың уындай көк зәр, бақастықтың балындай тәтті бал жоқ екенін ол көп кейін білді. Бірақ сол күннен бастап басқа түгілі, қызметші екеш қызметшілерінен қысылып-қымтырылатын именшектігін қойды. Сөйтсе, әншейінде төбесінен батпандай басып тұратын ханымның ауыр сәукелесі көлденен көздің қарап отырғанын көргенде өз-өзінен құстың мамығындай боп жеңілейіп жүре береді екен.

Енді күтуші кемпір мен қыздардың бәйбіше сарайының салтанаты жайында айтатын пыш-пыш әңгімесін бұрынғыдай емес, зейін салып тыңдайтын болды.

Әмірші соңғы жорығына аттанарда шаһар ортасында бір өзі ғана тұратын оңаша сарайына ауған-ды. Оның не істеп, не қойып жатқанын сырттай еміс-еміс естіп отырды. Әміршінің болашақ жорыққа аттанатыны, диуанда қай бектің не дегені жұрт аузынан сан құбылып жетіп жатады. Соның көбісі-ақ кейін беркерге шықты. Беркерге шықпағаны тек әміршінің бұл жорығына немерелері мен бәйбішесін ала кететіні болды. Бұған карағанда, әмірші бұл жорығына бір жыл, екі жыл емес, ұзақ жүретіндігін байқатты. Соны естігенде кіші ханым байыз таба алмады; әлденеше рет әмірші отырған сарайға баруға да оқталды, бірақ батылы жетпеді. Әсіресе, бәйбішесін бірге ала кетеді дегенді естігелі

бұл нөкеріне, нөкері бұған тіктеп қарай алмады. Бәрі де қара жамылғандай көңілсіз. Бак ішіндегі бұрынғы шат-шадыман сейіл де тыйылып қалды.

Әлденеше ай бойы хабар салмай кеткен әмірші бір күні кеш-күрым өзі келді. Әміршінің күймеден түсіп жатқанын жеткізген күтушінің хабарын естігенде, сыртқа жүгіре жөнелмей, шаққа шыдап тұрды. Бірақ әмірші бірден бұның бөлмесіне кірмеді, өз бөлмесіне өтті. Одан сон да түн ортасы ауғанша ұзақ күттірді. Ханым кең сарайдың қай бұрышына барып байыз таба аларын біле алмай, сенделіп жүрді де қойды. Ең соңында, күдер үзгендей боп, қараңғы терезенің сұп-суық шыңысына телміре қарап тұр еді, жайлап есік ашылғанын құлағы шалып қалды. Одан арғыға дегбірі жетіп тұра алмады, алғаш рет батылдық жасап, әміршіге қарай апыл-ғұпыл асыға аяңдады.

Екеуден-екеу онаша кеште баяғыдан бері жарылып кетердей боп көкірегіне сыймай жүрген көп сөздің ешқайсысы аузына түспеді.

Бар батылы жетіп айта алғаны:

— Әміршім, бұл жорығыңыз ұзаққа созыла ма?— ғана болды.

Әмірші бұның жүзіне ұзақ телміріп отырып:

— Оны алла біледі,— деп, бұның дір-дір етіп алып ұшып бара жатқан екі қолын алақанымен баяу сипап өтті.

Ертеңіне күллі шаһарды дауылпаз үні басына көтерді. Әмірші жорыққа аттанды.

Кіші ханым абажадай кең сарайда бір өзі қалғандай елегізіп жүрді. Мынау жарық жалғанмен байланыстырып тұрған жалғыз дәнекер өзінен әлденеше жас үлкен, осы бір қарсы келгенді қарып алатындай сұп-суық шегір көзінің әлдебір түкпірінен бұған дегенде мейірім ұшқындап қоя беретін сұсты адам — әмірші екенін сонда ұқты. Бұрын ол барда дүние тап мынандай құлазып тұрмаушы еді.

Бұның қабағына кірбін кірсе, қызметшілері де моп-монтаһны бола қалады.

Он жетіден жаңа ғана асқан ханым дүниеде адам үшін жалғыздықтан асқан азап жоқ екенін сонда түсінді.

Онаша бакты қанша кезсе де, көңілі сергімейді. Бабына келіп балбырап тұрған маужыр бактың қай бұтағы да өмір қызығын тойлап жатыр. Бұтақтан бұтаққа ұшып қонған сан алуан бармақтай құстардың мазасыз шырылы да, гүлден гүлге қонып, әндете көтерілетін бал аралардың ызыны да күн астындағы тіршіліктің ләззаты мен рақатын жырға қосқандай. Оқтын-оқтын ұрлана ескен майда лептен дүрліге билей жөнелетін майса жапырақтар өне бойларын қуаныш кернеп, асыр салып қоя береді.

Кіші ханым бұндай сейілдерден сергіп оралудың орнына жалғыздықтың, құмардан шығып қызығын көрмеген ыстық ынтықтың, өне бойын өртше жалап бара жатқан сағыныштың, әлденеге елегізген түсініксіз мұн мен қол-аяғын бірдей тұсап қойған амалсыздықтың — мына дүниеге келгелі алғаш рет бастан кешіріп отырған, өне бойын білдіртпей кеміріп жатқан қырық сезімнің басы қырық жаққа тартқылаған әрі-сәрі халдің соқталаңына түсіп әбден қалжырап қайтады да, кара көленке сарайдың ішінде екі қолы алдына сыймай отырады да қояды.

Оның көңілін көтереміз деп өнер көрсететін нөкер қыздар одан бетер камықтырып алады. Ыңырана шығатын зарлы саз оның көкірегін шымырлатып жатқан өзіне де түсініксіз әлдебір ұлпа сезімге бірден шық ете қалады; нөкер қыздардың алма мойындарын әлденеше бұралтып билегені, сұрмелі кастардың астынан сүзіле қарайтын тана көздерін бұдан айырмай, қаладай аппақ тістерін жарқыратып жымия күлгендері жас сәбиді уантқандай жасанды көрінеді; бұл үшін өздерін зорлап көңілдендіріп, зорлап күліп жүргендей сезілді.

Бұл ойын-сауыққа елігудің орнына нөкер қыздарын осынша әбігерге салғанына ыңғайсызданып қалады. Зауқым жоқ, басым ауырып отыр сияқты болмашы сылтауларды бұршақша жаудырып, ондай отырмақтардан кашқақтап бағады.

Кіші ханымның жанын жайлап алған мұң серуен көңілді сауықтардан сейіле қоймайтынын аңғарған нөкері әлгіндей орынсыз ыржалаңнан табан астында тыйылып, сілтідей тына қалады. Сарай ішін үнжырғаңнан зіл боп басатын қоңырқайлық қайта жайлап алады.

Күтуші кемпір де ханымды немен сергітерін білмей әбден басы қатса керек, біресе оны бак ішіндегі мындаған гүлдерді аралатады, біресе ханымға төркінінен жасауға келген, әмірші сыйлаған, әкімдер мен ұлықтар, уәзірлер мен қолбасылар, елшілер тартуға тартқан неше алуан сақиналар мен жүзіктерді, сырғалар мен белдіктерді, бірінен-бірі өтетін асыл тастарды көрсетеді, енді бір уақ шар тараптан алдырылған уәлат, махфис, рауия, шамсия, шәдда, машад, тафсила, гүлстан, мисрия, абиария, лулуиа, сабурия, мискалия, сафибар, кидн, атлас, қамка — асыл маталарды жайып салып, қайсысынан көйлек тігейік деп, мата таңдатады; хан қазынасында тау-тау боп үйіліп жатқан бұлғын, суыр, құндыз, барыс, актиын, қызыл түлкі терісінен ішік таңдатады; ханым бірақ соның қай-қайсысына да құлық таныта қоймайды.

Күтуші кемпір мұны асыл жиһаздар көрсетіп қызықтыра алмасын білген соң, ханым өз бөлмесінде жападан-жалғыз отырғанда қасына кіріп келіп, қайдағы-жайдағыларды әңгіме қылатын-

ды шығарды. Сарай маңының өсегі кіші ханымның құлағына кіріп те шықпайтын тәрізді; кемпірдің сөзімен шаруасы болмай, кеңірейген күйі отыра береді.

Әккі кемпір сүлесок ханымның көңілін сергітетін әңгімені ақыры тапты. Бір күні ол бәйбіше сарайына қатысқан қызметші әйел айтып келген — әмірші жаулап алған елдерде бәйбішеге қандай құрмет көрсетіліп жатқанын айта бастап еді, манадан бері томсырайып мең-зең отырған кіші ханымның қабағы қимылдайын деді. Кең сарайдың ту-ту алыс бұрышына қадала қалған қос жанарын бұған төңкере қарады. Кемпір қыбынды енді таптым ба дегендей, бәйбіше сарайында ұзақ жылдар бойы қызмет істегенде көрген-түйгендерін баяндай бастады. Лауазымды ханымның өзіне тіл тигізуге айбынып, оның күтушілері мен нөкерін жерден алып, жерден салып жамандай жөнелді.

Олардың әмірші кіші ханымның сарайына біржола көшіп алғаннан бері бұған атарға оғы жоқ көрінеді. Жан-жақтан ағылып келіп жататын сый-сияпат өзіне бұрынғыдай дербес бұйырмайтын болғанына бәйбішенің іші удай ашитын тәрізді; кейінгі кезде әмірші басқа жұрттан келген тартудың асылы мен аруақтысын кіші ханымға тартқылайды деген пыш-пыш әңгіме бәйбішенің өз аузынан да, келіндерінің аузынан да талай жерде шығып қалып жүр деседі.

Кемпір ауық-ауық ханымға бір қарап алады да, оның қасқабағынан ашудың нышанын көрмеген соң, қайтадан сусылдай жөнелді. Орақ мұрнының астындағы шыр айнала мизамның сілеміндей жінішке-жінішке әжімдер шиырлап тастаған қаймыжық аузы өрмек тоқып тұрған өрмекшідей жыбыр-жыбыр; қашан ханымды торына түсіріп тынбай тоқтайтұғын түрі жоқ.

Бәйбіше сарайындағы бұл жөніндегі сыпсың әңгіменің бәрін жіпке тізіп айта бастады. Кіші ханымның жастығы болмаса, сұлулығы болмаса, ханымға лайық еш қасиеті жоқ; ұлы тұқымның тіке өзінен тарамған, бір бүйірлеу көп төрелердің біреуінің қызы; төркін жағы да жансыз-жақсыз; әмірші шешесінің өлердегі аманатын бұза алмай ала салды, тақтан түспегенмен, тұғырдан түскелі отырған кәріге тиген бейбақтың енді етегі қанап, бала сүйе қоймағы да екіталай, жаман айтпай жақсы жоқ, әмірші әлдеқалай болып кетсе, қу тізесін құшақтап жалғыз қалады...

Орақ мұрынның астына өрмек құрып орнығып алған ала құрт әуелі өрмегінің бір ұшын кіші ханымға тартты да, артынша-ақ соны бойлап шым еткізіп шағып ап, оның табан астында боп-боз боп кеткен өні мен жел үрген шоктай лап ете қалған уытты жанарын көріп, аяғын тартып ала қойды.

Ханымның қай жағынан шығып калдым дегендей, жаңа ғана өзі осып тырнап алған жараның аузын өзі сүртіп бакты. Табан астында тек әйелдердің ғана қолынан келетін мәймөнкелікке көшіп, өз айтқанын өзі жуып-шая бастады.

Қызғаныштын тілінде шок, ұртында мұз. Шоғымен бетінді, мұзымен жүрегінді қарып сөйлемесе, қызғаныш бола ма! Әмірші иенің ықыласы мен салтанатын бір өзі иемденіп калған шынжыр балақ, шұбар төс тұқымның қызы — бәйбішенің тәйтiк қызметшiлерi кiшi ханымды аузынан әлi емшек табы кетпеген жас көрiп, басынып қалғылары келедi ғой. Бiрақ оларымен не бiтiрер дейсiң. Әлгiндей-әлгiндей күйдiргi әнгiмелердi күнсiткеннен арғыға жете қояр шамалары қайсы? Әмiршiнiң өзи асқар таудай боп панасына алып отырғанда, бәйбiше сарайындағы көп сумақайдың сыпсыны күр әншейiн желдiң суылы. шыбынның ызыңы боп қалады. Дегенмен, үлкен-үлкен деп басқа шығарып қоймай, қыбын тауып, бәйбiшенi де аяғын тарта сөйлеуге үйреткен жөн. Құдайға шүкiр, ұлы әмiршi алтын басымен кiрiп-шығып жүрген құттыхананы шауып ала қоймас...

Кемпiрдiң әнгiмесi қайтадан аруақтанып барады. Ендi жұқа танауы дiрiлдеп, көтерiле сөйледi. Орақ мұрнының астында ерсi қарауытып жатқан сұйқылт түктерi тiкiрейiп-тiкiрейiп кеткен...

Қызметшiсiнiң аяқ астынан арқаланып бара жатқанын байқап, ханым оның жүзiне таңырқай қарап едi, кемпiр, капелiмде артықтау әнгiме айтып қойдым ба дегендей, оқыс тыйыла қалды да, әлдебiр ұмыт шаруасы есiне түскенсiп, орнынан асығыс көтерiле бастады.

Қызметшiнiң әлгi әнгiмесi, аяқ астынан жүрегiн тызылдата бастаған оқыс бiр сезiм ханымның көп күннен берi көкiрегiн тымырсық боп жайлап алған түсiнiксiз қапырықты төтен соққан өкпек желдей сөйiлтiп жiбердi. Өне бойын жайлап алған меңзең зiл ыдырап кеткендей ханым өзiн қунақ сезiндi.

Бәйбiше сарайының әнгiмесi пәлен күннен берi оның қол-аяғын матап алған енжарлықтың қыл арқанын күрт-күрт үзiп жатқандай. Тұтқиылға тiрелiп дағдарып тұрған ой-сезiмнiң де қарсы алдынан қасқа жол ашылғандай...

Ендi әлгi кемпiр айтып кеткен әнгiменiң егжей-тегжейiн қайтадан бiр бажайлап ойлап көруге бел буды. Көзге көрiнбей бiр қиянда жатып ап, мұның әлi ызғар шалып көрмеген балғын жүрегiне мыстан тырнағын аямай батырып осып алған бәйбiшенiң озбыр шенгелi оның бойына бiр қайрат бiтiргендей болды.

Жас ханым қақырайып сарайда отырғанымен, өзiнiң айбарсыз, дәрменсiз екенiн, азулы бәйбiше бала көрiп басына бастағанын байқады.

Ашы тырнақтың есесін ашы тырнақ қайтаратынына жас та болса әйелдерге айрықша тән бір түп көрегендікпен түйсігіп отыр. Оның балғын жүзіне бір суық нұр жүгірді. Бұрын мойылдай боп мүләйім мөлдіреп тұратын көзіне кылыштың жүзінен ғана байқалатын сұп-суық қатыгез ұшқын орнапты. Жүріс-тұрысы да шып-ширақ.

Ханымдарының бойындағы мына өзгерісті нөкерінің қырағы көзі бірден байқап қалды. Бұрынғыдай жабыса-жармаса кетуге бір түрлі қаймыққанмен, іштерінен риза боп, қайтадан мәз-мейрам күйге түсті.

Ханым кеше құлқы болмай, көріп тұрып көзге ілмей кеткен асыл мата, қымбат тері, қызылды-жасылды жиһазды сарайына алдырып, қайтадан қарап шықты.

Күтуші кемпірге көңілі ауғандарын көрсетіп, не киіп, не тіктіретінін айтып әмір бере бастады. Ханшаның байыбына бара алмаған жерінде күтуші кемпір ретін тауып ақыл қосып қояды. Ханым ондайда бұрынғыдай аузын ашып таңырқап қалмайды, «е, осы дұрыс екен» деп елп ете де түспеді, қызметшісінің сөзін үн-түнсіз тыңдап, келісім бермес бұрын біраз ойланып алады.

Қасал кемпір ханымның билік дәмін түсіне бастағанын аңғарып, ішінен қыбы қанып, бұрынғы-бұрынғы ма, енді ауыр денесін асықтай үйіріп, шұнандап кетті. Ханымның қазынасында не бар, не жоғын тексеріп, не керек екенін, оның қай өлке, қандай уалаяттан табылатынын айтып, құлағына құйып бақты.

Ханым өзіне керекті заттарды айтып бас уәзірге күтушісін жұмсады.

Бас уәзір күтуші кемпірді қомсынса керек, мардымды ештеңе айта қоймапты. Қызметшісінің айтып келген хабарын естігенде, ханым сарайға қайтадан кісі жұмсап, уәзірді өзіне шақырды. Өз жауабына ханымның шамданып қалғанын іші сезіп келген көрі уәзір есіктен құлдық ұрып аттап, кіре сала тапсырмасының бәрі де орындалатын болғанын, бұл сұраған қымбат тері, асыл мата, иіс май мен әтірлерді жіберуге тиісті уалаяттарға хат жазылғанын, арнайы адамдар жіберілетінін баяндады.

Әміршінің өзі сыйлайтын бас уәзірдің кіші ханымның аяғына кеп бас игенін көргенде, күтуші бас ұлықты өз аяғына жыққаннан бетер айызы қанып тұрды.

Кіші ханым шаһардағы ең атакты шеберлерді шақырып киім тіктіріп жатыр дегенді естігенде, бәйбіше сарайындағылар тұлынын тұтып қалыпты.

Ханым өзі ойлап тапқан жаңа шаруаның соңына құнығып кірісті. Кіші ханым тігіліп жатқан киімдер мен уалаят-уалаяттардан жиылған асыл дүниелер жайындағы алыпқашпа әңгімелердің

алды жорықта әміршімен бірге жүрген ұлы ханымның да құлағына тиіпті.

Ұлы ханымның аузынан шығыпты-мыс деген лақаптар бәйбіше сарайынан кіші ханымның өзіне де жетіп жатты.

Ұлы ханымның шамына тигенін естіген соң, жас ханым бұрынғыдан бетер масаттанды, жүрегіне күндесінің бейпіл сөзінен түскен жаракат жазыла бастады. Қайтқан өштің сиқыр ләззаты жанына майдай жағып барады, бәйбіше сарайындағылардың ішін күйдіретін айла-амалдың бірінен соң бірін ойлап табады.

Бұрынғыдай емес, сейілді, серуенді көбейтті. Әсіресе, күн қыза нөкер қыздарымен бірге хауызға шомылғанға, көк айдында алма лақтырысып ойнағанға құмар. Күнде ертемен қызметшілері ағаш басынан алма үзіп, хауыздың қасындағы жеңіл шатырдың астына тау-тау қып үйіп қояды. Күн қыза, жаңа піскен алманың жұпар иісі аңқыған тұста ханым нөкерімен шомылуға шығады.

Қызыл алмалар калқып жүрген мөлдір айдында жастықтың, алансыз бақыттың буына алмадан бетер балбырап піскен балғын төндер өне бойларын шөпітіп сүйген сұғанақ толқындардан әлдеқандай жұмбақ ләззат тауып, рақаттанып қалады.

Әдеттегі төқаппар сырбаздығынан, асқақ мәртебесінен, асыл мен қымбатты аямай төгіп баққан шұбалған киімінен бір уақыт ада боп, ойнақтап шыққан балауса тән әлгіндей емін-еркін бостандыққа қапелімде құмары қана қоймайтын болса керек, ханым хауыз басына ұзақ айналады.

Судан шыққан соң хауыз қасындағы жеңіл шатырдың астына жатып ап, қызметшілеріне үстін сылатады; онсыз да жұпар шашып тұрған ханым бағының ішінде дүниенің түкпір-түкпірінен алдырған хош иіс майлар мен әтір иісі аңқып қоя береді.

Ханым жас қыздардың сүйірік саусағына қыдығы келеді де, сылаушыға қызметші әйелдердің қолының қаруы барларын ғана тандап алады.

Ханымның жасындағы әйелді тәні не тілейтінін жақсы білегін сақа келіншектер одан қолдарының қуатын аямайды, ұзақ сылайды. Ханым ондайда жылтылынан айрылып, лайытып бара жатқан жанарын ұзын кірпіктердің астына жасырып, өткірші рақаттың ләззатына елітіп жатады да қояды. Сөйтіп жатып кейде қиялға шомады. Ондайда мынау өзі жүрген бақ хиссалардағы пейішке ұқсап кетеді; қасындағы нөкерінің пейіш бағындағы хор қыздарынан несі кем? Бұдан артық рақат қайдан табылмақ? Осындай жұмақ өз қолында, осындай рақат өз төрінде тұрғанда, әміршінің қайдағы бір ит арқасы қиянға айлап-жылдап жорыққа кететіні ара-тұра оған миға сыймайтын, түкке қажеті жоқ, құр

өншейін ессіздіктей көрінеді. Бірақ сол-ақ екен, ұлы өміршінің ойына келген шаруаны мансұқтау пенде біткенге кешірілмейтін күпіршілік екені есіне түсіп, тізгін үзіп бара жатқан тентірек ойын тежеп ала қояды. Ондайда ауызға енді іліге берген жемінен жұрт айырып жіберген шабытты тазыдай солығы басылмаған ойы өміршіні тастай беріп, бір ауық бәйбішенің соңына түсіп береді. Жорықтағы өміршінің соңынан қалмай соған не азап екен...

...Әлгіндей ой келгенде жон арқасына ойнақ салған саусақтардың қимылынан да өткен, әлеңкедей жаланып тұрған әлдебір өзәзіл нәпсіні демде тояттатып кететін тосын рақатқа кенеледі. Құдды төбесінде, сонау шырқау аспанда шілде күні емес, көзі канталап күндесінің өзі қарап отырғандай көрініп кетеді. Өзінде жок дәулетті көріп алсын, іші күйсе, тұз жаласын дегендей, шалқасына аунап түсіп, сылаушыларға омырауын тосады. Көрі күндесінде мұнда бар мынандай көрік, мынандай балғын тән жок. Ендеше, ол мұның жастығын күндейді. Алтын басты өміршіні қойнынан жұлып әкеткен сикыршы күшті күндейді. Өзінің баламен бала боп, ошақ басында қалғанына күйінеді. Соның есесін күйеуінің соңынан қалмай, жарбандап, жағынып қайтармақ. Жағынғанда не бітіреді? Шұлғау жуып беруден басқа қолынан ештеңе келмейтін көрі әйел өмірші көңілін немен тындырады... Жок, өмірші енді оған бәрібір жок... Ол бәйбіше үйіне күңсіп көп ұрпағым отырған ошақ қой деп, күлін сағынып бармаса, неменеге ынтық боп барады. Ал бұның сарайына алыс жорықтар мен арпалыс соғыстардың тауқыметінен соң, денім жайылатын, көңілім масаттанатын жұмағым, алтын бақты пейішім деп келеді... Рас... тап солай... тап солай... оған енді шұбасы жок... Бірақ өмірші алтын тажды басымен бала жігіт құсап күні-түні бұның қасынан шықпай қайдан отырсын. Дүниенің төрт бұрышы тықыршып хабарын тосқан атақты билеуші қарауындағыларға қатарынан екі-үш жыл тыныштық берсе, өншен шуылдақ «хан бұрынғы қаһарынан айрылған екен, қатынжанды боп төсек күзетіп отырып қалған екен» деп масайрамай ма... Соны ойлағанда әлдекім жүрегіннің басына ине сұғып алғандай болады. Жок, ол асыл текті ханзада басымен өміршіні сасық ауыз кара тобырдың әлгіндей табасына жем қылып қоя алмайды. Жаңа ғана өміршінің алыс жорыққа шығатыны мән-мағынасы жок құр өншейін азап сияқты көрінген ойының күпірлік екеніне көзі енді шындап жеткендей болды.

Жок, ол өміршісін жорық түгілі бейбіт кезде, байтақ шаһарға оралған соң да, нақ сүйері екенмін деп, қасынан шығармай, ұстап отыра алмайды. Өйткені мұндағы жұрттың да жатса-тұрса андитыны – алтын басты билеуші. Оның әр жүрісі, ең азы иегінің

әр ишарасы — дүйім елдің көз алдында. Ендеше, әміршінің бала сүйдірген бастас қосағым ғой деп анда-санда бәйбішенің ордасына барып тұруы да орынды. Келін бар, кепшік бар, әке тағына әленкедей жаланып жүрген ұлдары бар, соларға қыр қылып, бәйбішесімен сырласқан боп барады. Алыс жорыққа да сол үшін ала кетеді. Бәйбішемен октын-октын ақылдасқан да болады. Бірақ онысы көлденең көзге перде ғып тұтқан құр мезірет қана. Әйтпесе, қызымен құрдас мұның әр адымын санап, тұлынын тұтып отыратын сол немеден қайбір ақыл шығып жарытады дейсің. Кіп-кішкентай қуыс көкірекке күндестік пен кейуаналық бірдей сыяр ма? Дегенмен, ол екеуі онаша сөйлескенде бір-біріне не айтады екен?

Ханым ойынан мүдіріп, қаңтарылып қалады. Өне бойын балбыратып бара жатқан жанағы рақат, жанағы ләззат аяқ астынан сарқылып қалғандай, капелімде көзін ашып, басын жастықтан жұлып алғысы келсе де, сылаушыларға сыр алдырып алармын деп, көзін тарс жұмған күйі сұлық жатып, үзілген ойының ұшығын іздейді.

Қанша дегенмен, екі егде кісі әңгімелескеннен басқа не бітіреді дейсің? Бәйбіше әміршіні көргенде бұл құсап көмейіндегі сөздің бәрі быт-шыт шашырап абдырап қалмайтын шығар.

Анада жорыққа аттанарда, әміршіге жалғыз қалған кездегі басына түсетін сартап сағыныш пен зіл батпан мұңды наз қылып айтып көрейін деп еді — айта алмады. Ертесіне коштасарда, қанша дегенмен ханыммын ғой деп, өзіне деген қимас сезімін білдіріп құшқысы келіп еді — батылы бармады. Өз бөлмесінен шығып бара жатқан әміршінің артынан қарап, табалдырықтың алдында қалшыып ұзақ тұрды да қалды. Ту сыртынан телміре қарап тұрған мұны сезді ме, әмірші орта жолға кілт кідіріп, артына бұрылып қарады, бұған қайтып оралғысы келген кісіше, не әлдене дегісі келгендей ұмсына берді де, кенет қапталына көзі түсіп, қайтадан жөніне кете барды.

Ханым әміршінің көзі түскен жаққа қарап еді — басын иіп, құлдық ұрып, қаз-қатар тізіліп тұрған азбан құлдарды көрді.

Өзінің табалдырықтың алдында сілейіп тұрған мына тұрысының ерсі екені сонда барып есіне түсіп, есікті жауып алды. Бірақ әміршінің кетіп бара жатып кілт тоқтап, бұрылып қарағанынан өзіне деген өзгеше ықылас танығандай боп, жүрегі орнына түсейін деді.

Қатал әміршінің суық жанарының түбінен тек өзінің ғана көзі шалып қалатын жұмсақ нұрдан да бұл кимастық сезінетін төрізді.

Адам жүрегінің ең бір тұңғиығынан шымырлап шығатын

сол бір қимастықтың, ыстық іңкәрдің емін тапса, махаббат қана табатын шығар. Сонда әміршінің бұны сүйетіні ғой...

Ханымның көкірегінде әдемі қуыршақ көрген бала қыздың балапан жүрегіндей әлдене ойнақшып шыға келді.

Ханым екі бетіне ду етіп екі шок тиіп кеткенін аңғарды — әлгіндей аңтарылмай, маужыраған ракаттың саумал көліне қайта сүнгіп, үзілген ойын қайта жалғастырды.

Ал әлгі қимастықтың, бір-біріне деген өліп-өшкен ыстық іңкәрдің сарқылған шағында екі адам арасындағы бұрынғы махаббат жайлаған салқар көңілді нендей сезім иемденеді екен, әлде ел көшкен жұрттай боп біржола құлазып қала береді ме екен?

Ақылы «иә, солай» деп, осы бір тұспалды қаншама жөн көргенмен, сананың әлдебір терең қатпарына бұғып жатып алған ұры күмән қайта-қайта басын көтеріп, қаңғыма көңіліне байыз таптырмай, тағы бір қиырға дедектетіп сүйрелей жөнелді.

Егер екі егде адамның арасындағы бұрынғы сезімнен ешқандай жұрнақ қалмайтын болса, бұрынғы қосақтардың өле-өлгенше бір-бірінен жұп жазбайтындары несі? Әлде өлімнің алдындағы, бейшара кәріліктің алдында жалғыз қалғысы келмеген қорқыныштан ба екен?

Ендеше, ондай үрейден бір ошақтың басынан өзгеге билігі жүрмейтін жай жұмыр басты пенделер қорықса қорқар. Бірақ шар тарапты аузына қаратқан, өле-өлгенше қасынан кетпейтін жары, отан, өз әулеті, қара құрым қолы мен қалың халқы бар әмірші қорқар ма? Жоқ, ол бәйбішеге басқа бір сезіммен баратын болды. Ол сезімнің аты не?

Иә, егде адамдардың көкірегінде, ең болмаса кешегі күйіп-жанған алау махаббаттың орнында ып-ыстық қоламтасы — сыйластық қалмайды дейсің бе? Сол ыстық қоза біржола сөніп біткенше, адам пақыр да өліп бітетін шығар.

Манадан бері түбіне жете алмай қойған сауалдың жауабын оңай тапқанына әуелі елп етіп қуанды. Артынша-ақ әлгінде ғана лақтай ойнап шыға келген көкірегі мұздап қоя берді. Сонда әмірші мен ұлы ханымның арасында әлі де ыстық табы суып үлгермеген сыйластық жатқан болды ғой. Әлде бір оқыс шаншу көкірек тұсын бүріп алғандай болды. Әлгінде ғана қызметшілердің асыр салған саусақтарынан балбырап елітіп жатқан балғын денесі аяқ астынан солып, семіп бара жатқандай көрінді. Қазір тұрып кетпесе, жан-жақтан жабыла жұлмалап жатқан көп шенгел оны жұлым-жұлым қып біржола түтіп тастардай. Ол орнынан асығыс көтерілді. Мап-майса жібек көйлек тұла бойын тікен боп шағып, етіне ерсі суық тиді. Күтушілері шашын өріп болғанша

зорға шыдады. Әлгінде ғана рақаттанып, жаны жай тапқан жерден өзирейіл көргендей кетуге асықты.

Ол қайтадан тұнжырап қалды. Өзінің жалғыз екенін, байлы-балалы, әлденеше орданы өз бауырынан таратып отырған бәйбішенің қасында қарасыз, қауқарсыз екенін алғаш түсініп, қатты налыды, ішіне шок түсіп кеткендей, өне бойын өрт жалап барады. Ол не де болса, сол бір өрт тезірек жанып бітсе екен. Мұны түп-түгел күлге айналдырып, мына дауа таптырмас қасіреттен біржолата құтқарса екен деп тіледі. Сол қалпында енді бір сәтке шыдаса, көп ұзамай әлгі тілегі де орындалатындай боп көрінді.

Ол енді ештеңені ойлағысы келмеді. Шекесін шынылдатып, бұл көңіл қойып, құлақ аспағасын, ызындай-ызындай шыбынға айналған көп ой көзінің алдында қара құрым боп шырқ үйіріліп ұшып жүрген секілді. Бұл сол бір ызындаған көп шыбынды, тиіп кеткен жерін тістей алатын жиіркенішті жәндіктерді көргісі келмей, денесі түршігіп, көзін тарс жұмып алды. Енді әлгі ызындап ұшып жүрген көп мақұлқат одан гөрі де ұсақтай-ұсақтай қара құрым масаға айналып бара жатты. Бұл олардан бұрынғыдан бетер шіміркеніп, безгек тигендей қалтырай бастады. Кенет әлдебір жеріндегі күре жүйкесі күрт үзіліп кеткендей, бүкіл денесі қалш-қалш етіп қоя берді. Онысынан өзі шошып кетті. Тарс жұмық кірпіктері бір-бірінен кілт ажырап, көңіліне: «Осы мен ауырып қалғаннан саумын ба!»— деген ой сап ете түсті.

Жалма-жан отырған жерінен ұшып тұрып, төр алдындағы айнаға беттеді. Айна алдына келіп еді, өзінің әлгіндегі көңіл күйіне өзі қайран қалды. Күлге айналып бара жатқан ештеңесі жоқ, бұрынғы қалпы. Асығыс өрілген қолан шашы жол-жөнекей босап, қобыранқырап кетіпті. Қайта онысы өзіне бір түрлі сән қосқандай. Қызметшілері жаңа ғана иіс маймен сылаған мойыны, омырауы, екі беті жылтырап тұр. Қорқыныш пен уайым алма-кезек арбасқаннан ба, сол жып-жылтыр екі бетінің ұшы алмадай албырап тұр да, жазық мандайы бір түрлі көгіс сұрланып апты. Ұшы тым сүйірленіп кетпей, жұқа нәзік танауын жасырар-жасырмас боп жұмырланып біткен әдемі қыр мұрыны мынау иіс майды аямай жаққан жылмағай беттегі орынсыз жылтырақты жақтырмағандай, бір түрлі бұйығы қалып танытады. Сол бұйығы мұнды айқындай түскісі келгендей сүрмелі қастың астынан жасаураған екі көз мүләйім мөлдірейді.

Ханым айнадағы жәудірей қарап тұрған мүсәпір бала қыз өзі екендігіне сенгісі келмей, тесіле қарады. Мына түрімен жарық жалғанда қорықпай кәйтпін тірлік құрып жүр. Оны көрген адам өліп-тіріліп сүймейтін де, құрметтемейтін де, табынып тан-

ғалмайтын да шығар, тек «байғұс, балақан-ай» деп мүсіркейтін ғана болар. Ұлы әміршінің көзінен бұл көріп жүрген ұшқын да өзі ойлап жүргендей өртеніп бара жатқан махаббаттын емес, жай әншейін аяныштың нышаны шығар. Арыстандай ақырған асау бәйбіше мынандай мүскін немені табанына салып таптап кетпегеніне шүкір.

Мынандай бейшара балапанға жарық әлемді қалтыратқан қаһарлы ханның қылыш сілтесең де селт етпейтін қайсар жүрегі қайдан өліп-өше қойсын! Бұл оған сүйікті жары тұғырдан қалғанда төсек жылытуға алған жай әншейін жас иіс қана. Бұл бейбақ үлкен кісінің өзіне деген бір сәткі мейірімін махаббатқа жорып жүріпті ғой. Жоқ, жоқ, сен енді ханның бір сарайы мен санаулы түндерін иемденген жас иіс ұрғашы күніне қанағат қыл, тілінді тобаға келтір... Бәйбішемен бәсекелесу сенің не теңің? Жаһанды қалтыратқан ұлы әміршінің жүрегіндегі кимастықты да, махаббатты да сол иемденген. Оның жолына тұрам деп босқа арам тер болма.

Дәл мынандай мүсәпір кейпіңмен бәйбіше құсап күллі дүниенің күнкілін құлағына ілмейтін ұлы әміршінің назарын тоқтатар саликалы ақылды қайдан табасың, салауатты сұхбатты қайтіп құрасың? Алыс жорығына бірге ала кетіп, қиын кезде шақырып кеңес сұрайтындай кейуаналықты құдай сенің қай жеріне қисын?!

Ханым мына бір аяқ астынан қайдағы-жайдағы ойына оралып, көнілін біржолата меңдеп алып бара жатқан күздің сылбыр жауынындай салыңқы сезімге қарсы тұрар қайран таба алмай, өз-өзінен мүжіліп жүре берді.

Ту сыртына әлдекімнің демі тигендей болды. Жаланаш отырғанда үстіне бөгде біреу кіріп келгендей жалт бұрылып еді. Күрең қобдиша құшақтаған күтуші кемпір тұр екен. Мұның шарасынан шығып кеткен қос жанарын көргенде, шырқ айнала әжім мен түбіт қылтанақ көмген екі езуін ыржитып, күліп жібергендей болды.

— Мынаны жана бас уәзір әкеп беріпті. Жорықта жүрген әміршінің сізге арнайы жіберген сәлемдемесі көрінеді,— деп қолындағы қобдишаны бұнын алдынан көлендете берді. Өне бойын жидітіп ала жөнелген әлгі бір дел-сал халден әлі арылып бола қоймаған ханша кемпірдің сөзіне не жауап қатарын, не істеп, не қоятынын білмей, абдырап қалды.

Кемпір қобдишаны ханымның төсегінің үстіне апарып қойды. Ханымды солай қарай сүйреледі.

Ханым кемпірдің жетегіне енді-енді тәй-тәй тұрған жас сәбидей тәлтіректеп еріп келеді.

Кемпір қобдишаны өзі ашуға батылы бармай, малынған жеңінің ұшынан жылтырап көрінген кішкене кілтті мүп-мұздай қып ханымның қолына ұстата берді.

Ханым абдырап қобдишаның алқасы қайда екенін таба алмады. Кемпір амалсыз өзі ашуға мәжбүр болды. Ашты да қобдиға қарарын, ханымға қарарын білмей, алақтап тұрып қалды.

Ханым көпке дейін көзі бұлдырап ештеңе көре алмады, бір уақыттарда барып қобдишаның ішінде ағарандап жатқан әлденелерді аңғарды. Назарын қайта жиып қарап еді, қобдишаның ішінде саудырап жатқан монтаны меруерт, жанарынды еркелете сипайтын биязы өң, алуан түсті ақық, ойнақы маржан, көзінді алмас қылыштай тіліп түсетін өткір, өні суық яспис, ұяла жылтырайтын ақшыл-сарғыш жақұттар, күздің шәйдай ашық аспанымдай тап-таза, мүп-мұздай көкпенбек сапфир, күлім көз зұбаржат, нарт қызыл лағыл, жан-жағындағы өзге тастардың өңіне орай құбылатын су тамшысындай мөлтен-мөлтен шамир, бұрын-соңды бұл көрмеген, атын білмейтін бірінен-бірі өткен тағы да талай асыл тастарды көрді. Солардың ең үстінде, осынау әр алуан түске құбылған кішкене көлшіктің бетінде жүзіп келе жатқандай боп бір тал аппақ гүл жатыр.

Ханым әрінен, әдемі хош иісінен әлі арыла қоймаған нәзік аппақ гүлді қолына алып, бауырына басты. Жана ғана өне бойын буып тұрған темір арқан өз-өзінен тарқатылып жүре берді. таң атқалы мұңлы жанарына іркіліп тұрған ашы жас көктемнің жылы жанбырындай боп төгіп берді. Зәбір мен сағыныштан қабына-қабына, кеуде сүйегіне жабысып қалғандай зіл тартқан жүрегі қайтадан ойнақтай жөнелді.

Ханым қасында қызметші әйел тұрғанын да, оның алдында бала қыз құсап, көзі бұлаудай боп жылап отырғанының ерсі екенін де елең етпеді; манадан бері сұлдері құрып, сүлікше сорып жатқан әзірейіл үрей бұның көңілінен мысық табандап жылыстай бастады. Хақ тағала, ұлы әмірші бұны әлгінде ғана билеп алған қапырық қасіретті, сүйек-сүйегін түгел ұнтап бара жатқан тұңғиық мұңды дер кезінде көріпті. Бұның жанын жан-жақтан жапа-тармағай талап жатқан сағыныш пен жалғыздықтың, күдік пен күманның, шамырыққан намыс пен наланын қорқау төбеттерінің ырылы оның да құлағына жетіпті. Жер түбінен ат шаптырып, адам жұмсап, сый жіберіпті.

Ханым қолындағы аппақ гүлді шөп-шөп сүйіп алды.

Қызметші кемпір ханымның жан күйін айтқызбай-ақ түсініп тұрса керек, оңаша қалдырып, шығып кетті.

Ханым төсегіне жантайды. Қобдишадағы асыл тастарды қолына алып көре бастап еді, аппақ омырауының үстіне ақ, сары,

көк — әр алуан көп тамшы саудырай төгіліп, дүниедегі тілмен айтып жеткізе алмас ең бір ғажайып көркем тамшылардың жаңбыры селдетіп қоя бергендей болды.

Ханымның көкірегіндегі әлгі бір қапырық қасірет жаңбырдан соңғы аспандай әбден ашылыпты. Енді оның орынын көл дария боп шалқып қоя берген бір жұмбақ нұрлы сезім билеп алғандай. Ол алыс жолдағы жарына жүрегінің ең тереңінен ағылтегіл ақтарылып жатқан алғысын айтар еді — ол бәрібір естімейді. Ибаны, именшектікті — бәрін лақтырып тастап, мынау лапылдаған жас тәнін, жаңбыр сағынып, кенезесі кеуіп жатқан аптап алқаптай аппақ төсін айқара ашып, бауырына қысар еді, мынау абажадай кең сарайда оның жайылған құшағына түссіз ауа, тұлдыр кеңістіктен басқа ештеңе бәрібір ілікпейді.

Ұлы әміршіге деген риясыз көңілін хатпен айтса ерсі, кісіден айтып жіберуге болмайды. Ол патшазадаға, асыл жарына, өз жүрегін, өз тәнін шымырлатып шыққан ықыласы мен шексіз махаббатын қалай білдіре алады? Ол жорықтан оралып, мына бөлмені аттағанша қашан? Құмарынан шыққанша құшып, қордаланып алған көл-көсір сезімді ақтара салар арманды күннің қай кезде туатынын кім біледі? Оған дейін ұлы патшаға деген ыстық ықыласы мен риясыз алғысын қайда жұмсайды? Мынау қайтадан қанын кептіре бастаған махаббат шөлін немен қандырады? Оның жолына құрбандыққа шалынуға әзір ниетін әміршінің өзіне, анау қызғаншак бәйбішеге, сарайдағы сыпсындасқан көп қызметшіге, шаһарға, мынау жарық жалғанның түгел бәріне қалай жариялай алады... Осы қазір, ең болмаса, ертен ел-жұрт соны естімесе, мұнша шалқар мұхит қуаныштан жүрегі жарылып кетердей. Әмірші ие жорықтан оралғанша сарылып өтіп болмайтын сағыныш күндері мен ыстық інкәрдін шоғына шарпылған тауқымет түндерін қалай өткізе алады? Өне бойың кеулеп алып бара жатқан мынау сезімге нені басу қылады? Бұған дейінгі бәйбішені қайтсем шамдандырам деп жүрген күйкі характері мынандай алапат сезімге кенеу бола ма?

Қазір-ақ жолға шығып, жорықтағы жарының сонынан барар еді. Өйтсе, әміршінің шамына тиенді, әрі мынау сасық ауыз көп шуылдақтың өсегіне ілінеді.

Ханым төсегінің үстінде шашылып жатқан асыл тастарды жинамаған күйі бір шетіне қисая кетіп, қиялға шомды. Ұлы әміршінің мынандай риясыз ықыласының есесін немен қайтармақшы? Ертен алыс жорықта қалжырап оралған оны немен қуанта алады. Шіркін, падишамен қосылғалы бері жар қызығын қызықтап та құмарынан шыға алмады. Әмірші жорыққа аттанбай тұрып құрсақ көтеріп қалса ғой, қазір мынау жіберген сый-

лығының қарымтасын жақсылық хабармен қайтарар еді. Екіқабат әйелдің құрсағындағы жас нәрестенің әр қыбырын аңдып тықыршыған күндері мынау айналасын түгел аңылжитқан сартап сағынышты да байқатпас еді. Оның әр қимылын хатқа салып, әміршімен үзбей хабарласып тұратын сылтау да табылар еді. Ертең ол келгенше аман-есен босанып, алдынан тал бесіктегі кішкене ханзаданы көтеріп шықса, күйеуінің көңілін біржолата бір өзі иемденер еді, балаларын алға тарта беретін бәйбішенің де аузына құм құйылар еді. Бірақ қолында дәл қазір ондай қайранның жоғы есіне түсіп, тағы да антарылып қалды.

Ол ұлы әміршінің өзіне деген қимасын көңілінің есесін риясыз махаббатымен ғана қайтара алады. Одан басқа еш қайраны жоқ.

Ендеше, бұл өзінің шексіз махаббатына бір ғана хан ие емес. Көрген жұрттың бәрінің де көзін жеткізетіндей ескерткіш ойлап табуы керек. Ертең хан ие жорықтан оралғанда, елден бұрын бұның махаббатын, сана менен сағынышын, ыстық ықыласын көретін болсын.

Ол мынау асыл тастарды бәйбіше құсап бауырына басып өзі иемденбейді, бәрін де ертең ұлы падишаның көзін елдің алдымен сүйсінтетін әлгіндей әсем ескерткішке, махаббат мұнарасын салдыруға жұмсайды. Ол мынау байтақ шаһардағы барлық мұнараның бәрінен де бой асырып тұруы керек. Көрген жан мұның ұлы әміршіге деген шынайы махаббаты мен асқан ақылына қайран қалатын болсын.

Ол сол күні ың-шынсыз рақаттанып ұйықтайды.

Ертеңіне тұра сала бас уәзірге хабаршы жіберді. Бұл өз ойын айта бастағанда, бас уәзір тостаған көзін бақырайтып, қадалып қатты да қалды; ханымның ойына таңғалғаны да, сүйсінгені де белгісіз; ат жақты бетінде қимыл-қыбыр жоқ; сүп-сүр. Ханым айтарын айтып болғанда барып, саусақтары сабаудай-сабаудай екі қолын кеудесіне қусырып тағзым етті.

«Құп болады, мәртебелі ханым!»

Арада екі апта өтер-өтпестен бас шебер кеп, мұнараны ұлы әміршінің ұлы бәйбішесіне салғызған мешітті салуға қатысқан шеберлердің бірі салатын болғанын айтты.

Енді ханымға ермек табылды. Күн сайын бас уәзірге қызметшісін жұмсап, мұнараның жайы қалай болып жатқанынан хабар алып отырады. Мұнараның өз сарайының маңынан салынатын болғанына қатты қуанды.

Бір күні танертең ұйқыдан тұрып жатып әлдебір қызыл кожалақ нәрсенің бақтағы ағаштардан төбесін асырып, терезесінен төніп тұрғанын көзі шалды. Көрпесін серпіп тастап, терезе алдына келді. Өзі салдырып жатқан мұнара сол екені есіне енді

түсті. Мұнараның ұшар басында сыртынан карағанда құмырскадан да әлуетсіз әлдененің қыбыр-қыбыр қимылдағаны байқалады. Әмір бергеніне жылға жуық уақыт болып қалған-ды. Енді, міне, мұнара сарай қорғанынан да, ондағы биік-биік ағаштардан да бойын асырыпты.

Содан былай сол бір сарайған қызыл коңыр нәрсе терезесінен төнді де тұрды. Ол күн сайын терезе алдына келіп, мұнараның кешегіден қанша биіктегенін өлшейді. Бірақ мұнара оншалықты өсіп жарымайтын сияқты. Өз қиялының шындыққа айналып, байтақ шаһарда жаңа бір мұнараның асқақтап аспанға бой көтеріп қалғанын көріп, алып ұшқан көңіліне ойда жоқтан тағы да қобалжу кірді. Мұнара басындағы құмырска ертеден қара кешке дейін қылтияды да тұрады; оның жыбыр-жыбыр қимылының өніп жатқаны шамалы; мына қалпымен мұнара шамалыда біте қоймастай, оның көкпен бой таластырып, көзді тартып тұрғанын бұл көзі тірісінде көре алмастай. Сонау тым сойқан елестейтін сиықсыз тас дінгек айнадай жалтырап жатқан көк шәйі аспанға абайсыз тиіп кеткен лас дақтай боп, мәңгі бақи осылай, көзге шыққан сүйелдей боп, қадалып тұрып алатындай. Ханым мұнараға өзі барғысы, көк койнына бір шығып алып, сол арада бадалып тұрып қалған қаныпезер шебермен көзбе-көз жолығып, мұнараны тезірек бітіре гөр деп жалынғысы кеп кетті. Бірақ оның реті қалай болатынын біле алмай, көп сандалды. Күтуші кемпірмен ақылдасып көріп еді, әншейінде бұның әдегенін екі еткізбей алып ұшып тұратын неме әлденеге кібіртіктей береді. «Әуелі қызметшілерді жіберіп, құрылыстың қалай жүріп жатқанынан анық-қанық хабар біліп алсақ қайтесі»,— деп қипақтайды. Астыртын жіберген қызметшілері де: «Құрылыс жақсы жүріп жатыр, күніне пәлен жүз тас қаланды, мұнара қазірдің өзінде байтақ шаһардағы биік-биік деген мұнаралардың біразынан бой асырды, мынандай зәулім мұнараның басына тас жеткізудің өзі бір күш; мұндай көкпен таласқан мұнараның бұдан шапшаң біте қоюы мүмкін емес»,— деп келеді.

Бірақ соның бәрі ханымға бұның көңілін жұбатайын дегендердің әншейін ойдан қиыстырған мүләйім әңгімесіндей көрінеді. Не де болса, мұнараны өзі барып көрмей, көңілі көншір емес. Күтуші кемпірдің бұдан арғы қипандағанына құлақ аспай, салынып жатқан мұнараны өзі барып көретінін айтып, бас уәзірге адам жіберуге әмір етті.

Уәделі күні уәзір мен бас шеберді, бір топ қызметшісін ертіп, өзі салдырып жатқан мұнараны көруге аттанды.

Қызылды-жасылды күймелі керуен сарай қақпасынан шыға бере-ақ, күнде бақтың тасасынан қылтиып қана көрінетін қызыл

қоңыр мұнара ханымның көзіне оттай басылып, аспандап шыға келді. Бұлар жақындай түскен сайын асқак мұнара көкке өрмелей түскендей тым биіктеп барады. Түбіне келіп, күймеден түскенде қызыл-қоңыр қыш тастан қаланған тас бөйтерек ханымның таң-тамаша жанарынан жарық дүниені бір өзі қалкалап, шалқалап жатып алды. Ханымның тұла бойын бір діріл билеп, қол-аяғы жеңілейіп сала берді. Екі қолтығынан демеген қызметшілері болмаса, мына қазір мамықтай қалықтап, зәулім мұнараның ту-ту ұшар басына бір-ақ шыға келердей. Мұнараға қарай апыл-құпыл асыға адымдайды. Бұл келеді деп айнадай жалтыратып тазалап қойған мұнараның айналасында құрақтай иіліп көп адам тізілісе қалыпты. Құлдар, қызметшілер, сарай адамдары. Бірақ бұның оларға көз салып жатуға мұршасы болмады. Бас шебер мен күтуші кемпір бастаған бес-алты қызметшінің алдына түсіп, мұнараның ішіне енді. Тас баспалдақпен жоғары өрмелей жөнелді. Біраздан соң өкпесі өшейін деді. Соңында келе жатқан қызметші қыздың алқына шыққан тынысы құлағын жарып барады. Мұнара ішіндегі тас түнек қараңғы қойыла түсті, қызметші қыздың қолындағы жалпылдақ шырақ болмаса, аяқ алып жүре алмастай. Құрылысшылардың тас тасығанда аяқ астын көрмекке жаққан шырақтарының түтінімен екі жақ қабырға қара күйеленіп қалыпты. Ханым малынған көйлегінің екі етегін қымқыра көтеріп ап, өрмелеп келеді. Біраз жүрген соң мұнараның ішіндегі қара күйедей қою түнек бірте-сірте сейілейін деді. Ақырында, шаңқай түстегі шілде аспаны жарқ ете қалды. Ханым мұнараның басына шықты. Сонындағы қолына шырақ ұстаған қызметші жалғыз кісі зорға сыятын қылдырықтай мұнараның ішінде, төменде қалды.

Қою қараңғыдан оқыс жарыққа шыққаннан ба, әлде мұнараның зәулім биіктігінен бе, ханымның басы айналып кеткендей болды. Біраздан кейін бойын билеп, жан-жағына көз салып еді, байтақ шаһар тым төменде быт-шыт шашырап жатыр. Жерде жүргенде аспандап көрінетін асқак мұнаралар, мешіттер, әсем сарайлар мына жерде баланың ойыншығындай тым құрдым көрінеді.

Ханымның жүрегіне қайтадан қуаныш жүгірді. Ол бекер қобалжып жүр екен. Мына мұнара шынында да тамаша. Байтақ шаһардың аспанын қазірдің өзінде бір өзі иемденіп алыпты. Ханым жан-жағын қармай шолып жүрген ашқарак жанарын бір сәт өз төңірегіне тоқтатып еді, мұнара жиегіне сүйеніп тұрған шеберді көрді. Өне бойы балшық-балшық. Сонысынан қаймығады ма, қорыққан баладай тұрған жерінде қатыпты да қалыпты. Ләм-мим үн де жоқ. Тырп етіп қозғалған да жоқ. Осындай зәулім

мұнара қолынан шыққан шебердің қоянның көжегіндей қорғалақтап тұрған мына бір мүсәпір кескінін көріп аяп кетті ме, әлде қызық көрді ме, ханым жүзіне қалай күлкі жүгіргенін өзі де байқай алмай қалды. Мынау зәулім мұнараның басында екеуінен басқа тірі жан болмаса да, өзінің бұл қылығын орынсыз көріп, ханым әлгі сыпайы күлкісін теп-тез тыйып ала қойды. Одан ары бұл арада тұра беруден бір түрлі ыңғайсыздық сезіп, екі етегін қолымен қымқыра көтеріп, қызметшісі күтіп тұрған тас баспалдаққа беттеді. Бұрыла беріп қайта бір қарап еді, шебердің өрімдей жап-жас жігіт екенін сонда барып байқады. Ат жақты, қыр мұрынды, алақандай-алақандай екі көзі тұңғыық мөлдірейді...

Ханым тас қараңғы мұнараның әр баспалдағын санап басып, төменге түсті...

Күймеге мініп жатып мұнараның басына тағы да қарады. Зәулім мұнараның басында бет-аузы анық байқалмай, еміс-еміс бұлдырап тұрған шеберді тағы да көзі шалды. Оның бұдан қысылып-қымтырылып жәудірей қараған жасқаншақ жанары есіне түскенде бір жымыып қойды.

Содан кейін мұнараны көп уайымдамайтын болды. Көптен бері ұмытып бара жатқан баяғы күнде-күнде бакта қыдырып, нөкер қыздарымен бірге шомылатын әдетіне қайта оралды. Енді айдында шомылып болып, қызметшілерге денесін сылатқанда да, баяғыдай қайдағы-жайдағыны ойлап басын қатырмай, күннен-күнге көкке өрмелей түскен зәулім мұнараға қарап жататын болды. Бір күні мұнара басында құмырскадай қылтып отыратын шебер әлдеқайда зым-қайым жоғалды да кетті. Бұл қызметшілерін жіберіп хабар алдырып еді, шебер мұнараның әшекейіне кірісіп жатыр екен деп келді.

Жаз өтіп, күз түсті. Бұл аймақта болып жарымайтын қыстың азғана айлары да зырлап өте шықты. Кеше состиып тұратын қып-қызыл мұнара әуелі тор-тор ағаш сауыт жамылды. Біраздан соң бал арадай быжынап көрінетін жиі-жиі ағаш тор көздерінің ар жағынан көгілдір әшекей де қылан берді.

Енді ханым нөкерін ертіп, күн ұзаққа бакты аралап, күннен-күнге өні өзгеріп келе жатқан мұнараны қызықтайтын болды.

Мұнара әуелі көгіс тартты. Көкпенбек мұнара көк аспанның өзімен астасып кеткендей. Анау тор-тор ағаш көздердің арасында қыбыр-қыбыр қимылдап жүрген құйттай адамдар тас мұнараға емес, аспанның өзіне әлдеқандай өрнек салып жатқандай; аспан мен мұнараның ара-жігін ажыратып алғысыз. Ханым соның өзіне қанша масаттанды десеңізші.

Сонау көк аспанның бауырына жармасып қыбырлап жүрген

кішкене адамдар бұл таңертен төсегінен тұра салып терезенің алдына келген сайын тосын бір сиқыр ойлап табады.

Көк мұнара күн сайын қырық күбылады. Әуелі күні кеше қожырайып тұратын қып-қызыл тас дінгектің орнына аспанды тіреп тұрғандай жып-жылмағай, жіп-жінішке көк сырық шыға келіп еді, енді ол бірте-бірте сөзбен айтып жеткізе алмас, тек көз ғана түгел түйсіге алатын сиқыр көрікке ие бопты. Ханым оны өзіне етене таныс бір нәрсеге ұқсататынын есіне түсіре алмады. Көп ұзамай мұнараның әлдекімнің аспандата көтерген әсем білегіне келетінін байқады; шебер бұнын алыс жорықтағы хан иеге жер түбінен қол бұлғардай тағатсыз сағынышын тап басып, дәл бейнелегеніне қайран қалды.

Көк тіреп тұрған мұнара кейде оған жер төсінің ең бір шипалы сөлі мен нәрінен жаралып, көк бойлап өсіп келе жатқан майса құрақтай көктемнің сылап-сипап есетін майда самалына болар-болмас тербеліп тұрғандай көрінеді.

Ханым ондайда сонау көз ұшындағы көк дінгекті бір түрлі аяп кетеді. Бұл өлкенің көктем мен күзде екілене есетін аңызғағы мен аспанынан от шашыраған шыжғырма шілдесі осы бір нәпнөзік сүйкімді өсімдікті ертен-ақ солдырып тастайтындай.

Мұнара күніне бір мінез шығарады. Бір күні жас майсадай үлбіреп, жас сәбидей мөлдіреп тұрса, ертеніне-ақ жан-жағына ойнақы нұр таратып, жайнақтап шыға келеді. Бірде терезенің алдынан ет жүрегінді елжіретіп үн-түнсіз телміріп тұрып алса, артынша-ақ төбесімен көк тіреп аспандап шыға келеді.

Ханым тас мұнараның көрген жанның көнілін қырық сакка жүгіртіп, қайран қалдыратындай не сиқыры бар екенін қанша қараса да біле алмай-ақ қойды. Бәрінен бұрын шебердің көрер көзге бітіп тұрған мұнараның ұшар басында әлі күнге күйбеңдеп неге жүріп алғанына түсінбей дал болды. Шебер мұнараның ұшар басының баққа қарайтын жағын қалап бітірмей, кетітіп қойыпты. Ханым бұрын сонау тас дінгектің ұшар басындағы қыбыр-қыбыр қимылдап жүретін кісіден түк айылын жимай, хауызға кеп шомылатын еді.

Енді зәулім мұнараның ұшар басындағы кішкене кетіктен сығалап тұрған кішкене құмырсқа мұнын тұла бойынан ештене тастамай түгел көріп алатындай қымсынатын болды.

Күнде-күнде бақ ішіне сейілге шыққан сайын үйреншікті айдынның қасына келіп, көк мұнараға ұзақ қарайды. Тас мұнара мұнымен әлдене деп арбасып тұрғандай. Қасындағылар түсініп қалмасын деп, бұнын тек бір өзіне ғана әлдене деп ымдайтындай. Тіпті сол тас мұнара оны бір күн көрмесе сағынып қалатын тәрізді — сарайына кіріп кеткенде, терезенің мөлдір шынысы-

ның ар жағында мұндана мұнартып тұрады да, сейілге шыға келгенде, аяқ астынан жадырап, жарқырап қоя береді.

Тас мұнара күннен-күнге жақындай түскен секілді. Сарай мен бақты шыр айнала қоршап тастаған тас дуалдың түбіне кеп, одан бері қарғып түсуге батылы жетпей, мұная қарап тұрғандай.

Ханым енді тас мұнараға әлдекімнің бұған түсініксіз тілде жазылған сәлем хатындай ертелі-кеш тесіле қарап, онда жазылған құпия сырдың егжей-тегжейіне жете алмай ежіктеп отырған кісіше ұзақ сарылады.

Кейде анау тас мұнара мұның өзі сияқтанып кетеді; оның бойында да көрер көзге құлпырып тұрғанмен, әлдебір қаяулы мұң бар; бұның көңіліндегідей ғұмыры тарамайтын-тарқамайтын, өзге түгілі өзіне де түсініксіз, іштей кеміріп жататын бұйығы іңкәр, именшек құштарлық бар; батылсыз жандардың аузынан өмірі шықпай, жәудірей қараған жанарларына жартылай жас боп тұнып жататын түп-тұнық, тұңғиық наз бар. Жоқ, мынау мұнара бұның өзі емес, әлдекімнің «апырай, ұқпағанын ба» деп жазғыра қараған жанары сияқты. Енді аңғарды – баяғыда мұнара басында көрген шебердің көзінен де тап осындай әрі аянышты, әрі сүйкімді бір жұп-жұмсақ нұр көргендей болып еді ғой. Шебер сол өз жанарында тұнып тұрған тұңғиық сезімді тас мұнараға айнытпай көшіріпті де қойыпты.

Сонда мынау ертеден қара кешке терезесінен телміре қарап тұратын сиқырлы жанар не дейді? Бұны не деп жазғырады? Тап бұлай жазғыратындай бұл соншама неден жазып қалып еді!

Бұның бетіне тіке қарауға да жігері жетпеген жас жігіттің тап мынандай қазымырлыққа бара қоюы мүмкін бе?

Мүмкін емес. Шеберге өз өнерін жарық жалғанның алдында жарқыратып жайып салғаннан асқан бақыт бар дейсің бе? Бұның жазғаны – байтақ шаһардың төбесінен қарайтындай көркем мұнара салдырғаны ма?

Ендеше, бітіп тұрған мұнараның ұшар басын көзге шыққан сүйелдей қып кетітіп қойғаны несі?

Ханым тағы да күймесін жектіріп, мұнараны көруге аттанды. Бақ ішінен жәудіреп көрінетін момақан мұнара жақындаған сайын асқақтай түсті. Дәл қасына келгенде, ешкімге көзі түспейтін тәкаппар сұлудай тіпті аспандап кетті. Ханым бұл жолы мұнара басына көтерілген жоқ. Бас шеберден мұнараның неге бітпей жатқанын сұрап еді; «шебердің бір ойы ойлағанындай боп шықпай жүр, соның жолын тапқан күні құрылысты аяқтаймыз», – деп уәде қылды.

Ханым сарайға қайтып келе жатып та күйменің терезесінен

көзін алмады; тас мұнара алыстай түскен сайын әлгі бір сылқым тәкаппарлығынан айрылып, қайтадан мөлдіреп қоя берді.

Ханым өз бөлмесіне кіріп, терезеге қарап еді — күндегісінше жаудырай қарап тұрған монтаны көк мұнараны көрді.

Ханым енді бұның тегін еместігіне біржола ден қойды.

Шебер, әрине, бұның көкейіндегі жорықта жүрген ұлы әміршіге деген өзінің қаяусыз махаббатын, тұңғық сағынышын бейнелейтін мұнара тұрғызғысы келген ойын дәл түсінген. Алыстан аяныш шақыратындай қып мұнараны мұнға бөктіріп қойғаны да соның айғағы. Сонау жер түбінен қарағанда ол, бәлкім, «асыға гөр, тезірек жете гөр» деп жалынып-жалбарынып тұрғандай көрінетін шығар. Ал бірақ жақындаған сайын шалқақтай түсетіні несі? Шебер бұнысымен әміршінің ашуына тиіп алмас па екен? Қаншама сағынып келген күнде де, өзіне арнап салдырған мұнараның әлгіндей шекелей қараған астамшылығы оған ұнай қояр ма? Оның үстіне, бұл сарайдың ішінен қарағанда, ол неге осынша тұнжырап тұрады? Қайта, мұннан қарағанда, көк мұнара сағынышын басып, жорықтан оралған әміршімен аман-есен қауышқан ханымның қуанышты көңіліндей жадырап тұруға тиісті емес пе?

Көк тастан тамшылатып жас аққызбағаннан басқаның бәрі қолынан келген шебер мұны неғып аңғармаған? Әрине, шебердің мұнысында бір сыр бар. Шебердің сол бір бұқпантай сырын бұдан бұрын көлденен көз, былайғы жұрт біліп қойса, қайтпекші?

Ханым күтуші кемпірге айтып, базардағы жұрт жана бітіп тұрған мұнара жайында не айтып жатыр екен, біліп келсінші деп, астыртын адамдар жіберіп, тың тыңдатып еді, халық жорықтағы падишаның алдынан мынандай мұнара салдыртқан ханымның кемел ақылы мен салған шебердің асқан өнеріне тандайларын қаққаннан басқа әлі ештеңе аңғара қоймапты.

Ханым жансыздардың бұл хабарына көңілі біржола көншімегенмен де, қайдағы-жайдағыға мән беріп құр бекерге қуыстанғанына өз-өзінен ыңғайсызданып қалды.

Көлденен көзден қысылатындай ештеңе жоқ. Шаһардағы жұрт мұнарадан ханымның жорықтағы жарына деген кіршіксіз сезімін көреді. Әмірші әуелі жарының өзіне деген шексіз сағынышын аңғарса, мұнараға жақын келгенде, ханым махаббатының жарық жалғанды қабағына қаратқан әміршіден басқа ешкімді көзге ілмейтін асқақтығына көзі жетеді.

Жап-жас шебер бұның көңілін айтпай біліп, айнытпай бейнелеген; ұлы әмірші бұл салдырған мұнарадан еш мін таба алмайды. Тек тезірек келсе екен сол күн? Ол күні пейіштің ақ құсындай боп әмірші иенің асқарала көңілінің ең шырқау биігіне ас-

пандап бір шығар еді. Күндесі де қызғаншақтықтан басқа, айтар ештеңе таба алмай, дымы құрыр еді. Ол неменің әмірші иемен бірге пәлен жыл жол жүрдім, пәлен жер көрдім, пәлен піл, пәлен түйеге қазына артып, ырғап-жырғап келемін деп аспандаған көңілі қарсы алдынан мынандай өңі түгілі түсінде көрмеген көрікті мұнара көк тіреп шыға келгенде, аяқ астынан қанаты қырқылып, жер болып қалар еді. Падиша да қаншама бәйбіше деп дыбырайтып, бастас санап, басына асырып жүрген ұлы ханымның қанша жыл отасқанда, қанша жорықтан жеңіспен оралғанда онсыз да асқак көңілін астанасына кіре бергенде дәл мынадай қып одан бетер аспандатып тастайтындай ақыл таба алмағаны сол арада бірден есіне түсер еді, оның қанша асыл текті болғанмен алтын санап, асыл жиғаннан басқа ештеңені білмейтін дүние қоңыз, етегіне тоңғак жұқтырғыштығымен ғана бағы асып тұрған жай әншейін жабық құрсак әйел екеніне біржолата көзі жетер еді.

Кісінің ішіндегісін айтқызбай біліп отыратын падиша бұның адал махаббаты, ақ пейілімен қоса, жас та болса бас болуға жарап қалған кемел ақылына да риза болар еді. Бұ да «алдыннан, көрдің бе, қандай сый әзірлеп қойдым» деп кергімей-ақ, баяғы сол бір үлбіреген балапан қалпы қарсы алар еді; пәлен жылдан бері шымырлап өніп, дәл қазір көкірегіне шып-шып толып, зорға сыйып тұрған көл-көсір інкәрін, жұлын-жүйкесін, өне бойын түгел өртеп бара жатқан қомағай ынтығын да бірден селдетіп ақтара салмай, сол баяғы алғашқы түндеріндегідей именшектеп, қымсына қауышар еді; сөйткенмен де, оған өзіне асыл текті патшазаданың пейіл білдіргенінен асқан бақыт жоқ екенін сездіріп, жар қызығын бағалай білетін әйелдік паркын да қапысыз байқатып бағар еді.

Сол күн тезірек келсе екен тек, мынау аңылжыған үлкен сарайдың бұрыш-бұрышы бұның шат-шадыман қуанышының ағыл-тегіл ақ толқынына толар еді.

Сол арманына қолын мына көкшіл мұнара жеткізгелі тұр. Ханым арманындай әсем мұнараны салып жатқан шебердің әр саусағын сүюге әзір. Тек мұнараны тезірек бітірсе екен. Тек анау көзге сүйелдей қадалып тұрған кетікті тезірек бітесе екен. Шебер мұнараның ұшар басына барып бұнша неге телміріп тұрып алды? Айтпақшы, әмірші көк мұнараға сарайдан көз салғанда, оның мынандай біртүрлі жазғыра қараған тұнжыранқы кейпінен тіксінбес пе екен? Мүмкін, мұның басы жетпей жүрген жұмбаққа ол түсінер. Әрине, солай... Әлемнің төрт бұрышын тізесінің астына басқан билеушінің бұл дүниеде түсінбейтіні болады дейсің бе? Сонда оның өзі жоқта ханымның терезесіне дәл мынандай

боп жәудірей төніп тұрған сиқыр мұнараның сырын неге жо-
руы мүмкін. Әрине, анау тас мұнараға жан бітіруге аз-ақ қалған
асқан шебердің өз аузынан айтса, тілі кесілетіндей бір тым құпия
тылсым сырын өнерімен тұспалдап білдіргеніне жориды. Иә,
оның өнеукүнгі мөлдіреген монтаны жанарындағы именшек наз
махаббат екен ғой. Дәл солай. Оны әміршінің қырағы көзі түгілі,
енді, міне, пәлен күннен бері бас қатырып жүрген бұнын өзі де
түсініп отыр.

Ханым мынау ынғайсызда үстінен сап етіп түсе қалған ос-
падарсыз біреудей оқыс тұжырымынан біртүрлі абдырап қалды.

Көк мұнара бұның терезесіне бұрынғысынан бетер төне
түскендей: «Дәл таптың, солай еді. Апырай, ақыры түсіндің-ау,
ал енді ұқтың ғой, не айтасың, жауабың қайсы?»— деп, еміне
түскендей. Бұдан әрі тұра берсе, мұнара құдды биік қорғаннан,
мынау терезеден қарғып түсіп, бұл тұрған бөлмеге кіріп келе-
тіндей, терезе алдынан алыстай берді. Мұнара көзден таса бол-
ғанда барып көңілін бірледі.

Енді мынау ертеден кара кешке дейін терезесіне төніп, қиылып
тұрған қикарға не істерін білмеді.

Ең алдымен ойына оралғаны — бітіп тұрған мұнараны қасақа-
на бітірмей қойған қаскөй шеберді шақырып алып жазалау:
көңіліне шайтан қашқан бала жігітті, махаббат түгілі, басымен
қайғы болатындай қып қорқыту... Бұны ойлағанда әлгінде ғана
аңтарылып қалған көңілін зіркілдеген ашу биледі. Көзін жерден
көтеруге жігері зорға жетіп тұрған әлгі неменің дәмесін кара!
Бәсе, мұнараның ұшар басынан түспей, қикайып отырып алу-
ында бір мән бар еді-ау. Жоқ, не де болса, оның тезірек көзін
құрту керек екен. Байтақ шаһардың мындаған жымысқы ауызы
пыш-пыштап жөнелмей тұрғанда, аспандағы айға қол созған
есірік немені көкесіне көрістірген жөн. Әйтпесе, алтын басты
хан иенің ақадал төсегінен кара табан құл кедей, қу шұнақ кара
сүйек дәмеленді деген не сұмдық? Бұны біреулер біліп қалса,
мынау жарық жалғанның алдында ұлы әміршінің абыройын асы-
рам деп жүріп, бетіне мәнгі өшпейтін салықты өз қолымен сал-
ғаны ғой. Жоқ, бұл ханым басымен ондай есірік дәмеге жол беріп
қоя алмайды. Қазір күтушісін шақырады, ол барып уәзірге ай-
тады; уәзір оны бүгін осы таннан қалдырмай тас зынданның
түбінен бір-ақ шығарады. Айбалталы жендеттер мына сұрқия-
ны ешкім естімей тұрғанда мойнын қырқады. Мынандай ғажай-
ыпты орнатқан байғұс шебер өз нәпсісіне ие бола алмағанының
қырсығынан айбалтаға жем болады. Өз обалы өзіне! Ол үшін бұл
құдай алдында да, адам алдында да жазықты емес. Не де болса,
асығу керек. Әміршінің елге бет түзеді деген хабарын жақында

алды. Канку оған жетпей тұрғанда, қиқар шебердің көзін құртып, мұнаның қалған жерін бас ұстаға бітірту керек. Бірақ ертен ұлы әмірші мынау терезесінен телміріп тұрған өзәзіл мұнаны бәрібір көрмей ме? Ондағы сайрап тұрған комағай құлқынға түсінбей ме?

Ханым қапаланғанынан ернін қыршып тістеп алды. Енді не істемек? Әлде камалдағы құл-құтанның бәрін босатып, мынау сайқал мұнарадан жұрнақ қалдырмай таптатып тастаса ма екен? Бірақ онда әзірге бұның бәрінен бейхабар ел аузының не деп алып қашатынын кім біліп тұр. Ханымның өзі салдырған мұнаны өзі құртқызып жібергенін ел аузы бәрібір онды нәрсеге жори қоймас. Бұл пәтуасының дұрыс екендігіне ұлы әміршіні де иландыра алмас.

Ханым терезенің алдына қайта келді. Мұнара сол бәз-баяғы қалпы. Ұшар басындағы кетіктен әлдене қылтындайды. Енді не істеу керек? Мынау өз-өзінен сайрап тұрған мұнара мұның қымтап жасырын баққан құпиясын ел алдына бәрібір жарқыратып жайып салмай ма? Оны жасыру ешкімнің қолынан келмейді. Келсе, тек мынандай сиқыр мұнара салған шебердің өзінің ғана қолынан келеді. Ол бірақ ынтыға күткен тілегіне жетпей тұрып, бұның қолқасын бәрібір істемейді. Мұның көз алдында баяғыда мұнара басында көрген именшек өндіріс қара торы жігіт сайрап келе қалды. Мөлтендеген байғұс бала бұған шыннан ғашық боп қалған ғой. Албырт жас, қайда қол созғанын білді дейсің бе? Ханым енді түсінді — шебер мынау сиқыр мұнараға өзінің өліп-өшкен соқыр махаббатынан басқа ештеңе бейнелемепті. Ол өзінен бұның не талап ететінін әлдеқашан есінен шығарған, өз санасындағы қырық құбылып, ақыл мен ойға қыл тұзақты салып ап, білгенін істеген аңғал сезімнің айтқанынан шыға алмаған. Шебер мына мұнараға алыстаса қиып кете алмайтын, жақындағанмен бәрібір қолы жетпейтін үмітсіз махаббатын бейнелеген, өлімге де разы есірік дәмесін, ессіз құштарлығын бейнелеген, ол мынау кетік мұнаның басынан өздігінен түспейді. Барып, бұл дәмесінің ессіздік екендігіне көзін жеткізу керек, «өзінді ажалға, мені маскараға ұрындырмай тұрып, мұнаны тез бітіре көр», — деп жалынуы керек. Егер бұны сүйетіні рас болса, айтқанын жерге тастай алмайды. Бейшара албырт жасты өзәзіл жолдан айбалтаның жүзімен кетіргенмен, бәрібір оның әлгіндей ессіз құштарлығы зәулім мұнаның басында мәңгі сайрап қалады; оны айламен ғана қайтару керек райдан; мынау терезесінен күнітүні жазғыра қараған жалбарынышты, үнсіз құштарлық пен тылсым інкәрді бақыт аңсаған албырт көңілдің дегеніне жетіп, шын ғашықтың бірден тойынып, бірден қарық бола қалатын періште

көңілі қуанышқа кенелген күні ғана жойдыруға болады; жанын жегідей жеген ғашықтық дертін дәл мынандай қып мөлдіретіп жеткізген шебер басына бір сәт қонған бақытты да айнытпай бейнелей алады; ендеше, оған сол басына қонған бақытты бейнелету керек; оны ұстанын әлгіндей асау дәмесінен атымен бейкам әмірші де, былайға жұрт та ертең күйеуімен аман-есен қауышқан ханымның риясыз қуанышының табы екен деп түсінеді. Ендеше, асау дәме, албырт көңіл байғұс шебер жетсін дегеніне...

Ханым манадан бері қырық сакка жүгіріп тұрған көңіл тізгінін тез жиып, әлденеге белін бекем буған рай танытты.

Ертеңіне таңертең күтуші кемпірді шақырып алды. Қызметші әйелдердің ешбірін есіктен қаратпады. Ханымды киіндіретін, шашын тарайтын көп нөкер ішке кіре алмай, есік алдында топылып тұрды да қойды. Түске жақын іштен күтуші кемпір шықты. Ауызғы бөлмеде топырласа қалған нөкер қыздардың әрқайсысының жүзіне ішіп-жеп қоятындай ажырайып қарап тұрды да, біреуін алып қалды да, қалғандарын бөлмелеріне қайтарды. Ештеңеге түсіне алмаған нөкер қыздар иықтарын кикандатып, бөлме-бөлмелеріне тарап кетті. Түс қайта хан сарайдан сонына нөкер ерген ханымның күймесі шыға келді де, салынып жатқан мұнараға беттеді.

Мұнараның қак түбінде қатар-қатар тізіле қалған көп күйме қантарылып ұзақ тұрды. Біраздан соң ғана шаңдатып сарайға қайта беттеді.

Ертеңіне нөкер қыздарымен бақ ішіне сейілге шыққан ханым мұнара басындағы елден ерек кемірейіп тұратын кетіктің көзді ашып-жұмғанша тез бітеліп бара жатқанын байқады.

Үш күннен соң мұнара біржолата бітті. Терезе алдына келген ханым күлің-күлің етіп құлпырып тұрған жана мұнараны көрді.

Әмірші ие жеңіспен оралғанына той жасағанда көк мұнараны салған бала жігітке шара табақ алтын динар сыйлады.

Шебер жігіт сыйлықты алып жатып, көзінің астымен кіші ханым отырған жакка бір қарап қойды; ол көзін тез аударып өкеліп, шебердің мына қылығын ешкім байқап қалмады ма екен дегендей, бәйбіше нөкері отырған жакка көз жүгіртіп еді, ешкім ондай рай танытпады. Ханымның көп күннен бергі әлденеге өз-өзінен қуыстанып, лүпілдей соққан жүрегі орнына түскендей болды.

Той өткен соң, әмірші өз сарайына кеп түскенде бұның қуанышы қойнына сыймады. Аспандағы күнді андиды. Жаздың күні бұған ерегіскендей батып болмады. Күн көзі қашан ұясына барып қон-

ғанда, шыжғырған ыстықтан «уһ» деп демін алған бүкіл дүниемен қоса бұ да төбесінен жүк түскендей бір рақаттанып еді. Бұны пәлен жыл бойы өртеп баққан сағыныш шілдесінің басыларына да онша көп уақыт қалған жоқ-ты. Күні бойы күнді аңдыған көзі енді есік жаққа елеңдей бастады. Бірақ қанша қадалғанмен алтын шайған жалпақ есік қылп етпейді.

Солай есік жаққа елеңдеумен түн де өтті.

Ертеңіне таңертең бұны киіндіре келген қызметші әйелдер әлденеге қымсынып кірді; бірақ көздерінде «ештене етпес, жорықтан соңғы ырду-дырдудан шаршаған әмірші сарайға келмей жатып бұның табалдырығынан аттағанды ыңғайсыз көрген шығар», — дегендей жұбату нышаны бар.

Ханым күні бойы екі қолы алдына сыймай тыпыршумен болды. Бір ауық сыртқа шығып бой жазайын десе, әміршінің бұлақ басында оңаша сейілдейтінін біліп, бақ ішінде кездесіп қаламыз ба деп қысылады.

Алғашқы күндері әмірші, шыннан да, шаршап оралған шығар, біраз тынығып, есін жисыншы деп, іштей мүсіркеп жүрді.

Бірақ күндер өте берді. Есік жақтан шыққан әр дыбысқа құлағын тігеді. Әмірші аяқ ізін салмады. Енді ханым түн баласы төсегіне тікен шашып қойғандай дөңбекшіп шығатын болды.

Күтуші кемпір мен қызметші әйелдердің қас-қабағын андиды. Олардың да жүздері сынық. Хабар айтудың орнына бұның өзінен жауап күткендей жәутен-жәутен қарай береді. Бұл да сыр алдырғысы келмей тырысып бағады. Бірақ бұның көңіліндегіні айтқызбай ұғып қалған қырағы қызметшілер қазіргі күйзелісін көрмей жүр дейсін бе?! Олар да бұрынғыдай самбырлап сөйлеп, жамырай күлмей, аяқтарының ұшынан басады.

Сыртқа шығудан қалған ханым оңаша отырып ойға шома-шома басы зеңгіп кеткен тұстарда терезенің алдына келеді. Қаннен-қаперсіз көк мұнара мұны көзі шалып қалғандай күлің-күлің етеді. Ханым әміршінің жылы қабак танытпай, бүк түсіп жатып алғанына шағынғандай терезе алдында ұзақ тұрады.

Бірақ бұл қанша телміріп қарағанмен, жалтыраған асқак мұнара сол баяғы аспандағы күн көзімен қас қағысып ойнаған күйі мәз-мейрам. Бұрынғыдай бұның терезесіне телміре қарамайды. Дегеніне жеткен кісідей тоқмейіл, шат-шадыман. Сан жылдар бойы әр кірпішін санағандай боп салдыртқан мұнарасының бұның жан дүниесіндегі алай-түлейден атымен бейхабар мынау сылқым сипаты оның көңілін мұз боп қарып алғандай болады. Жалт-жұлт мұнара бүгін кеп бұған қыр көрсетіп тұрғандай. «Е, бәлем, бұрын өзін де кейкірейіп, көз алдындағы жалынған, жалбарынған кісіге көз салмаушы едің ғой... Қанша жыл

телміртіп едін. Телмірген қалай болады екен, бәлем»,— деп үнсіз табалағандай. Ханымның ойына мұнараны салған шебер түсті. Әнеукүні сыйлық алып жатқанда өніне тағы да бір қарап, көңіліне түйіп алған-ды. Жазық маңдай, қыр мұрын, кара торы жігіт. Алақандай қос жанарына қандай сыр да сыйғандай. Ол қазір қайтіп жүр екен? Шара табак алтынға масаттанатындай дүние қоныз жанның сынайы емес-ті. Оған да өзі салған мынау мұнара көзіне шоқтай басылатын болар. Әсіресе, анадағы бір күн есіне түскенде іші әлем-жәлем болып кететін шығар.

Ханым есіне сол түскенде, көңіліне шөгіп жатқан зіл батпан жазғытұрымның селі жүріп, шайылып кеткендей, езуіне күлкі үйіріп, үнсіз жымыып қояды. Беті ашылмаған бала жігіттің аңғал қылығына күлкісі келеді. Сол есіне түскенде оны бір түрлі аяп, тіпті жақсы көріп кетеді. Бауырына басып, құшақтап: «Ешқайда жібермеймін, кетпеші, кете көрмеші»,— деп жалынады дейді. Дәмесін қара сабаздың! Өмір бойы ханым құшып өтпек қой...

Қызметші қыз осыны айтқанда бұл сылқылдап күліп жіберсе де, артынша-ақ тыйыла қалған-ды. Онысы қызметшісінің алдында ыңғайсыз күлгеніне қысылғаны емес-ті. Қарсы алдында монтиып отырған қызметші қыздың үлбірек еріндерінің арасынан әлгі бір сөз шыққанда, бұл күлуін күлгенмен, жүрегін әлдебір өткір қанжар тіліп түскендей болған. Ойда жоқта өзі сезген осы бір ауыр жаракатты жасырғысы кеп, үнсіз жымыған күйі қызметші қызды сұрақтың астына алған-ды. Мұнараның басында не болып, не қойғанын бажайлай түскен сайын, әлгі бір жаракат жан шыдатпастай сыздата бастады. Қызметші қыз айтып келген бала жігіттің әрбір қылығы ойлаған сайын бұның ет жүрегін от боп қарып, тызылдатып бара жатты.

Ол қарсы алдында отырған монтаны қыздың балбұл жанған екі бетіне, шоқтай жайнаған қос жанарына, әлденеден қысылып-қымтырылған етті еріндеріне, тал шыбықтай бұратылған сұлу сымбатына қызығып тұрғандай, көзін алмай қадала қарады. Оның бетінде нөкер қыздардың жай күндергі қақаку-күлкі шаттығына атымен ұқсамайтын өзгеше бір қуаныш табы тұр. Ханым басымен бұл әлгі күнге бастан кешіп көрмеген ерекше қуаныш. Өзіне өліп-өшіп ғашық болған жанның ағынан жарылып ағылтегіл пейіліне армансыз кенелген қай әйелдің басында да өмірінде болса бір-ақ рет болатын, болмаса атымен болмай өтетін аса сирек қуаныш. Ондай бақыт маңдайына жазылғандар да бар, жазылмағандар да бар. Бұл өзі соның қайсысына жатады? Бұндай бақыт енді оған екі айналып келе ме, жоқ па... Жалпы ондай ба-

қыттың екі айналып келуі мүмкін бе өзі... Міне, бұл өзіне еншіленген әлгіндей бақытты өз қолынан басқа әйелге беріп жіберді. Анада шебер жігіттің дәмесін анық аңғарған күні күтуші кемпір екеуі әрі ақылдасып, бері ақылдасып, оны ренжітпеудің амалын тапқан-ды. Мұнара басына ханымның киіміндей киім киіндіріп, оған ұқсайтын нөкер қыздардың бірін жібермекші болған-ды. Сонда күтуші кемпірдің нөкер қыздардың ішінен таңдап әкелгені осы қыз-ды; енді, міне, ол өзгеге тиесілі махаббатты емес, өзіне еншіленген бақытты қызықтап келген адамша, ыстығы өне бойынан әлі аласталып бітпеген, жанағы бір жас құшақтың буына балқып, бал-бұл жайнап алдында отыр.

Ханым ішін тырнап бара жатқан өкінішті әйел адамның қай-қайсысында да болады деп еститін орынсыз әлсіздікке жорып, сабырға тұншықтырып бақты. Күтуші кемпір мен екеуінен басқа ешкім білмейтін осы бір құпияны ойға алмауға, тез ұмытуға тырысты. Ертеңіне мұнара басындағы кетіктің бітелгенін көргенде, өз жүрегіндегі құлазып тұрған әлдебір олқы жойылғандай сезінген-ді, кешегі өкініштің орнын шым-шымдап қуаныш толтыра бастағанын байқаған-ды. Хан келіп мұнараны көріп, мақтапты дегенді естігенде, сол бір өткінші өкініш атымен естен шыққан-ды. Енді, міне, аяқ астынан қайтадан сап ете қалды. Бәрі де мынау әміршінің аяқ ізін салмағанынан туған қаяу көңілден болар. Қаяу көңіл де бір, күл тіміскілеген бұралқы күшік те бір, қайдағы жоқты тауып алады. Әйтпесе, бұл алтын басты әмірші құшағында жатып, әлдеқайдан ләззат іздейтін төмен кәнизак емес, асыл сүйек ханша емес пе!

Кінәмшіл көңіл осы бір ойдың тұсында тағы да тұсалып қалды. «Алтын басты әміршінің құшағында жатып...» — осы бір сөз ойына қайта оралғанда, езуіне кекесін жүгірді. Құшаққа жатып қарық боп жүр еді?! Түн баласы табалдырығынан аттамаса да, құшағында жатқан болып телінеді. Өзін-өзі алдартқан бір дүние. Әйтпесе, міне, төсегі жамбасын шағып, дөнбекшумен өткеніне әлденеше түн болды. Бүйткен өмірде не қызық бар! Сан жылдар бойы сарылып күткендегі көрем дегені осы ма еді? Өліп-өшіп сүйгендегі тапқан шапағаты ма бұл? Бәйбіше құсап қазына жимай, қолындағысының бәрін шашып, көк мұнара салдырғандағы көңілін тапқаны осы ма? Бәрі де әншейін алданыш қана... Мынау қу бас жалғыздықтың алдындағы қорқыныш тудырған бос сандырақ. Кез келген кеудесінде жаны бар мақұлқаттың бәріне тиесілі жұптық өмір бұған бұйырмағаны. Бұл тек өзін-өзі алдарқатумен жүр. Ақ некелі қосағының мүсіркегенін кимастыққа, махаббатқа жориды. Жарық жалғанның барша асылын жамбасына басқан ұлы әмірші сыйлаған бір қобдиша асыл таста не түр

дейсін! Ондайды ұлы әмірші сақилығы ұстағанда қайыршыға да ұстатып кетуі мүмкін ғой. Егер ол мұны өліп-өшіп жақсы көретін болса, бір сарайдың астында әлденеше түн өткізе тұрып, дәл осылай, бүк түсіп жатып алуға дәті қайтіп шыдайды?!

Ханым күні кешегі әмірші жорықтан оралғанда бастан кешем ғой деген бақыты жайлы арман-қиялы ойына түскенде өзінен өзі қызарып, соншама ессіз болғанына өзінен өзі ұялады. Соның бәрі көзінен бұлбұл ұшқанына қатты қамырығады. Қайта сол сартап сағыныш құшағындағы күндерін ансайды. Ондайда әйтеуір дәме, үміт бар еді ғой. Өз қиялына өзі мәз боп жүруші еді ғой.

Қиял демекші, өзінің осы әміршіні өліп-өшіп сүйемін деп жүрген сенімі де құр әншейін мәнгінің қиялы емес пе екен? Өзгенің тарапынан махаббат қызығын көрмеген әйелдің осынша ессіз құштарлыққа берілуі мүмкін бе өзі? Әй, қайдам... Бұл осы кезге дейін ұлы әмірші тарапынан ондай ерекше ниет байқап көрген жоқ-ты. Ендеше, бұл екеуінің арасында онда махаббат қалай желі салып жүр? Ол да тек бұның махаббат аңсаған көңілі, өзі ойдан шығарып, сонысына өзі сеніп жүрген жәй әншейін сергелдең сезім шығар. Бұл да жас ұстаның албырт дәмесіндей алдамшы бірдене ғой.

Ханым бұл ойынан өзі шошып қалды. Қүдіреттің өзіне тіл тигізгендей күпірлік сезініп, ішінен үш рет кәлимасын қайырды. Бірақ ойда жоқтан оп-оңай сап ете қалған әлгі бір ой көңілінен оп-оңай шығып кете қоймады.

Ол күні бұрынғысынан бетер бұқтығырылып зорға жүрді. Сүйек-сүйегінің бәрі сылынып бара жатқандай. Кешке сүлдері құрып әзер жетті. Әлденеше күннен бергі көз ілінбей ұйқысыз өткен түннен бе, жоқ күндізгі ашы ойлар көңілін торықтырды ма, басы жастыққа тиген бойда өне бойы мен-зең тартып жүре берді. Қалжыраған денесі ойда жоқта балбырап барады. Мынау құлазыған кең бөлменің төбесінен көзге көрінбей, тәнге тимей, ту сонау сүйекке барып бірден даритын рақат нәсері селдетіп қоя бергендей, сол нәсер қапырық көңілінен пәлен күннен бергі шиыршық атып, ширықтырып жүрген мазасыз ойларды, үрейлі үрейді, тымырсық қапаны, ет жүрегін езгілеген өкініш, ашу, ызаны – бәрін-бәрін сүре қуып, «дем ал, тынық, ештеңені ойлама, ештеңені уайымдама» деп, шамырыққан жүйке-жүйкесінің бәрін шипалы қолымен сылап-сипап жатқандай, күні бойы екі шекелігін күйретіп жібергендей боп сырқырата сығып тұрған зіл батпан да жеңілейе түсті. Көз алдын көлегейлеп алған бір жұмбақ перде бірте-бірте жан-жағын түгел қоршап келеді. Енді көз ал-

дында сол мөлдіреген селдір пердеден басқа ештене қалмады, ханым өзінің ояу жатқанын да, ұйықтап кеткенін де аңғара алмайды; әйтеуір көз алдында тұнық ауада ұйып қалған селдір сәуледей боп, әлдене ағарандап тұрып алды.

Ханымның талықсыған денесінде әлі өшіп біте қоймаған әлсіз сана қарауыл қарағандай сол бір ұйып қалған ағаран сәуледен көзін алмайды... Ханымның алабұртқан жүрегі бірте-бірте тынышталайын деп, манадан бері оған бұқпантайлап жақындап келе жатқан арсыз ұйқы құшағына біржолата алып еді, ханымның қаннен-қаперсіз денесін көлденеңнің көзінен қарауылдап отырған әлсіз сана қайтадан мазасыздана бастады...

Ханым ұйықтайтын ұлан-асыр кең жайды барша жарық жалғаннан көлкештеп тұрған алтын шайған ауыр есік сықырсыз ашылып, аяғының ұшынан басып әлдекім ішке өткендей болды. Кірді де, одан арғыға батылы жетпегендей, босағада тұрып қалды. Ханым қапелімде мынау бейтаныс мейманнан шошып кетіп, орнынан атып тұрғысы келіп еді, бүкіл ту сырты төсекке желімделіп қалғандай, қозғалтар емес. Екі қолын да әлдекім төсекке танып байлап тастағандай. Есіктің қыр көзінде қыбырсыз тұрған адамның кім екенін білгісі-ақ келеді, бірақ, қанша тесіліп қараса да, есік алдында ағарандап тұрған адамның бет әлпетін ажыратуға жанарының қуаты жетпей, көз алдын әлдебір мөлдіреген тұнық тұман көлкештей береді. Әлгі ағарандаған неме де су астында қалқып жүрген нәрседей боп, бұлдырап көрінеді. Ол қозғалғандай болды. Бірте-бірте жақындап келеді. Бірақ, бұл бет-әлпетін бәрі бір айыра алар емес. Бөлме ішін ақ селдір ағын жайлап алғандай. Әлгі ағарандаған неме сол лайсаң селде қалқып келе жатқандай... Міне, тіптен жақын қалды... Апырай, кім болды екен. Ханым оны танитын сияқты. Әуелі шоқтай жайнаған дөңгелек қой көзін шырамытты... Жанарындағы жастыққа тән батылдық шоғын әлдеқандай бір жұмбақ мұң тұмшалап тұр. Бұған бірденеге налығандай боп мөлдіреп қарайды. Кісі қия алмастай аяулы жанар. Өзіне әбден таныс біреудің қарағаны... Күнде-күнде қасында жүрген, күнде-күнде көріп жүрген біреуі тәрізді. Бірақ, жыға тани алмады. Әлгі бір жәудірей қараған монтаны жанар бұның іші-бауырын елжіретіп барады. Мөлдірей қараған қос жанарындағы тұңғиық мұң бұның өз жүрегіндегі дәл осындай тылсым бір сезіммен үнсіз тіл табысқандай. Бірақ, бұл тырп ете алар емес... Апырау, мынау сикыр көз қарасты кімнен, қайдан көріп еді... Жок, бұған тап мынадай жан баласы жолап көрген емес. Бірақ, мынау көкірегіне күн нұрындай дарып

бара жатқан сиқыр сәулені күнде көріп жүрген сияқты. Кім бұған осылай қиыла қараушы еді... Күнде біреу дәл қасынан тап осылай телміре қарап тұрушы еді ғой. Кім еді ол... Апырау, не ғып ұмытқан... Оны көрген сайын да ойы осылай ойран болуды еді ғой...

Ханымның тұла бойын маужыратып бара жатқан әлгі бір дел-сал бейжайлықтың орнын қайтадан мазасыздық жайлай бастады. Иә, алдында жәудірей қарап тұрған адамды енді таныды... Рас, мынандай мұңлы жанарды тек содан ғана көрген. Ол салған мұнара да өзінің тап мына көз қарасындай мөлдіреп, жәудіреп тұратын. Енді тек жанарын ғана емес, ат жақты сопақша жүзін де, сұлу қыр мұрнын да, етті, томпақ ернін де таныды. Иә, мынау мұнара салған жас шебер. Ол сырттан шыбын екеш шыбын ұшып кіре алмайтын хан сарайдың ішіне қалай өтіп жүр... Қаптап жүрген сақшылар мен қызметшілер қалай байқамаған... Ол анадағыдан соң бұдан торығар деп ойлап еді. Торыкпағаны ғой. Қызметші қызды бекер жіберген екен. Одан қайта үмітін үздіріп, басымен садаға қып қоятындай амал ойлап таппаған екен. Енді, міне, сарайға еніпті. Қазір күтуші кемпір кіріп келсе қайтпекші... Мынасымен өзінің басын жұтып қана тынбай, мұның да абыройын айрандай төгеді ғой.

Ханым оспадарсыз жігітке әлдене деп зекіргісі, осы қазір қуып шыкқысы келеді, бірақ әлдекім көмейін тығындап қойғандай үні шықпайды... Бірақ, шебер бұның жүзінен ашу аңғарғандай, мұның төсегіне өнмендеп келіп қалған жерінен шегіншектеп, есікке қарай беттеді. Мөлдіреген жанары қорқып кеткен сәбидей шарасынан шығып барады. Бұл оны аяп кетті. Есікке барып қалған жерінен: «Кетпе, кел»,— деп ымдады.

Бейсаубат қонақ бұның қай өміріне құлақ асарын білмей есік алдында абдырап тұрып қалды. Бұл оған қолын созып қайта шақырды. Ол сенер-сенбесін біле алмай, жасқаншақтай басып, қайта жақындап келеді. Бұл енді ол қашан қасына жақындап келгенше шыдамы жетпей, тыпырши тосты. Жас жігіт жасқана басып, төсегінің қасына келді. Бұл оның таңырқай қараған жанарынан көзін айырмай күтіп жатыр. Жігіт жақындап келеді. Міне, төсегіне де жетті. Көрпесіне қолы тигендей болды. Бір-бірінен қысылғандай, екеуі де антарылып қалды. Кенет бұның көңіліне қорқыныш кірді. Дәл қазір, дәл осы бір сәтті өткізіп алса, мынау көз алдында мөлдіреп тұрған нәресте жанардан, батылсыз балғын бала жігіттен біржола айрылып қалатындай көрінді. Ол оған қымсына қол созды.

Бауыры от құшақтағандай өртеніп барады. Ол төсегіне батылсыз енген жас жігіттің мойнына оратыла кетті. Бұның бая-

ғыдан бергі сарылып күткен ыстық інкәрі басқа ешкім де, ештеңе де емес, тек осы ғана. Бауырына кіріп еріп бара жатқан осы бір өндір бала жігіт қана... Енді бұларды ешкім де ажырата алмайды. Енді оны құшағынан өмір бақи шығармайды. Ол қасындағы бөгде денені темір құрсауындай сыға түсті, өзі де сығымдалып оның бауырына кіріп барады. Екеуінің бойындағы қан араласып, бірге ағып жатқандай; екі дене бір денеге, жана ғана бір-біріне үнсіз телмірген екі адам бір адамға айналып кеткендей. Екеуі де бұрынғы екі дара күнді атымен талақ етіп, енді ол күйге өмір бақи қайта оралғылары келмейтіндей.

Ханым өне бойын билеп алып бара жатқан, бұрын-соңды бастан кешіріп көрмеген бір алапат құштарлықтың ыркына біржолата берілді. Оның болат серіппедей шиыршық атқан қос білегі, бауырындағы бала жігіттің балғын денесін біржолата ұн қылып үгіп жіберердей, сығымдай берді, сығымдай берді... Осы бір сәт тым ұзаққа, тіпті енді қалған ғұмырына түгел созылса екен... Кенет сүйек-сүйегінің бәрі түгел еріп бара жатты да, болат серіппелей ширыққан темір тегеуіріннен айрылды да қалды...

Ханым талма соққандай әлденеге сұлдері құрып, ұзақ жатты. Жаңа ғана оттай жанып жатқан омырау тұсы бір түрлі мұздап барады. Көзін ашып алды. Бөлмесінің іші ұяң жұмсақ жарыққа толы. Көзін сипап қайта қарап еді — манайында ешкім жоқ... Түу алыста көз ұшында алтын шайған ауыр есік солғын жылтырайды.

Ханым әлденеге алабұртып, терезе жақты, қак ортадағы хауыздың маңын, бұрыш-бұрышты қайта бір шолып шықты. Ешкім көрінбеді.

Ханым көкірегінің үстіндегі әбден мыж-мыжы шығып шиыршықталып қалған құс мамық көрпені енді аңғарды. Өз көзіне өзі сенбей жатты-жатты да, құдды бір омырауында жорғалап келе жатқан жыланды көзі шалып қалғандай, оқыс ширығып, мыж-мыж көрпені аяғымен серпіп жіберді.

Өне бойын қайтадан темір құрсаудай сыға түскен ашы ыза ақырында көзінен жас боп ытқыды. Екі көзден ыршып-ыршып шыққан ыстық тамшылар омырауын малмандай су ғып тастады. Бірақ көзін сүртпеді. Сол бір шок тамшылар неғұрлым көбірек шыққан сайын көкірегін өртеп бара жатқан тымырсық зіл де жеңілейе түскендей.

Ханым екі иығы селкілдеп ұзақ жылады. Біраздан соң басы қаңғырып ауыра бастады. Енді көзін ілмеді. Көкірек тұсы тызылдап барады... Омырауына жиылып қалған ашы жас көкірегін у боп күйдіріп ойып түсірердей...

Таң атқанша көз ілмеді. Пәлен күннен бергі, тіпті пәлен жылдан бергі ойын ойран қылып жүрген жұмбақ құсаның сырына

сол күні түсінді. Бақытсыздығын батылы жетіп сол күні ғана мойындады. Өзінің бағы ашылмағанына, күллі өмірі осынау қуыс кеуде құса тіршілікпен өтетініне сол күні әлгі бір ойда жоқ түстен соң ғана әбден көзі жетті.

Ертеңіне таң атар-атпастан ауыр есікті айқара ашып, қызметші кемпір көрінді, онын ізін ала бере баяғыша мәз-мейрам көп қызметшілер кірді. Олар жүгіріп келіп, бұны қоршап алды. Бұл олардың мынандай қағанағы қарқ, сағанағы сарқ мәз-мейрам калыптарына қайран қалды, ал олар өз ханымдарының көрден шығып тұрғандай ебіл-себіл дидарына, өздері бұрын-соңды көріп көрмеген сұп-сұр, сұлық кейпіне, қос жанарын жайлап алған тұңғық бақытсыздыққа, төңірегінен мүсіркеуден басқа ештеңе күтпеген мүсәпір халіне айран-асыр. Күтуші кемпір қызметші қыздарды ымдап бөлмеден шығарып жіберді де, алдында құр сұлдері ғана тұрған бейшара әйелді бауырына басып, шашынан сипап:

– Апырай-ай, ұлы әміршім бірдене деді ме, өңіңіз қашып кетіпті ғой. Бәсе, ол түнде сіздің бөлмеңізден біртүрлі кату шығып еді... Сонша не боп қалды екен?— деп күбірледі.

Ханым оның жүзіне мынау не айтып тұр дегендей есеңгірей қарады...

– Әмірші ием дейсіз бе... Ол мұнда кіріп пе еді...

– Иә... Түнде келіп еді ғой... Бірақ көп кідірмей шығып кетті.

Ханым бұны естігенде төсегіне құлап түсті. Шошып кеткен күтуші кемпір ханымның қан-сөлсіз жүзіне үніліп, талып жатқанын аңғарды...

Содан ханым түсте барып есін жиыды. Қасында отырған қызметші кемпірден енді қайтып ештеңе сұраған жоқ. Ол да бұған тіл катуға батылы бармай, жүзіне жаутан-жаутан қарай берді...

Иә, ол өмірінде өз күйеуінің алдында, әміршінің алдында жанғыз-ақ күнә істепті. Онда да өңінде емес, түсінде күйеуінің көзіне шөп салыпты. Бірақ сол жалғыз қылмысының өзін әмірші иенің қырағы көзі қалт жібермей, үстінен шығыпты. Бұның бөлмесінде көп аялдамағаны — әйелінің түсінде шайтансырап жатқанын өз көзімен көргені ғой; ашулы шыққаны — бұның түсінде өзге еркектің құшағына кіріп, құштарлыққа берілгенін түсінгені ғой...

Енді ханымның көкірегіндегі шілденің тымырсық талма түсіндей шөгіп жатып алған қапырық қасірет бұрынғыдан бетер батпандай түсті. Содан қайтып ешкімге тіс жарып, ештеңе айтқан емес. Көкірегіндегі жан баласына сездіргісі келмеген жарақатымды бөгде құлаққа хабарландырып алам ба дегендей, тіпті үһлемейді де.

Сүйегін сүйреткен ебіл-себіл бір хәл. Енді ханымға бұл дүниеле, бұл тіршілікте ешқандай қызық қалмағандай. Дарға асса да, басын шапса да бәрібір, өз күнәсін, өз қылмысын мойындап болған. Иә, ұлы әміршінің алдында тек өзі ғана күнәлі. Жас шебердің тырнақтай да жазығы жоқ. Өліп-өшіп ғашық болғанмен, мұның маңына бір қадам жақындап көрген емес. Түсінде де бұл өзге құшақтың ырқына өз еркімен берілді. Бар күнә, бар айып өзінде... Алда-жалда әлгі бір оқиға түсінде емес, өнінде болса, ол осылай істер ме еді, жоқ па еді, ол арасын өзі де біле алмайды... Бірақ баяғыдан бергі есінен адастырардай боп, есіл-дертін аударып келген ыстық інкәрінің не екенін енді жақсы біледі. Хан иеге өліп-өшіп ғашықпын деп жүрген ыстық махаббатының да жай әншейін еркектің темір тегеурінің ансаған ұрғашылық екенін ұқты. Жас шебер ебін тауып хан сарайдың ішіне еніп, бұның бөлмесіне кірер болса, кім біліпті, бұл түнде түсінде істегенін өнінде де істейтін шығар. Өнінде де балауса бала жігіттің ағыл-тегіл албырт сезіміне тайталасар, қарсы тұрар дәрмен таба алмай, нәпсінің еркіне берілер, қаншама хан торканы киіндіріп қойса да, ұрғашы ұрғашылығын істемей қоя ма? Көңілін түсінде женген өзәзіл өнінде женбей ме... Ендеше, жар алдындағы, ақ неке алдындағы, алтынбасты таж иесінің абыройы алдындағы төмен етек қылмысы үшін шегетін жазаның қайсысына да пейіл.

Егер дәл қазір ол өзі кіріп, бұның шашын бір талдап жұлса, қойдай қып сабаса, жонынан таспа тілсе, көкірегін жайлап алған өзәзілдің қызыл құртының көзіне су құятындай қып, аяғына салып таптап, күл-паршасын шығарып, сүйек-сүйегін ұн қып үгіп, әбден мылжа-мылжа қып, қайдағы бір қорқаулардың ортасына лақтырып тастаса, оған да ырза; мынау өз-өзінен дал болған пұшайман тіршіліктен соның өзі-ақ артық; бірақ, құдай, ең болмаса, бұған күйеуінен таяқ жейтін бақытты да қимапты ғой. Дүниеде бұндай тірі аруақ, түл бейбақ бар дейсің бе? Соны ойлағанда өз бетін өзі тырнағысы, өз шашын өзі жұлғысы, мынау түк білмегендей тымсырайып тұрған тас қабырғаға өз басын өзі ұрып, мылжа-мылжасын шығарғысы келеді.

Ел көзінен қалтарыста, оп-онаша өтіп жатқан ың-шыңсыз күндер мен тым-тырыс түндерде мынау күр сұлдерін сүйретіп жүрген қанқаның әлдебір жеріне қонақтап ап, өздігінен шықпай жүрген шыбын жанның көзіне қалай су құюға болатыны жайында сан-сапат айла, амал ойлап табады, соның қай-қайсысын да жүзеге асыруға батылы да жететін сияқты; бірақ жеме-жемге келгенде бірін де істемейді.

Онысы бірақ, қанша дегенмен, аз күндік жарықты қимаған қорқақтық емес-ті. Ол өзінің күнәкар денесін қандай жек көріп

алса, мынау тіршіліктен де соншалықты жеріп біткен-ді. Ол анадағы түсінің өмірге деген, бақытқа деген соңғы құштарлығы, соңғы ықыласы екеніне әбден мойын ұсынып алған-ды. Ондай түс көргеніне енді, бұрынғыдай емес, өкінбейтін де, ұялмайтын да болған, бірақ енді оған сол күнді, сол бір сәтті қайта оралт деп тілеу қандай мәнсіз, қандай күпірлік болса, ондай тілек, ондай ықылассыз өмір сүру де соншалықты мәнсіз, соншалықты күпірлік сияқты көрінеді. Сондықтан оған енді қалған тірліктің құны бес тиын. Егер ұлы әмірші қазір өз кесімін айтып, бұны жазалар болса, соның ешқайсысына да қыңқ демей, пейіл болар еді. Ал өз басының мынау мәнсіз тіршілікке қол көтеруге ешқандай қақысы жоқ. Ханымның ондай қылығын елдің қандай саққа жүгіртіп, падишаның абыройына қандай нұқсан келтіретінін тайға таңба басқандай анық білмесе де, іші сезеді. Ақ некелі жарына ондай қиянат жасағысы келмейді.

Ал әмірші болса, сол баяғы тырп етпей жатып алған күйі. Бұл ертеден қара кешке дейін тырп етпей, жалпақ есікке жалтақтаумен болады. Қанша қарағанмен, есік қылп етпейді. Сонда мынау абажадай кен бөлме оған тар лақаттан өткен тозақ боп көрінеді. Жүгіріп барып мұны өзге жарық дүниенің бәрінен оқшаулап, мынау бөлмені қапас зынданға айналдырып тұрған ауыр есікті балталап шауып тастағысы келеді. Сонда жанқаланып сынып жатқан есікпен қоса бұның көкірегін қысып, жүрегін езіп, талмаусыратып бара жатқан, өне бойын зірк-зірк қалшылдатып, безгекше безілдетіп жүрген ашу-ызаны да лақ еткізіп бір-ақ ақтарып тастар еді.

Бір күні күтуші кемпірді шақырды. Нөкер қыздарын ертіп сыртқа шықты. Жол-жөнекей көзіне түсіп қалған қызметшілер де, сарай маңындағы сақшылар да бұған бұрынғысынша иіліп-бүгіліп тағзым етіп жатыр. Бірақ өндері бұрынғыдай айбынып тұрмағандай, бұған мүсіркей қарайтындай; бұ да оларға көз салып жарымайды. Алайда тұстарынан өткенде ту сыртынан әлдекім тілін шығарып мазақтап тұрғандай, көк желкесі дуылдап қоя берді. Тіпті қасындағы нөкер қыздары да мұны сынап-мінеп келе жатқандай. Бұл баяғыда әмірші жоқта өздері емін-еркін асыр салған тоған маңына, көгал аланға жоламай, бұрын көп бара бермейтін қалтарыс бұрыштарға бет түзеді. Бірақ онда да көп аялдай алмады. Мынау көлдененнің көзі көп бақ ішінде ауа екеш ауа да оған инедей қадалып тұрғандай. Қайтадан сарайға асығады.

Енді оған мынау жарық дүниеден бұйырғаны — осы бір жұтып қоярдай боп құлазып тұрған кен бөлме мен бақтың бір үзігін қамтыған көлдей терезе ғана. Ойлай-ойлай ой да сарқылған.

Сағыздай созылған ұзақ күн өтіп болмайды. Дөнбекшіген мазасыз түндер жан-жаққа елеңдеумен өтетін күннен де жаман. Өзінді өзіне мүңкір-нәнкір қылып, өзінді өзіне тергеткен жендет түндерде күндіз бажайлай ойлауға батылы бара бермейтін кейбір жайларды әбден түбіне жетіп адалап шығады. Қазір тек өзін ғана емес, өзге түгілі өзі де сезбеген бір ұрлығын жарқыратып жайып берген әлгі бір бозбала жігітті де, соған тап қылған анау көгілдір мұнараны да, сондай мұнара салдыруға ниетін құлатқан баяғы бір ұлы өміршіден сәлемдеме келетін күнді де, сол ойын жерден жеті қоян тапқандай қуана қостаған көп шуылдақ нөкер қыздары мен күтуші кемпірді де, соның бәріне түрткі болған бақ құмар ұлы ханымды да — төңірегіндегінің бәрін түгел жек көріп бітті. Тіпті, тап мынадай лағынет дүниеге мұны әкелген әкесі мен шешесіне де өкпесі қара қазандай.

Анау көлдей терезеден албастыдай боп төніп тұрған қап-қара түнге де, күні-түні ауыз жаппай сыпсың-сыпсың сылдырап тұрған кішкене хауызға да, жамбасын абжыландай шағып жатқан төсекке де, анау күні кеудесінен басып, ойда жоқта көңілінің тұңғиық түкпіріндегі тым құпия тілегін жарқыратып жайып салған мынау көрпеге де лағынет... Осынша тамұқтың бәрін көріп, бәрін біліп, төбесінен төңкеріле құламай тұрған көкке де лағынет... Осынның бәріне шыдап, көтеріп жатқан көңтері жерге де лағнет; осынша сұмдықты ішіне бүгіп, талай-талай нәресте көңілдің мандайын тасқа ұрғызған мынау тымырайған тымырсық қаныпезер дүниеге түгел лағынет...

Жер болған көңіл әбден ашынып, жарық жалғанның бәрін қарғағанда, тіпті алдамшы пәниді жаратқан хақ төңірдің өзін нәлеттегенде, тек бір адамды ғана аузына алмайды. Ол — ұлы өмірші.

Ханым кейде өзінің сол мінезіне өзі қайран қалады. Шынында, мұның өмірін тамұқ қылып жүрген ең алдымен сол емес пе... Міне, сарайдан шыға алмай сарғайып отырғанына әлденеше күн болды. Ол соны білмей жатыр дейсін бе?.. Ендеше, мұның күнәкар көзін құртып неге тынбайды? Әлде өзі салған азап аз болғандай, өкініш пен ызаға, өсек пен табаға, жанын жегі құрттай жеп жатқан қапырық қасіретке талатпақ па? Бұдан ызасын солай алғысы келген шығар.

Бірақ мұның осынша азап шеккенінен оның басына шығатын мүйіз қайсы, мұның жанын тырнайтын пыш-пыш оның жанын тырнамай ма? Ендеше, өзіне жақсы болса азаптай берсін, өмір бақи естімеген не сұмдығын естіп алсын... Өзіне де сол керек. Мұның жас өмірін осылай күлді-көмеш қып, өксітіп қойған өзі ғой... Өз обалы өзіне...

Ханым мынау есірік ойдан шошып кетті. Не деп танып барады? Тағы да баяғы төмен етек ұрғашылығына басты ма, алдияр тақсырға тіл тигізейін деді ме...

Алтын басты ханым екенін ұмытып, жайдақ етек кара күн құсап бұнысы несі тағы?

Соны ойлағанда аза бойы қаза болды. Өзіне бұрынғыдан бетер жүрегі айнып кетті. Дереу кәлимасын қайырып, хақ тағалаға: «Басқа күнәмді кешпесең де, ұлы өміршіге асыл сүйек басыммен тіл тигізген әлгі бір өзәзіл ойымды кеше гөр!» – деп жалынды.

Енді ол құдайдан, әлгіндей боп алжаспай тұрғанда, асыл сүйегімді өзәзіл пиғылдарға аяқ асты қылмай тұрғанда жасаған иенің жарақты сотының алдына, өз күнәмнің отына өзім өртенетін күнге тез жеткізе гөр деп шын пейілмен сарқыла тілек тіледі.

Сол бір адал ақ тілеу көкірегіне шым-шым дарыған сайын екі көзінен шымырлап шыққан оттай ыстық мөлдір тамшылар қайтадан селдете жөнелді.

Төртінші бөлім

АҢЫЗДЫҢ АҚЫРЫ

1

Дариядан өтерде ол күймеден шығып атқа мінді. Күймелер салға тиеліп жатқанда нөкерін ертіп өткелге беттеді. Шілденің іш тартқан кезі-ді. Таудан келетін жойқын су жаздағыдай арнаны керіп кетпей, жөнге түсіпті. Әдеткі кошқыл құла түсі сәл бозғылданып, лайытпай тұнық жөнкіледі.

Өткел тіп-тік жар арна кенет жайпауыт тартып, дарияның бала қыздың бұрымындай тарам-тарам боп, әлденеше жінішке тармаққа бөлініп кететін таяздау тұсында еді. Бұл өткелден бұрын мағұрып пен машырықтың екі арасында әрлі-берлі тыным таппайтын керуендер болмаса, бүгінгідей жер қайысқан ауыр кол өтіп көрмеген-ді. Содан ба екен, арғы беттегі жанбауыр жағалаудың екі бетінде жүк артқан керуендер, жақын мандағы қыстақтардың қауын-қарбыз, жүзім, жеміс-жидек тиеген арбалары, салт атты, есек мінген, кодас жетелеген базаршылар ығы-жығы ұйлығып қалыпты.

Қалың қолға жол ашып тұрған қарулы сақшылардан айбынған жұрт шерудің алдындағы көк найзалы көп нөкердің орта-

сында тек кекілі ғана мөлдей қара нысаналы акбоз атқа мініп келе жатқан ұлы өміршіге ентелей қарайды.

Өмірші жан-жақтан көзін сатып тұрғандарға назар салған жоқ; қарсы алдында ұлан-асыр көсіліп жатқан құла түзден көз айырмаған қалпы ер үстінде шалқак отыр. Күміс ердің қасы мен болат үзеңгі күн нұрына шағылысып, өміршінің онсыз да суық жүзін одан бетер сұстандыра түседі.

Қарлы шындардың ұшпа биіктерінен басталған адуын арынынан әлі арыла қоймаған жойқын дария жыбыр-жыбыр толқынға толы. Жымың-жымың кең арна ат тұяғы тигенде лезде күлкiсiнен айрылып, әлем-тапырықтанып шыға келді.

Өмірші соның ешқайсысына мән бермеген маңғаз қалпы. Таудың тастай суық суы тірсегін шағып, аяғын үрке басқан сала құлаш акбоздың басын бостау ұстапты. Жылға-жылға көп тарамның бәрінен сыр білдірмей өтіп келе жатқан жануар өзеннің ұлы табанындағы соңғы арнаға жете бергенде сүрініп кетті. Бейқам отырған ұлы өміршінің шалқак басы оқыс бұлғаң етіп, қамшы ұстаған қолындағы сұқ саусағынан әлдене сусып түсіп кеткендей болды. Жүрегі дір ете қалды. Қолына қарап еді — сұқ саусағындағы баяғыда үлкен қайынатасы ажал аузында жатып бұны өз орнына өмір қып тағайындаттырғанда салған, қасына зұлыстар елінен ғана келетін аса сирек тарғыл-тарғыл мысық көз тас қондырған күміс жүзік жоқ болып шықты.

Ол есіктен именшектей кіріп, тағзым еткен-ді. Өміршінің алдына келген кісінің қай-қайсысы секілді оның да жүзінде абыржу бар-ды. Бірақ бір үлкен шаруаны бітіріп едім ғой деп, аяқты алшаң тастап көстендей жөнелмей де, не қай ісімнен жазып қалдым деп, екі бүктетіліп елпен де қақпай, зерделі жас адамға тән бір жарасымды әдемі ибамен алдына кеп жер тізерлеп отыра кетті. Сосын бүгежектей бермей, бойын тіктеп алды.

Осы бір мөлдіреген әдемі жігіттің жүріс-тұрысы, кісіні ішпей-жемей тойғызатын сүп-сүйкімді ізеті өміршінің жүрегін мұз боп қарып алғандай болды. Қарсы алдында отырған балауса жігіттің адам жүрегін оп-онай баурап алатын бір сикыры бар екенін ол бірден аңғарды. Бірақ қашан орнынан тұрып кеткенше, оның дәл қандай сикыр екенін біле алған жоқ. Жігіт өзінің неге шақырылғанын айтқызбай-ақ түсінген қалып танытты. Алайда ант-су ішіп ақталмады да, жалынып-жалбарынбады да, не салсаң да көндім дегендей, назарын төмен салып отыра берді.

Бұл оның жүзінен ұзақ уақыт көзін айырмай, үнсіз тергеді. Жігіт бөз-баяғы бір қалпынан міз бақпады. Өмірші біраздан соң босағада тізерлеп отырған бас шеберге ымдады. Жас жігіт қасы-

на бас шебер кеп иығынан тартқанда барып басын көтерді. Бұл оның кере қарыс жазық маңдайының астында айналасына жұмсақ шұғыла шашып тұрған алақандай-алақандай екі нұрлы көзді сонда көрді. Сан қилы жұлдыздар жыпырлаған шілде аспанындай сан қилы сезімдердің сәулесін түгел жиған сол бір тұңғық жанар бұның көкірегіне біржолата орнап қалды. Онда «апырай, аман-есен жібергеніңіз рас па» деген үнсіз таңқалыста, лып етіп тұтана қалған қуаныш та, шексіз ризашылық та, бірақ өз күнәсін жасырмай, түгел мойындап тұрған, ар жағына сыр бүкпейтін ақ көкірек адалдық та, монтаны мүләйімді білмейтін шынайылық та, тіпті, осының бәрі өң бе, түс пе дегендей дүдәмал үрей де — бәрі-бәрі түгел бар-ды. Жігіттің жанарында ап-айқын сайрап жатқан әлгі сезімдер бұның көңілінде ешқандай күдік-күмән қалдырмай, ұлы ханым қызыл алма жіберіп, тұспалмен білдіріп жатқан, бұл жоқта болған оқиғаның шындық екеніне көзін біржолата жеткізгендей еді. Содан сол бір тостағандай-тостағандай қос жанар көп уақытқа дейін бұның көкірегін қызыл шоқша қыз-қыз қарып тұрып алған-ды.

Әмірші алдында отырған жас жігіттің анау ауыр есіктерден әрі асқан сон енді қайтып жарық дүниеге шықпайтынын, оған көр қараңғы тас зынданға жол түсіп тұрғанын біліп отырды. Бірақ осы бір іші-бауырына кіріп бара жатқан жаудыраған екі жанарды көре отыра, көңіліне ешқандай аяныш жүгірмеді. Жүрегіне сексеуілдің шоғындай боп кадала қалған әлгі екі от бұрынғыдан бетер тызылдатып барады.

Әрине, адамды бір көргенде арбап алады дейтін сикыр көз әлгіндей-ақ болар. Жаудырай қараған әлемі қос жанар әуелі көңіліне аяныш орнатады, ет-жүрегінді елжіретеді. Еркектің шыдамсызынын басын жұтып, әйелдің шыдамсызынын абыройын төгіп тынатын қандай кара пәленің де басы әрқашан сол бір елжіреуік сезімнен басталатын-ды. Елжіреуік сезім де бір, ұстамайтын ышқыр да бір — екеуі де абыройынды айрандай төгеді. Бұл ойлап тапқан — жан баласы екі етіп көрмеген заң мен тәртіптің басынан аттап өтпек мына бассыздық та, шамасы, содан өрбіген. Бұл әлгі шарифатта көп айтылған ібіліс пен әзәзілдің қайда жүретінін ақи-тақи анық білмейді. Алайда бұған сол пәленің қай-қайсысынын да жүретін жалғыз мекені адамның көңілі ғана сияқтанады да тұрады.

Көңіл итке көз бен сөзден өтімді не бар?! Соны ойлағанда әмірші әлденеге өз-өзінен ауырлап сала берді. Көп уақытқа дейін жаңа ғана жас жігіт шығып кеткен тарс жабық есіктен көз айырмай қадалды да отырды. Ол өзі шығып кеткенмен, нұр жайнаған екі көзін осында тастап кеткендей. Енді, міне, сол екі жа-

нар көзге көрінбей, екі босағадан, бұл қайтер екен деп, әр қимылын міз бакпай аңдып тұрған секілді.

Ол айналасына көз жүгіртіп еді, назарына ештеңе ілікпеді. Әлгі бір жаудыраған монтаны екі көз ғайып болған есікке арқасын беруге бір түрлі батылы бармай, шегіншектеп, сылдыр-сылдыр су атып жатқан шытыра хауыздың қасына барып отырды. Көкірегіне темір тікен боп қадалып қалған екі мөлтен жанардан қайтіп құтыларын білмеді. Сол бір желімше жабысып алған немелер енді өмір бақи бұның қыр соңынан қалмайтындай. Одан қайткенде құтыла алады... Бәлкім, жас шеберді алғаш көргенде ханым да тап осылай сенделген шығар. О да өкшелеп қыр соңынан қалмаған жымысқы екі жанардан қалай құтыларын білмей, алас ұрған шығар. Бірақ әйел пақыр алас ұрғанда не тындырады. Сонынан қалмағанды омақастырар қайрат онда жоқ. Ұрғашының қашанғы қайраны біреу-ақ. Еркек басын беріп құтылатын жерден әйел намысын тонатып құтылады...

Жарайды... Ал енді бұған қайтпек керек? Қарсы келгенді ондырмайтын қаһарлы падиша мұндайда не істегені жөн?

Әміршінің қарап отырып тізгіннен айрылып, айдалаға лағып бара жатқан сергелден ойы осы арада бір серпілді. Езуіне кекесін жүгірді. Әрине, құртып тынады. Ондай бөгденің қызылына сұғынған қомағай көзге күм құяды.

Әмірші көңілі бұл тұжырымын да кенеу тұтпай тұр. Сонда падиша басымен алдына жаутандап келген монтаны жанарға қайтіп қылыш жұмсамақ! Айбат шегіп келетін ата дұшпаннан айналып кетпессің бе? Оқша атыла қараған ала көзді құртып тынбағанда қайтпексің! Өңменіннен өте қараған өшпенді көз сені де қаныңа қарайтып, жүйке-жүйкенді су тиген қыл арқандай ширқытыра түспей ме? Шықшытыңа күм толтырып қойғандай тісің шықырлап, өн бойдағы өжет қан бірден шекене шапшып, шымырлап шыға келмей ме? Ол қашан өзгенің қаны судай аққанда барып арнасына түспеуші ме еді! Ондайда өшпендінің кенірдегінен шүмектеп аққан қара қан жүрегінді Қап тауындай айқара басып жатып алған қапырық сезімді бір-ақ серпіп, көзің шырадай жанып қоя береді. Ал именшек басқа қылышын тисе, атаңның аппақ сакалынан да қасиетті ақ алмаспен қотыр есектің құйрығын күзегендей масқара емес пе? Ондай пақырана біреудің төгілген қанын көргенде кездейсоқта көл бақа басып кеткендей тыжырынбассың ба? Әлгі неменің алақандай көзінен, ең болмаса, бір мысқал өшпенділік көрсе не дейсің? Бұның жанына бәрінен де сол батады.

Қылыштың жүзіндей алмағайып қиын тағдыр кешіп келе жатқан әмірші басымен бұрын-соңды дәл мынандайға кез боп

көрмеген-ді. Көңілі ашудың да, ақылдың да ыркына көне алмай, әрі-сәрі. Қанша бас қатырғанмен, еш тоқтамға келе алмады. Адамның ойы қай тарапқа бұлтарса да, аш тазыдай сүмендеген ұры сауалға тап болды. Ол дәл осындай жаудырай қарайтын қос жанарды және біреуден көрген сияқты еді. Бірақ қашан кімнен көргенін қанша ойласа да, есіне түсіре алмады. Ол да осылай мүләйімсіз мөлдірей қарайтын. Кімнен көріп еді соны... О да осындай өкпелеген жас баланың көзіндегі ет бауырынды елжіретіп жүре беретін жазықсыз жанар-ды...

«Жазықсыз жанар...» Әміршінің қырағы көңілі енді-енді арна түзеп, саралана бастаған ойынан осы бір сөзге сүрініп, қайтадан мүдіріп қалды. Қайдағы жазықсыз жанар?.. Ақ некелі төсегіне көз алартса, одан артық атаңның басын шапқаны керек пе? Қосағының етегіне көзін сұқтағаны іргеңнен найза шошандатқаннан кем оспадарлық па? Алтын тажды басын былай қойғанда, кез келген жұмыр басты еркекке одан асқан қорлық, одан асқан маскара бар ма? Басынып болғасын, бас ұрғаны не керек? Кез келген жалба тонды, жұлма тымақты қара таяқтың кешірмейтінін бұл қайтіп кешіре алады?! Еркек үшін ата-мекеннің тыныштығы, ата-бабаның аруағы, ақ некенің беріктігінен артық намыс жыртатындай не бар? Алтын басты азаматтың асқар таудай абыройын көбелек көңіл ұрғашының делен-делен етегіне тәуелді қылып қойған құдай шебер-ай! Жаратқан иенің еркек кіндікке жасаған жалғыз қысастығы болса — осы шығар.

Әмірші өз-өзінен күйініп, орнынан тұрып кетті. Әлгі бір жауаңдаған монтаны жанар көзіне енді түссе, өз қолымен ойып алар еді. Ол аяғын ауырлап басып, терезенің алдына беттеді. Жете беріп аң-таң тоқтап қалды. Жана ғана «енді көзіме түссе, бәлем» деп тістеніп тұрғаны жауаңдап тағы алдынан шықты. Бақтың төбесінен бой асырып тұрған көк мұнара бұған дым көрмегендей мөлдірей қарайды. Жанағы бір есіне түсіре алмай отырған монтаны қарасты ол баяғыда осы мұнараның бойынан көрген екен ғой. Ол үн-түңсіз жалбарынып тұрған мұнараның бұл сиқырына алғаш көргенде-ақ назар аударып еді. Бірақ оның мынандай сырына түсінген жоқ-ты. Бақса, бар гәп осында екен ғой. Мына мұнара ханымның терезесінен де күні бойы осылай жаудырап қарап тұрмайды дейсің бе? Ол да мұны алғаш көргенде қайран қалған шығар. О да мұнараның мынандай сиқырына кейін түсінген болар. Шебер өзі салған мұнараға көңілінде жүрген інкәрін бейнелепті. Аузы жетіп айта алмайтынын мұнарамен білдіріпті. Күні-түні терезесінен телміре қарап тұратын мылқау мұнарадан ханым ойымды өзі-ақ түсінер десе керек.

Монтаны жігіт, бақса, жер түбіндегіні ойлайтын жұлын құрттын өзі болып шықты.

Тәйірі, еркектің соры сөзінде де, әйелдің соры көзінде емес пе? Еркек неме айтқаныма жетіп тынам деп тыраштанса, әйел неме көзіме көрінгенді иемденіп тынам деп әуре болмай ма? Сондықтан да, көңілі сөзден азатын еркек кіндікті көлденен сөзден сақтандырған ата-баба әйелді көлденен көзден қорғаштап баққан ғой. Ақ некелі қосағының құшағынан табылатын төсектен басқа жердің бәрінде де ұрғашының көзін қара түндей қара пердемен қымтап ұстаған ата-баба соның бәрін білмей істеді дейсің бе? Ол неменің көзін ашып қойғаннан гөрі етегін біржолата шашып қойғанның өзі дұрыс. Көзі көргенге құмартпай тұрар ұрғашы ма? Құмартса болды, ол пақырлар құмарына жетпей сірә тынар ма?

Бұған енді бәрі де түсінікті болды. Ханым әуелі мынау күлімдеген көркем мұнараға қайран қалды. Сосын адамның ақылы жетпейтіндей сиқыр мұнара тұрғызған шеберді бір көруге құмартты. Көріп еді, жас жігіттің іші-бауырына кіріп бара жатқан әдемі жанарына арбалды да қалды...

Сонда оны өзәзіл жолдан ақ некелі қосақ еткен бұның абыройы, тажы мен тағы, ата-ананың батасы, көлденен жұрттың көзі мен сөзі — ештеңе кідірте алмағаны ма? Ең болмағанда, ай астындағыларды түгел дерлік тітіркендіретін айбарының да бөгет бола алмағаны ма? Соның бәрі ашқарақ нәпсі мен адасқак көңілді айқара бүркеп тұратын жылқының құйрығынан өрілген алақандай қыл перденің орнына жүре алмағаны ғой! Жарайды, сайтан иектегіш ұрғашының қомағай көрсе қызар нәпсісіне сенбей-ақ қоялық, бірақ сонда хан сарайына сырттан көлденен жігіт түгілі тірі шыбын кіргізуге тиісті емес сақшылар не бітірген? Ханымның сонынан бір қадам қалмауға тиіс нөкері мен оны көзінен бір елі таса қылмайтын күтуші кемпір қайда жүрген?

Әмірші сол түні дөңбекшумен шықты. Таң атқанын асыға күтті. Күтуші кемпірмен сөйлесіп көруге бел буды. Көңілін егеу құйрықтардай жабыла кеміріп жатқан көп күмәнның басын бір қайырса, сол күтуші кемпірдің жауабы қайырады.

Ертеңіне таңертең даяшы әйелден күтуші кемпірді шақыртты. Күтушінің бәз-баяғы қалпы. Суда жүзіп келе жатқандай ұзын көйлегінің етегі дір-дір етіп, қалки басады. Қашан қасына жетіп болғанша әміршінің ішін пыстырды. Ақ төсегінің қырағы күзетшісі еңбегі өтіп кеткен жанша тым шалқалап қапты. Ұйқылы-оюу жүзінде қысылу-қымтырылудан атымен нышан жоқ. Әміршінің зығырданы қайнап отыр. Алдымен осы малғұнның көзін құрту керек екен. Жалпақ жаһан құрақ ұшқанда осы-ақ

батпансиды да жүреді. Ұлы әміршінің тажсыз баратын жерінде қызмет ететінін бұлдай ма, тіпті айылын жиса не дейсің! Бұрынғы мардамсығанын бір жөн дейік. Ал мына қазіргі кергуіне жол болсын! Бұл өзі жоқта не болып, не қойғанынан әлі бейхабар деп ойлайды ғой, шамасы.

Күтуші кемпір қасына келді. Кеудесін басып тағзым етті. Сосын манаураған маңғаз кейпі, не айтайын деп едіңіз, құлағым сізде деген кісіше, бұған назарын тіктеді.

Әмірші мынау алдында түк болмағандай салғырт тұрған кемпірге қапелімде не дерін де білмей қалды. Бірақ бүкіл сарайда оның алыстан орағытып жатпай, істің жөнін бірден сұрап, бұқпантайсыз әңгімелесетін адамы — қазына бастығы мен осы күтуші кемпір-ді. Бұл жолы да зіркілдетіп алып бара жатқан ашуын зорға іркіп, жарықшақтау шығатын қоныр даусымен бірден әңгіме бастады. Сөйлеп отырғанда тіке қарайтын шегір көзін кемпірдің жүзінен айырмады. Күтуші кемпір бұны әуелі үйреншікті әдетімен біразға дейін енжар тыңдады, сәлден соң барып, осыны шынымен айтып тұр ма, әлде әмірші адамның бағыныштыларымен ойнайтын көп «мысық, тышканының» бірі ме деген кісіше, селдір кірпігінің астына өзер жасырынған ала көзін оқыс тірілтіп, бұның жүзіне бажырайып бір қарап қойды. Бұдан айбынды ма, жоқ әңгіменің төркінін аңғарып қалды ма, ала көзін сабаудай-сабаудай сйда кірпіктерінің астына қайтадан көміп алды. Бұның одан арғы әңгімесіне үнсіз құлақ тосты. Бір уақыттарда орақ мұрынның астында жығыңқы жатқан төрт-бес тал қылтанақ мұрты тікелей шыға келді. Біршамаға дейін солай тікелей тұрды-тұрды да, кенет қайта сұлады. Қан-сөлсіз сұрғылт қаймыжық ерніне жымысқы күлкі жүгірді. Күтуші кемпірдің езуіндегі күлкіні көргенде, бұл сөзден тыйылып қалды. Кемпір әміршінің неге тоқтағанын бірден түсініп, езуіндегі жымысқы күлкіні жым-жылас өшіре қойды. Иіліп тағы да тағзым етті. Бірақ әмірші ендігі сөзді оның өзінен тосып, тым-тырыс телміре қапты.

Енді әңгімені күтуші кемпір бастады. Әміршінің аузынан шыққан әлгіндей сөздерден соң да ол бәз-баяғысынша нып-нығыз. Даусында да діріл жоқ. Аспай-саспай сөзіне кірісті. Оның мынау байсалды дауысы, сабырлы жүзі, жалтармай тура қараған батыл жанары әміршінің өзін аласарта түскендей. Әмірші сыр бермеуге тырысып, тырп етпестен тындап отыр. Қобалжыған көңілін талайды тергей, тындай үйреніп қалған сұсты жүзінің тасасына жасырып, күтуші кемпірден көзін айырған жоқ.

Күтуші кемпір айтарын айтып болғанда барып, негімен «жүре бер» деп мегзеді. Қызметші иіліп сәлем етіп, манағысындай манаурамай, аяғын ширағырақ басып шығып кетті.

Әмірші кемпірдің әлгі әңгімесінің, миына кірмейтін шымшытырық шытырман бірдеңе тыңдағандай, басы мен аяғын таба алмай, дал болып отыр. Сонда кешегі шебердің құштым деп отырғаны ханым емес, басқа біреу болғаны ғой. Әміршінің қас-қабағынан қорқып қалған қалтырауық немелердің тапқан ақылдарының түрін-ай! Қикар жігіттің басын қыркып тынатын жерде сау бастарына сақина тілеп алғандарын карашы! Апырай, әлгі неменің дәмесін карай гөр! Падишаның ақ некелі төсегіне сұқтанған сұғанақ неменің көзін қалай құртса да күнә емес. Оның үстіне, ол қазір дегеніме жеттім, ханымның қыпша беліне қолым тиді деп жүр ғой. Кеше мұның алдына келгенде де, кешірілмес күнә жасап қойғанын әбден мойындап отырмады ма? Ендеше, оның сол бір есірік ойын өзімен бірге құртып тыну керек. Шамашарқын білмей, аспандағыдан дәмәткен нысапсыз көзіне құм құю қажет. Енді мұның ішіне қатқан қанды сол күнәкар неменің дірдектеп аққан қор қаны ғана жуып-шай алады. Оның арам пиғылындағы мұның ақ некелі төсегіне түскен дақты ақымақ басын жалмаған ақ алмастың жүзіне жұққан қан ғана кетіре алады. Тек көлденен көз ештеңе байқамайтын, көлденен құлақ ештеңе естімейтіндей қып тып-тыныш жайғастыра алса болғаны.

Бірақ ел құлағы елу, олардың ештеңе естімеуі мүмкін бе? Тезірек жансыздарын базарға жіберіп, қара тобырдың не деп көкіп жүргенін білгені жөн.

Әмірші астамшылық ойлаған шебердің монтаны жанарын қалай құртудың қамына шындап кірісті. Бұрынғысындай емес, бір түрлі бойы сергіп қалғандай. Көнілі бықсық көп күмәннан арылды. Оның орнын енді өзегін өртше жалап бара жатқан өшпенділік жайлап алыпты.

Жансыздарды базардан не естіп келер екен деп тыпырши тосты. Көп ретте аузын бағып қарап жүре алмай, қайдағы жоқ қанқу таратып жүретін қара тобыр бұған не істеу керек екендігін өздері айтып беріп отыратын-ды. Бұл жолы да ол әлгі жігіттің жазасын жұрт аузындағы лақапты естіп алып кесуге бел буды.

Жас шебердің хан сарайға шақыртылғаны әлі ел құлағына тиіп үлгермесе керек, базарға өзін ешқандай алып қашты лақап тарай қоймапты. Ол енді жансыздарын шебер жігіт тұрған махаллаға жіберді. Махалла тұрғындарының айтуынша, шебер тұрған үйдің қожайыны әмірші оны жаңа бір керемет мешіт салдырғалы шақыртыпты деп көкіп жүрген көрінеді. Әміршінің құлағына мынандай жай әншейін даракы дақпырт тап онша жаға қоймады. Ол базарға жансыздарын араға біраз күн салып барып жіберуге бекінді. Сонда жұрт жас шебердің сарайдан осынша уақыт оралмай қалғанын қандай саққа жүгіртер екен?

Жаздың кербез әйелдің жүрісіндей мандымай қоятын миырт күндері ұзақ сарылтып өтіп жатыр. Құлағына елең еткізердей еш хабар тие қойған жоқ. Ұлы ханымның сарайынан да ешкім ат ізін салмай, тым-тырыс жатып алды. Әміршінің қызметшіден қызыл алманы кім жіберді деп сұрағанын естіген соң, енді қайтер екен, енді не болар екен деп, тың тындай қалыпты. Күллі дүние бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай, сестерін шығармай, әлдеқандай бір көзге көрінбес мың сан сиқыр тесіктерден бұнын әр қымылын қалт жібермей, жабыла аңдып, сығалап тұрғандай. Әмірші қапас зынданға кешегі шебер жігіт емес, өзі түскендей, ұзақты күнге тырп етпей отырады да қояды. Мынандай түбі шикі шаруаны алдымен ел аңғарын біліп алмай тұрып жайғастыра салуға артынан тағы қандай қаңқудың өре түрегелетінін біле алмай дал болады. Қашан да тұтымындағы жұртты таңқалдырып үйреніп қалған басы өзі туралы ел арасына тарайтын ертеңгі лақаптың ұзын-ырғасын алдын ала аңғарып алмай тұрып ештене істемейтін-ді. Әншейінде сөл нәрсені өрт тиген қаудай лаулатып ала жөнелетін жұрттың аузына бұл жолы нендей тыйым бола қалғанына, қанша ойланса да, түсіне алмай қойды; әмірші мықты болса, біздің лақабымызсыз өз бетімен іс тындырып көрсін деп уәде байласып қойғандай, тырп етпей жатып алды.

Әмірші мынандай меніреу тыныштықты ішінен сан сакка жорып бақты. Бірақ ешқайсысының қисыны келмейтін сияқты. Шаһар халқының арасында көздерінің жауын алып тұрған көркем көгілдір мұнараны тұрғызған жас өспірім жігіттің аяқ астынан үн-түнсіз жоғалып кеткені жайында ешқандай қаңқу тарамауы миға кірмейді-ақ. Хан базардағы қарайған халықтың көзге ұрып тұрған көк мұнара жайында ауыздарына үн толтырып қойғандай жақ ашпай қалғандары, сірә, тегіннен-тегін болмаса керек. Әлде бұл жуырда ғана білген сұмдықты олар баяғыда-ақ естіп-біліп қойған ба? Әрине, солай. Жұрт жана мұнараның соқырға таяқ ұстатқандай көзге бірден түсетін тосын сиқырын әлдеқашан-ақ талай сакка жүгіртіп үлгерген-ді. Бұл түсінгенді олар түсінбейді дейсін бе? Енді сол сұмдық маскара тістерінен шыкса, бастары кететінін біліп, іштерінен тынып пұшайман боп жүрген шығар. Сонда осыншама халықтың арасынан бір көбік ауыз көкіменің табылмағаны ма? Әлгіндей сандырақ ауызынан абайсыз шығып кететіндей есерсоқ ешкім болмағаны ма? Бұл қаншама қылышынан қан тамып, қатаң тәртіп орнатқан күнде де, ел аузына дәл осындай берік құлыптың салына қалуы мүмкін бе, сірә?!

Әмірші осы бір масадай жабылып жатқан мазасыз сұрақтардың ешқайсысына қисынды жауап таба алмады. Маңайы түп-

түгел масасы мен сонасы қаптаған қара балшыққа айналып кеткендей. Аяғын аттаса болды, аранын ашып жатқан жұтпа ұйық бірден тұңғыығына тартып ала жөнелетіндей. Есік жаққа телміріп, тырп етпей отырады да қояды.

Алтын шайған абажа есік апталар бойы қылп етпей тұрып алды. Ақырында әміршінің пәлен күннен бергі сарыла күткен шағы да келді. Абажа есік жайлап ашылып, ар жағынан жансыз көрінді. Бүгежектеп ішке озды. Бұнын қарсы алдына жетіп тоқтады. Иіліп-бүгіліп тағзым етіп, бұнын аузына қарап тұрып қалды.

— Иә, не естіп, не білдің?

Жансыз бұнын жүзіне жалтақтай қарағыштап, әңгімесіне кірісті. Базардағы жұрт әмірші енді мынандай мұнара өз астанасынан басқа ешқайда салынбасын деп, шебердің екі көзін ойып алып, қанғыртып жіберіпті десіп жүрген көрінеді. Әмірші жансыздың жүзіне ұзақ тесіліп отырды да, бара бер деп есікті нұсқалды. Жансыз жылысып шығып кетті.

Әмірші арқасынан ауыр жүк түскендей орнынан атып тұрды. Шуылдақ тобырдың айтып жүргені, шынында да, миға қонады. Біресе күлімдеп жайнап шығатын, артынша-ақ өкпелеген жас баладай жәудірей қалып, қырық құбылып тұратын мынау сикыр мұнараның тек аспан астындағы ең ауыр тәж бен ең биік такты иемденген бұнын ғана астанасында тұруға лайық екені де рас. Ондай өсем мұнараны басқа қалаларға да салып бағасын түсірмеу керек дегендерінің де әбден жаны бар. Ендеше, мынау жарық жалғанда енді мұндай мұнара салынбауға тиісті. Ондай аса сирек өнер қонған біртуар шеберлердің қашанғы қиетін кебін әлгі жас жігіт те қисін. Қай-қай әмірші де ондай шеберді өзінен басқа ешкімнің қолына түсіргісі келмейді. Ендеше сол көп шуылдақтың дегендері-ақ болсын! Дәл мынадай көрікті мұнара бәрібір аңыз таратпай тұра алмайды. Ендеше, оған лайық аңыз табылды. Естіген құлақтың қай-қайсысына да бірден қона кететін әбден қисыны бар лақап.

Әмірші көптен бері өз бөлмесінен аттап шықпаған-ды. Сол күні бақ ішінде серуен кұрды. Өзі жақсы көретін онаша бұлақтың басына барып, ұзақ ойланып отырды. Жер қойнынан сықылықтап күліп шығып жатқан мөлдір су баяғыдай ширыққан жүйке-жүйкесін түгел балбыратып, өне бойын бір бейжай сезімге бөледі. Әмірші екі шекесін қаусатып жіберердей сығып жатқан батпан зілден құтылып, омырауын ағаш-ағаштың арасынан ұрлана ескен майса самалға рақаттана тосты. Дүние балбырап тұр. Күлегеш бұлақ ауыз жаппай сықылық қағады. Ағаш басы сыбырласып, сусылдасып мәре-сәре. Асылы, пенде пақыр қайдағы жоқ азапты өзі ойлап табатын болса керек. Қайдағы жоқ қапы-

рық сезімге беріліп, жоқтан өзгеге қамығып, зари қабатындай соншама не бола қалып еді? Есірік дәмеге берілген есер неме тиісті жазасын тартады. Ол неме енді ешкімге сылқым мұнара да салмайды, ешкімнің басын өзәзіл боп арбай да алмайды: көрген жанның іші-бауырына кіріп бара жататын жаутан-жаутан қос жанарын жел қуық сәуіріктерді піштіретін қанды қол жендетіне өткір қанжармен ойғызып алдырып тастайды. Онымен ғана қоймайды, ханымды құштым деп ойлап жүрген пәтшағар ертең біреу-міреуге аузына келгенді көкіп қоймасын деп, тілін де қырықтырып тастайды. Сосын ол найсап бұл дүниеде үн-түңсіз күн көріп жатқан көп мақұлықтың бірі боп меніреу тірлік кешеді...

Ол сол түні жайлы ұйықтап шықты. Ертеңіне таңертең зындан бастығын шақыртқалы отыр еді, кіріп келе жатқан кіші ханымды көрді. Ханым есіктен аттай бере, иіліп тағзым етті де, мамырлап басып төрге озды. Бұнын қасына жете бере мүдіріп тұрып қалды. Қақ маңдайындағы күрең лағылға шағылысып жарқ-жүркі ете қалған қос жанары бұрынғыдай емес, қазылыңқырап кетіпті. Өні де құп-қу. Ханым сынық жүзін бұған тіктемей, бір қырын отырды. Әмірші оны мынандай ойда жоқта кіріп келер деп күтпеп еді. Қапелімде не дерін білмей, қысылып қалды. Сосын біраз уақыттан кейін барып, алдындағы өз-өзінен азып-тозған кіші ханымды аяп кетті ме, қолын созып қасына шақырды. Мұнын қолы тиюі-ақ мұн екен, бір қырын отырған ханымның ұзын кірпіктерінің ұшынан әлденеше мөлдір тамшы мөлт-мөлт тамып кетті. Кіші ханым әміршінің қолына ернін басып, аяғының астына күрс құлап түсті. Екі иығы селк-селк етіп, ағыл-тегіл жылап жатыр. Күні кеше ғана өзіне дүниедегі ең жексұрын адам боп көрінген, осы бір жас балаша өксігін баса алмай солқ-солқ жылап, аяғының астында жатқан әйелді қайтерін білмей, әмірші абдырап тұрып қалды. Осыдан азғана күн бұрын дәл осылай аяғына кеп жығылса, не істейтінін кім біліпті, бұл жолы ол қараптан-қарап жүдеп, иіні түсіп, азып-тозып кеткен ханымды мүсіркеп тұр. Төмен еңкейіп, қарынан тартып тұрғызып алды; сосын ығысып қасынан орын берді. Кіші ханымға ештеңе айтқызғысы келмегендей, оның өрттей лапылдаған жұп-жұмсақ екі алақанын қолымен басып, үңсіз қалды. Ханым әлі жылап отыр. Көптен бері көкірегінде тұрып қалған ащы шамалыда таусылар емес. Әлден соң әміршінің мына үңсіз аялағанын көңіліне медет қылды ма, жұбанайын деді. Омырауын өртеп бара жатқан ызанын ащы жасы сарқылған соң, ханым енді не істерін білмей, абыржып сала берді. Әмірші де ештеңе сұрамады. Екеуі үн-түңсіз әрі отырды, бері отырды. Біраздан соң ханым өзінің мына отырысына ыңғайсызданып,

кетуге оқталды. Әміршіге тағзым етіп есікке қарай беттей бере, қайтадан кідірді. Сосын біраз уақыт әлденеге батылы бармай, мүдіріп тұрды да, төменшіктеп тіл қатты:

— Хан ием, сіз мұнараны салған шеберді қаматып қойып па едіңіз? — Әмірші ханымның мынау төбеден түскендей тосын сұрағына ішінен қайран қалып тұрса да, байсалды қалпы жауап берді:

— Иә.

Ханымның екі беті ду қызарып кетті. Әлгі сұрағын өзі орынсыз көріп қысылды ма, әлде бойын басқа бір сезім биледі ме, бұның аяғына қайтадан жығыла беріп еді, әмірші шынтағынан сүйеп қалды.

— Оның ешқандай жазығы жоқ. Ештеңе де болған жоқ.

— Білем.

Ханым, рас айтып тұр ма дегендей, көзін көтеріп, әміршіге қарады. Оның жүзінен ашу көрмегеніне таңырқап үн-түнсіз тұрды-тұрды да, есікке беттеді. Әмірші, қашан шығып кеткенше, одан көзін айырған жоқ. Ханым есікке жете беріп, артына бұрылды, әміршінің не ойлап тұрғанын аңғара алмаған кісіше, жаутандай бір қарады да, айран-асыр қалпы шығып кетті.

Ханымның мына келісіне әмірші де қайран қап тұрғанды. Бұрын-сонды ол ұлы ханымның өзін үстіне сұраусыз бас сұқтырып көрген емес-ті. Кіші ханымның бұл қылығын қалай түсінуге болады? Әлде жорықтан оралғалы бас сұқпай жатып алған бұны көріп сағынышын басқысы келді ме? О да мүмкін ғой. Оның үстіне, ұлы ханым жіберген қызыл алманын жайын о да естімеді дейсің бе? Өз-өзінен қапаға тұншығып, жарылып кетердей болған соң, не де болса барып, бетжүзін көріп қайтайын деп нар тәуекелге бел буған ғой.

Әміршінің жүзінен ашу көрмеген соң, көңілін басып, өз бөлмесіне кеткен шығар. Бірақ бас жоқ, көз жоқ, бірден жас шеберді сұрағаны несі? Бет-моншағын белбеуіне түйіп келгендегі шаруасы жалғыз-ақ сол шебер жігіттің жаны ғана болғаны ма? «Оның ешқандай жазығы жоқ». Бұл не дегені? Әлде әлгі жас жігітті қанды жазаның құрығынан құтқарып қалғысы келді ме... Ендеше, неге жалынбады, жалбарынбады. Мұның әлгі «білем» деген бір ауыз сөзін кешірімге жорыды ма екен? Иә, ол екеуінің арасында ештеңе болмағанын бұл біледі. Бірақ ажалдан да тайсалмай, аспандағы айға қол созған ессіз жігіттің алтын тажды падишаның абыройына дақ түсіре жаздаған астамшылығын бәрібір кешірмейді. Әлгі көп шуылдақтың ештеңе естімей жатып ауыздары қышып, көкіп жүргендерін тезірек шынға шығаруы қажет.

Әмірші өз көңіліндегі бір түйткілдің шешуін таба алмай-ақ қойды. Ханым жаңа есіктен шығып бара жатып артына бұрылып неге қарады? Оның жаудыраған жанарынан бұл бір түрлі үрей сезгендей болды ғой. Ол мұнын сыртқа сыр шашпайтын сүп-суық жүзін бүгін көріп тұрғандай, соншама неден сескенді? Әлде айтқан сөзінің бұған ешқандай әсер етпегенін көріп, тіксінді ме екен? Сонда бұл оның әлгі сөздері әсер еткенде не істеуі керек еді! Қапас зындандағы жас жігітті босатып жібер дейді ме? Ханым көңілінің қалауы не? Бұл оған жанға тиердей, шошытардай ештеңе айтқан жоқ. Ештенені бетіне салық еткен жоқ. Ендеше ол осыншама неге үрейленеді? Әлде шебер жігіт жазаға ұшырап қалады деп қорқа ма? Абыройын аяқ асты қыла жаздаған ақымақ немені ханымның бүйтіп аяйтыны қалай? Қайта қара табан есерсоқтың әлгіндей оспадарсыздығын келіп өзі айтуы, қалын жұрттың алдында қара бет қып жазалауды талап етуі, сүйтіп күні ертең көп шуылдақтың сасық ауыздарында кеткелі тұрған абыройын ақтап алуы керек емес пе еді? Оның орнына бүгін кеп ашып айтпағанмен, әлгі бұзақыға кешірім тілегендей рай танытты. Осының өзі әлгі немеге, шынында да, көңілі кетіп қалғаннан сау ма? Әйтпесе, бұның алдына қайдағы бір қу шұнақ құлға рақым тілеп келе ме? Жоқ-жоқ, бұнда бір гәп бар. Кісі бетіне тіктеп қарауды білмейтін ұялшақ кіші ханымның бұл келісі тегін келіс емес, ол не де болса, жанын шүберекке түйіп, нар тәуекелге бел буып келіп отыр. Басын өлімге тіккенге барабар қылық. Әлгі немеге жаны шындап ашымаса, ол мұндайға өлсе барар ма? Сонда... Сонда... Күтуші кемпірдің анадағы айтып жүргені не боп шықты? Әлгінде ханымның өзі де: «Арамызда ештеңе болған жоқ», — деп ант-су ішіп еді ғой. Соның бәрі жалған болғаны ма? Жоқ. Жоқ... Ханым мынау терезеден күні-түні телміре төніп тұрған өзәзіл мұнара тұспалдаған әлдекандай жұмбақ аңсарға тіпті де кет әрі болмаған. О баста-ақ, оспадарсыз жігітті аяп, оған нөкер қызын жібергенде де тек өзінің абыройын ғана емес, мұнара тұрғызған жас жігіттің басының амандығын да ойлап істеген. Ендеше, оған көңілінің әуелден-ақ құлағаны. Бірақ алтын такты хан сарайдың аруағын да аттап кете алмапты. Албырт жігіттің асау дәмесін жазғырмаған да, жазаламаған да...

Әміршінің ойы жылан арбаған торғайдай бір төніректен шырк айналып шыға алмай қойды. Бірақ мынау жер астынан жік шыққандай ойда жоқта сап ете қалған сұмпайы тұспалға көңілі әбден құлап тұр. Бәлкім, ханым өз құшағына ынтық болған асау дәмелі албырт жігітті тек мүсіркеп қана қоймай, өзі де алабұртып аңсаған шығар. Есіне анау жолғы ханымның бөлмесіне барғаны сап ете қалды. Енді тапты... Ханымның сол жолғы түсінде

кұшып жүрген еркегі басқа ешкім де емес – өнеукүнгі монтаны жігіт. Ханым онымен өңінде болмағанмен, түсінде табысты. Ендеше, ол сол бір жайнақ көз жас жігітпен өмірінде болмағанмен, көңілінде әлдеқашан қауышқан, көңілінде ол ханымға бұдан гөрі әлдеқайда жақынырақ... Жаңа да сонын жолына жанын құрбандыққа шалуға пейіл болып келді. Ал бұл болса шаршы ғаламды түгел тітіренткен әмірші басымен түкке түсінбей, бала құсап жылады екен деп мүсіркеді. Өмір бақи істеп көрмеген осалдығын жасады. Ұрғашының көзіндегі жас та бір, көзбояушының қолындағы алтын да бір – екеуінде де опа жоқ. Ханымның ақ неке төсегіне қаншалықты адал екенін өнеукүні түнде көзімен көрмеп пе еді? Ол өңінде аттай алмай жүргеннен түсінде аттап, өңінде істей алмай жүргенін түсінде істеп тынған жоқ па еді? Ендеше ханымның өңінде бұның алтын тажды басының абыройын аттап кете алмай жүргені де қай ұрғашының да, капелімде, тар төсекте алғаш табысқан бөгде еркекке аш беліне қол апартпай, бір қауым уақыт қарсыласатынындай жай әншейін құр мезірет қана екен ғой.

Әміршінің ойына осы түскенде, өңменіне әлдекім пышак сұғып алғандай болды. Оның талайды көрген жұмыр басына бұрын-соңды дәл мынандай жарақат түскенін көрмеп еді. Мынау ол бастан кешіріп көрген жәбір мен жапаның ешқайсысына да ұқсамайды. Ол тұрған жерінде күлге айналып бара жатқандай сүлесок шөгіп, шөжіп отыра кетті.

III

Әмірші бұл дүниеде ештеңеге құлқы болмай сұлық жүр. Базардан күніне сан сапат шапқылап келіп жататын жансыздарды да енжар тындайды. Зындандағы шеберді жазалауға да асыға қоймады. Күні кеше ғана көкірегін зірк-зірк кайнатқан өшпенділік те жым-жылас жоғалған. Онаша бөлмеде ертеден кара кешке миын жейтін ашы ішектей шұбатылған қым-қуыт ойлар әншейінде жүрек қыжылдатып, намысқа шабатын нәрселердің бәрін түп-түгел мәнсіздендіріп жібергендей. Әміршінің ештеңеге құлқы сокпайды, ештеңеге асықпайды. Тіпті бұған дейін бір сәт бастан кешіріп көрмеген мына ахуалының сырын түптеп білуге де зауқы болмады. Ебіл-себіл бір тіршілік. Бір бұйығы мұң өне бойын дел-сал қып, әлсіретіп барады. Бұрлықтырып, белін жаздырмай, бүгежектегіп бара жатқан тымырсық жарақат. Ең болмаса жанымен қайғы қылатындай қып қансыратып бебеулетпейді де.

Әмірші абайсызда басын жартасқа сокқан асау шортандай өлденеге мәңгіріп қалыпты. Жер түбіндегіні ойлап, көріп-біліп

отыратын сұңғыла басымен үш ұйықтаса түсіне кірмеген мынандай соққыға тап болды. Өзіне қиянат қылғандардың қай-қайсысы сияқты шебер жігіттің де көресіні көретінін іші біліп отыр. Бірақ оны қайтіп азаптаса да өші қайтатын емес сияқты. Оның күнәға ынтыққан арамза жүрегінен аққан қара қан бұның жанындағы жарақатты бәрібір жуып-шая алмайтындай. Қайта ол мұның өне бойын зіркілдетіп алып бара жатқан ашуды да, күні кеше ғана көкірегін аш мысықтай тырналап баққан ақи көз өшпенділікті де, тіпті алтын басты өміршінің мынау жарық жалғандағы ендігі тіршілігін түп-түгел пәтуасыздандырып жібергендей. Қаһарымнан Қап тауын ықтырам деп жүрген көкірегі ашудан да, ызадан да, өшпенділіктен де түгел айырылып, ағысы қатты өзенге абайсыз түсіп кеткен қураған сабандай қаңғалақтап қалыпты. Пәлен күннен бергі бұрлықтырып еңсесін езіп жатқан тымырсық сезімнің аты алданыш та, жәбір де, жапа да емес, жай әншейін өкініш боп шықты. Зіркілдеген ашудан да, қанды қайнатқан намыстан да ада мұндай өлімсіреген бозылбай бейшара сезімнің өкініштен басқа аты болуы ешқандай мүмкін емес. Сонда шартарапты тізесіне басып отырған сайыпқыран өмірші не деп өкінеді? Ай астындағыларды түгел дерлік қаққанда қанын, сыққанда сөлін шығарып жүріп, шынашақтай төмен етек ұрғашының жүрегін бір өзі дербес иемдене алмағанына өкінеді. Бір төсектегі екі пенде екеуінің көңілі екі қиян жаратылғанына өкінеді. Сонда оның мынау тымырсық өкінішінің ар жағында кіші ханымға деген өкпе жатқаны ма? Сонда алтын басты падиша төмен етек ұрғашыға өкпелей ме? Өмірші осы бір қарашыбындай оңай балалап жатқан пендешілік ойлардан серпілгісі, енді ештенені ойламағысы келеді-ақ. Бірақ мынау құлазыған жалғыздыққа қарсы қылар қайраны — қайдағы-жайдағыны ойланып бас қатыру ғана. Осы бір аңылжыған жалғыздық көптен бері арқасына аяздай батып жүр. Көзге шыққан сүйелдей боп, өзге көптен жеке тұратын дара тіршілік әбден жүйкесіне тиіп біткен-ді. Бауырындағы балаларын әке боп, қойнындағы қосағын жар боп қызықтамаққа да мұршасы болмапты. Бауырынан өрген ұрпақ, бұл мейірім білдіруге үлгермей жатып, ат жалынан тартып мініп, алды-алдына кетіпті. Ол сол баяғы үйде де, түзде де құдай жалғыз, бұл жалғыз қалпында келе жатыр. Дүниеде көз алартатын жауының көбінің көзіне құм құйып, арқасын енді кенге саларда кіші ханымды түсіріп еді. Қартайған тәннің бабын табатын жас иіс болсын деп емес, жалғыздықтан қажыған жаны медет тұтатын қара болсын деп түсірген-ді. Кіші ханымның жастығына қарамастан орнықты, әйел басымен сабырлы мінезіне, ылғи бір арнадан аспайтын ибалы ізетіне көңілі бітіп

жүр еді. Ана жолы алыс жорықтан оралғанда алдынан аспанмен тайталаскандай көркем мұнара салып қойғанын көргенде, төбесі көкке жеткендей болып еді. Сол бір сүйек-сүйегінің бәрін еріткен көл-көсір қуаныштың енді міне күздің мизамындай көзінен бір-бір ұшқанына өкінеді. Тек кіші ханымның көңілі ғана емес, күллі фәни тірлік түгелінен жалғаншылық екеніне көзі жетіп өкінеді. Дүниеге жұмыр басты дербес иеленіп туатын пенде пақыр өзгені қаншама қара тұтсын меілі, қашан көзі жұмылып, жер астына түскенше қураған қу бас жалғыздықтан бәрібір құтыла алмайтынына көзі жетіп өкінеді. Бірақ жұмыр басты пенде біткеннің бәрі солай ма? Маңдайларына біткен азғантай бақ пен ырысты ыбырсыған үрім-бұтағымен бірге бөлісіп, бұйырғанды қанағат тұтып жатқандар өмірі, сірә, жалғызсырайды дейсіз бе? Пенделік бақыт деген де сол шығар. Адамға лайық азғана тіршіліктің де, бәлкім, бар мән, бар мағынасы тек сонда тұрған шығар. Одан арғыға қанша кереленіп құлаш ұрғанымен, пендеге бәрібір қанағат та, бақыт та бітпейтін болар. Соның бәрін қаншама арман, мақсат, мұрат деп күпілдегенімізбен, түптеп келгенде, жай әншейін ашқарақтық, тойымсыз нәпсінің ындынын күйттеген күпірлік қана шығар. Күпірлік жүрген жерде рақат пен ләззат болмақ емес. Ай астын аяғына жыққан бұл бір күн тыныш ұйықтады ма, бір күн қаннен-қаперсіз боп отыра алды ма? Ендеше, жұмыр басты пендеге соншама көп нәрсе керек емес екен. Жұмыр басты пенденің кез келгеніне лайық күйбен тірліктің қарапайым рақатынсыз қонған бақ пен даңқтың қай-қайсысы да соқыр тиынға тұрмайды екен.

Кіші ханым да дәулетке де, дәрежеге де місе тұтпай, жұмыр басты пенденің қай-қайсысына да тиесіл кәдімгі пенделік бақытты, пенделік қызықты аңсағаны ғой. Жұмыр басты пенденің қылқыбыры аралас қарапайым қызығының жолында таж бен такты да құрбандыққа шалуға пейіл болғаны ғой. Алтын менен асылға толы сарайдан не керектің бәрін тапқанмен, сол бақытты таба алмай, алас ұрған болды ғой. Кіші ханым аңсаған әлгі пенделік бақыт мұның өзінде бар ма осы? Тақтың барын біледі, таждың барын біледі, атактын, даңқтың, дәулеттің, биліктің барын біледі. Бірақ бақытқа келгенде өзінің де тілі күрмеліп қалмай ма? Біз-ғындай ұрпақ, мол ырыстың ортасында отырып, айдалада жалғыз қалғандай, айналасы құлазып тұрса, мұның несі бақыт! Өзге түгілі өз үйінде астына ине шаншып қойғандай, жан-жағынан сезік аңдып, алақтап отыратын болса, несі бақыт? Өзге еркектер еркін кіріп, еркін шығатын өлең төсегіне жұрт көзінен ұрланып кіріп, ұрланып шығатын болса, ол не қылған бақыт? Елді ауызыма қараттым деп жүргенде, ертең жұрт не дер екен деп жаны

тырнағының ұшында тызығып отырса, ондай да бакыт болар ма? Пенде біткеннің бәрінен жоғары тұру жалғыз құдайға жарасқан дейді ғой. Адамға біткен астам данқ, астам күш, астам өкімет, астам дәулет, астам өнер, түптеп келгенде, бәрі де бакыт емес, сор шығар. Айдай әлемді аузына қаратқан бұл түгілі, мұнара салып, бір шаһардың халқының көзіне түскен әлгі шебер жігіттің көрген күні мынау емес пе?! Түптеп келгенде, бұл үшеуінің күні күн емес. Басқа жұрт, ең болмағанда, дау-далабасын, іштерін кернеп бара жатқан құсаларын айтып, шер таркататын кісі табады ғой. Бұл үшеуінде о да жоқ.

Егер осындай хал өздерінің емес, басқа біреулердің басында болып, бұдан билік сұрап келсе, үшеуін де жазғырып, жазаға тарта алмас еді. Ал бұл жолы ол кесімін айта алмайды, ол кешірімін жасай алмайды. Өйткені үшеуі де бейшара, үшеуі де бір-бірінің мейіріміне телмірген қайыршы. Өншен бейшара бір-біріне не көмек көрсете алады, өншен қайыршы бір-біріне қайыр беріп не қарық қылады? Ендеше, бұның жас шебер жайындағы ел айтып жүрген лақапты расқа айналдырып тынам деуі әбден дұрыс. Шындап келгенде, алтын саусақ шебердің жендеті бұл емес, көрмей-білмей сырттан тон пішіп, қор көкіректерінен шыққан күнірсік өсектеріне өздері де сеніп, өзгелерді де сендіріп жүретін әлгі өншен шуылдақ қара тобыр. Шебер де, ханым да, бұ да — солардың сімтік көздері мен пыш-пыш сөздерінің құрбандары. Егер бұл бір-біріне інкәр боп, өліп-өшіп жүрген екі мұнлықтың тілеулерін берсе, ең алдымен сол көп шуылдақ шулап шығар еді. Мұның атарға оғы жоқ дұшпандарының өздері мұны сол сасық ауыз көп шуылдақтың айтып жүргенін бетіне басып табалар еді. Қайдағы пәлені бастап жүретін де солар, бұған ең азы күнөкар шеберге кесілер үкімді де солар айтып беріп отырған жоқ па? Ендеше, сол немелер дегендеріне жетіп тынсын. Сөйтіп өздерінің бауырынан шыққанды өздерінің аузынан шыққанға жем қыла берсін! Өз лақаптарына өздері адаса берсін! Әйтеуір мұның сүйегіне дақ түсіргелі тұрған масқараны білмесе, көрмесе болды. Ендеше, сол көкіме тобыр әлгі қаңқуларынан айнымай тұрғанда, тағы бір лақап таппай тұрғанда, жігіттің жазасын беру керек.

IV

Зындандағы тағы бір орын босады. Асылық ойлап, аспандағыға қол созған астам тілек шебердің нұр жайнаған қос жанары жендеттің қолындағы шок шашырап тұрған істік темірден ағып түсті. Бейшара жігіт көзінен айрылып, бебеу қағып жатқанда, тілі қыркылды. Қан-қан құр сұлдерді қыл арқанмен буып-

буып, түн қараңғысында екі жендет дарияның ар жағындағы бір қыстаққа апарып тастады.

Талай жанның басын жұтқан байтақ шаһардың көріп отырғаны бір бұл емес. Елден асқан өнер көрсеткен талай шебер осындай халге ұшыраған-ды. Бірен-саран жүрек жұтқандарының әлгіндей қатерлі жазадан қашып құтылғандары да болды. Жендеттің көмейін алтынға көміп, бастарына зауал төнген байтақ шаһардан ебін тауып қашып кеткендер де бар. Олардың бір қатары өз өнерімен біржолата коштасып, баска кәсіпке көшсе, енді бір парасы ел асып, жер асып барып, баска падишаларды паналайды. Ал азын-аулақ жүрек жұтқандары такта отырған падишаның өлгенін күтіп, жана падишаның рақымына ұшырап, байтақ шаһарға қайта оралады.

Сондайдың біразынан хабардар әмірші жас шеберді көз бен тілден айрылған соң да өз көзімен бір көріп тексеріп шықты. Қапқа салынып шандулы жатқан құр сұлденің өзі жазаға кескен шебер екеніне көзі әбден жеткен соң барып, айдаладағы қыстаққа апарып тастауға әмір етті.

Бірақ осынау жұлма-жұлмасы шыққан құр сұлдерді көргенде, бұрынғы ата дұшпандарын жазалағандағыдай айызы қанып рақаттанбады. Ішінде шебер жатқан ала қапты көтеріп әкеліп көрсеткен екі жендет те бұған жай әншейін тауық ұрлап, тайынша ұрлап қашып жүрген сұғанак біреулердей көрінді. Олар осы бір ұрлық қапты сарайдан тезірек алып кетсе екен деп асықты.

Ертеңіне оған абажадай хан сарай бұрынғысынан бетер құлазып кеткен тәрізденді. Базар жакка жіберген жансыздары да жарытулы ештеңе айтып келмеді. Қалт-құлт безбеннің екі басына кезек алақтап тұратын саудагер немелер көк тіреген көгілдір мұнараға карап қоюға да мұршалары жоқтай. Шаңқ-шаңқ саудаласып, сарт-сұрт қол алысып, артық тиын-тебен жырғандарына мәз. Ол немелер тіпті дүниеде бұның, ұлы әміршінің бар екендігін де ұмытып кеткендей. Шаһар іші тым-тырыс. Әлде бәрінің де осылай бітерін әлдеқашан біліп қойған ба, бұл жіберген саудагер боп жүрген, дәруіш боп жүрген жансыздар қала халқынан да, шартараптан шұбырып жататын келімсек саудагерлерден де құлақ елендетердей ештеңе ести алмай қайтады. Жансыздар енді ұлы әміршінің көзіне көрінуге беттерінен басатын болды. Жансыздың бастығы базардағы шуылдақтың мынау сілтідей тына қалғандарын ішінен жақсылыққа жори қоймады. Саудасымен болып жатқан дағара бас алыпсатарлардың жылтыраған сақал-мұрттарының әр қимылын аңдып, іштерінде қандай ит өліп жатқандарын біле алмай дал болды. Енді олар саудасы жүріп-кірейтін, дүкендеріне көп адам келіп-кететіндерді тек базар

ішінде емес, үйлерінің маңынан да аудитынды шығарды. Махалла-махаллаларда қаңғырма дәруіштер, қайдағы бір ақсақ-тоқсақ қайыршылар көбейіп кетті. Бір топ жансыз баяғыда үйіне мұнараны салған ортөбелік шебер жігіт тұрған саудагерді айналдырып көріп еді, ол неме де хабарға жарытпады. Сол баяғысынша кімді әскияда жеңгенін, кімнің бөденесіне бәс тіккенін айтып лепіргеннен басқа оның аузынан да жартымды ештеңе шықпады. Тек бір рет: «Мұнараны салған шебердің әкесі де баяғыда дәл осылай қуғынға ұшырап, қашып кеткен-ді. Содан араға жиырма жыл салып, баласын байтақ шаһарға әкеліп, мешіт салып жатқандардың арасына қызметке орналастырып, көксау аурудан өліп қалды. Көрерсіндер, баласы да сөйтелді. Бұның үйінде тастап кеткен дүниесі бар, соған ақыр түбі бір келеді», — деп мақтаныпты. Жансыздардың бастығы оның соңына енді мықтап түсті. Бір күні жансызын әскияға жіберіп, әлгі мылжынмен айтыстырып көріп еді, қызып алған неме, талай-талай сандырақты көкігенмен, ханым мен шебердің арасына килігетіндей ештеңе айтпады.

Әміршіге шаһар халқының дәл мынандай ауыздарына сақ бола қалғандары ұнамады. Оның сырына түсіне алмай, талай таңды көзінен атырды. Өз тілдерін өздері жұтып қойғандай меніреулене қалған көп шуылдақты қайтадан қайтіп дуылдатарын біле алмай дал болды. Ертелі-кеш ерсілі-қарсылы сенделе-сенделе жіліншігі үзіліп кете жаздайды. Абажадай кең бөлмедегі әрбір тозанды жатқа білетіндей болды. Енді оның ішінен қаңғыма ойына ілесіп айдалаға лағумен болатын кезбе жанарын бір ауық тоқтататындай да ештеңе таба алмады. Қайта-қайта терезе алдына келеді. Терезе алдына келсе, ішіне шок түсіп кеткендей байыз таба алмай жүрген мұны үнсіз табалап тұрған көк мұнараны көреді. Көк мұнара басы қатқан падишаны әжуалағандай күлім-күлім етеді. Кейде сол күлімдеп тұрған көк мұнараға көзі түсетін көп шуылдақтың бәрі де сыртынан бұған миықтарынан күліп тұрғандай көрініп кетеді. Мына күлімдеп тұрған әзәзіл мұнараны көрген есі дұрыс адамның ештеңе ұқпауы, ұқса, мұны әжуа қылмауы еш мүмкін емес. Ендеше, мынау көк мұнараны құртып тынуы, сүйтіп, жұрттың езуіндегі жымысқы күлкіні көмірге айналдыруы керек. Әйтпесе, ол мынау жаналғыштай жалаңдап қыр соңынан қалмай қойған қияңқы мысқылдан құтыла алмайды. Әркімнің жүрегіне қонақтап алған әзәзіл табаны сүйтіп аластағаны жөн.

Енді жазыла бастаған жон арқасы кенет қайта құрысып қалады. Бұл ханым тұрғызған көк мұнараны өз қолымен қиратқызса, ел көңіліне қонақтаған әлгі бір сұмпайы лақапты өзі растап

шықпай ма? Біреуден біреу естіп, анық-қанығына көздері жетпеген соң, пұшайман болып жүрген күмәндарын біржола шындыққа айналдырып, басына төніп тұрған маскара бұлтын өз қолынан қоюлатып алмай ма?

Ол қайтадан амалы таусылып, кеміріліп бара жатқан екі шекесін қолымен мытып ұстап, шөгіп отыра кетеді. Солай дел-сал отырады да, бір уақыттарда қарғып тұрады. Жаңа ғана амалсыздықтан күлгін қоламтадай бозарып жатқан көмескі жанары кенет шоктанып шыға келді. Мына томсырайған еріндердің ар жағынан бері шыға алмай жатқан пұшайман қаңқуды сол жатқан жерінде біржолата тұншықтыратын амалды ақыры тапты. Оның бұдан артық жолы болуы еш мүмкін емес. Көк мұнараға байланысты бар шындықты өз көзімен көріп, өз қолынан өткерген бір ғана адам бар. Ол — бас шебер. Ел арасына қаңқу тараса, тек содан ғана тарайды. Ендеше, оның көзін құрту керек. Мынау іштерінен тынып жатқан ұры көз жұрттың назарын соған аударуы керек. Күлімдеген көк мұнараға бір жан қол көтерсе, тек сол ғана көтере алады. Бас шебердің өзінен бір мысқал асып кеткен кісіні әкесін өлтіргеннен бетер жек көретінін басқа білмесе де, бұл біледі. Көк мұнараның елге көрсетпей бір кірпішін алып таста десе, ол қуана-қуана істейді. Іші тар шебер сосын қылмыс жасап жатқан жерінде ұсталады. Ел арасына: «Бас шебер көк мұнараны салған жас шеберді көре алмайды екен, ол салған мұнараны астыртын құлатып тастай жаздапты. Тіпті анада әміршіге жас шебердің үстінен ғайбат айтып барып, жазалатқанда сол екен», — деген қаңқу тарайды. Әмірші өз тұрғыласына қысастық қылған іші тар шеберді жұртқа естіртіп жазалайды. Көп шуылдақтың сосынғы әңгімесі екі шебердің арасындағы бақастық турасында боп кетеді де, ханым жайындағы қаңқу өз-өзінен жокка шығады. Бұның астанасының көркі — көк мұнара да сол орнында тұра береді. Әміршінің айтқанын жансыздардың бастығы бас-аяғы екі күннің ішінде жайғастырып шықты.

Аяқ-қолына кісен салынып, айдалып әкелінген бас шеберді әмірші тергеп-тексерген де жок. Сақал-шашы бір түнде ағарып кеткен бас шебердің жүзіне тесіле қарап отырды да, әлдене дегісі кеп кемсендей бастағанда, қасындағы сақшыға дереу аузын байлатып:

— Ғайбатшыл неменің басын пәлеге душар қылған сасық тілін кесіндер де, зынданға апарып қамандар. Сонда шіріп өлсін!—деп әмір етті.

Ол есіктен сүйретіліп шығып бара жатқан бас шеберге жиіркене қарап тұрды. Опасыздық пен зұлымдықтың қыл көпірінен талай өткен әмірші іші тар, күншіл адамдарды жек

көретін. Бірақ қарауындағыларға бастықты ылғи сондайлардан қоятын. Әсіресе шеберлерге, зергерлерге, ұсталарға, әрқилы өнер адамдарына ылғи да ішегіне қыл айналмайтын қарауларынан бастық қоятын. Өйткені ол өз астанасының ажарын дүниедегі барлық астаналардан асырмақшы еді. Сол үшін де дүниедегі ең мықты деген шеберлерді өз қол астына жиып баққан-ды. Мұндайда кең пейіл кісінің мақтағандарын жинағаннан гөрі әлгіндей қызғаншак, тар пейіл кісілердің жамандағандарын жинаған дұрыс. Өйткені дүниедегі ең қырағы көз қызғаншакқа біткен. Ондай немелер өзінен сынық сүйем асатын біреуді көрсе болды, дереу байбалам сала бастайды. Дәл мынау есіктен сүйретіліп шығып бара жатқан көзі ылғи қысыңқы, құлағы ылғи түрінкі жүретін ылғи қатпа, жыламсақ неменің ғайбатының аркасында ол талай-талай бармағынан бал тамған шеберлерді тапқан-ды. Бірақ өзін бас шебер қойғанмен, байтақ шаһарда жұрттың көзіне түсетіндей ештеңе салдырмады; ол салған жалғыз нәрсе — хан сарайының астындағы тас зындан ғана. Тас зынданға түсер жерге әмірші: «Барар жерің бәрібір жердің асты» деген бір ауыз сөзді қашап жаздырған-ды. Ендеше, әлгі неме сол өз қолынан салынған тас зынданға өзі барып отырып көрсін.

Әмірші мынау сілімтік немені зынданға салғызғанына анадағы жас шеберді азаптағанынан гөрі әлдеқайда көбірек айызы қанып қалды.

V

Бас шебердің зынданға түскені жайлы хабар шаһар ішін бір дүңк еткізді де, басыла қалды. Әбден ажалы жетіп тұрған қураған шөпке от тигендей тез тұтанды да, тез сөнді. Бір-екі күн бойы өлген әкелері тірілгендей, екі езуі екі құлағында келетін жансыздардың қабағы қайта салбырады. Үлкен ханымның сарайы сол баяғысынша тым-тырыс. Әмірші есігінен аттаған адамның аузына телміреді, әр қимылын көзімен тінтіп сыр тартқысы келеді. Тіпті дастарқанға қойылған тамақтан да, салынатын төсектен де, қызметшілері күнде жанартып әкелетін киімдерден де әлдеқандай тұспал іздейді. Бірақ ешқайсысынан да назар аударта қоятындай нышан байқамайды. Бәрі де тап-тұйнақтай. Енді оған қызметшілері бұның көңілінің қалтарыс түкпірінде жатқан ең бір тұңғыық құпияны түгел біліп ап, бұның ойына күдік шаптырмаудың айла-амалын қарастырып жүргендей көрінеді. Тіпті, күні бойы шаһарды шарлап қайтатын жансыздарының өзі бұның жанын жараламасқа естіген жайсыз хабарларын жасырып, әншейін көңіл алдарқатар бірденелерді әдейі айтып келетін

секілді. Шынында да, мұның шамына тиетіндей сөлекет хабарды олар естісе де, тістерінен шығара ма? Өйтіп өле алмай жүр дейсің бе? Ендеше, елден естідік деп айтып келетіндері шетінен шып-шылғи өтірік.

Шаһардың халқы мынау жұмбақ мұнараны әлдеқашан-ак сан сакка жүгіртіп койған. Олар мұнараның күлімдейтінін де, жас шебердің жазаға қалай ұшырап жүргенін де, бас шебердің ойда жоқта зынданға қамалу себебін де жақсы біледі. Қажет десеңіз, ұлы әміршінің жорықтан қайтқалы кіші ханымның сарайынан аттап шықпай қойғанының сырынан да хабардар. Әмірші жас иіс қызықтап, жар құшып алдарқанатын жастан кеткен. Ендеше, ол осынша ұзақ уақыт нақ сүйерімен мауқын басып жатқан жоқ. Бетіне шіркеу бірденесі болған соң, ел көзіне көріне алмай жатыр.

Әмірші осыны ойлағанда, әлдекімнің сұғанақ қолы шымбайына батыра шымшып алғандай ыршып кетеді. Орнынан атып тұрып бөлме ішінде сенделіп жүреді-жүреді де, байыз таба алмай, бақ кезеді. Өзінен басқа тірі жан аяқ баспайтын онаша бакта да мың сан көз оны тасадан бағып, көз жазбай аңдып тұрғандай көрінеді. Ол көп жүрмей, бөлмесіне қайта оралады. Әлдекім желкелеп әкеп, осы бір төрт қабырғаның ортасына қамап кеткендей, ешқайда аттап шыға алмайды. Құлыпсыз түрме, кісенсіз тұтқын. Ол үшін ендігі тірлік түп-түгел түрмеге айналғандай. Оған, ең азы, кез келген жұмыр басты пенденің көлдененің көзінен тасадағы азын-аулақ еркіндігі де бұйырмаған. Әр адымы санаулы, әр сөзі аңдулы. Былайғы пенденің бәріне тән қарапайым тілек, інкәр атаулы оған жат. Өйткені ол жұрт таңғалмайтындай ештеңе істеуге тиісті емес. Жұрт секілді қарапайым іс істесе, жұрт секілді қарапайым сөз сөйлесе, көбік ауыз көп қара таяқтың табасына ұшырайды. Бұның ашса алақанында, жұмса жұдырығында жүріп қалған қара тобыр күні кеше тәңір тұтып, аузына қарап жүргендері өздері сияқты жай әншейін пенде болып шыққанын көрсе, тұлындарын түтеді. Баяғыдан бергі алданып келген ақымақтықтарының өшін табамен қайырады.

Олар дәл осы қазір де мұны жабыла жамандап, жабыла табалап жатпағанына кім кепіл? Талай-талай таж бен тақытты жай түскендей домалатқан падиша еркектің темір тегеурінін аңсаған мекер ұрғашының комағай қолқасын орындайтын қайран таба алмай қор болғанын айтып шек-сілелері қатпайды дейсің бе? Кез келген еркек кіндіктей өз көзіне шөп салған өзге еркектен кегін жария қайырмай, бұқпантайға салып жүргенін айтып мазактамайды дейсің бе? Тәңірден соңғы зор деп жүргендері кісінің қоры боп шыққанына әбден айыздары қанып, бір жасап

қалатын шығар. Шіркін, сол бір сыпсың-сыпсынды өз құлағымен естір ме еді. Сандарын соғып, беттерін шымшып мәз-мейрам боп жатқандарды өз көзімен көрер ме еді... Мынау көкірегің көр тышқандай кеміріп жатқан меңіреу күдік-күмәннан сонын өзі дұрыс болар еді. Бұл ел аузына құм құям деп тыраштанған сайын сол сұмпайы лақап күшейе түсетін сияқты. Ендеше, бұл несіне бұқпантайлайды, ел көзіне неге көрінбейді?

Енді, не де болса, мынау каракөленке үнгірде кәрі аюдай камалып жатып абырой таба алмасы белгілі болды. Ел не десе, о десін. Қайткен күнде де мынау байлаусыз тұтқыннан босанбай болмайды. Күмән мен күдіктің шірік арқанын үзіп, халықтың көзіне көрінуі керек. Сонда жұрттын ауыздары барып айта алмай жүргендерін, ең болмаса, көздерінен аңғарады ғой.

Ой, шіркін, баяғыдағы бір замандар болса, дәл қазір, қара тобырға қас қылғанда, ұлан-асыр той жасар еді. Жұртты аузы-мұрнынан келтіріп, шарапқа қандырар еді. Сосын мас болғандардың не деп көкіп жүргендерін тындап көрер еді. Олай етудің енді, міне, еш қисыны келмей тұр. Байтақ шаһар түгілі, төңірегіндегі өз әулеті мен әмірлерінің не ойлап, не қойып жүргенін біле алмай пұшайман. Олардың басын қайтіп қосса екен... Шынында да мына мұнара оның бетіне шіркеу болған тәрізді. Бұның осы бұншама бүгежектеп қалғаны несі? Қанша дегенмен, жалпак жаһанды қалтыратқан қаһарлы хан аты бар емес пе? Сол немелерді жиып ап, бетпе-бет кездесіп, көздеріне неге үніліп көрмейді? Оның үстіне, мынау тас қамауда қашанғы камалып отыра бермек? Басқаны былай қойғанда, бауырынан шыққан шұбар жылан кіші ханым мен әр адымын аңдып, тың тындап жатқан бәйбішесіне, солардың соңындағы көп шуылдақ нөкерге таба болмай, серпілмей ме бір... Өзі не істесе де, ауыздарын ашып, айран-асыр қылатын қор көкірек көп надан, бәлкім, мұның бұл қылығына да жерден жеті қоян тапқандай таңқалар. Ең болмағанда, әйтеуір, өз төңірегіндегі көп шуылдақтың көңілдеріне не қашып жүргендерін аңғарып қайтады ғой.

Ертеңіне әмірші бас уәзірді шақыртты. Бас уәзір есіктен бүгежектеп әрең аттады. Бір қараса ар жағындағыны түгел көріп қоятын бадырақ көзін жерден көтерген жоқ. Әмірші бұйрығын айтып бола бере, құлдық ұрып шығып кетті. Әміршіге кәрі түлкінің дәл мынадай қорғалақтап қалғаны ұнамады. Өз ойындағы күмән шын боп шығып жүрмесе қайтсін. Сарай маңындағылар әміршінің кейінгі қылықтары неден өрбіп жатқанынан түгел хабардар емес пе өзі? Әлгі түлкі бірденеден сыр алдырып қалам ба деген кісіше кетуге асықты ғой. Өнінде бір үрей бар сияқты. Әлде бұдан өзі жоқта мынандай сұмпайы мұнараны неге

салдырдың деп, бас шебердің кебін кигізіп жүре ме деп қорықты ма екен? О да мүмкін-ау! Қап, өзін жібермей ұзағырақ ұстай тұрмаған екен. Көп адам мұның үнсіз сотына шыдай алмай, қипақтап бітетін. Ол бас уәзірді тағы көргенше асықты. Одан басқа сарай адамдарын да, балалары мен әмірлерді де тезірек көргісі келді. Олар да әлгі бас уәзір құсап бүгежектер ме екен, жоқ па екен? Егер олар да жанағы құсап, бастарын іштеріне алып, қорғалақтай бастаса, бірденені білетін болғандары...

Төрт-бес күннен соң ұлы әмірші аңға аттанатын болды. Үйір-үйір аңшы иттер, тазылар, садақшылар, әміршінің қара құрым жеке нөкері, аспаздары мен қызметшілер, аң үркітетін кернейшілер мен дабылшылар — ұзын-шуақ керуен астанадан шығып, ту-ту көз ұшында еміс-еміс көгеріп жатқан зеңгір тауларға беттеді. Бір күншілік жол жүріп керуен тауға да жетті. Сарай адамдары, әкімдер, қолбасылар, әмірші әулеті ақар-шақар шындардың арасынан арсы-гүрсі құлайтын жойқын өзеннің бойындағы ну жынысты қойнауға шатырларын тікті. Тау арасы мен өзен бойындағы жыныстарды түгел сүзіп шығатын болды.

Қызылды-жасылды керуен, жүзіктің көзінен өткендей сүлік сәйгүліктер, бес қаруы беліндегі сәнді саптар бұның баяғы бір шарасына толып шалқып жүрген дәурендерін еске түсіргендей. Жазықта миыңды шағып тұрған шақар шілде тау қойнауына кірген соң қайратынан айрылып қалыпты.

Тау бойына қонған күні әмірші ағыл-тегіл дастарқан жайды. Шарап судай ақты. Жұрт қанша дуылдасқанмен, әміршінің құлағы елең етердей ештеңе аңғарта қойған жоқ. Бәрі де сол ертең басталғалы тұрған аңшылықтың жайы. Ат мақтаған, ит мақтаған, құс мақтаған кеу-кеу. Мергендіктерін салыстырып қызарактасқан мақтан әңгіме. Әмірші айналадағы абыр-жабырға құлағын тоса отыра ренжірін де, қуанарын да білмейді. Әлденеден алданып қалған адамдай, қабағын салбыратып, тұнжырай түсіпті.

Сол күні түнде де көз іліндіре алмады. Аңшылыққа қонған самсаған көп шатырда сес жоқ. Маңай тым-тырыс. Сыртта маужыраған жазғы түн. Саф ауа, өн бойын ал-сал албыратып бара жатқан бал шарап. Ертеңіне ертемен басталғалы тұрған ду-ду сайран. Одан артық қандай рақат керек. Көрші шатырлардан қорқыныс дыбыс көбейді.

Әміршінің жақсы көретіні осындай түндер, осындай өмір. Сонау байтақ шаһар мен қыстақтардың шым-шытырық махал-лаларына тарап-тарап кеткеннен кейін сонындағы мынау көк найзалы қара құрым қол түзеп жүрген көп еркек әрқайсысы бір-бір қатер, бір-бір үрейге, ен құрығанда бұл жайында аузына не келсе, соны оттап отыратын бір-бір көкімеге айналады. Ал

касында жүрсе, бәрі жіптіктей, бәрі момақан. Касы мен қабағына қарайды. Кейде тіпті олар бұның шетсіз-шексіз көп үрім-бұтағы секілденіп кетеді. Әншейіндегі бейбіт өмірден бір елі аттап шыққан соң, бәрі бірдей бұны паналап, бауырына кіре түскендей. Міне, айлы түнде, жан-жағынан анталаған акар-шақар шындардың арасында, бабасының төсегін шыр айнала қоршап алып ұйықтайтын тентек немерелердей, каннен-каперсіз қорылдасып жатыр. Аңғар табанындағы ағын су солардың күдіретті қорылымен бәсекеге түскендей, түнгі тыныштықты басына көтере сарқырайды. Оның сергек құлағы жұп-жұқа жібек шатырдың ар жағындағы ұлан-асыр дүниедегі сәл сыбыс, сәл сыбдырды қалт жібермей қағып ала қояды. Жүйкеңді тікен боп шағар, кірпігіне тіреу боп кадалар бөгде дыбыс жоқ. Түнгі тыныштық тамылжып-ақ тұр. Бірақ көзіне ұйқы үйірілмейді. Айналадағы жыныс арасынан аң исін сезе ме, окшау қостағы тазылар қайта-қайта қыңсылай береді. Шатыр сыртында құлаққа естілер-естілмес қыбыр көп.

Әлдебір жәндіктер жыбыр-жыбыр түнгі тіршілігіне кіріскен. Әлдеқайдан шілделік шырылдайды. Соншалықты қарапайым болса да, бәрібір ақылың жетпейтін шым-шытырық, шытырман дүние. Пәлен күннен бері көкірегін көк түтіндей бықсытып келген көп тұман ыдыраған тәрізді, бірақ біржола сейіліп те кете қоймапты. Ұйқысы келмегенмен, өне бойы құп-қунақ. Мынау маужыраған тыныштықтың қойнына біржолата сіңіп кеткісі келеді. Тақты, тажды, төбесіндегі шатырды талақ етіп, жым-жырт түнгі мұнарға бөгіп манаурап жатқан маужыр табиғаттың құшағына бір-ақ сүңгіп жоғалғысы келеді. Сырттағы түн салқынын пайдаланып өз характертеріне кіріскен кішкене мақұлықтардай не істеп жатқанын өзінен басқа ешкім білмейтін, бөгде көзге еш қызығы жоқ бір елеусіз тіршілікке көшкісі келеді. Ізін баққан көп көз бен көп сөзден құтылса, қайтадан ешкімнің ала көзіне ілікпейтін жай бір жұмыр басты пендеге, тіпті кез келгеннің аяғының астында жататын елеусіз мақұлқатқа айналсын мейлі, әйтеуір мынау көзге шыққан сүйелдей көзтүрткі өмірден құтылса, еш арманы болмас еді. Қазір жібек шатырдан сытылып шығып, ну жыныстың арасына қойып кетсе ғой, шіркін. Ертең соңындағы қара құрым нөкер не өзін, не сүйегін таба алмай, байтақ шаһарға қайтар еді, ел аузында бұл жайында не бір адам сенгісіз алып-қашты аңыздар тарар еді. Бұл соны естігенде миығынан күліп, ақымақ тобырдың көк ми есуастығына әбден айызы қанар еді...

Өмірші мынау қысыр қиялының ешқашан жүзеге аспайтынын білсе де, көңілі бір түрлі тыншу тапқандай болды. Шатыр-

дын аузынан бастап, бүкіл қосты шыр айнала қоршап жатқан кілең сақшы бұдан тіріде көз жазар ма...

Өзі ойлап шығарған төр мен тәртіптің қыл тұзағы өз тірсегіне түскенін ойлағанда, әміршінің көкірегі қайтадан кермек тартып қоя берді.

Бірақ әмірші өне бойын балбыратып бара жатқан жым-жырт түннің жұмбақ рақатынан айырылғысы келмеді. Әлгінде ғана өзін пейіштің төріндей бір жайлы мекенге бастай жөнелген тентіреуік сокпақты қайтадан тауып алды. Ол оны мынау аңшылық алдында алаңсыз қорылға басқан қостан, күдік пен күмәнды кезек күшқан пұшайман тіршіліктен біржолата алыстатып, әлдеқайда жетелеп барады. Енді бұл өмір, бұл өңірге ешқашан оралтпастай.

Ол мынау қарғыс атқан қағынды өлкеден алыстаған сайын басындағы зіп-зілдей таждан, үстіндегі оқалы киімнен арылып, тұла бойы жеңілейіп бара жатқандай көрінді. Бір уақытта тіпті иығындағы лыпа ихрамға¹ айналып кеткен екен дейді. Ақ майса топырақты жалаң аяқ борп-борп басып келеді. Көз алдында бұл бұрын көрмеген бейтаныс өлке. Күн мен жел мүжіп тастаған қоңыр таулардың ортасында шағын шаһар жатыр. Соған қарай ұзын-шуақ көп тобыр жөнкіліп барады. Сондарында ілбіп бұ да келеді. Әлдебір сөздерді қырық қайтара қаксай бергендіктен тамағы құрғап, даусы қарлығып қалыпты. Қанша айқайласа да, үні шықпайды. Тек еріндері ғана жыбырлайды. Алдынан кесе-көлденен түсіп жатқан қара сұр жол көрінді. Жұрттың бәрі соған қарай емпеңдей жөнелді. Түс ауа олар әлгі жотаға да жетіпті. Жотаның басына үстіне кілем жапқан ашамайлы аппақ желмаяға мінген ақ сәлделі біреу көтерілді. Түйеден түспеген күйі, тізесінде жатқан кітапты ашып, күнірентіп оқи бастады. Күніренген қою даусы октын-октын үзіліп кетеді. Сол кезде ихрамының етегін қолдарына ұстап, желпіп тұрған көп тобыр:

— Хақ тағала, қай қызметіне де әзірміз, — деп шу ете қалады. Мұндай құлдық ұрған сөздерді өзгелерден естігенмен, өзі айтып көрмеген әмірші қапелімде аузы илікпей, жамырасып жатқан жұртқа көптен соң барып қосылады. Қасындағылар ағыл-тегіл жылап тұр. Бұнын көлденең көзге сыр алдыртпаймын деп, көн боп қатып қалған сұп-сұр бетінде бір тамшы жас көрінбейді. Кенірейіп тұрғанын біреу-міреу аңдап қалмасын дегендей, жұрт айтып жатқан ұзын сарынға қосылып, жерден басын көтермеген күйі ол да әлдене деп ернін жыбырлатады. Түйенің үстіндегі ақ сәлделі кісі алдында жатқан кітапты жауып, қолын жайып

¹ Меккеге қажыға барғанда киетін киім.

бата қылды. Жұрттың бәрі жер тізерлей кетті. Батадан сон кара сұр қыраңнан ине шаншар жер қалдырмай жыбырлап тұрған көп халық етектегі қойнауға қарай лап қойды. Бір жерде бұ да келеді. Өкпесі өшіп барады. Бірақ жұрттан қалып қоймайын деп ақ тер, көк тер боп жүгіріп келеді. Бұлар жотадан түсе бере әлдеқайдан ызы-қиқы саздар сарнап қоя берді. Аспанда жарқ-жүрк оттар атылды. Мана күндіз әлгі ақ сәлделі адам құран оқыған кара сұр қыраңға келе жатып, көзіне түскен кең қойнауға қаз-қатар тізіліп тұрған ағаш мұнараларға әлдекім от берген бе, шырадай маздап лаулап жанып жатыр. Шошақ-шошақ төбешіктер арасындағы иір-иір қойнаулар бығынаған отқа толып кетті. Кең алқапқа самсай қонған шатырлар түнгі алаудан әр алуан шұғылаға малыныпты. Осынау мидай қайнаған алабажак дүниенің ортасында о да тан атқанша сенделіп шықты.

Ертеңіне кешегі ақ түйелі адам тағы да дұға оқыды. Жұрт тағы да жапа-тармағай намазға ұйыды. Намаздан соң, тағы да етекке қарай жөңкіле жөнелісті. Қойнауға кіре берістегі жол ортасындағы қаққан қазықтай кара тасқа әркім қалтасынан жүгерідей-жүгерідей жеті кара тас алып лақтырды. Алқаптың орта тұсына жете бергенде тағы да тап әлгіндей қап-кара тас баған жолықты. Оған да жеті тас тастады. Ең соңында жұрт бұжыр-бұжыр кара тастардан қалай болса солай қалай салған тас қабырғаға тірелді. Оған да жеті тас тасталды. Олар енді дәу-дәу тай қазандар асылған жер ошақтарға беттеді. Қазанның маңында қолына сапы ұстаған қасапшылар жұрттың ишарға атаған малдарын жайғастырып, өлеңкідей жаланып жүр. Қазандықтардың арасында қайдан шыққандары белгісіз, қайдағы бір жұтынған жарлы-жақыбайлар, қол жайған қайыршылар қаптап кетіпті. Ихрам кигендер бір шетке шығып, қолдарына иір мойын жез құман ұстаған біреулерге шаштарын жібіттіріп жатыр. Біреуінің алдына барып, жүреттеп бұ да отырды. Иір мойын жез құманның шүмегінен саулаған жылы судан көптен бері құрысып-тырысып жүрген төбе құйқасы бірден жазылып жүре берді. Шашын жібітіп тұрған қайыс кара қынынан сумаң еткізіп ұстара суырып алды. Қимылына көз ілеспейді. Бұның шашын әп-сәтте-ақ сыпырып тастап, енді аяғы мен қолының тырнағын алуға кірісті. Сосын шашын бір бөлек, тырнағын бір бөлек түйді де, екі кішкене түйіншекті қосақтастыра байлап, жерге көмді.

Тай қазандар түсірілді. Иін тіресе жайғасқан кара құрым халыққа табак-табак ет тартылды. Ертеңіне жұрт шатырларынан шықпай күн ұзаққа дем алды. Араға тағы бір күн салып барып ойпанда жатқан шаһарға беттеді. Түске таман шаһарға жетті. Қарсы алдарынан мысырлықтар алып келген су жаңа кара перде жа-

былған қағба көрінді. Жұрт қағбаның дәл қасына кеп тоқтады. Әлдекім бірденені дар-дар айырып жұртқа үлестіріп беріп жатты. Ол тәбәрікке жыртылып жатқан қағбаның бұрынғы шымылдығы екен. Анадайда қаді уағыз айтатын мөрмәр мінбар ағарандайды. Зәмзәмнің құдығының үстіне шағын күмбез орнатылыпты. Ол да жапа-тармағай қол жайып жатқан жұртпен бірге дұға қылды. Сосын қағбаның кара тасының қасына барып тұрды. Кара тастың үстінгі беті жұрттың еріні мен қолының табынан жып-жылмағай боп жылтырап қалыпты: ал астыңғы беті қаралтым, қызғылт дақтары мол, тарғыл-тарғыл. Өзгелер еріндерін апарғанда былқ етпестен жатқан кара тас бұл еңкейе бергенде, бір қапталға қарай жылысып кетті. Қолын ұмсынып көріп еді, о да жетпеді. Көк желкесінде итермелеп тұрған көп тобыр оны кара тастың қасынан ысырып, ығыстырып әкетті. Ол үрдіс бойынша екі иығын жоғары-төмен қикақтатып, бүлкілдей жүгіріп, қағбаны үш рет айналып шықты. Әр айналып шыққан сайын кара тасқа еңкейеді, ол бұдан қашқақтап, әрмен жылысып кетеді. Енді жүрісін баяулатып, жай аяңмен қағбаны тағы да төрт рет айналып шықты. Әр айналып шыққан сайын кара тасқа иілгенмен, ол бөрібір манайлатпай қойды. Өзге жұрт ауызы жетпесе, қолдарын тигізіп жатыр. Бұл дегенде кара тас ойнақшып орнында тұрмайды.

Ол енді жұртпен бірге ауланың ішіндегі қағбаны салған Ыбырайым пайғамбардың қабіріне барып тағзым етті. Зәмзәмнің құдығынан су тартып ішті. Киелі құдықтың суы бір түрлі алғаулы екен. Ішкен сайын өңешін шок боп қарып жатқандай.

Жұрт қағбаның ауласынан шығып, анадай жерде бір-біріне қапталдаса сұлап жатқан егіз тау Саф пен Мәруға қарай бүлкілдей жөнелді. Бұ да еріп келеді. Көз алдынан маңына бұл жоласа болды, сырғанақтап бір орнында тұрмаған кара тас кетпей қойды. Иығына алғаш ихрам ораған күннен бастап, қажыға келген кісіге шартты көденің бәрін істеді; ғұсылын да, намазын да қаза жіберіп көрген жоқ; тырнағын бояттырып, өне бойын ібіліс ластықты қуып шығады дейтуғын киелі маймен сылаттырды; ұмраны уақтылы атқарып, ишарға ақ түйе атады. Қағбаның ауласына жерленген жүзден астам пайғамбардың қабірінің қай-қайсысын да атаусыз қалдырмай, бастарына садақа байлаған-ды. Иығында ихрам барда қан төккен, жеміс жеген, айнаға қараған, көңіліне қара не күнә қашқан жері жоқ; өні түгіл түсінде жанына ұрғашы жолап көрген емес. Сөйте тұра, қажы атанып, басына сәлде орайтын шақта киелі кара тас қақпайлап мұны маңына жолатпай қойды. Ол мынандай ауыр жазаға қай пиғылынан тап болғанын біле алмады. Қасиетті Мекке топырағын аттап, ұмра мен хажының барша жол-жоралғысын түгел атқарған, қағбаның кара тасын

сүйген мұсылманның қай күнәсі де кешіріледі дейтіндері қайда? Зәмзәмнің суы көкірегің сілтідей жидітіп бара жатқаны несі?

Ол алдында бүрк-бүрк шаң көтеріп бүлкілдеп бара жатқандардың соңынан қызыл танау боп салып ұрып келеді. Тамағы құрғап, тынысы бітіп қалды. Көз алдынан сол баяғы тарғыл-тарғыл киелі тас кетпей қойды. Ол мұнын алдына түсіп ап, шарықтың тасындай шыр көбелек айналып, қашып бара жатыр екен дейді. Қанша қуғанмен жеткізер емес.

Шұбырған халықтың алды баяғыда Ыбырайым қағба салып жатқанда жалғыз ұлы Ысмайылға бір жұтым су таба алмай, әйелі Ағөрдін жеті рет айналып жүгіріп шыққан Саф пен Мәрудін арасындағы қойнауға жетті. Екі өкпесін қолына алып, бұл да келеді. Жан даусы шығып: «Хак тағала, қай қызметіне де өзірмін», — деп айқай салып келеді. «Тек жұртқа жасаған мейірімінді маған да қия гөр», — деп екі етек боп жалбарынып келеді. Бірақ тірсегінен қағып өтіп, шыр көбелек үйіріліп, шыр айнала қашып жүрген қағбаның қасиетті тарғыл тасы бұған бәрібір жеткізер емес. Ол дауысым алланың құлағына тимей жатыр-ау деген кісіше, құрғап қалған көмейін қаттырақ кенеп, бар күшін салып айқайлады: «Ләббай...». Әмірші әлдебір әжептарқы дауыстан оянып кетті. Жібек шатырдан жұқаланытып күн көрінеді. Шамасы таң әлдеқашан атса керек. Сырттағы жұрттың күбір-күбірі құлағына талықсып жетеді. Әмірші қасындағы кішкене қонырауды сыңғыратып еді, есіктен қызметші кірді. Аң аулауға лайық ықшам киім өзірлепті. Ол киініп сыртқа шыққанда, күн тұсау бойы көтеріліп қалған екен. Аттың бәрі ерттеулі. Аңға қосатын тазылар, дүрегей төбеттер, бөрібасарлар мен аю алатын салпы ауыз арландар алақызып, жұлқынып қояды. Құсбегілердің қолындағы бүркіт, қаршыға, ителгі, лашындар таңғы тыныш ауаны бастарына көтеріп, жыртына шаңқылдасады. Мұнарсыз таңда қарлышындар айнадай жарқырайды. Төңірек тып-тыныш. Тек төменнен, аңғар табанынан тау өзені күркірейді. Мынау бес қаруы белінде, құс ұстап, ит ерткен қаһарлы қалың дүбірден өздеріне ешқандай қауіп жоғын білетіндей, кішкене жыршы құстар жақ жаппай сайрайды. Олардан басқа аң мен құс әлдеқайда жымып кеткен. Әмірші анадай жерде қаз-қатар тізілісе қалған игі жақсыларға көзі түсті. Олар қоғадай иіліп, тағзым етіп жатыр. Әмірші солғындау сәлем мезірет жасады да, екі нөкер жігіті ұстап тұрған атына қонды. Садағын асты. Шоғыр-шоғыр жұрт үзенгіге аяқ салысты. Кернейдің дөрекі үні қойнау үстінде көлкіп тұрған көк шәйідей көк ніл ауаны дар-дар жыртып, барқырай жөнелді.

Соңдарына кернейшілер мен дабылшылар ерткен аң қайырмалайтын шолғыншылар елдің ең алдымен аттанды. Олар топ-

топ боп, аң жатар жыра-жыкпылы мол, жынысы қалың ұрымтал тұстарға беттеді. Олар жол-жөнекей аң ұшырасса, игі жақсылар қапыда қалмайтын ашық алаңқайларға айдап шығады. Әмірші мен игі жақсылардың көк желкесінде көлденең қауіптен бас-көз болатын көп нөкер келеді.

Самсап шатырлар қонған салтанатты қосқа азын-аулақ қарулы сақшылар тасталды да, басқа жұрт аң қуатын қойнауға ағылды. Аң қайырмалайтындар ақ бас шыңдарға барып бір-ақ тірелетін сілем-сілем тар қолаттарды сүзіп кетті де, былайғы жұрт етектегі кең алқапқа бағыт түзеді. Тамақ пісіретін аспаздар таң атпай жатып қатар-қатар жер ошак қазып, жағалай тай қазан асып тастапты.

Әміршіде үн жоқ. Қасындағылар да тым-тырыс. Олардың қасы мен қабағына қарап, құрақтай құлап құлдық ұрып жататыны әншейінде әміршіні масаттандырып тастайтын-ды, бұл жолы көңіліне көк тікен боп қадалып келеді. Осы бір өңшең мүләйім жанар бұны бір түрлі мүсіркеп келе жатқаннан сау ма? Әмірші үшін одан асқан қорлық бар ма? Дәл мынандай тымсырая қалғандарына қарағанда, бұл немелер мұның жанын жеп жатқан жегі құрттан хабардар сияқты. Әншейінде аңшылық десе, қай-қайсысының да аяқ-қолы жерге тимей, делендеп кететін еді. Бұл жолы бәрі сап-салмақты бола қапты. Тіпті күні кеше ғана дастарқан басында қауқылдасып отырған-ды. Бүгін енді аяқ астынан бәрінің де аузына қақпақ орнап, сілтідей тына қапты. Әлде бұнын манағы ұйқыдан шошып оянған әжептарқы даусын естіп қойды ма екен... Естісе, әміршінің әлденеге қамырығып жүргенін, әрине, түсінеді. Ендеше, олар өз билеушілерінің түсінде ұйқысырап аллаға жалбарынғанын іштерінен неге жорып келеді екен? Хан көңілін бебеулеткен қасіретті әрқайсысы әр сакка жүгіртіп әуресарсанға түсіп келе жатқаннан сау ма? Әлде олар ішінен бұрынғы еміс-еміс естіген лақабымыз дұрыс боп шықты ғой деп келе ме екен? Егер бұған дейін құлақтарына ештеңе тимесе, әміршінің манағы оқшау қылығына айран-асыр қап, таңырқамас па еді? Бірақ бұнын індете қарайтын қырағы көзі ешбірінің бетінен таңырқаған рай көрмей келеді. Тымсырайған немелердің тылсым жүздерінде қайтіп кетеміз деген әсіре сактық пен көлгірліктен басқа ештеңе байқалмайды. Кейбіреулері жыныс-жыныстан аң қуалап кеткендерге әлсін-әлі құлақ түріп қояды.

Олар ойпанға енді құлай бергенде тау жақтан даңғыра қағылып, керней тартылды. Арсы-күрсі тау өзенінің жанғырығымен жарысып, жапа-тармағай дүсір шықты. Сарт-сұрт сынған бұталар мен топ-топ тұяқ дүбірі, құлаған тастардың сылдыры ию-кию араласып кетті. Жұрт елендесе қалды. Әмірші тырп ет-

кен жоқ. Иттердің дауысы бірте-бірте жақындап келеді. Қасындағылар бұның ыңғайын бағып, ала қызба аттарының басымен үнсіз алысып қояды. Ол селт етпеді. Арна бойындағы қалың жыныстың тасыр-тұсыры тым көбейіп кеткен тұста барып бас уәзірге иек қақты.

Жұрт одан біраз ұзанқырап шыққан соң ғана, койнауға қарай қиқу салып ағыза жөнелді. Әмірші ұлы дүрмекке қосылмай, кейіндеп қалды. Сай бойынан бір үйір бұғы шыға келіп, етектегі ұлан жазыққа қарай күйғытып барады. Аңшылардың көбі солардың соңынан салды. Тағы бірнеше топ тау өзенінің екі бетіндегі кең койнаудың әр тұсына сүнгіп-сүнгіп кетті. Жаңа ғана қасында тымсырайып-тымсырайып бұны бағып келе жатқан көлденең көздерден құтылған соң, ол аң қуып, ызы-қиқы боп жатқан ойпанға құламай, ат басын бір қапталдан көлденең сұлаған, сай табанындағы ұлы арнаға барып қосылатын бір бүйен салаға бұрды. Сылдырап су ағып жатқан кішкене өзекті бойлай қалың қамыс өсіпті. Әмірші жылғаға жеткен соң аттан түсті. Нөкерлері де аттарын ұстап аңтарылып тұр. Қамыс арасындағы кішкене бұлаққа беттеген бұның соңынан ере жүруге батылдары бармай, орын-орындарында тұрып қалды. Ол қамыс арасына кіріп, бұлақтың жиегінде жатқан онаша дөңбек тастың үстіне отырды. Таудың тап-таза суын алақанымен іліп алып, беті-қолын шайды. Сосын мойнындағы садағын ап, қасына қойды. Белбеуін босатып, тас үстіне жантайды. Көптен бері түзде жүріп, дәл бұлай онаша кетіп көрмеген-ді. Бүгін таң атқалы ешкімді көргісі келмейді. Сол бір сасық ауыз көп тобыр сыртынан не десе, о десін, тек көзін сатып қасында отырмаса болғаны. Әйтпесе, бұл олардың жүзіндегі әрбір болмашы қимыл-қыбырды аңдып, жүйкелеп бітеді.

Төңірегіннің бәрі көк майса. Құрақ басындағы түнгі шық әлі түгел кеуіп үлгермепті. Қалың құрақтан бойларын асырып, ентелей қарап тұрған ақар-шақар шындар да түнде біреу шомылдырып кеткендей тап-таза. Өзекті бойлап келте самал желпіп өтеді. Мұның көкірегіне орнап қалған бір тымырсық қапырық бөрібір айығар емес. Есіне таң алдында көрген түсі оралды. Анау қарлы шындар түсіндегі Арафе мен Мұздалифтің, Саф пен Мәрудің күйген бауырдай қоп-қоңыр шоқыларына, көп шуылдақ қиқу салып аң қуып жүрген көк жасыл койнау аяғыңды басқан бұрк-бұрк шаң ұшқан Мин алқабына атымен ұқсамайды. Алайда түсінде көрген өңірдің шаң-тозаны, ыстық жалап кеткен топырақтың күнірсік иісі көкірегіне біржола орнап қалғандай. Ғұмыры көрмеген алыс өлкенің көз алдына тап осынша анық сайрап келе қалғанына қайран қап отыр. Әлде қажыға сан рет

барып қайтқан пірінің әңгімесінің әсері ме екен? Кешелі-бүгін ойына да алмаған жер түбіндегі киелі өлке бұның түсіне неге кірді? Әлде ата-баба бұған басындағы мына дағдарыстан қалай шығудың жолын мензеді ме... Шынында да, осы хажыға неге бармайды? Арғы-бергіде қартайған шағында қағбаның киелі тасын сүйіп, бастағы тажды сәлдеге, қолдағы алтын балдақты асаға айырбастап, пақырана дәруіш боп кеткен падишалар аз ба? Олардың да осындай пұшайман халге ұшырап, дүниеден баз кешіп кетпегеніне кім кепіл?.. Бірақ түсінде жер түбіне тәубе етіп барғанда қағбаның қара тасының оны маңайлатпай қойғаны несі? Әлде бұның күнәсі жер бетіндегі пенде біткеннің бәрінен көп, бәрінен кешірімсіз болғаны ма? Ендеше, киелі кітапта тақ мініп, таж кигендердің әлемге алла тіккен шатырдың алтын қазығына баланатыны қалай? Жаратқан ие өз шатырының тіреулеріне осыншама кешірімсіз бе еді? Әлде қарақұрым қара тобырдың ортасында бір бұны қақпайлағаны «жүрер жерін бұл емес, сенін жөнің басқа» дегені ме? Олай болса, жаратқан ие бұны кез келген жұмыр басты пенденің басына лайық, ең болмаса, айтуға да аузың бармайтын күлді-көмеш тақсыретке тап қылғаны несі? Дүниеде ұрғашының мекерлігінен келетін кесапаттан асқан қор кесапат болушы ма еді? Талай қуғын, талай сүргінді көре жүре, талай жерде сілті ішкендей бола жүре, соның ешқайсысына тап осы жолғыдай апшымап еді. Олардың бәрі алмас ұстап, атқа қонар азаматтың шыбын жанын қиғанмен де, абыройына дақ түсірмейтін бұйрықты тауқыметтер-ді. Ол осынша масқараға ұшырайтындай жаратқанға неден жазып қалып еді. Жазғаны алла тағаланың өзі бұйыртқан таж бен тақтың абыройын қорғағаны ма? Талай күпірді жазмышқа бағындырып, талай кәпірді пайғамбардың жасыл туының астына жыққаны ма? Не істесе де, сәл тойынса, тәңірін танымай кететін қара тобыр таңғалмаса, табалай алмайтындай қып істеуші еді ғой! Өмір бақи сол бір нәпсі құлдарының қор көкіректері оңай кесіп-піше салатын оңай атау, оңай өлшемдерден қашып бағушы еді ғой. Әлде сол жұрттың бәрі ойламағанды мен ойласам, бәрі істемегенді мен істесем деген дәмесі күпірлік болды ма? Мүмкін, күпірлік болса болар, бірақ нәпсі деген нәйіс сөз мұның әлгіндей асқақ дәмесіне атау бола алмайды. Жоға, тәйірі... Күпірліктің де арғы төркіні нәпсі болатұғын. Кісіні күпірлікке қашан да тойымсыз нәпсі бастайтын. Астам өкімет, артық қатыгездік түгілі, орынсыз сахилықтың өзі күпірлік. Барша күпірліктің ар жағында ындыны қанбас тойымсыз құштарлық жататын. Мақтан сүйгіштік, ләззат құмарлық, бақ құмарлық — бәрінің атасы бір. Ер жүрек баукеспе ұрының төсегі құр тұрмас салдақыдан ешқандай артықшылығы жоқ болатыны

секілді, өз қолындағы өкіметті орынсыз қызықтайтын падишаның да сол борбайын бұлдаған арзымсыз ұрғашыдан айырмасы шамалы.

Ендеше, бұның қолындағы шексіз билік, атак-данк, абырой – бәрі-бәрі жел етек ұрғашының бетіндегі арзан шырайдай, дүние қоңыз саудагердің қолындағы сасық дәулеттей, баянсыз фәнидің аз күндік алданышы ғана болып шықты.

Ал сонда түсінде күлді көмеш фәни тіршілікте күнәға талай батқан былайғы жұрттың ешқайсысына бұл етпестен тыптыныш жатқан қағбаның қасиетті қара тасының бұл жуып кетсе болды, маңайлатпай, сырғанақтап шыға келетіні несі? Әлде ар жағындағыны айтқызбай білетін жаратқан иенің қырағы көзі бұнын көкірегіне мықтап орнығып алған өзі тектестерге менсінбей қарайтын астамшылық сезімді аңғарып қалды ма екен? Ендеше, қасиетті қара тастың әлгі қылығы бұны басына алтын таж киіп, астыңа алтын тақ мінгеніңмен, арғы түбің ұрғашының етегінен шыққан өзегі қуыс пенде екендігін мойындамайтынын бар, пенделердің пендешілігі ғана кешірілетін жерге құлдық ұрып несіне келдің деп күстаналағаны болды ғой. Олай болса, қартайған шағында дүниеден баз кешіп, тақуалық құрып кеткен бағзы падишалар жалба-жұлба дәруіш тірліктен қандай жұбаныш тауып жүр? Бәлкім, олар әлгіндей пақырана күйге былайғы пенделердей істеген күнәмызға кешірім алар ма екенбіз деп емес, бойларынан күш, сөздерінен кие кеткен шақтарында қара тобырдың көз түрткісіне ұшырамайық деп түсетін шығар. Өйткені пенде пақыр өзінен үстемге де, өзінен төменге де бірдей кешірімді ғой. Өзінен сәл жоғары тұрсаң, етегінді сүйіп, аяғыңа жығылады, бірдене десең, «ләббай таксырлап» құлдық ұрады; ал енді өзінен гөрі халің мүшкілдеу бейшара болсаң, ет жүрегі елжірей жөнеледі, не десең де: «Қайтсін, байғұс, онай ғой деймісің», – деп мүсіркеп қоя береді. Ол немемен тек тең бола көрме. Күнінде күркіреген падишалардың тұғырдан түсерлерінде жарлы дәруіштің жалба шапанына ынтық бола қалатындары да пенделердің әлгіндей мінезін біліп ап, кім көрінгенге күлкі болмайық деп табадан қашқандары шығар. Шынында да, мынау жан-жағынан анталап, сынап-мінеп, сәл ойларынан шықпасаң, пыш-пыштай жөнелгелі отырған көп тобырдың тіміскі көздерінен құтылудың жалғыз жолы – таж бен тақты талақ етіп, қажыға барып, қалған ғұмырына қолына аса ұстап, мойнына дорба асынып, мүсәпірана күн кешу болар. Сонда, бәлкім, қара тобырдың көкірегінде күннен-күнге қордалана түскен өзәзіл таба аяқ астынан аянышка айналар. Сынай қараған сұқты көздер мүсіркей қарар. Сөйтіп, ол да ешкімнен аспайтын жалба тонды жақыбай атанар.

Онда мынау қайдағы бір бозөкпенің көзіне шөп, сүйегіне дақ сала жаздағаны да шымбайын дәл қазіргідей тызылдатпас. Мұның көкірегінде қандай шаланың бықсып жатқанын білгісі кеп ешкім өліп-өше де қоймас.

Әмірші сол ел қатарлы елеусіз тіршілікке шынында да қатты қызығып кетті. Түнде көрген түсі де желеп-жебеп жүрген ата-бабаның әдейі аян бергені шығар. Есіне енді түсті — туатын ай жұрт қажыға баратын зұлқадж екен.

Әмірші тезірек пірге жолығып, түнде көрген түсін жорытқызып алғысы келді. Мынау ырду-дырдуды дереу тоқтатып, шаһарға оралуға асықты. Осы қазір өзек бойынан шыққан бетте-ақ дабылшыға дабыл бергізеді.

Ол астындағы қара тастың қабырғасына батып бара жатқанын енді ғана байқап, екінші бүйіріне аударыла беріп еді, қалың құрақты жапыра-мапыра жақындап келе жатқан жойқын сытыр естілді. Мұның қимылдағанын сезіп қойды ма, құрақ арасындағы дүсір пышақ кескендей басыла қалды. Ол бойын тіктеп түрегеп отырды. Көзіне жасыл құрақтың арасынан тарғыл-тарғыл бірдеңе шалынғандай болды. Сол-ақ екен, мұның көріп қойғанын сезіп, одан әрі бой тасалағысы келмегендей, әлгі тарғыл неме жасыл құрақтан ытқып шықты. Жолбарыс... Мысық табандап жақындап келеді. Мұның жон арқасын оқыс қармай алған мұздай суық бірте-бірте тарай бастады. Тіпті шынтағының түбінде жатқан садағына да қолын созбады.

Кешегі түсіне енді түсінгендей болды. Кез келгенге шөп-шөп сүйгізіп жатқан қара тастың мұны маңайлатпай қойғаны мынандай тосын ажалға көрінген екен. Бәсе, елден ерек ғұмыр кешкен бұның ажалы да кез келгеннің пешенесіне жазыла бермейтіндей өзгеше болса керек-ті.

Жолбарыс жақындап қалды. Ол алла тағаланың мынадай түпсіз тұңғиық құсаға тұншықтырып қоймай, есіркеп жіберген ақ өлімін асыға тосты. Қазір ол көптен бері көкірегіннің басына шөгіп бүк түсіп жатып алған зіл батпан қапырық қападан біржола құтылады. Жан-жағынан жалаңдай қарап, әр адымын аңдып отырған сұқты көздердегі сұғанақ таба да жым-жылас жоғалада. Не бір сұмдықтарды айтып сусылдай жөнелгелі отырған сумақай ауыздарға да құм құйылады. Бұның қит еткеніне аузын ашып, көзін жұмып отыратын қара тобыр бұдан былай ала-бөтен өлімін де ауыздан ауызға, елден елге, ғасырдан ғасырға көшкен сайын өсе, өркештене түсетін күпіме аңызға айналдырады.

Жолбарыс құлағын жымып тақала түсті. Кенет жонын күдірейтіп жата қалды. «Қазір атылатын шығар», — деп ойлады әмірші. Анау топырақты мытып қысып алған пышақ тырнақтар

қазір мұның өнешіне жармасады. Анау үн-түнсіз аксиган тістер қазір мұның шекесінде ойнайды. Кенет жолбарыстың жон арқасы дір ете қалды да, мұның он жақ иығына мойнын бұрды.

Бақса, бұның нөкерінің бірі жұлге бойына шыға кеп, жолбарысты көріп абдырап тұрып қалыпты. Бір уақыттарда барып есін жиып, жалма-жан садағына жармасты. Әмірші жанында жатқан садаққа сонда қол созды.

Қанды ажалға кезеніп тұрған нөкер жігіт тарғыл тағынын орнынан атыла бере, сылқ құлап түскенін көрді. Айран-асыр қап қаруын төмен түсіріп еді, аспай-саспай садағын асынып жатқан әміршіні көзі шалды.

Әмірші жайлап басып жайрап жатқан олжасының қасына келді. Қақ жүректен оқ тиген жолбарыс атылуға мұршасы болмай, жер бауырлап жанталасып жатыр. Әмірші тосыннан тап болған өз ажалының ойда жоқта мүлт кеткеніне өкінді ме, әлде өз қанына өзі малшынып азап тартып жатқан аң сұлтанын аяды ма, күрсініп қойды. Артынша-ақ, неге екенін өзі де аңғармай, бір мырс етті. Шама-сы, тарғыл тажалды нөкерінен бұрын өзі атып түсіргеніне масаттанып тұрса керек, әйтпесе, ол сығырың ертен әміршіні ажалдан өзім арашалап қалдым деп кеудесін қағады ғой.

Әмірші өзек бойынан шықты. Ат ұстап тұрғандар жалма-жан жұлге бойына жүгіріп барып, әмірші атып алған жолбарыстың терісін сыпырып, қауқылдасып жатты.

Сол бір кеу-кеу әңгіме, ұлы падиша туралы жаңа лақап сол күні аң қуа барғандардың аузынан түскен жоқ. Ертеніне әміршінің тосын пәрменімен байтақ шаһарға қайтып келе жатқанда да айтқандары тек сол болды.

Әмірші жақ ашқан жоқ. Томсарған күйі ой үстінде келеді. Кештетіп шаһарға жетті. Әмірші сарайға оралған түні де таң атқанша төңбекшіп шықты. Аңшылықта жүріп көрген түсі мен қапияда тап болып оққа ұшқан жолбарыс онсыз да шытырманға айналып бара жатқан тіршілігін бұрынғыдан гөрі де түсініксіз, бұрынғыдан гөрі де жұмбақтандырып жіберген тәрізді.

Не де болса, бір шешімге бел буатын кез жетсе керек. Жаратқан иенің туралап жіберген ажалынан да өзі арашалап қалғанына қарағанда, бұдан бір түбегейлі шешім күтетін тәрізді. Бірақ ол қандай шешім болмақ... Түсінде көргеніндей – басындағы тажды тастап, сәлде ора дей ме... Әйтеуір, мынау сарайдағы бұқпантай тірлік бұны мезі қып бітті. Не де болса, пірге жолығып, түсін жорытпай болмайды. Көптен бері ат ізін салмап еді. Өкпелеп те қалған шығар.

Ертеніне күн қызбай тұрып, күймеге отырды. Байтақ шаһардың оңтүстік шығыс бетіндегі қаспақ-қаспақ қырандарға

қарай беттеді. Мынау алқап та әлгі түсінде көрген өлкеге өте-мөте ұқсайды екен. Мұнда да күйген бауырдай қоңыр шоқылар. Мұнда да шілде сорып тастаған кебірдің күңірсік иісі аңқиды. Жағалай иін тіресе қалған қырпық-қырпық қотыр тастар мен қатпар-қатпар кебіртек жалдардың қас ортасына жападан-жалғыз оқшау қонжыған қара шоқының басына қонып отырған алып самұрықтай қара жартастың құбыла бетінен үнірейіп үнгір көрінеді. Сол үнгірдің аузында әлдене еміс-еміс бозаңытады. Күйме жақындаған сайын әлгі бозарандаған нәрсе айқындала түсті. Жақпар-жақпар қара жартастың көлеңкесінде ақ сәлделі көрня отыр. Етекке салдыратып шауып кеп түсіп жатқан ылдырмақ-шылдырмақты салтанатты күймені көрсе көріп те отырған шығар, бірақ селт еткен жоқ. Сол құбылаға жүзін тосып телміріп отырған қалпынан қыбыр етпеді.

Әмірші қасындағы нөкерін етекке тастап, киелі үнгірдің аузында көлеңкелеп отырған көрі піріне ылғи да тек бір өзі ғана көтерілетін. Бұл жолы да сол әдетімен биік шоқының басына жаялатып шығып келеді. Қандай алыс сапарға аттансын мейлі, қандай падишаның тажы мен тағына сұқтансын мейлі, ол қай жорығын да әуелі осы бір біраз жерге дейін құмақтатып барып, сосын бірден тайғанақ саз шаппа биікке тіп-тіке өрмелейтін бұралаң соқпақтан бастаған-ды. Ол қай дұшпанымен ұстасарда да, ең алдымен сонау жақпар жартастың түбінде көрі күшігендей шөмііп отырған шынашақтай қара шалдың шокша сақалын бір сипатып батасын алатын. Сосын байтақ шаһардағы ең үлкен мешітке барып намазға жығылатын. Алыс жорыққа сосын аттанатын. Сол алыс сапар, қиын жорықтардың қай-қайсысында да жанына ауыртпалық түсіріп, қиналатын жер осы бір жаяуға жеткізіп болмайтын жандатпа бауыр-ды. Әркімдердің тақасы тиіп, жылмағайланып қалған саздақ соқпаққа өкшесі тұрмай тайғанақтай береді. Ол осы бір қара шоқының басына қашан да болдыртып шығатын. Бұл жолы ө дегеннен-ақ жіліншігі жеміріліп қоя берді. Әлсін-әлі тоқтап бел жазып алады. Бірақ екі бұғанасына қорғасын қаптап қойғандай барған сайын бөксесі зіл тартып, аяғы ұйып барады. Тынысы да бітіп қалды. Сонау етекте қалғандар алтын тажды падишаның үпірсең ұшып кететіндей қаңғалақтаған қара шалға бола осынша азаптанатынына қайран қалып тұратын шығар.

Ал алып қара жартастың астындағы құмандай қара шал биік жарға алқынып-аптығып шығып келе жатқан падишаны елең етпей, бетін құбыладан аудармай, безеріп отыра береді. Шақшадай басына дағарадай ақ сәлде орап апты. Қушық кішкене бетіне сүс беретін бір уыс сұйқылт шокша сақалы әуелеп қапты.

Шүнірек қастың астында сығалап жататын күлгін көгіс жылтырақ көзін бұл жолы тарс жұмып алыпты. Падиша биік жардан шығып, еңтігін басып, жөткірінгенде де тырп еткен жоқ. Күнге қурап қалған көнетоз бозғылт шапанының етегі жырым-жырым. Дәл сондай күн күйдірген ақ жем ұзын тіз киімінің жалба-жұлба балағынан жаланап тілерсегі көрінеді. Тілім-тілім боп жарылып кетіпті. Қолындағы асатаяқты мытып ұстап апты. Тарамыс қолындағы бар сіңір, бар тамыр бадырайып-бадырайып шығып тұр. Пір әлденеге ұйып қалған.

Падиша қашан қарсы алдына жер тізерлеп, қол қусырып, бас игенде барып көзін сығырайтты. Сосын тым кекшиіе қалған басын түзеп, тіктеліп отырды. Керенаулау тіл катып, жөн сұрады. Әмірші жөнін айтты. Пір сол қаққан қазықтай қалпы. Сөзін салғырт тыңдады. Кеңсірігі әнтек ілгері шығып кеткен қонқак мұрынның астына көлденең сұлап түскен көгіс қаймыжық ерінге әлденеше рет мысқыл жүгіргендей болды. Әмірші соны байқап, сәл кідіріп қалса, әбден қойбалшықтанып кеткен қактың суындай көгіс жылтырайтын кішкене көзін адырайтып ашып алады. Әмірші анау күнгі түсі мен тосыннан тап болып, бірақ шаппаған жолбарыс жайын айтып берді де, пірінен үнсіз жауап тосты.

Пірі сәлдей ойланған болды да, сығырақ көзінің бір қиығымен бұған қарап қойды. Сосын отырып-отырып барып:

— Жаратқан ие, ата-баба, желеп-жебеуші әулие-әмбие бар-бар уақытта пендесінен не дәмететінін ашып айтпайды. Ал мүсіркесе, ақыл қосса, ол түспалдары соқырға таяқ ұстатқандай сайрап тұрады. Кие үркіткен, аруақ ренжіткен жерін бар шығар, балам, ойлан,— деді де тыйылып қалды.

Енді жақ ашпады. Қолындағы асасын топыраққа нұқи қадап, тарамыс мойынын ілгері созып, жүзін тағы да құбылаға тіктеді. Бұл «сөз бітті, ендігісін өзің біл» дегені екенін әмірші аңғарып қалды. Бірақ қай уақытта да алды суық кәрияның бұған мына бүгінгідей әуелеп қараған астамшылығын бұрын ешқашан байқамаған-ды. Бүгінгі әр қимылы жүрегіне тікендей қадалып отыр. Бірақ сабыр қылып, сыр байқатпай, тағзым етіп орнынан тұрды. Жалғыз аяқ соқпаққа беттеді. Пірі сол баяғы мелшиген қалпы қала берді. Ақыл да қоспады, бата да бермеді; бұрын бұны жасырақ кезінде мүсіркей маңдайынан сипайтын әдеті болушы еді; бұл жолы оның жүзінен аспандай қараған астамшылық пен қазымырлықтан басқа ештеңе байқамады.

Әмірші онсыз да қиын жолдан бұл жолы тіпті ауырлап түсті. Мынау жаппай тұнжырап тұрған әбеқоныр алқаптан тезірек шығып кетуге асықты. Біраз жерге ұзаған соң, артына бұрылып еді.

бұған желкесін беріп бүк түсіп жатып алған қара шоқыны көрді. Әмірші содан сарайға жеткенше ешқайда көз салған жоқ.

Сарайға жеткен соң да көп уақытқа дейін әлдеқандай бір тымырсық ашуға булығып, өзіне өзі келе алмады. Абажадай кең сарайда әрлі-берлі сенделіп жүруге манағы шоқыға шыққанда шаршап қалған аяқтары зіп-зілдей боп көтертпейді. Бір жерге тынығып отырайын десе, аяғының астындағы алабажақ кілем емес, өншен быжырлата шаншып қойған тебен ине сияқты. «Құтылып шығар айла-амал табылмастай тығырықтан қаш». Ғұмыр бойы тұтынып келген осы қағидасы да күпір боп шықты. Енді, міне, шаршы әлемді астына басқан алтын тажды падиша басымен күйеуі үстінен шыққан опасыз әйелдей, қолға түскен ұрлықшыдай дымы құрып, дағдарып тұрысы мынау. Ақыл қоспақ түгілі, іштегі құсасын айтып сырласатын да ешкімі жоқ. Дәл қазір мынау байтақ шаһардың сыртындағы құла дүздің әлдебір жерінде санаулы ғұмырының қалған күндерін итшілеп өткізіп жатқан соқыр жігіт те, тас зынданда зарығып отырған бас шебер де, төрт қабырғаның арасына камалып, құса боп жүрген кіші ханым да — бәрі де бұдан жақсы. Олар, ең болмаса, бастарына түскен бақытсыздығы үшін реніш артар біреулері бар ғой. Бұл кімге ренжи алады? Басындағы Қап тауындай қасіретті кімнен көреді? Алтын тажды падишанын хак тағалаға реніші жүре ме? Тәңірі түгілі, киелі үнгірді баққан жаңағы шалдың өзі анау. Аспанды асасымен тіреп тұрғандай бетіне дұрыстап көзін де салмады. Кісіге ісін түскеннен артық қорлық бар ма? Өзі де сол дүниеде кіріптарлықтан асқан қорлық жоғын біліп, қаршадайынан билікке таласпап па еді? Құл болып бас игеннен, қуғында жүргеннің өзін көп артық көрмеп пе еді. Сол үшін талай ажалдың аузына барып қайтпап па еді. Оның ешқайсысын осы кезге дейін ұмытқан жоқ. Әлі күнге дейін сол есіне түскенде шор боп біткен әлдебір ескі жарасы сыздап, сүйек-сүйегінің бәрі түп-түгел сырқырап қоя береді. Бірақ кіріптарлықтан, құлдық ұрғаннан өз басы аза бойы қаза бола тұра, алдына келген қайсы монтаны бастын мүддесін түсініп көріп еді, қайсысына шындап көңілі құлап еді? Асқақтай кірген астам басты ашуына жем қылса, жер сүйіп, аяғын құшып келген қор басты жиіркене тұрып мүсіркемеуші ме еді. Онысын қайбір қайырымдылық қысқаннан істейді дейсің, падиша атағына дақ салдырғысы келмей істейді де. Жалба-жұлба қайыршыға жаны ашып емес, жарлық титықтатқан мүскіндердің көзін шайлығар қор кейпі мен мұрын тыжырыңтар нас иісінен тезірек құтылғысы келген кәріп немелердің қайыр садақасындай әншейін көз алдарқатқан мезірет қой. Бәлкім, қикар шал бұған кісіге кіріптар болғанның

кандай екенін білсін деп, манағынын бәрін әдейі істеген шығар. Көп асқанға бір тосқан дейтін күннің бұған да келгенін сездіргені болар. Бірақ соны дәл манағысындай кергімей-ақ, кейуана кейіппен де жеткізуге болмайтын ба еді. Бұрын кандай қарлы қаратау қиын шаруамен барса да, кейуана қалпын бұзбай, кен отырып қабылдаушы еді ғой. Пәлен күннен бері ен алдымен кімнің жүзінен көрер екем деп аландап жүрген сол бір жексұрын кекесінді, айызы қанған дұшпанның ғана жүзінде тұрар арсыз табаны елден бұрын құдайдан соңғы жаңғыз жанашырым деп жүрген өз пірінен көргені ме? Иә, былайғы мыстан тобыр бұның қырағы көзінен мұқият жасырып баққан жымысқы табаны ешқандай күлбілтесіз жарқыратып жайып салды, — тіпті «аруақ ренжіткен жерің бар» деп өз аузынан айтып та тастады-ау! Аруақ ренжіткені — кіші ханым жайлы айтылып жатқан әңгімеге құлақ аспаған қалып танытқаны ғой. Пірдің ойынша, өзәзіл арбаған ұрғашының күнәсін жасырғаны — өз төсегіне жұққан ыбылыс ластықтың сатпақ дағын ойып алып тастаудың орнына, жұрт көзінен алақанымен басып көлегейлеп баққаны. Бұл сонда не істеу керек еді? Кіші ханымды талақ тастаса, арғы-бергіде ешбір падиша істемеген маскараны бұл істеген боп шығар еді, халық алдында қайдағы бір қаңғыма қара сүйек көзіме шөп салды деп өз аузынан мойындағаны болып шығар еді. Сонда манағы қикар шал бұған ездің езі істемеген есуастықты істемедің деп өкпелей ме?

Онда хан күнәкар ханым мен оның ашынасын емес, өзін масқаралаған боп шықпай ма? Сонда пір күнәкарлардың жаза шеккеніне емес, бұның өзінің табаға ұшырағанына құштар болғаны ма? Ондайға кіші ханымның жер болғанын қалайтын, сонын жолында бұл масқараға ұшырап жатса, қайғыру орынына қуанатын ұлы ханым барса, барар, бірақ бұның өзі түгілі, әкесінің де көзін көрген пір қалай барады? Қолында аса, аузында алла отырып, күндестіктің желігінен көзіне ақ шел қаптаған ұрғашының соқыр ызасын ол қалай құптайды; қор көкірек ұрғашының қор соқырлығынан әулие басымен ол қалай аса алмайды?! Әрине, пір ұлы ханым сарайының айтқанынан шыға алмай жүр. Қажет десеніз, оның жүзіндегі манағы мысқыл, манағы таба да солардан жұққан. Ұлы ханымның төнірегіндегі түйедейді түймедей қылатын мыстан сайқалдар әулие шалды да арбап алған ғой. Олардың пыш-пышының сиқыры тірі пайғамбардың көкірегіндегі киеден де құдіреттірек болғаны ғой.

Әміршінің жүзіне айыз қандырар ашы мысқыл жүгірді. Ол тіпті әулие басымен өншен сайқал, өншен мыстанға арбалып қалған киелі шалды аяп та кетті; өніндегі жанағы бір лып ете қалған

кекесін аяқ астынан мүсіркеушілікке ауысты. Әулие шал өзөзіл пыш-пыштан алжасса, алжасқан да шығар. Аттасаң болды, арнамысың саудаға түсіп шыға келетін мынандай қор дүниенің төбесінен карамай, ортасында жүрсе, қайдағы бір қалт-құлт әулие шал түгілі, жаратқан жалғыз иенің өзі де әлдеқашан-ақ өз жолынан өзі адасып, мәңгүрт болып шыға келер еді. Күллі дүниені әйтеуір бірденеге өліп-өшіп жататын толып жатқан құштарлықтардан тұрғызса, қайтіп нәпсіге берілмессің, қайтіп күнәға батпассың. Құштарлықтан пайда болған пенде тіршілігі құштарлықтан опат тапса, танданатұғын несі бар? Құштарлық атаулы нәпсі болса, нәпсі атаулы пенделік болса, әлгі әулие пірдің өзі де пенде боп шықпай ма? Ол да құдай жолына құлшылықты өзге пенделерді аузына қарату үшін жасайды емес пе?! Ол мына өмірде көп нәрсені талақ еткенмен, барлық нәрсені талақ етпепті. Жұртқа ықпалы жүргенді о да жек көріп жатқан жоқ. Елдің елбек қаққаны, аяғына жығылғаны оның да жанына майдай жағады. Басқа түгілі, алтын тажды падишаның өзі алдына кеп, аяғына жығылатынын жұртқа қыр қылады. Әрбір мақтан — әсіре құштарлық. Әрбір әсіре нәрсе — күпірлік. Әрбір күпірлік күнәға батырады. Ендеше, пір екеуінің күнәсы біп-бірдей. Бұл өкімет құмар, өктем мінез болса, ол да солай. Бұдан бір мысқал кем емес. Тіпті алланың айрықша рақымындағы бұның өзіне астамдық көрсеткені оның да күпірліктің балдыр-батпағына әбден белшеден батып болғаны. Әзәзілге де сол пенделіктің көк тұманына түсіп, көзінен айрылған көр соқырлар ғана ереді. Ендеше, киелі шалдың ұлы ханым сарайының айтқанынан шыға алмайтындай жөні жоқ еді. Кәрі әулиенің бұл пайғамбар жасынан асып, тұғырдан түсерде ертеңгі так иелерін өсіріп-өндірген бәйбішенің ыңғайына кеткені де сол пенделік. Бүгінгі ықпалын ғана емес, ертеңгі күнінің де қандай болатынын ойлағаны.

Ендеше, ол өз басындағы пенделікті көрмей, бұның басындағы пенделікті неге сонша жазғырады? Құранның өзінде жазылмап па еді: «Пенденің білмегі шарт: Алла — жалғыз; онда жора да жоқ, жолдас та жоқ; өзі ешкімнің перзенті емес, өзі де перзентсіз; оған ешкім тен келе алмайды; қасына серік, артына әулет ертпеген ол өз патшалығында қолындағы билікті ешкіммен бөле-жармайтын дара падиша. Ықылым орнамастан бұрын бар ол, ықылым түгел құрып кеткенде де құрымайды... Көктің билігі де, жердің билігі де бір сонда: көк пен жердегі, құрғақ пен судағы жан-жануардың баршасына сол ие, оларға одан басқа билеуші де, қорғаушы да жоқ. Адам тағдырын да сол билейді: ауру жіберетін де, дару жіберетін де, өлтіретін де, өмір бітіретін

де тек сол ғана. Бірақ ол жаратқан жан иелері періште болсын, пайғамбар болсын, тіпті басқа мақұлқат болсын – бәрібір, түгел дерлік бейшара. Күші асқан құдірет те өзі, білігі асқан сұңғыла да өзі».

Жаратқан иенің өзі кедір-бұдыр қып кемшін жаратқан дүниені бұл қалай біртегіс қыла алады? Жаратқан жалғыз иенің өзі он сегіз мың ғалам өз билігімен шығып кетпесін деп, өз қолынан шыққан жан-жануардың әрқайсысына әр алуан кемшілік пен әлсіздік беріп, сол арқылы тұтымында ұстаса, өз қарауындағы жұмыр басты пенделерді бұл қалай солай ұстап, солай тұтпайды? Құдайдың өзінде бар кемшілікті адам қайтала-са, неге күстаналайды? Өзі жаратқан жан иелерінің аласынан алланың өзі әлгіндей сескенгенде, бұл қайтіп сескенбейді? Әлде. Алла тағаланың мұнысы, тегі мен заты белгісіз бір өзі ғана істейтін ерекше мен ересенге тегі мен заты ұрғашының етегінің астынан шыққан жұмыр бастылардың бой ұруына болмайды деген тиырымы ма екен? Сонда өзім ғана жасайтын кереметтерде шаруаларыңыз болмасын, асқан рақым мен асқар жаза тек менің қолымнан шығуға тиісті, менен басқа ешқайсының қакыларың жоқ дегені ме? Олай болса, күнә, қылмыс деген қорқынышты сөздердің шын мағынасы – құдіреті күшті тобаның өзім ғана істейтін істерді өзгелер істеп қоймасын, өзім ғана білетін нәрсені өзгелер түсініп қалмасын деген іштарлығы ғана болып шықты ғой?!

Шариғатта жаратқан ие әлгіндей өз мінезіне сыралғы боп қалған адам тұқымын аямайтынын айтып, ақыр заманды басына төндіріп, қорқытып бағады. Алла екеш алланың өзі әлсіздігін білдіріп алудан осынша тайсақтағанда, пенде басымен бұл қайтіп тайсақтамайды?! Ендеше, пірдің бұған күнәкарлық куәсі көк мұнараны құртып, басындағы маскара халді жарқыратып өзін жайып сал дегені адам түгілі, құдайдың да құлағына ерсі естілетін есірік әнгіме.

Желеп-жебеуші қызырлардың өзі бұған ешқандай аян бере алмады. Аңға барғанда көрген түсі осы сергелдең халіне көрінген шығар. Қағбаның қара тасының қарсы алдында тұрып маңына жолатпай қойғаны мұның осы ақыл таппай, тығырыққа қамалған пұшайман дағдарысы болар. Шынында да, бұл не істей алды? Егер құдіреті күшті құдая дәл қазір тосын апат жіберіп, оның күні бүгінге дейін көзінің қарашығындай көріп қорғаштап баққан астанасын тып-типыл қып қиратып тастаса, бұл түк те реңжімес еді. Тіпті қуанар еді. Анау көзге күйік көк мұнарадан да құтылар еді. Опаттан шыбындай қырылып, жайрап қалатын жұмыр бастылардың көр көкіректеріндегі сасық лақап та біржола

сап болар еді. Сол бір топалаң қырғында тонқалаң асатын көппен бірге өзі де жоқ болса, оған да еш өкінбес еді. Әйтеуір әлгі насырына тиетін сұмырай өсек артында қалмай, өзімен бірге құрыса болғаны. Бірақ талай тілегін оп-оңай бере салған мырза құдай тап осы жолы кессе қан шықпайтын қас саран бола қалыпты ғой.

Ол осы арада өмірінде алғаш рет жалпақ әлемді аузына түгел дерлік қаратқан ең құдіретті өмірші болғанына өкінді. Бақса, жақын маңайда сасық ауыз, сімсік көз өншең найсап қаптаған мынау сайқал қаланы шауып алып, құртып жіберуге құдіреті жететіндей тегеурінді жауы да қалмапты. Бұған жеті қиян жер түбінде жатып ылғи көз алартатын әлгі бір сығыр көздерге-де қаны қайнап тұр. Тым-тырыс жатып алған немелерді, қас қылғанда осы, өзі барып шауып алса қайтеді?!

Өмірші сол ойына бел буды. Көптен бері көңілінде жүрген жорыққа осы қазір аттануы керек. Қара тобырдың көкірегіне октын-октын толып кететін арам желді қуып шығудың бірден-бір емі қанды қасап қана. Құдай жібермеген, жауы жібермеген қанды қасапты өзі жасайды. Бұл бір-бірлеп құртып бітіре алмайтын әлгі бір сасық ауыз тобырды жаңа жорыққа бастап апарып, мың-мыңдап қырып қайтады. Тірі қалғандары өсек түгілі, бастарымен қайғы боп оралады. Аман қайтқандарын құдайдан емес, бұдан көріп, бұрынғыдан бетер құлдық ұрады.

Өмірші дереу жорыққа аттануға бекінді.

VI

Дария артта қалды. Әлгінде анталай қарап тұрған қара тобыр да алыстай берді. Құба шөл, құла түз басталды. Шөлдің қақаған қапырық ыстығы қайтадан қайратына мінді. Қара құрым қалың қол толарсақтан құм кешіп жүріп келеді. Шақырайған талма түс салт аттылардың құрдым көлеңкесін де жалмап жұтып қойыпты; енді өздерін біржолата жоқ қып жібергісі келгендей өртеніп тұр.

Өкпек аптап бірте-бірте күшейе берді. Қайнаған ыстық бұл отырған күймеге де баса-көктей кіріп кепті. Барған сайын тынысы тарылып барады. Қабынған өкпесіне бір жұтым ауа іздегендей пердені ысырып, сыртқа көз салды. Сол баяғы құба шөл. Құла шағылдар шақырайған күн көзіне қарсы шығар қайрат таба алмай, қорғасын боп балқып жатқандай. Аттың бәрі малтығып келеді. Шөлден қашқақтаған бір кішкене түз құсы шарықтап ұшып та кетпей, жер бетіне түсіп жорғаламай да, ұшып-қонып, күйменің құрдым көлеңкесіне тығылып секектеп еріп келеді.

Әмірші дүниеде осы бір шынашақтай құстан басқа ештеңе қалмағандай, шегір көзін соған қадап апты. Бармақтай құстың мына жанталасы қандай мағыналы. Тамағы бұлк-бұлк етеді. Жер апшысын қуырып бара жатқан қызыл жалын аптаптан жанын қоярға жер таппай шыр-шыр етеді. Бәлкім, мына тірлікте одан басқа ешқандай мағына да жоқ шығар. Одан асқан әрекеттің бәрі мәнсіздене түсетін болар. Әрекет неғұрлым алапаттана түскен сайын бар мән, бар қасиетінен адалана түссе керек. Мынау алапат аптаптың арғы атасы — жібекше желпитін майса самал еме пе еді. Әуелде дүниені шаң-тозаңнан арылтсам деп ескен ұялшақ леп өз құдіретіне еліге-еліге, еліре-еліре жер бетіндегіні түгел күйдіріп-күйрететін мүнкір-нәңкірге, демінен ажал шашыраған қызыл аптапка айналмады ма... Әне, бейшара құстың табанын шок боп қарып, қанатын жалын боп шарпып, көрер көзге құртып жіберер түрі бар. Әмірші тажал тасқынына қылар қайраны болмай, жан ұшыра секектеген кішкене мақұлықтың ақтық азабын көргісі келмегендей, көзін тарс жұмып алды.

Дүниені құйкадай қуырып бара жатқан от леп оның да тұла бойын қари бастады. Мынау құтхана шатырын өншең жендет басып алғандай, ол тырп етерге дәрмені болмай, сұлқ отыр. Тозақ отына шыжғырылғандай өн бойын өрт жайлап барады. Жанжағынан жүздеген мүнкір-нәңкір жанынды бер деп жаланып тұрғандай. Бәсе, манағы ойда жоқта қолынан сусып түсіп кеткен сақинасы оның осы сапардан тірі қайтпасына көрінген екен ғой. Ұзақ жолға аттанарда алдынан суканы сүймейтін кісінің қарсы жолыққаны да жақсы нышан болмаса керек-ті.

Әміршінің көз алдынан соқыр жігіт кетпей қойды. Ол есек арбасын дария жағасына тастап, өзі мұның күймесіне көшіп кеп, қарсы алдынан қасқып отырып алғандай. Нұр жайнаған жаутаң жанардан айрылған соң, жүзіндегі баяғы мейірім жымжылас жоғалып кетіпті. Әдемі жас жігітке лайық ізет-ибадан да еш жұрнақ қалмапты. Үнірейген-үнірейген екі көздің түбіне тажал тығылып тұрғандай. Өндірішегі сорапып, танауы қусырылып, екі беті күлдей боп-боз боп кетіпті, өнінен кісі шошығандай. Міне, ол бұған қарай қозғалғандай болды, бірте-бірте жақындап келеді. Сүйекпен сүйек боп қалған сұп-сұр беті бұлк етпейді. Ол мұның сонындағы қара құрым қолдан да сескенбейтіндей. Шаршы әлемдегі әрбір тірі пендесінің құлағына көк найзаның сүнгісіндей суық естілетін айбарлы әмірші атағынан да тайсалатын түрі көрінбейді. Құс-құс қос шенгел кеңірдегіне тақап қалыпты.

— Қорықпа, — деді әлдебір қырылдақ дауыс, — барар жерін бәрібір жердің асты...

Әмірші айран-асыр. Бұл қалай? Баяғыда тілін кестіріп тас-тамап па еді? Пышағы жалаңдаған жендеттің қан-қан бір кесек етті көзінше жерге лақтырып тастағаны қайда? Ендеше, әлгі жек-сұрын дауыс қайдан шықты? Әлде оған құдірет қайтадан тіл бітірген бе? Әлде тілін кескеніңмен, адамды мылқауға айналдыра алмайтын болғаның ба? Бәлкім, әлгі дауыс мына шебер жігіттің емес, өзінің, әміршінің дауысы шығар?

Әміршінің көзі шарасынан шығып барады. Қарсы алдындағы құбыжық соқырдың қан-сөлсіз қаймыжық ерніне бір жымысқы күлкі ілігіпті. Әмірші шегіншектеп шалқалай берді. Оны бір жұтпа батпақ астынан обып барады. Ол, ең болмаса, жан тәсілім алдында тұяқ серпетіндей дәрмен таба алмай тырбанып жатыр...

Әлдебір уақыттарда барып көзін ашып алды. Шілде күні шығғыра күйдірген шатырдың іші ысып кетіпті. Құс мамық төсекке үйелеп қалған екен, ыстық мамық өне бойын жандырып барады. Бұл жан-дәрмен басын көтеріп, есік жаққа қарап еді, ешкім жоқ. Әлгі тықыр бас соқыр әлдеқайда ғайып бопты. Ол шыжыған шілде мен пәлен күннен бергі бебеулеткен тымырсық ойлардан қайнап-қайнап, балдыр батпаққа айналған дәрменсіз мидан санасы тұмандана бастағанын, әлгінде ғана қарсы алдында жаланып отырған манағы өткел басында қалған соқыр да, мұның жанын алуға келген мүңкір-нәнкір де емес, жәй әншейін қорыққанға қос көрінген сандырақ елес екендігін енді аңғарды. Бірақ көңіліне біржола орнығып алған осы бір озбыр күманның бәрібір мүңкір-нәнкірдей бұның басын жұтпай тынбайтынына да көзі біржола жеткендей болды.

Ол қайтадан есенгіреп кетті. Енді жан-жағын шетсіз-шексіз құла түз жайлап алды. Білем-білем шағылдар да әлдеқандай шимай жазуларға толып кеткен сияқты. Бұл сөніп бара жатқан жанарының соңғы қуатын шым-шым сарқып, қадалып келіп оқиды-ақ. Әлдебір уақыттарда барып зорға-зорға ажыратқандай болды. Күллі дүниені «Барар жерін бәрібір жердің асты» деген шимай жазу қаптап кетіпті.

Ол тағы да көзін ашты. Төбесінен қара қоңыр күнгірт бірдеңе төніп тұрды. Бірақ әмірші бұл жолы өзінің үйреншікті алтын күйме, атлас шатырында жатқанын әлде баяғыда өзі салдырған тас зынданда жатқанын анық ажырата алмады.

МАЗМҰНЫ

Ханша-Дария хикаясы	6
Шыңырау	44
Күй	81
Аңыздың ақыры (роман)	142

Художественное издание

Кекілбаев Әбіш

ХАНША-ДАРИЯ ХИКАЯСЫ

Баллады и роман

(на казахском языке)

Бас редакторы *Ә. Пірманов*

Редакторы *И. Хасенұлы*

Көркемдеуші редакторы *Ә. Жақсылықова*

Техникалық редакторы *Ұ. Рысалиева*

Корректоры *Ә. Кенжалина*

Компьютерде беттеген *С. Төлегенова, Е. Козлова*

ИБ № 198

Теруге 10.11.2003 жіберілді. Басуға 02.12.2003 кол қойылды.
Қалыбы 84×108 1/32. Офсетті басылыс. Шартты баспа табағы 16,8.
Есепті баспа табағы 18,37. Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 1142.
«Атамұра» баспасы, 480091, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының
Полиграфия комбинаты, 480002, М. Мақатаев көшесі, 41.

«Атамұра кітапханасы» сериясымен биыл мына
кітаптар жарық көреді:

- Ахмет Байтұрсынов.* Әдебиет таңытқыш.
Міржақып Дулатов Оян, қазақ!
Жүсіпбек Аймауытов. Ақбілек.
Сәкен Сейфуллин. Аққудың айрылуы.
Лияс Жансүгіров. Құлагер.
Бейімбет Майлин. Шұғаның белгісі.
Ғабит Мүсірепов. Ұлпан.
Лияс Есенберлин. Қаһар.
Тахауи Ахтанов. Қаһарлы күндер.
Ғафу Қайырбеков. Көнсадақ.
Қасым Қайсенов. Жау тылындағы бала.
Төлеген Айбергенов. Аруана — бауыр дүние.
Бауыржан Момышұлы. Ұшқан ұя.
Мұхтар Шаханов. Эверестке шығу.
Кәдірбек Сегізбай. Біз қалада тұрамыз.
Бердібек Соқпақбаев. Менің атым Қожа.
Баубек Бұлқышев. Заман біздікі.
Саттар Ерубәев. Менің құрдастарым.
Сағи Жиенбаев. Алтын қалам.
Оралхан Бөкей. Кербұғы.
Қадыр Мырза Әли. Көкейкесті.
Мұқан Иманжанов. Алғашқы айлар.
Тұрсынбек Кәкішев. Сәкен сүйген сұлулар.
Оспанхан Әубәкіров. Мың мінездеме.
Мархабат Байғұтов. Қозапая.
Қойшығара Салғараұлы. Сол бір күндер.

Алматыкітап

2 000040 737964

КЕКИЛБАЕВ

ЖАНША-ДАРИЯ ХИКАЯСЫ

Цена 565

Әбіш КЕКІЛБАЕВ – жазушы, сыншы,
драматург.

1939 жылы туған.

Белгілі шығармалары «Бір шөкім
бұлт», «Дала балладалары»,
«Дәуірмен бетпе-бет»,
«Шыңырау» атты кітаптарына енген.
«Үркер», «Елең-алаң», «Аңыздың
ақыры» романдарының авторы.

Қаламгер шығармаларының негізгі
арқауы – тарихи жағдайлар мен
оған тап болған жеке адам, халық
ахуалы, тағдыры. Бірқатар
шығармалары шетел тілдеріне
аударылған.

